HUN

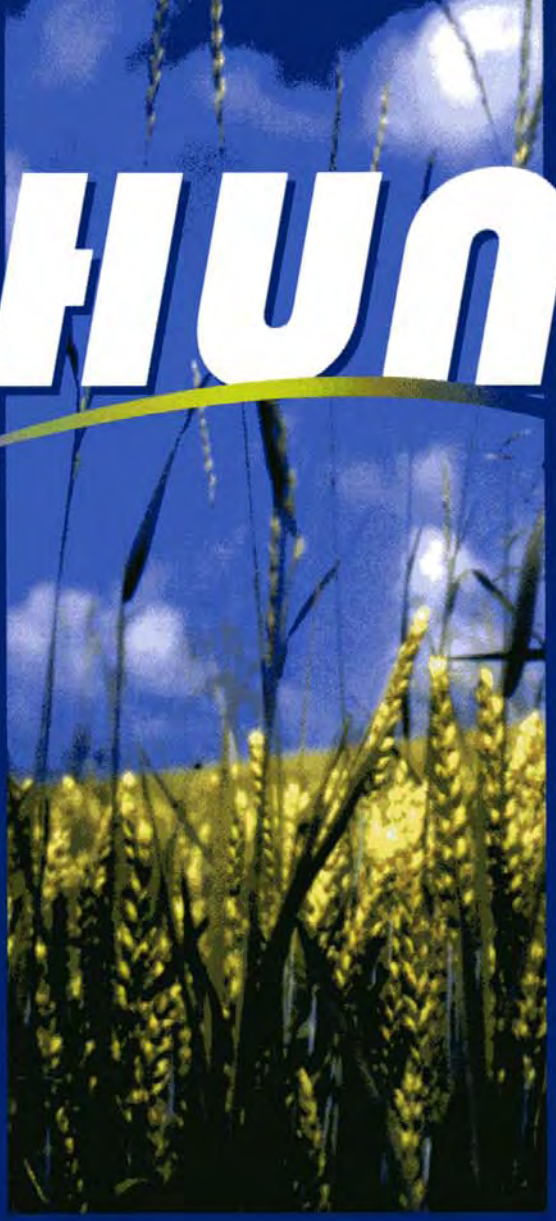

NYELV, NEMZET, IDENTITÁS

I.

Debrecen-Budapest
2007

Nyelv, nemzet, identitás

Az VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus
(Debrecen, 2006. augusztus 22–26.)
nyelvészeti előadásai

I. kötet

Szerkesztette
Maticsák Sándor

Társszerkesztők
Jankovics József
Kolláth Anna
Nyerges Judit
Péntek János

Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság
Budapest–Debrecen, 2007

Megjelent a

és az

támogatásával.

ISBN 978-963-87595-0-4 ö
ISBN 978-963-87595-1-1

Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor
Címlapfotó: Bartha Gergely

Borítóterv: Varga József

Készült az Alföldi Nyomdában.

Tartalomjegyzék

A határtalanítás programja és az újabb magyar nyelvi tervezés (szimpóziumvezető: Kolláth Anna és Péntek János)

BENŐ ATTILA: Köznyelvi magyar szavak jelentésbővülése az erdélyi magyar nyelvváltozatban 7

BRADEAN-EBINGER, NELU: EUROMOSAIC in Hungary 13

EŐRY VILMA: Határtalanítás a magyarországi szótárakban 27

GÁL NOÉMI: Nyelvi revitalizáció és nyelvi tervezés 33

HORVÁTH KATALIN: A kárpátaljai magyar lakosság nyelv- és nyelvváltozat-választása 41

HULPA DIÁNA: Köszönési formák a kárpátaljai magyar és ukrán köznyelvben 53

KÁDÁR EDIT: Az ige–igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben 61

KOLLÁTH ANNA: Büszkeség vagy balítélet? A határtalanító szótárprogram muravidéki szójegyzékei és fogadtatásuk 81

LAJOS KATALIN: Frazeológia és identitás 101

PÉNTEK JÁNOS: Transzszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja 115

RÓZSAVÖLGYI EDIT: A nyelv szerepe a kultúra, a nép és a nemzet azonosságtudatának alakításában 125

SZABÓ-DEMETER ÉVA: A nyelvi jogok jelenlegi helyzete Romániában 139

SZABÓMIHÁLY GIZELLA: A határtalanítás a helynevek területén 153

TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A magyar nyelv és nemzet értelmezhetősége a határtalanítás folyamatában 171

VÖRÖS FERENC: A határtalanítás „mostohagyermekei” 177

VÖRÖS OTTÓ: A névhasználat tervezésének néhány kérdése kisebbségi, kétnyelvűségi környezetben 187

A szimpózium névmutatója 195

A szimpózium tárgymutatója 197

A tanulmányok szerzői 203

Kétnyelvűség-problémák

ANDRIĆ EDIT: A vajdasági diákok kétnyelvűsége 209
KOVÁCS MAGDOLNA: Az igék sajátosságai az ausztráliai magyar nyelvváltozatban 221
MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ: A kettős és többes identitások szociolingvisztikai szempontból 237
RANCZ TERÉZ: Kétnyelvűség Kézdialmáson 251

Fordítási kérdések

CSEH MÁRTA: Kultúrák találkozása: a műfordítás 267
GEREVICH-KOPTEFF ÉVA: Táj és szöveg. Mészöly magyarul és finnül 273
KATONA EDIT: Irodalompolitika és értékközvetítés 283

Az impresszionizmustól a posztmodernig
(szimpóziumvezető: Szikszainé Nagy Irma–Szabó Zoltán)

BÜKY LÁSZLÓ: A költői szövegmondatok lírikuma 297
KEMÉNY GÁBOR: Identitáskeresés a szecessziótól a szürrealizmusig Cholnoky László prózájában 309
MINYA KÁROLY: A ritkább szóalkotási módok stilisztikai funkciója Parti Nagy Lajos *Tisztújítás* című drámájában 315
MURVAI OLGA: Mikszáth szinkretizmusa az 1900–1910 között írt kisregények alapján 323
PETHŐ JÓZSEF: Állandóság és változás a „Krúdy-stílus”-ban 337
PORKOLÁB JUDIT–BODA ISTVÁN KÁROLY: Stílusszintézis Radnóti Miklós *Virágének* c. művében 347
T. SOMOGYI MAGDA: Az írói névadás és a nemzettudat Babits Mihály *Halálfiai* c. regényében 359
SZABÓ ZOLTÁN: Belső és külső irányultságok a magyar irodalmi szecesszió stílusának a vizsgálatában 367
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Irányzatok stílusjegyeinek keveredése 375
SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD: Stilisztikai-poétikai tendenciák a rendszerváltás utáni erdélyi költészetben 381
TÁTRAI SZILÁRD: Az irónia alkalmazásának stílustörténeti vonatkozásaihoz 395

A határtalanítás programja és az újabb magyar nyelvi tervezés

Szimpóziumvezető:

Kolláth Anna és Péntek János

BENŐ ATTILA (KOLOZSVÁR)

Köznyelvi magyar szavak jelentésbővülése az erdélyi magyar nyelvváltozatban

1. Erdélyi nyelvészek évtizedek óta vizsgálják az erdélyi nyelvváltozat regionális és a kétnyelvűségi helyzetből fakadó sajátosságait. Újabban a határtalanítás program keretében történtek kutatások az erdélyi magyar nyelvváltozat lexikológia sajátosságairól.

A *határtalanítás* Lanstyák István értelmezésében azokra a nyelvészeti (leginkább lexikológia, lexikográfiai és korpusznyelvészeti) munkálatokra vonatkozik, amelyeknek célja az, hogy az újonnan készülő vagy átdolgozott magyarországi nyelvészeti kiadványokban elterjedtségük megfelelő mértékben jelenjenek meg a magyar nyelv határon túli változatai, azaz a „magyar" nyelvet vagy annak valamely részrendszerét bemutató kiadványok (értelmező szótárak, idegen szavak szótárai, helyesírási szótárak és a helyesírás-ellenőrző számítógépes programok, szinonimaszótárak, névszótárak, csoportnyelvi szótárak, kétnyelvű szótárak, nyelvtanok, helyesírási, nyelvhelyességi, stilisztikai kézikönyvek stb.) a magyarországi magyar nyelvváltozatokon kívül magába foglalja a határon túli magyar beszélőközösségek által beszélt nyelvváltozatokat is. A *határtalanítás* terminus az eddigiekben több publikáció címében is megjelenítődött (Kolláth 2005; Szoták 2005; Lanstyák 2005, 2006b), nyomtatásban olvasható a külső régióbeli kutatóműhelyek ezzel kapcsolatos állásfoglalása (Péntek 2004), és a 2006-os debreceni Hungarológia Kongresszuson külön szimpózium témája volt (l. a jelen kiadvány tanulmányait).

A magyarországi szótárak határtalanítása a Magyar Tudományos Akadémia határon túli kutatóállomásainak feladatait ellátó nyelvi irodák, kutatóhelyek kiemelt közös kutatási programja. A nyelvi irodák az MTA anyagi támogatásával jöttek létre 2001-ben az erdélyi Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön Péntek János vezetésével *(Szabó T. Attila Nyelvi Intézet),* a felvidéki Dunaszerdahelyen Szabómihály Gizella vezetésével *(Gramma Nyelvi Iroda),* a kárpátaljai Beregszászban Csernicskó István irányításával *(Hodinka Antal Intézet),* a vajdasági Magyarkanizsán Papp György vezetésével *(Magyar Nyelvi Korpusz)*. Horvátországban, a Muravidéken (Szlovénia) és az Őrvidéken (Burgenland, Ausztria) Kolláth Anna, Szoták Szilvia, illetve Žagar-Szentesi Orsolya kapcsolódott be az összehangolt lexikológiai kutatásba. A határtalanítási program lexikográfiai vonatkozásában eddig három szótárba javasoltak a kutatóhálózat munkatársai külső régiókból származó szavakat, szókapcsolatokat, alakváltozatokat, jelentéseket, vonzatokat: az Osiris Helyesírás szótári részébe (Laczkó–Mártonfi 2004), a Tolcsvai Nagy Gábor által írt Osiris Idegen szavak szótárába, valamint a Kiss Gábor vezetésével készülő Képes diákszótár 2., átdolgozott kiadásába (ez utóbbi

két szótár megjelenés előtt áll). A határtalanítás program egyik fontos előzménye, és ilyen tekintetben úttörő munkának számít az Értelmező kéziszótár második kiadása (ÉKSz[2]), amely az első olyan szótárnak számít, amely a határon túli nyelvváltozatokból jelentős számban közöl lexikai elemeket.

Megjegyzendő, hogy a határtalanítás programja tágabban is értelmezhető és értelmezendő, amennyiben nemcsak a lexikográfiai és korpusznyelvészeti munkákban kívánjuk megjeleníteni a külső régiókban használt nyelvváltozatokat, hanem a magyar nyelv rendszerének leírásában, és így szövegtani, mondattani és pragmatikai vonatkozások föltárása is a program részét képezheti. Ilyen módon a kisebbségi kontextusban használt nyelvváltozatok nem vélt idegenszerűségükben vizsgálandók, hanem a nyelvváltozatokra általában jellemző természetes és szükségszerű különbözőségükben, másságukban.

2. Előadásomban a vázolt, határon túli régiókra irányuló kutatások alapján az erdélyi magyar nyelvváltozat jelentésrendszerét ért román hatást elemzem, különös tekintettel a jelentésgyarapodás módjaira, hiszen a kisebbségi magyar nyelvváltozatok szókincsének egyik jellegzetessége ebben a közvetett államnyelvi hatásban ragadható meg. A közvetlen és közvetett román eredetű kölcsönelemek szemantikai integrációja sokféle módon és változatban történik (Benő 2004). Ez alkalommal az elterjedtebb és a köznyelvben is használatos idegen szók erdélyi módosulásait vizsgálom.

A kérdéskört a jelentésmódosulások forrása és módja alapján kívánom ismertetni az alábbiakban. A jelentésmódosulások forrását elemezve arra kívánok választ találni, hogy milyen nyelvből vagy nyelvváltozatból származnak az új jelentések. A jelentésbővülés módját elemezve az eredeti és a származékjelentés viszonya alapján osztályozom a szemantikai folyamatokat.

2.1. A jelentésmódosulás forrása

Az erdélyi köznyelvben megjelenő, köznyelvi szavakhoz társuló új jelentések a többségi nyelv szemantikai rendszeréből, illetve az erdélyi regionális köznyelvi változatból származnak.

2.1.1. Az erdélyi nyelvváltozatban és a közmagyarban egyaránt használatos szó jelentésbeli különbsége a legtöbbször a román nyelv hatásával indokolható. A román nyelvből származó jelentés új szemantikai tartalommal bővítheti a szó jelentésszerkezetét. Így például a *diploma* 'iskolai bizonyítvány' jelentéssel gyarapodott, a *bába* bizalmas stílusértékben 'öregasszony' jelentésben is elterjedt a román *diplomă* és *babă* hasonló hangalakú szavak jelentés-besugárzásának köszönhetően. A románban ugyanis a *diplomă* szó alapjelentése 'szakmai felkészültséget igazoló okirat', a *babă* lexémának pedig 'idős asszony' a legelterjedtebb jelentése (Dicţionarul explicativ al limbii române 1998).

2.1.2. A fentebb idézett adatok is jelzik, de számos más adat is tanúsítja, hogy rendszerint az átadó nyelvi hasonló hangalakú szó leggyakoribb jelentése, vagyis az alapjelentése kerül kölcsönzésre és meghonosodásra. Így lett román hatás

eredményeként a *blokk* 'lakótelepi panelház, tömbház' jelentésű, a *gimnázium* pedig 'az általános iskola felső tagozata (V–VIII. osztály)' értelmű.[1]

2.1.3. Egy adott lexikai alapjelentésében megegyezhet a többségi nyelvi hasonló hangalakú szó alapjelentésével, és ilyenkor a szemantikai különbség valamelyik származékjelentésből származhat. Így például a *peron* a magyar köznyelvben 'vasúti vágányok mellett kiépített útszerű sáv' jelentésű (Bakos 1989), az erdélyi nyelvváltozatban 'kocsiállás (autóbusz-pályaudvaron)' denotatív értékben is elterjedt, akárcsak a vajdasági és a horvátországi magyar nyelvváltozatban.

2.1.4. Némely szó több jelentéssel is gyarapodik a szemantikai interferencia következményeként, azaz több forrásnyelvi származékjelentés hatása kimutatható. Jól szemlélteti ezt a jelenséget a *katedra* szó erdélyi jelentésbővülése. Az erdélyi magyar köznyelvben ugyanis a 'egyetemi, főiskolai tanszék', illetve 'tanári állás' értelemben is használatos.[2]

2.1.5. Nemcsak a többségi nyelvből származhatnak a magyar köznyelvben kevésbé ismert jelentések, hanem a helyi regionális nyelvváltozatokból is. Népnyelvi hatás eredményeként az erdélyi magyar köznyelvben a *tészta* 'sütemény' jelentésű, a *csutak* pedig 'tuskó' értelemben használatos, a *szivar* pedig 'cigaretta' denotatív értékű, amint ez az Értelmező kéziszótár második kiadásában is adatolt (Pusztai 2003).

2.2. A jelentésmódosulás módja

2.2.1. Jelentésbővülésnek minősíthetjük az olyan jelentésgyarapodást, amelyben a közmagyar jelentés a kétnyelvű nyelvváltozatban úgy gazdagodik, hogy újabb jelentés tapad hozzá, és ezzel elvontabbá válik a szó összjelentése. A *szektor* legismertebb jelentéseit a következőképpen határozza meg az Idegen szavak és kifejezések szótára: „1. Közg. a gazdaságnak a tulajdonviszonyok alapján elkülönülő egyik ága pl. állami szektor/munkaterület, hatáskör, 2. lakótelep, középület elkülönülő része, 3. politikai közigazgatási övezet." Az erdélyi köznyelvben általánosabb jelentésben 'körzet' értelemben használatos.

Vannak olyan erdélyi regionális köznyelvi szavak, amelyek már eleve általánosabb jelentésűek, mint a köznyelvben. Ilyen például a *paszta* szó. A közmagyarban 'tisztító-, fényesítő kenőcs', az erdélyi nyelvváltozatban pedig 'krém' jelentésű, és olyan összetételekben is jelentkezik, mint *fogpaszta, cipőpaszta*.

Ugyanígy a *diploma* szó egyaránt jelöl az erdélyi magyarban 'elismerő oklevel'-et és 'iskolai bizonyítvány'-t. A *kosztüm* szó nemcsak 'ugyanabból az anyagból készült rövid kabátból és szoknyából álló női öltözék'-et (ÉKSz[2]) jelöl, hanem általában mindenféle 'öltöny'-t.

[1] A felvidéki és a vajdasági magyar nyelvhasználatban is elterjedt a *blokk* szónak ez a jelentése.

[2] A felvidéki, a muravidéki és az őrvidéki magyar nyelvhasználatban is elterjedt a *katedra* szó 'tanszék' jelentése.

Ugyanaz a hangalak nemcsak újabb jelentéssel bővülhet a köznyelvi változatához viszonyítva, hanem szófaji tekintetben is különbözhet. A *komplex* a magyar köznyelvben leginkább melléknévként használatos 'bonyolultan összetett', 'interdiszciplináris módszer, szemlélet' értelemben. Az erdélyi nem sztenderd nyelvváltozatokban több, főnévi értékű jelentésben is lejegyezték: 1. Olyan (kül. diákszállókból álló) épületcsoport, ahol étkezde és más közellátási intézmény is van. 2. Többféle üzletből álló kereskedelmi egység. 3. Több műhelyt magában foglaló szolgáltató egység, amint az az Értelmező kéziszótárban is megjelenik.[3]

A jelentéstágulás nemcsak a román eredetű szavak jelentés-besugárzásával magyarázható, hanem regionális, nyelvjárási jelenség hatásaként is. A *kap* ige például az erdélyi magyarban 'talál, észrevesz, meglel valakit, valamit' jelentésben elterjedt.

2.2.2. Nem ritka az olyan jelentésbeli különbség, amely a mellérendelő fogalmi jelentések érintkezéseként írható le. Az Idegen szavak és kifejezések szótára szerint a *lektor* szó a hazaiaknak idegen nyelvet, külföldieknek hazai nyelvet oktató egyetemi vagy főiskolai előadó (Bakos 1989: 491). Az erdélyi köznyelvben azonban a szónak egyetemi adjunktus jelentése is van.[4] Ugyanígy az olimpia nemcsak 'nemzetközi sportverseny'**,** hanem 'tantárgyverseny' jelentésben is használatos, akárcsak a többi külső régióbeli magyar nyelvváltozatban.

2.2.3. Jelentésszűkülésre gondolunk a *kód* szó erdélyi használatában, mivel a közmagyar jelentéshez viszonyítva egy annak alárendelt fogalmi jelentést nevez meg 'postai irányítószám'. De ha figyelembe vesszük, hogy az erdélyi köznyelvben a közmagyarban használt alapjelentés is ismert és elterjedt, akkor a jelenséget úgy értékelhetjük, hogy az erdélyi magyar nyelvváltozatban a szó jelentése egy szűkebb jelentéskategóriával gyarapodott. Ugyanez érvényes a *formál* szó 'számot tárcsáz' szó jelentésére, amely az erdélyi beszélt nyelvben gyakran előfordul. A jelenséget azért sem lehet egyértelműen jelentésszűkülésnek minősíteni, mert a közmagyar jelentés 'vmit meghatározott alakban létrehoz' szintén használatos, és legalább annyira gyakori lehet, mind az előbbi, szűkebb jelentés. Ezért ebben az esetben az történt, hogy a szó jelentésszerkezete újabb jelentéssel gyarapodott az erdélyi nyelvváltozatban.

Egyértelmű jelentésszűkülésre csak egy adatunk van. A közmagyarban 'valamilyen városrész' is jelentő *negyed* az erdélyi beszélt nyelvváltozatban 'lakótelep' jelentésű: pl. *Melyik negyedben lakik a barátod?,* azaz: *Melyik lakótelepen?*

2.2.4. A származékjelentések elterjedtségében, gyakoriságában is van különbség a közmagyar és a kétnyelvű, kisebbségi nyelvváltozatok tekintetében. Ami a közmagyarban ritkább, kevésbé elterjdt vagy régies, az a kisebbségi regionális köznyelvben általános ismert és használt lehet. A *szirup* szót például az Idegen

[3] A magyar köznyelvben a *komplex* melléknév főnévi párja a *komplexum.*

[4] Felvidéken a lektor 'állandó szakelőadó' jelentésben is elterjedt.

szavak és kifejezések szótára ritkának tekinti, miközben az erdélyi, a felvidéki, a vajdasági és a kárpátaljai nyelvváltozatban köznyelvi értékű. Ugyanígy a *líceum* nem régies az erdélyi köznyelvben, hanem általánosan elterjedt, és jóval gyakrabban használt, mint a *középiskola* vagy a gimnázium. Az Értelmező kéziszótár szerint a *porció* szót régies vagy népies stílusértékűnek tekinti, miközben az erdélyi beszélt nyelvben általánosan elterjedtnek mondható.

2.2.5. Olykor a magyar köznyelvi jelentés és a nyelvváltozatban elterjedt jelentés között nincs semmiféle logikai kapcsolat. A *patron* szó ismert jelentései: 1. töltény, 2. töltényhüvely, 3. betét szodavíz házi előállítására, 4. minta, séma, sablon. Az erdélyi magyar nem sztenderd változatokban 'főnök, tulajdonos' jelentésben használt. Ilyenkor a köznyelvi és a kisebbségi, kétnyelvű nyelvváltozat eleme különböző etimonra utal. A magyar köznyelvi jelentés német eredetű, az erdélyi jelentés pedig román közvetítéssel a latin, illetve francia etimonra utal (l. *patrónus*).

Egy másik példa a közmagyarban és valamelyik kétnyelvű magyar nyelvváltozatban használt, hasonló hangalakú, de különböző etimonú szavakra. A köznyelvi *licenc* (ker.) 'szabadalmazott v. védjegyzett gyártmányok v. eljárások gyártási ill. használati joga' értelemben fordul elő, az erdélyi diáknyelvben 'egyetemi záróvizsga' jelentésű. Mindkét szó eredete a latinra megy vissza, csakhogy a köznyelvi változat német közvetítésű elem, a erdélyi változat pedig román közvetítésű (r. *licență*).

Ennek a jelenségnek ellentéte az az eset, amikor a sztenderd és kisebbségi köznyelvi változatban használatos szó végső soron ugyanarra az etimonra megy vissza, de jelentésben – és némileg hangalakban is – eltér. A köznyelvi *apartman* '(fényűzően berendezett) nagy lakás, lakosztály' értelmű az erdélyi *apartament* pedig 'lakrész', amely közvetlenül a románból származik, jóllehet a románban is francia eredetű (fr. *appartement* > r. *apartament*).

Ritka az olyan eset, amikor a közmagyar és az erdélyi kisebbségi magyar nyelvváltozatban ugyanannak a szónak teljesen eltérő jelentése van, és így félreértéshez vezethet. Az eddigiekben csak két olyan adatot találtam, ahol a magyarországi köznyelvi szó és az azonos hangalakú erdélyi szó között olyan nagyfokú jelentéskülönbség van, hogy kommunikációs zavarhoz vezethet: a *blattol* ismert jelentése: 'ismeretlen zenedarabot kottából első látásra eljátszik'. Erdélyben aki *blattol* 'érvényes menetjegy nélkül utazik, potyázik (vonaton)'. Ugyanígy a *kontesztál* nem 'tanúsít, bizonyít' értelmű az erdélyi hivatali nyelvhasználatban, hanem 'követelést vagy más ügyletet megtámad, megfellebbez' jelentésű.

Mindezek az adatok azt jelzik, hogy a kétnyelvű, kisebbségi nyelvváltozatokban az államnyelvi hatás nemcsak csak közvetlenül jelentkezik, olyan módon, hogy funkcionálisan indokolt és fölöslegesnek gondolt, idegen elemekkel bővül az adott régió nyelvváltozata, hanem köznyelvi magyar szavak jelentésszerkezetét is bővítheti, új jelentésekkel módosítva általánosan elterjedt és ismert szavak jelentésszerkezetét.

Irodalom

Bakos Ferenc (szerk.) 1989: Idegen szavak és kifejezések szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benő Attila 2004: A kölcsönszó jelentésvilága. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Dicţionarul explicativ al limbii române. Academia Română. Univers Enciclopedic, Bucureşti, 1998.

Kolláth Anna 2005: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelv összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. Magyar Tudomány 50: 156–163.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest.

Lanstyák István 2005: Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum Kiadó, Budapest. 179–186.

Lanstyák István 2006a: Nyelvből nyelvbe. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

Lanstyák István 2006b: A nyelvi változatosság mint szótártani probléma. Adalékok a határtalanítás módszertanához. In: Lanstyák 2006a: 57–104.

Péntek János 2004: A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. Magyar Tudomány 49: 724–726.

Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003: Magyar értelmező kéziszótár. 2. átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szoták Szilvia 2005: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás; őrvidéki szavak magyarországi szótárakban. In: Keményfi Róbert (szerk.), Osztrák források – magyar kutatók, Österreichische Quellen – Ungarische Forscher. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke–Collegium Hungaricum, Debrecen–Bécs.

*

Change of meaning of Hungarian standard words in the Transylvanian Hungarian language variant

In the Transylvanian Hungarian language variant the meaning of some words, especially the foreign ones – which can also be found in the standard Hungarian – have an extra meaning due to the Romanina influence as well as to the regional characteristics of the language variant. The study is presenting the sources and the ways of changing the words meaning in the minority language usage context. Thus the issue presented is strongly connected to the semantic integration of foreign words and to the language planning questions.

NELU BRADEAN-EBINGER (BUDAPEST)

*EUROMOSAIC in Hungary**

1. EUROMOSAIC-project

In 1992, wishing to take stock of the situation of the various language communities in Europe, the European Commission initiated a study on minority language groups in the European Union. The purpose of the study, entitled EUROMOSAIC, was to find out about the different regional and minority languages in existence and to establish their potential for production and reproduction, and the difficulties they encounter in doing so.

The study was based on the various social and institutional aspects whereby a language group emerges and reproduces itself. It comprised a series of surveys on the use of the language among a sample of eight language groups. On the basis of these surveys, seven variables affecting the production and reproduction of a language were identified. A score was then calculated for each language group found in the Member States by applying scale analysis on the basis of the data collected. In this way, it was possible to compare the results and identify five main language clusters. The main variables influencing this process were found to be family, education and community. The motivating forces involved language prestige or the value of a language for social mobility and cultural reproduction.

The same scientific team compiled over 50 individual reports, covering each of the regional or minority language communities identified. Each report was based on the major bibliographical sources and information supplied by a language correspondent and a number of key witnesses, who were asked by the team to improve the provisional and interim reports for their own language group. Following the 1995 enlargement, EUROMOSAIC II compiled further individual reports on the regional and minority language groups of Austria, Finland and Sweden.

In 2004 and 2005 the extended study EUROMOSAIC III covering the ten new Member States of the European Union was performed. The team of experts and scientists who performed the study also drafted a comparative summary, providing a general overview of the situation obtaining in the new Member States and a point of comparison with that obtaining in the fifteen pre-enlargement Member States.

---

* The author was coordinator of the EUROMOSAIC-project in Hungary. More details in: EUROMOSAIC III. Regional or minority languages in the new Member States 2004. European Commission Brussels. Publications.europa.eu

As member of the team of experts and scientists and language correspondent of EUROMOSAIC III I was responsable for the 13 minority languages in Hungary, so I could present the results of this project on the congress.

2. Demographic data

Demographers at the Statistical Central Office (KSH) agree that the size of a nationality in Hungary varies according to the questions asked in the census. The tendency is for the ”nationality” figures to be smaller, and for the ”mother tongue” figures to be larger. The largest figure is usually obtained in answer to the question: ”What language other than your mother tongue do you speak?” Note, however, that after the two World Wars census results have been strongly affected by, e.g., population exchanges, re-settlements and the attribution of collective guilt to entire minorities. This explains (a) the differences from one census to the next that are due to a combination of real demographic changes and people's readiness to identify with the minority or majority populations and (b) the deviation between official census figures and estimates made by minority organisations. The difference between official census figures and estimates made by minority organisations is shown in Table 1, which is based on data from the beginning of the 1990s. The actual population with minority identity and commitment is likely to be somewhere between the census figures and the estimated figures.

Table 1.
National Minorities in Hungary in 1990

	Minorities mother tongue	Minority membership	Estimated number
Roma	48,072	142,683	400–600,000
German	37,511	30,824	200–220,000
Slovakian	12,745	10,459	100–110,000
Croatian	17,577	13,570	80–90,000
Romanian	8,730	10,740	25,000
Polish	3,788	no data	10,000
Serbian	2,953	2,905	5,000–10,000
Slovenian	2,627	1,930	5,000
Bulgarian	1,370	no data	3,000–3,500
Greek	1,640	no data	4,000–4,500
Armenian	37	no data	3,500–10,000
Ukrainian	2000		
Ruthenian	674	no data	6000
Total:	*835,000*	–	*1,083,955*

Following complaints by minority organisations and the Hungarian minority selfgovernments efforts were made to reduce the gap between census data and estimates at the time of the 2001 census. To achieve this goal the national self-governments of the minorities were involved in the preparation of the census. As a result of various consultation rounds the 2001 census form contained four questions (as opposed to only two in 1990) that specifically asked information about identity, mother tongue, cultural ties and language use in the family and with friends. Several answers could be given in view of the potentially existing multiple ties. Official results of the 2001 census were not yet available. The data used further on in this report are unofficial summary data provided by the Central Statistical Office and the Office for National and Ethnic Minorities. At the time of the 2001 census the total population of Hungary was 10,198,000. Most of the people declared to be of Hungarian nationality. The number of people belonging to the 13 officially recognised national minorities in Hungary was 314,059 people or roughly 3% of the total population declared themselves as belonging to one of the 13 national minorities in Hungary. Judging from the census data in 2001, less than half of the people who declared themselves as belonging to one of the 13 national minorities declare the language corresponding to that minority to be their mother tongue. In the case of the Roma, Greeks, Croats, Poles, Germans, Armenians, Serbs and Slovaks the number of people using the minority language with friends exceeds those who declared that language to be their mother tongue. The results from the Bulgarians, Romanians, Slovenes, Ruthenians and Ukrainians show exactly the opposite.

3. Language policy

3.1. Hungary has no law stating that Hungarian is the official language. Everyone is free to use his native language. Act XX of the 1949 Constitution of the Hungarian People's Republic already made discrimination according to sex, or nationality punishable by law and guaranteed all citizens equal opportunity of education in their mother tongue and the use and practice of their national culture. Art. 68,2 of the amended Constitution of 1989 of the Hungarian Republic declares that the national and language minorities are under the protection of the Hungarian Republic. They are entitled to full political participation, to practice their own culture, to use their mother-tongue, to receive education in their mothertongue, and to use personal names in their language. The 1993 Minorities Act provides individual and collective rights for the national minorities, pertaining to personal autonomy and the creation of selfgovernments. The fact that the Hungarian government is vitally interested in fostering language maintenance among Hungary's national minorities also reflects Hungary's deep concern for the right of Hungarian minorities in neighbouring countries.

3.2. Hungary started preparing for the self-administration of national minorities in the early 1990s. With Government Decree 34/1990 (VIII. 30.) the Hungarian government established the National and Ethnic Minorities Office (NEKH). As an independent government organisation the Minorities Office is in charge of preparing the Government's minorities policy decisions and of developing its minorities policy programme. The Minorities Office assists in developing the government programme for implementing the Minorities Act and maintains continuous relations with the Minorities Ombudsman.

3.3. Act LXXVII on the Rights of National and Ethnic Minorities (also referred to as the Minorities Act) was passed in 1993. Subsection (2) of Section 1 of the Minorities Act practically adopted the so-called Capotorti definition of national and ethnic minorities. According to this definition, national and ethnic minorities are all groups of people that have lived in Hungary for at least one century; they represent a numerical minority in the country's population; their members are Hungarian citizens; they are distinguished from the rest of the population by their own languages, cultures, and traditions; they demonstrate a commitment to the importance of preserving all of these and expressing and protecting the interests of their historical communities. The groups that, according to the regulations of the Minorities Act, are considered national groups are, in alphabetical order, Armenians, Bulgarians, Croats, Germans, Greeks, Roma, Poles, Romanians, Ruthenians, Serbs, Slovaks, Slovenes, and Ukrainians. If any other minority wants to prove that it fulfils the conditions that are stipulated in the Minorities Act, at least 1,000 voting citizens who declare themselves to be members of this minority can submit their initiative to the Speaker of Parliament.

3.4. According to the Minorities Act minority languages may be used by anybody anytime anywhere. Members of Parliament have the right to use their language in Parliament. Local governments must write their decrees and announcements in the minority language. In addition to Hungarian, forms and documents used must be made available in the minority language, and place names and public signs can also be used in the minority's mother tongue. Personal names of individuals may be used in documents in non-Roman script, but in such cases Hungarian must be used side by side with the minority language. Minority groups have the right to create their own schools using the minority language as the medium of instruction, or it plus Hungarian.

3.5. The Minorities Act gives the 13 national minorities the right to establish selfgoverning bodies. Minority self-governing bodies are elected bodies that represent the interests of national or ethnic minorities at local or national level. The national minority selfgovernments represent the minorities at the national level. National minority selfgovernments are formed on the basis of electoral assemblies following the formation of local self-governments. In total there are 13 national self-governments (one for each recognised national minority). As partners

in legislation and state administration they can give their views on planned legal regulations concerning their minorities and they can monitor minority education. The legal framework for electing minority self-government representatives was stipulated in the course of amending Act LXIV on the Election of Local Government Representatives and Mayors of 1990. There are some state-acknowledged problems related to the electoral mechanism of self-governments. One is the so-called 'cuckoo phenomenon', meaning that in some cases persons who do not belong to an actual minority and do not possess any knowledge of the minority language still manage to be elected into the self-government of the given group. Another problem arises in the attempt to provide the minority groups with parliamentary representation. The minorities do not have a guaranteed representation in the Hungarian parliament. Currently an amendment to the Minorities Act is under discussion. A primary objective of the amendment is the further development of the system of minority self-governments. The amendment aims to encourage self-governments to take over minority institutions and to provide the framework of state guarantees necessary for the transfer.

3.6. Paragraph (2) of Article 32/B of the Constitution created the post of Parliamentary Commissioner for National and Ethnic Minority Righ. This commissioner, often referred to as the Minorities Ombudsman, investigates any kind of abuse that comes to his attention and initiates measures in order to remedy them. Act LIXX of 1993 on Parliamentary Guarantee of Civil Rights gives details on the tasks of the minorities ombudsman.

3.7. Apart from the Ombudsman several other legal protection institutions started to operate in the 1990s. These include, e.g., the National and Ethnic Minorities Legal Protection Office, the Office for Enforcing Roma Rights and Interests, the Conflict Prevention and Legal Protection Office of the Roma Parliament, and the Legal Protection Office of the Roma Civil Rights Foundation. These offices provide the people who contact them with legal counsel and representation. Institutions such as the Public Foundation for National and Ethnic Minorities in Hungary and the Public Foundation for the Hungarian Roma provide minority funding. Minority cultural programmes are financed by the Ministry of National Cultural Heritage. To highlight the importance of language minorities, to attract public attention and develop and maintain a minority-friendly social atmosphere the Hungarian Government declared December 18, the day in 1995 on which the General Assembly adopted the *UN Statement on the Rights of People of National, Ethnic, Religious, and Language Minorities*, as Minorities Day. As one of the important events on Minorities Day, the Minorities Prize, is awarded every year.

3.8. Significant regulations for minorities in Hungary can also be found in Act CXL of 1997 on the Protection of Cultural Goods, Museum Institutions, the Supply of Public Libraries, and Public Education (often referred to as the Act on

Culture). The Act on Culture emphasises the need for the preservation and maintenance of the minority cultural heritage, among others through a network of minority central libraries. The Ministerial Decree on the Organisation and Operation of the Library Network states that minority central libraries must include children's books, fiction, technical literature and periodicals, as well as library documents prepared by any technical process in the native language of the given minority. The National Library of Foreign Literature in Budapest, county libraries, local and school libraries function as minority central libraries.

3.9. The Minorities Act makes provisions for the languages of recognised minorities in education. Art. 43 of the Act states that children belonging to a minority have the opportunity to be educated in their mother tongue or 'bilingually', i.e. in their mother tongue. The education of minorities in their mother tongue or 'bilingually' may be provided in minority kindergartens, schools, or in classes or groups within schools, according to local possibilities and demands. It is compulsory to establish a minority class or group at the request of the parents or legal representatives of eight students belonging to the same minority group. Art. 50 of the Minorities Act guarantees the compilation of textbooks and the provision of equipment necessary for minority education. According to Art. 46 of the Minorities Act it is the duty of the state to train native teachers to provide education in the mother tongue or 'bilingually' to minorities. Teacher and student exchange is encouraged through various international agreements. All teachers in minority education are obliged to take professional development courses every seven years.

3.10. The most fundamental measures necessary for creating consistency with the Minorities Act were taken with the enactment of Act LXXIX of 1993 On Public Education and its amendments in 1996, 1999 and 2003. The Government issued the National Core Curriculum with Government Decree 130/1995 (X. 26.) in order to modernise the public education system. This Curriculum was introduced in 1998. In conjunction with the changes in the structure of general education, the government also considered the reform of minority education timely and necessary. The Ministry of Culture and Education issued Decree No. 32/1997 (XI. 5.) on "Guidelines for Pre-School Instruction and School Education of National and Ethnic Minorities" and "Guidelines for Academic Education of National and Ethnic Minorities".

3.11. In addition to the above mentioned Act on Public Education the legal framework of pre-school education is defined by Government Decree No. 137/1996 (VIII. 28.) on Issuing the National Master Programme for Pre-School Instruction, and by Decree No. 32/1997 (XI. 5.) on "Guidelines for Pre-School Instruction and School Education of National and Ethnic Minorities". According to the guidelines of Decree No. 32/1997 (XI. 5.) there are three types of minority pre-school education. In the *first type,* i.e. native language pre-schools, all pre-

school life is organised in the minority language but children are provided the opportunity to become familiar with the Hungarian language, culture and musical tradition. In the *second type,* i.e. bilingual pre-schools providing minority instruction, both languages, i.e. the minority language and Hungarian, are used in pre-school activities. The ratio of the use of the two languages should be determined in the instruction programme based on the linguistic knowledge of the children at the beginning of the pre-school period. The *third type* involves pre-schools providing Roma cultural instruction (Romani in Hungary for more details) that may be conducted either in the minority language, bilingually or in the Hungarian language within the framework of Roma cultural instruction. In the year 2000, about 20,000 children attended pre-primary educational institutions educating in national languages. They made up 5.4% of children attending pre-primary educational institutions.

3.12. As explained in the Second Periodical Report of the Government of the Republic of Hungary on the Implementation of its Commitments Assumed by Ratifying the European Charter for Regional or Minority Languages of the Council of Europe ,published in 2004, minority primary education may be organised according to the following types. In the *first type* (native language education) the minority language is used for all subjects with the exception of Hungarian Language and Literature. The *second type* (dual language minority education) provides school instruction in two languages. Subjects other than the minority language are also taught in the minority language. At least 50% of the weekly obligatory classes shall be in the minority language. The *third type* (language teaching education) takes place in Hungarian, but the minority language is studied by the pupils in the frame of a minimum of four classes per week (five classes in the case of German). There are only few schools with native language education *(first type)* in Hungary. It is the third type that is prevalent in the Hungarian educational system. The reason for this is that, for demographic reasons and due to the advanced stages of linguistic assimilation, children entering school hardly know their minority language. Table 2 below lists the number of schools, teachers and pupils involved in minority primary education in Hungary in the school year 1999-2000.

Table 2.
Minority Primary Education in 1999-2000

German:	46,254	Slovak:	4,424
Romanian:	1,198	Slovenian:	116
Serbian:	275	Greek:	83
Croatian:	2,526	Other:	137
		Total:	*55,013*

Source: Ministry of Education

3.13. The second periodical report on the European Charter for Regional or Minority Languages does not mention two forms of minority education that are listed in Decree No. 32/1997 (XI. 5.) issuing "Guidelines on Pre-School Instruction and School Education of National and Ethnic Minorities" and the "Guidelines on Academic Education of National and Ethnic Minorities". The *fourth type* mentioned in this decree (academic improvement education for the Roma minority) ensures familiarization with Roma cultural values and the teaching of information on the history, literature, arts, music, dance culture and traditions of the Roma minority. Instruction in the Roma language is a non-obligatory element of this programme, but depending on the needs of the parents, it ensures instruction of the Romani variety spoken by the parents (Romani in Hungary for more details). The *fifth type* (intercultural education) can be organised by schools implementing any of the former four types for those pupils who do not take part in minority education in the school in question. The goal of this form of education is to teach pupils about the culture of the particular minority within the framework of non-required class hours. No data could be obtained on these forms of education.

3.14. The legal framework of secondary education is defined – in addition to the Act on Public Education – by Decree No. 32/1997 (XI.5.) on "Guidelines on Pre-School Instruction and School Education of National and Ethnic Minorities". Access regulations relating to minority secondary education are contained in Decree No. 24/1997 (VI. 5) of the Minister of Culture and Public Education on Regulations for Basic Education Examinations, and Government Decree No. 100/1997 (VI.13.) on the Regulations for the Secondary School Final Examinations, which together define the requirements of organisation and contents of minority secondary school final examinations. The detailed requirements of the final examination in the subjects of minority languages, knowledge of minority literature and minority nationality studies are presently being worked out. Table 3 shows the number of students in secondary schools offering education in a minority language or courses on a minority language in the academic year 1999-2000.

Table 3.
Minority Secondary Schools in 1999-2000.
Number of students in secondary grammar-schools

German:	1,978	Serbian:	126
Slovakian:	118	Slovenian:	9
Croatian:	219	Roma:	118
Romanian:	257	*Total:*	*2,825*

Source: Ministry of Education

3.15. Although the Public Education Act allows all of them to choose any form of education the Bulgarian, Greek, Polish, Ruthenian and Ukrainian communities have no minority schools. They develop their native language skills mostly in socalled 'Sunday schools', i.e. within the framework of an activity beyond the system of public education. For these communities that are characterised by the low number and wide scattering of their members, the organisation of education mainly started subsequent to the adoption of the Minorities Act. The amended Public Education Act (Subsection (5) of Section 86) provides them with the opportunity of organising a new form of education: the *supplementary minority education* that provides the organisation of education within the school system for those minorities that have no schools of their own.

3.16. Following the Minorities Act (Art. 18), minorities have the right to initiate the establishment of higher education in their own language. The Act also states that it is the State's responsibility to provide training of language teachers for the instruction of minorities. In Hungarian higher education, nursery-school pedagogues, teachers instructing minority language and literature and minority teachers are trained (language reports on teacher training institutions). There are special minority language and literature departments in institutions of higher education. In most minority departments, a lecturer from the minority's 'country of origin' who is made available by a bilateral international treaty assists instruction. The qualification requirements for certain basic degrees in faculties of arts and letters and social sciences, including the training requirements of minority studies at college or universities, are published in accordance with the provisions of the Act on Higher Education (Government Decree No. 129/2001 (VII. 13)). The Decree is meant to ensure the equivalence of certificates received abroad and in Hungary.

Table 4.
Minority Languages in Higher Education in 1999-2000
Number of students in the academic year 1999/2000

Croatian	93	Serbian	66
German	(4,746)*	Slovakian	228
Romanian	102	Slovenian	6

Source: Ministry of Education

* The number in parentheses includes the number of students studying German as a foreign language (in German departments, language teacher training for students with a German major), in addition to students belonging to the German minority. On the basis of bilateral agreements several minorities have the opportunity to apply for scholarships to take part in courses in their mother country on a full-time or part-time basis. In the case of certain minorities (Slovak, Serb, Croatian, Romanian) they may even receive scholarships from the mother country.

3.17. In the last years several minority research institutes have been set up by minorities to study their native traditions, past and present. The Department for Non-Hungarian Nationalities of the Hungarian Ethnographic Society operates parallel to these institutes, conducts research to explore the ethnographic values of minority cultures, and regularly publishes its findings. The UNESCO Minority Sociology Department within the Sociology Institute of ELTE University in Budapest primarily researches Roma society. The Office for National and Ethnic minorities in Budapest provides minority specific information.

3.18. Hungarian law guarantees minorities access to the media. The Minorities Act provides legislation requiring public television and radio stations to ensure that national and ethnic minority programmes are produced and broadcast on a regular basis. Act I of 1996 on *Radio and Television Broadcasting* (often referred to as the *Media Act*) made the preparation of programmes dealing with the culture and lives of minorities a compulsory responsibility of the public service media. The same act also authorizes the national minority self-governments to delegate a member to one of the boards of the foundations overseeing public broadcasting in Hungary, such as the Public Foundations for Hungarian Radio and Television.

3.19. On Hungarian public radio there currently are native-language radio programmes for all national and ethnic minorities. The average broadcasting time of minority programmes in the Hungarian public radio presently exceeds 10 hours a day. Members of the minority national self-governments have the right to decide independently how they will use this time. The producers of the minority programmes are located in three cities in the country: Pécs (Croatian, German) Szeged (Romanian, Slovak, Serb) and Szombathely (Slovenian). The programmes of the Bulgarian, Greek, Polish, Armenian, Ruthenian and Ukrainian minorities are produced in Budapest. Minority programmes of national coverage are broadcast in the evening hours, between 6:30 p.m. and 10:30 p.m. Minority broadcasts can be received on the short and medium wave frequencies of the public regional radio stations. Regional minority programmes are broadcast in the morning as well as in the afternoon. With a view to acquaint the majority society with the history, culture and traditions of the minorities, the public service Hungarian Radio launched a 55-minute programme entitled '*Egy hazában*' ('in one homeland'). This programme in Hungarian provides information to the listeners about the life, culture and history of the minorities living in Hungary. Furthermore public service radio transmits a 3-hour programme on minorities every three months, with contributions from the local stations. In order to introduce minority culture, the public-service broadcast two radio programmes a month in 2003 within its very popular programme *Jó éjszakát gyerekek!* (Good night, children) in Hungarian from the collection of fairy tales of the following minorities: Bulgarian, Roma, Greek, Polish, German, Armenian, Romanian,

Slovakian and Ukrainian. Croatian, Ruthenian, Serbian and Slovenian fairy tales will be broadcast in 2004. Besides Hungarian national radio also the Catholic radio and a number of private radio stations broadcast in minority languages.

3.20. Public-service television broadcasts weekly nation-wide for the Croatian, German, Romanian, Slovak and Serbian minorities, and also broadcasts nation-wide for the Slovenian minority every second week. The programmes are produced in the same places as the radio programmes. The Bulgarian, Greek, Polish, Armenian, Ruthenian and Ukrainian minorities share the programme time of the biweekly magazine *Rondó*. *Rondó,* along with the *Roma magazine* that is broadcast once a week and the Cigany Forum that is broadcast four times a year are all edited in Budapest. The broadcasting time of weekly or biweekly programmes is 26 minutes each. The broadcasting of minority programmes takes place between 2 p.m. and 3 p.m. on workdays on Channel 1 of the Hungarian Television. The programmes are repeated on Saturdays in the morning on satellite Channel 2. In the opinion of the minority leaders, this broadcasting time does not allow easy access to these programmes. Hungarian Television (MTV) broadcasts the programme called *Együtt* (Together), a documentary workshop, every second week, for 52 or 26 minutes. This programme intends to disseminate information on the situation of minorities in Hungary to a wide audience. The MTV Religious Editors regularly broadcast masses in the native languages of minorities for the Roma, German, Slovak, and Croatian minority groups. The series has continued in 2004 by also broadcasting masses in Romanian and Serbian. And in general, public service television's news programmes report minority affairs in brief.

3.21. As is the case for radio and television the Office for National and Ethnic Minorities and the Public Foundation for National and Ethnic Minorities also finances some minority printed media. Each of Hungary's minorities has at least one publication supported by public funds (language country reports bring for more details).

3.22. Most Hungarian minority members live in small settlements and little villages and have not had many opportunities to have access to the 'outer world'. In order to facilitate the information and communication work of the minority selfgovernments in native languages, the relevant Ministry provided subsidies in 2003 through tenders whereby almost two-thirds of the local minority self-governments (i.e. 1,005 self-governments) received IT devices. Internet connections are generally provided in the community houses (www.telehaz.hu). As a first step, the minority printed news appeared on the Internet. Thanks to the Internet, the printed news of minorities can be read on the World Wide Web sometimes earlier than in printed form. Hungarian Radio opened a minority page on its Internet website where the advance information and contents of minority programmes and the reports on major minority events are available. Among the

national minority self-governments, the Bulgarian, Greek, Croatian, German, Slovakian, Slovenian, and Ukrainian self-governments have launched their own websites. Armenians, Romanians, and Poles are represented through their national organisations or organisations in Budapest or in the provinces and have their own website on the Internet. Minorities have started developing their own homepages and use one of the following three forms: (1) some pages are published in trilingual versions, i.e. in addition to the minority language, in Hungarian and English, (2) some publish information in the minority language and in Hungarian, and (3) others only use the minority language. About 20% of the websites created by minority communities and institutions are published in Hungarian only. The other 80% of them are published in the minority language as well as in Hungarian. Only very few sites use any of the Roma dialects. Most of the Roma-related websites disclose information in English and, occasionally, in Ruthenian and Slovakian. Ukrainian websites are also sometimes published in English, too. At the end of 2003, 81 internet websites concerning Hungarian minorities were operated by the minorities themselves (language reports for more details). Presently there are more than 100 minority websites on the Internet which deal with more than one Hungarian nationality. Among websites introducing minority-related issues, *Etnonet,* a minority Internet newspaper operating independently, deserves special mention. The Ministry of Information and Communication supports the project 'Digital Secondary School' aimed at assisting those pupils who have failed to complete their traditional secondary education to obtain their secondary school certificate.

3.23. In 2003 Act I of 2002, referred to as the New Act on Criminal Procedure entered into force (replacing Act XIX of 1998 on Criminal Procedure). Section 9 of the New Act directly refers to the European Charter for Regional or Minority Languages, and allows everyone to use their native language in criminal proceedings in speech and in writing. The New Act on Criminal Procedure modified the provisions relating to interpretation. Now the use of interpreters is mandatory where regional or minority languages are used. The cost of translation and interpretation are borne by the State (Section 339 subsection 2). Civil proceedings are regulated by Act CX of 1999. The law states that the official language of proceedings is Hungarian. Courts shall, however, allow the use of the native minority language before the court. According to the ECMRL report of 2004 neither the Minorities Ombudsman nor the Office for National and Ethnic Minorities have received complaints with regard to the exercise of minority language rights during the past years.

3.24. According to the provisions of the Minorities Act, local governments shall provide signs with the name of the settlement, streets, public offices, and public authorities in the mother tongue of the minority (in addition to the Hungarian wording and name variant, with identical contents and form), whenever it

is requested by the local minority self-government operating in their district of competency. Following Art. 53 of the Minorities Act the municipal government must ensure that the forms used in the course of administrative procedures are also available in the minority language. The municipal government must also ensure that the announcement of its regulations and the publication of its announcements are made in the language of the minority as well as in Hungarian. To ensure the usage of the minority language in public life the local government has to publish its decrees, its decisions affecting the life of minorities, and the minutes of its sessions in the language of the local minority (ies). Often, the documents are made public either by broadcasting them on local cable television, or by publishing them in a local newspaper. A problem related to the use of minority languages in (local) administrations is the technical language training of public officials speaking a minority language. Some national minority self-governments started using glossaries that contain technical expressions used in public administration both in Hungarian and in the minority language. The Government supports the publication of such glossaries.

3.25. Act XCVI of 2001 on the Publication of Business Advertisements, Shop Signs and Certain Announcements of Public Interest in the Hungarian language stipulates that Hungarian must be used in all public service announcements, in all signs purporting economic advertisement, and in all signs indicating shops/businesses. There is only one exception to that general obligation: Article 6, subsection (4) of the Act says that "the requirements defined here will not prejudice the commercial advertisements and signs posted in the minority languages defined in Article 42 of Act LXXVII of 1993 on the Rights of National and Ethnic Minorities, in settlements where the minority using the language concerned has a minority self-government". No other regulations exist in Hungary relevant to the use of language of economic actors. People decide for themselves which language they wish to use in their activities and correspondence.

3.26. Hungary has sophisticated language minority legislation and an almost fullyfledged language policy. Nevertheless the legislation needs some fine-tuning (election system of self-governments) and there seems to be a rather large gap between theory (legislation) and praxis (the state the language minorities find themselves in and the way in which legal measures are put into practice). According to language minorities two main reasons for the existing gap between 'theory' and 'praxis' are (1) the slow pace with which state regulations are transformed into concrete measures on the local level (sometimes due to lack of awareness on behalf of the officials); and (2) the lack of funding of (potential) minority initiatives.

4. The European dimension

4.1. Hungary signed the European Charter for Minority or Regional languages on 5 November 1992. Ratification followed on 26 April 1995. The Charter entered into force on 1 March 1998 and, according to a declaration made by Hungary, applies to the Croatian, German, Romanian, Serbian, Slovak and Slovene languages. The Framework Convention for the Protection of National Minorities was signed by Hungary on 1February 1995. It was ratified on 25 September, 1995 and entered into force on 1 February, 1998.

4.2. Bilateral treaties with direct relevance to minorities include the Treaty on Goodneighbourly Relations and Friendly Co-operation between the Republic of Hungary and the Slovak Republic (19 March 1995); Treaty on the Bases of Goodneighbourliness and Co-operation between the Republic of Hungary and Ukraine (6 December 1991); Declaration on the Principles of Co-operation between the Republic of Hungary and the Ukrainian Soviet Socialist Republic in Guaranteeing the Rights of National Minorities (31 May 1991); Treaty between the Republic of Hungary and Romania on Understanding, Co-operation and Good Neighbourliness (16 September 1996); Treaty between the Republic of Hungary and the Republic of Croatia on Friendly Relations and Co-operation (16 December 1992); Convention between the Republic of Hungary and the Republic of Croatia on the Protection of the Hungarian Minority in the Republic of Croatia and the Croatian Minority in the Republic of Hungary (5 April 1995); Treaty on Friendship and Co-operation between the Republic of Hungary and the Republic of Slovenia (1 December 1992); Convention on Providing Special Rights for the Slovenian Minority Living in the Republic of Hungary and for the Hungarian Minority Living in the Republic of Slovenia (6 November 1992); Declaration on the Principles Guiding the Cooperation between the Republic of Hungary and the Russian Federation regarding the Guarantee of the Rights of National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities (11 November 1992).

EŐRY VILMA (BUDAPEST)

*Határtalanítás a magyarországi szótárakban**

1. A határtalanítási kísérletek és a reakciók

A Magyar értelmező kéziszótár új kiadásának (2003) munkatársai úttörő munkát végeztek, amikor az első kiadás (1972) átdolgozásának részévé tették határon túli lexikai elemek fölvételét. A szótár értékelői azonban különbözőképpen reagáltak erre az újításra. Magyarországon is vegyes volt a fogadtatás, de nem volt ez másképp a határon túl se. Az Új Szó 2006. február 17-i számában például Csicsay Alajos keserű iróniával festi le azt a „nyelvgazdagítást", amit a szlovák eredetű szavaknak a magyar értelmező szótárba emelése jelent, már a „felcím" sokatmondóan összefoglalja, mi a véleménye a szerzőnek e gazdagításról: „Az új Magyar értelmező kéziszótárra büszkék lehetünk mi is, hiszen irodalmi nyelvünket máris 220 szóval gazdagítottuk, s bőven vannak még tartalékaink". Mind a szakma képviselőinek egy része, mind a „művelt nagyközönség" ellenérzéssel, de legalábbis szkeptikusan viszonyul tehát a határtalanításhoz (vö. pl. Kolláth 2005, Jakab 2006, Szabómihály 2006).

Készül az MTA Nyelvtudományi Intézetében egy, a kéziszótárhoz hasonló terjedelmű, de jóval kisebb címszóanyagú, tehát nagyobb szócikkterjedelmű értelmező szótár (Értelmező kéziszótár +). Ez a szótár is tartalmaz határon túli elemeket, s tanulságos, hogy a munkatársak egy része elvből, másik része a várható „szakmai" vagy közönségreakcióktól tartva meglehetősen kétkedve, kedvetlenül vett részt ezeknek a lexikai elemeknek a beépítésében, illetve igyekezett legalább arányukat minimálisra szorítani.

Mi az oka ennek az ellenállásnak? A laikusok véleménye valóban csak érzelmi eredetű, és a hagyományokat védi? Ha így van is, teljesen mellőzheti a tudományosság, jelen esetben a „tudományos" szótárírás a szótárhasználók attitűdjét, elvárásait? Elég azt mondania, hogy a közönség különféle okokból (nem megfelelő oktatás, nosztalgia stb.) nem nőtt még fel a tudományos szemlélethez? Mindez nemcsak alapos átgondolást, de tudományosan megalapozott empirikus vizsgálatokat is megérdemelne.

A nem laikusok, a szkeptikus szakemberek valóban csak merevek, vaskalaposak, ha nem lelkesednek egyértelműen a szótárak határtalanításáért? Részben bizonyára igen, berögzült szokásból, koruknál vagy helyzetüknél fogva, sokszor pusztán kényelemszeretetből, s az ő esetükben a nosztalgia, a szokásokhoz ra-

* A konferencián elhangzott előadás írott változata az azóta, elsősorban Lanstyák Istvánnal lefolytatott viták eredményeit is figyelembe vette.

gaszkodás, legalábbis tudományos döntésekben már nem lehet mentség. De vajon nincs-e elfogadható indoka is a szkeptikus álláspontnak?

Továbbá biztos-e, hogy lehetséges ma megnyugtató módon összmagyar szótárt írni? Nincs-e ennek elméleti-módszertani oka, ha esetleg nem?

Erre a sok kérdésre természetesen nem lehet itt választ adni. A lehetséges okok számbavételével, esetleg konkrét példák bemutatásával azonban legalább érinteni lehet a kérdések és lehetséges válaszok csaknem mindegyikét.

2.1. A magyarországi értelmező szótárak viszonya a nyelvi változatokhoz

A 60-as, 70-es évek magyar értelmező szótárai, a hétkötetes, nagy értelmező szótár, majd az Értelmező kéziszótár mögött egyértelműen az a felfogás áll, hogy a nemzeti nyelv egységes, akkor immár több mint egy évszázada, s ezt az egységet az irodalmi (írott) nyelv és a köznyelv (ennek beszélt formája) mint a nyelv kodifikált változata testesíti meg. A többi nyelvváltozat színesíti ugyan a képet, de nem változtat az egységen. Ez, a hierarchia csúcsán álló, mintegy eszményként szolgáló egységes nyelvváltozat szolgál mércéül a rajta kívül eső nyelvi jelenségek szótárba való bekerüléséhez, értékeléséhez, minősítéséhez. Ezért szerepel A magyar nyelv értelmező szótárában (1959–1962) sok szépirodalmi szövegből származó szó, sok választékos, sok szaknyelvi, elég sok tájnyelvi, ill. népi szó a bizalmasnak, durvának vagy argónak minősítettel szemben, s talán éppen a 60-as, 70-es évek politikája miatt nem véletlen, hogy szó sincs nyelvünk politikai tagoltságáról, a Trianon után kialakult nyelvi állapotról. Egyébként határozottan értékközpontú ez a felfogás, annyira, hogy az irodalmi és köznyelvhez képest bizonyos szavakat egyenesen rossznak, helytelennek tartottak (ld. a *-gal jelölt szavakat – ezeket felvették ugyan a szótárba, de nemkívánatosnak, ezért a nyelvhasználó számára kerülendőnek minősítették őket).

2.2. „A hagyományos" szakmai és nyelvhasználói anyanyelvfelfogásról

De ez a felfogás nemcsak a szótárírók, hanem az akkori nyelvész szakma nagyobb részének anyanyelvfelfogását is tükrözi. S természetesen szinkronban van az oktatás által a nyelvtudatos nyelvhasználóknak, tehát a potenciális szótárhasználóknak a nyelvvel kapcsolatos elképzeléseivel is. Talán érthető, ha a határon túli kontaktusváltozatokat sokan „nem tudják hová tenni", ill. legszívesebben tudomást sem vennének róluk. A magyarországi beszélők számára ismeretlenek, idegenek, a határon túliak számára sokszor kisebbségi helyzetük nyilvánvaló jeleinek látszanak, de persze – általában automatikusan – használják őket. Ez a hagyománnyá vált nyelvfelfogás áll azok mögött a jelenségek mögött, hogy a beszélőközösség tagjainak ún. nyelvtudatos része úgy véli, romlik a nyelvünk, erre utal Csicsay Alajos is Új Szó-beli cikkében, amikor „igazságot keres" a Magyar értelmező kéziszótár néhány olyan szócikkében, amelyek a szlovákiai magyar nyelvhasználat szlovák eredetű elemét tartalmazzák, és nem tudja elfogadni a va-

lóságot, a tényt, hogy tetszik vagy nem, ezeket a szavakat ott használják, mégpedig a szerzőnek nem tetsző jelentésben. Azért azt is meg kell jegyeznünk, hogy ennek a hagyományos nyelvfelfogásnak a része az is, hogy a beszélők, illetve a nyelvész szakemberek egy része többnek tartja anyanyelvét/az anyanyelvet kommunikációs eszköznél, a nyelvhasználók önazonosságának és nemzeti hovatartozásának egyik legfontosabb szimbólumának tekintik, s mint ilyent szeretnék más, „jobb" helyzetben látni, mint amilyenben van.

3. A magyarországi értelmező szótárak és a Ht-lista

A határtalanított értelmező szótár fogadtatásán kívül azonban a határtalanítás elvi-módszertani nehézségeit sem szabad szó nélkül hagyni. Pusztai Ferenc A magyar értelmező kéziszótár új kiadásának előszavában bevallja, hogy a szótár készítői a határon túli szóanyag beépítésének inkább szimbolikus, mintsem elméleti vagy gyakorlati jelentőséget tulajdonítottak, a feladatot nem megoldani akarták, hanem folytatásra szerettek volna ösztönözni (MÉK, 2003. VI). Ugyanezt mondhatom az ennél jóval kisebb vállalkozásnak számító, most készülő Értelmező szótár + szerkesztőjeként is. Milyen nehézségekkel, ellentmondásokkal találkozik a szerkesztő a határon túli adatok beépítésekor?

A **merítési mélység**et csak elvben lehet azonos szempontból megállapítani az összmagyar és a határon túli lexikai elemek tekintetében, hiszen nincs olyan szótárszerkesztő, aki az összes határon túli nyelvváltozatban és a magyarországi magyar nyelvben egyaránt kompetenciával bírna – kompetenciájának erősen korlátozott volta éppen a Ht-szavak esetében mutatkozik meg. Az igaz, hogy – jó esetben – korrekt, minden jellemzővel ellátott címszavakat kap, de határozottan zavarja, hogy ezekkel nem tud úgy bánni, mint a magyarországi szavakkal. Nem tudja eldönteni, hogy a határon kívüli kollégák által felvételre ajánlott *burek* (fn, 'hússal, túróval és almával töltött sült tésztaféle'), *gibanyica* (fn, 'édes sütemény, százrétű béles') vagy *muszolini* (fn, 'vörösborból és szénsavas narancsszörpből, ill. fehérborból és málnaszörpből álló italkeverék') szavaknak valóban van-e helyük abban a szótárban, amelyben pl. a *dobostorta,* a *franciakrémes* vagy a *hosszúlépés* nincsen benne.

A **tájszavak** státusa a határon túli régiókban sokszor sajátosan alakul, többször regionális szintre emelkednek. Így pl. a *család* 'gyermek', a *kukac* 'hernyó', a *trikó* 'póló', az *ángyi* 'sógornő', s mint ilyenek, bekerültek a Ht-listába. Ezek, ha szerepelnek a magyarországi értelmező szótárakban, általában (népi) minősítést kapnak, pedig előfordulhat, hogy itt is regionális érvényűek, csak ez a szempont a szótárírásban még nem érvényesül. Ugyanannak a szónak a merőben más besorolása valószínűleg zavarja a szótárhasználót, az pedig még a szótárkészítőt is, hogy ezek a szavak az ÚMTSz-ben az adott területről tájszóként vannak adatolva. Számára természetesen nem a nyelv összetettsége, bonyolultsága a zavaró, hanem az a szemléletbeli különbség, amely így egy helyen jelenik meg.

A (stílus)minősítési rendszer a magyarországi értelmező szótárakban erősen kötődik a „hagyományos”, egyközpontú normához viszonyító felfogáshoz. A Ht-lista azonban a gyűjtés és feldolgozás jellegéből adódóan a szavak helyi használati értékét állapítja meg stílusminősítésként. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy pl. a bizalmas minősítés ugyanazt jelenti e két rendszerben. Nézzünk meg csupán két szócikket, amelyekben a magyarországi és a határon túli, akár azonos stílusminősítések együtt fordulnak elő. A stílusminősítések értékének nem azonos voltát a szótárszerkesztő lelkiismerete nehezen vállalja, de a használó számára adott kép is bizonytalan vagy megtévesztő, nem is beszélve arról, hogy használatot megnehezítik a túlzsúfolt, nehezen dekódolható adathalmazok.

ösztöndíj fn
1. Egyetemi, főiskolai tanulmányok folytatásához nyújtott rendszeres, hivatalos anyagi juttatás. *A tanulmányi ösztöndíj az érdemjegyektől, a szociális ösztöndíj az anyagi helyzettől függ.*
2. Tudományos kutatónak, művésznek folyósított, meghatározott összegű pénzbeli vagy egyéb támogatás. *Megpályázott egy alkotói ösztöndíjat. Ösztöndíjjal Amerikába utazott, egy ottani egyetemen fog tanítani.*
Szin.: **1.** (régi, idegen; Fv, Őv; Ka bizalmas) *stipendium,* (Va bizalmas) *sztippendium,* (Mv bizalmas) *stipendio,* (Fv, Ka bizalmas) *stipi*
Etim.: Összetétel: → ösztön ’ösztönzés, biztatás’ + → díj.

influenza fn –, *~t, ~ja* (idegen)
Vírus okozta járványos betegség, amely lázzal, huruttal és végtagfájdalmakkal jár. *Ő is megkapta az influenzát.*
Szin.: (idegen, bizalmas) *grippe*; (régi) *náthaláz*, (Fv bizalmas) *chripka,* (Ka bizalmas) *gripp,* (Er, Va, Mv; Dv bizalmas) *gripa,* (Őv) *grippe*
Etim.: Olasz, végső soron latin eredetű szó.
(!) Elválasztása: inf-lu-en-za.

4. Mi lehet az oka a címszóválasztási és minősítési anomáliáknak?

Valószínűleg ugyanaz, ami a korábban ismertetett, a határtalanítással szembeni ellenérzésnek: a különböző felfogások találkozása. Különböző felfogás a nyelvről, az anyanyelvről, az egy- vagy többközpontú normáról, s hogy a szótáraknál maradjunk: különböző felfogás a szótárak funkciójáról, s az ezzel összefüggő szótárírói módszerekről.

A szótárírás – különösen az értelmező szótárak írásának – módszere nálunk a legutóbbi időkig „kézi vezérlésű” volt. Azt, hogy mi kerüljön bele a szótárba, a szótárszerkesztő ízlése határozta meg. Természetesen voltak és vannak olyan, bár korlátozott, de különleges kompetenciával rendelkező szótárszerkesztők, akik az adott kor lehetőségeihez képest jól gyűjtöttek, válogattak; ráéreztek, mi kerüljön

bele a szótárba, és mi nem. S bár az értelmező szótári „hagyomány" a módszerhez képest jó címszóanyagot válogatott össze, beláthatjuk, hogy ez mégsem mérhető össze egy korpusz alapú szótár lehetőségeivel. A jól összeállított korpusz ugyanis segít meghaladni saját kompetenciánkat, szembesít a tényekkel, s a szótárszerkesztőre ezután „csak" az anyag rendszerezése marad. Ekkor sem kerülheti meg egyéni kompetenciája felhasználását, mégis a tények irányítják a munkát.

Az ilyen módszerrel készülő szótárakba kellett beépíteni határon túli lexikai elemeket A magyar értelmező szótár esetében és az Értelmező szótár + esetében is. A Ht-lista jellegét itt mindenki ismeri: szociolingvisztikai igényű gyűjtés és rendezés eredménye. Az adatok egy korpusz részét képezik, amelyben a szó kontextusában szerepel. A magyarországi értelmező szótárak szemlélete és módszere alapjában különbözik a Ht-lista szemléletétől és elkészítésének módszerétől. Bizonyára nem állunk messze a valóságtól, ha a beépítés módszertani nehézségeire itt keressük az okokat, de bizonyára közrejátszanak ezek az okok és a mögöttük álló nyelvszemléletbeli különbség a határtalanított szótárak fogadtatásában is. S bár a felfogásbeli különbségek valószínűleg sem rövid, sem hosszabb időn belül nem tűnnek el, azért lehet valamit tenni, hogy egy szótárban egyféle nézet és módszer érvényesüljön. S mivel a határon túli lexikai elemeknek helyük van a magyar nyelvű (értelmező) szótárakban, az látszik járható útnak, ha készül majd egy korpusz alapú értelmező szótár.

Irodalom

Bárczi Géza–Országh László (főszerk.) 1959–1962: A magyar nyelv értelmező szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Csicsay Alajos 2006: Mennyi siska van a fán! Új Szó, február 17.

Jakab István 2005: Eretnek gondolatok a megújított Magyar értelmező kéziszótár lapozgatása közben. Irodalmi Szemle 2005/3: 63–69.

Juhász József–Szőke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972: Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kolláth Anna 2005: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Magyar Tudomány 50: 156–163.

Lanstyák István 2002: A Magyar értelmező kéziszótár új kiadása és a magyar nyelv szlovákiai változatainak szókincse. Fórum Társadalomtudományi Szemle 3: 115–128.

Lanstyák István 2004: Szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásában. In: Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.), Tanulmányok a kétnyelvűségről II: 166–211. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

Péntek János 2004: A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. Magyar Tudomány 49: 724–726.
Pusztai Ferenc 1994: Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. Magyar Nyelv 90: 413–421.
Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003: Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Szabómihály Gizella 2006: Mi fán terem a Magyar értelmező kéziszótár? Új Szó 2006. március 31.

*

The ”unlimitation” of the hungarian dictionaries

The „unlimitation” of the hungarian dictionaries – among them the explanatory dictionaries – has started. However the reaction of the trade and public is not unanimously positive. Whether behind the opinion of language and traditions based on objections hides a reason which is responsibility of lexicography first of all, and it has to solve it. The conclusion of the train of thoughts based on personal experiences of lexicography is that for the methodological difficulties and also the great deal of the rightful trade or dictionary user objections, it can be a solving if we execute the ”unlimitation” in an explanatory dictionary based on corpus.

GÁL NOÉMI (KOLOZSVÁR)

Nyelvi revitalizáció és nyelvi tervezés

A nyelvi revitalizáció egyik lehetséges (és legáltalánosabb) meghatározása szerint kihalt vagy a nyelvhalál folyamatának egyik szakaszában levő ún. veszélyeztetett nyelvek (endangered languages) újjáélesztése, megerősítése. King (2001) definíciója alapján a nyelvi revitalizáció arra való kísérlet, hogy új nyelvi formákkal és társadalmi funkciókkal gazdagítsunk egy veszélyeztetett kisebbségi nyelvet használati szféráinak és használói számának növekedése céljából.[1] Funkcionálisan elválaszthatatlan a nyelvi tervezéstől, éppen azért akkor lehet sikeres, ha központilag irányított, tudatos és szervezett. Nagymértékben kultúra- és identitásfüggő, ugyanakkor meghatározza a nyelv státusza, a kétnyelvűség dimenziói valamint a nyelv jogi helyzete.

Az angol nyelvű szakirodalomban általában a *language revitalization* és a *language revival* terminusok használatosak (l. pl. Crystal 2000), kisebb gyakorisággal megjelenik a *linguistic revival* is, míg Fishman a *reversing language shift*-et használja elsősorban a nyelvcserére összpontosítva. A magyar szakirodalomban a *nyelvélénkítés* és *nyelvfelélesztés,* olykor a *nyelvmegerősítés* szerepel (l. pl. Borbély 2001, Bartha 2003), bár egyre inkább terjed a nyelvi revitalizáció mint szakkifejezés, amely sok esetben egyesíti a *nyelvélénkítés* (’egy létező nyelv életerejének növelése’) és a *nyelvfelélesztés* (’egy halálra ítélt nyelv új életre keltése’) terminusok jelentéseit (l. Borbély 2001: 21–22). Megemlítendő még a *language maintenance* vagy *nyelvmegőrzés,* amelyek ugyancsak szervesen kapcsolódnak a domináns kétnyelvűség és nyelvcsere fogalomköréhez.

A nyelvi revitalizáció lehetősége és szükségessége általában olyan nyelvekkel kapcsolatban merült fel, amelyek esetében nem alakult ki írásbeliség, nincsen anyaállam (mint például az amerikai indiánok esetében), beszélőik valamilyen formájú (nyelvi, etnikai, gazdasági) kisebbségben élnek, stb. David Crystal könyvében részletesen kitér az egyes nyelvek veszélyeztetettségi fokaira, bemutatja az eddigi csoportosítási kísérleteket, Krauss, Kinkaid, Wurm rendszereit, kifejtve azoknak esetlegességét és nyelvi/társadalmi kontextustól való függését. Stephen Wurm felosztása elsősorban az ún. „gyengébb nyelvekre” összpontosít, és a következő kategóriákat különbözteti meg:

[1] „Language revitalization (...) is the attempt to add new linguistic forms or social functions to an embattled language with the aim of increasing its uses or users” (King 2001, idézi Premsrirat Chong Language Revitalization Project – fordítás tőlem).

– potenciálisan veszélyeztetett nyelvek (használatuk szociális vagy gazdasági szempontból hátrányosnak minősíthető, egy többségi nyelv környezetében élnek, gyermekek egyre kevesebben beszélik);
– veszélyeztetett nyelvek (gyerekek vagy kevesen, vagy egyáltalán nem beszélik);
– fokozottan veszélyeztetett nyelvek (legfiatalabb beszélői 50 évnél idősebbek);
– kihalófélben levő nyelvek (már csak nagyon kisszámú közösség beszéli, melynek tagjai nagyon idősek)
– kihalt nyelvek (nincsenek beszélőik). (Crystal 2001: 21 – fordítás tőlem).

A fenti csoportosítás nem teljesen pontos, hiszen nem csak a beszélők számától függ egy nyelv életereje (l. a több millió beszélővel rendelkező, mégis veszélyeztetettnek nyilvánított kecsua nyelvet), a nyelv presztízsének és funkcióinak is döntő fontosságuk van, annak, hogy az anyanyelvet milyen kommunikációs helyzetekben használják. Bartha Csilla meghatározásában „nyelvi szempontból minden olyan kétnyelvű (kisebbségi) beszélőközösség erősen veszélyeztetett, amelyben eredeti nyelvüket a szülők már nem adják át gyermekeiknek függetlenül attól, hogy más területen a nyelvközösség más tagjai (pl. nyelvország) még anyanyelvként használják" (Bartha 2003: 59).

A kétnyelvűség, a nyelvcsere, valamint a másodnyelvi dominancia (mely a beszélő szintjén nyelvi asszimilációba, nyelvvesztésbe torkollhat, ugyanakkor a nyelv halálához is vezethet) kisebbségi állapotban jön létre, vagy olyan kontextusban, ahol a környezeti, domináns nyelv használata valamilyen gazdasági, szociális vagy akár politikai előnyt biztosít.[2] Erdélyi viszonylatban az egyik legelterjedtebb nézet a kisebbségi magyar nyelv kárára történő nyelvcsere legitimizálásakor és a többségi, román nyelven folyó oktatás választásakor az, hogy magyarul nem lehet érvényesülni, nincsenek munkahelyek, szakképzés, minőségi oktatás stb. Ugyanakkor az oktatási törvény megfogalmazásában használt „anyanyelv" terminus, amely a kisebbségi nyelvek oktatására vagy az azon folyó oktatásra vonatkozik, azt a téves nézetet alakította ki sok szülőben, hogy a kisebbségi diákok számára éppen az anyanyelven való tanulás az, ami többletenergiát igényel, ami nehézségeket okoz, hiszen egy tárggyal többből kell vizsgázniuk a kisebbségi nyelven tanulóknak.[3] Ezzel szemben a hivatalos, illetve többségi

[2] Többek között ez volt az ír nyelv visszaszorulásának is az oka; az ír nyelv stigmatizálódásának és politikai, vallási megterheltségének, az erőszakos asszimilálásnak köszönhető, hogy a gazdag irodalommal, költészettel rendelkező nyelv a XIX. század végére a teljes kihalás szélére került.

[3] A nyolcadik osztályt záró ún. nemzeti vizsgán (teste naţionale) a diákoknak román nyelv és irodalomból, anyanyelvből és anyanyelvi irodalomból, matematikából, valamint Románia történelméből vagy földrajzából kell vizsgázniuk.

nyelv oktatása és tanulása természetes és kötelező – ahogyan ezt már számos erdélyi és nem erdélyi szakember is jelezte.[4]

Egyértelmű, hogy egy nyelv revitalizációja, annak sikere az adott nyelv kétnyelvűség/nyelvhalál/nyelvi asszimiláció póluson való elhelyezkedésétől függ, mindig egy folyamatba ágyazódik, amely folyamat domináns kétnyelvűséggel, nyelvcserével kezdődik. Nem célom a nyelvcsere, az azt kiváltó tényezők vizsgálata, viszont szükséges megjegyeznem, hogy az ezzel kapcsolatos egyik legvitatottabb kérdés a nyelvcsere visszafordíthatóságának lehetősége vagy annak szükséges volta. Abból kiindulva, hogy az anyanyelv megtanulása és az anyanyelven folyó legalább alapfokú oktatás alapvető nyelvi emberi jog (Skutnabb-Kangas 1990/1997), valamint figyelembe véve azt, hogy a nyelvcsere az esetek túlnyomó többségében nem önkéntes és szabad választás következménye (Kontra 2004), arra a következtetésre jutunk, hogy a nyelvi revitalizáció, egy kisebbségi nyelv egyéni vagy közösségi megerősítése/felélesztése szükséges és, ahogyan a továbbiakban látni fogjuk, lehetséges dolog.

Fishman (1991) a nyelvcsere visszafordíthatóságát vizsgáló tanulmányában nyolcfokú skálán ábrázolja a „kisebbségi és a többségi nyelv magán és hivatalos szerepköreinek egymáshoz viszonyított változását" (Bartha 2003), ugyanakkor számos példa alapján az ilyen nyelvek megerősítését szolgáló stratégiákat, lehetőségeket is bemutatja. Nyilvánvaló, hogy a nyelvi revitalizáció szervesen kapcsolódik a nyelvi tervezéshez – mind a státusz-, mind a korpusztervezéshez – hiszen a sikeres revitalizáció feltételei a nyelvi jogok biztosítása, a nyelvi és kulturális sokféleséget, a többnyelvűséget előnyben részesítő nyelvpolitika, valamint a konkrét nyelvi tervezési lépések (Bartha 2003) összessége. Kulcsfontosságú az adott kisebbségi nyelv nyelvpolitikai kontextusa, hiszen a nyelvtervezési döntéseket legtöbbször kormányok, politikai vezetők hozzák, politikailag szabályozott, ezért az esetek nagy többségében ideológiai és nem nyelvi tényezők motiválják: „a kisebbségi oktatáspolitika a nyelvpolitika közvetlen hatása alatt áll, annak függvénye, megnyilvánulása" (Péntek 1999: 14). A kisebbségi nyelvi állapotokat, a kétnyelvűség és nyelvcsere dimenzióit meghatározza az is, hogy világszerte uralkodó nézet a nemzetállam koncepciója, az „egy ország – egy nemzet" eszméje által uralt nyelvpolitika és ideológia, az asszimiláció-orientáltság.

Haugen modelljében a nyelvi tervezés két alapvető vetületét állapítja meg, az állapot- vagy korpusztervezést, valamint a helyzet- vagy státusztervezést. A korpusztervezéshez tartozik a kodifikáció és a kidolgozás, míg a státusztervezéshez a normakijelölés és az elterjesztés. A revitalizáció és nyelvi tervezés kapcsolatának kifejtésében lássuk Fishman nyolcfokú skáláját és a szerinte a nyelvcsere visszafordítását szolgáló tevékenységeket a haugeni nyelvtervezési modell függvényében.

[4] Lásd Kontra Miklós–Szilágyi N. Sándor 2002; Péntek János–Benő Attila 2003; Gál Noémi–Szabó Demeter Éva 2006.

1. táblázat
A nyelvcsere visszafordíthatósága és a nyelvi tervezés közti kapcsolat
(Reyer 1999 és Kiss 1995 alapján)

A nyelv állapota (Fishman)	**A nyelv megerősítését szolgáló intézkedések**	**Nyelvtervezési stratégiák (Haugen)**	
8. A nyelvet néhány, egymástól távol élő idős beszéli, nagyon valószínű a nyelv halála.	A nyelvi norma kiválasztása, kidolgozása, különös tekintettel a nyelvtani rendszerre és a szókincsre (a nyelv „újjáépítése").	– normakijelölés – kodifikáció (grafizáció, grammatikáció, lexikáció)	**Az átörökítés megalapozása – a nyelvi revitalizáció „gyenge oldala"**
7. A közösségben helyet kapnak az anyanyelven folyó kulturális események, a nyelvet azonban csak az idős generáció beszéli. Nincsen generációközi kontinuitás a nyelv átadásában.	A kulturális eseményeknek hétköznapi szempontból aktuálissá tétele, a társadalmi mobilizálás.		
6. A nyelvet használják a családokban, a gyerekek a szüleiktől, a kisebbségi közösségekben tanulják meg.	Mivel a család és a közösség az elsődleges szocializáció és identitásformálás helye, ez a szint alapvető fontosságú a nyelv használatának elterjesztése tekintetében.	– családi szintű elterjesztés (ezen a szinten nagyon problémás a nyelvi tervezés, hiszen a családi-közösségi szférát érinti).	
5. Beszélhetünk írás- és olvasástudásról, annak oktatásáról a kisebbség nyelvén. Az írott forma kiszélesíti a nyelvhasználat köreit.	Iskolán kívüli tevékenységekre van szükség az anyanyelvi írás és olvasás presztízse emelése céljából.	– elterjesztés	

4. A nyelv része az iskolai oktatásnak.	Ezen a szinten nagyon fontos, hogy a kisebbségi nyelv és kultúra az oktatási rendszerben elismert és támogatott legyen. Fontos a megfelelő oktatási tevékenységek és módszerek alkalmazása a kisebbségi nyelv oktatásában vagy az azon folyó oktatásban, ugyanakkor az oktatás minősége és versenyképessége meghatározó lehet.	– elterjesztés	**A hangsúly a kisebbségi-többségi erőviszonyokon van. A nyelvhasználat kiterjesztése.**
3. A nyelvet használják a munkahelyeken.	Ezen a szinten elsődleges fontosságú a szaknyelvek kialakítása, amely különösen nehéz az angol nyelv világméretű dominanciája miatt.	– elterjesztés – kidolgozás (elsősorban a szakszókincs tekintetében)	
2. A nyelv jelen van a helyi közigazgatásban és lokális médiában.	A közigazgatás és média által a nyelv mindennapi érintkezésben kerül a beszélőkkel, így fontos eszközévé válik a funkcióbővülésnek és a sztenderdizációnak. Ezen a szinten alapvető ezeknek a szolgáltatásoknak a biztosítása és fenntartása	– kidolgozás	
1. A nyelv jelen van a legmagasabb szintű, állami közigazgatásban, az egyetemeken, a nemzeti médiában.	A nyelvhasználat ezen a szinten nagymértékben meghatározza a nyelv vitalitását, ennek ellenére fontos fenntartani a nyelv anyanyelvi használatát és átöröklését az otthonokban.		

A kisebbségi nyelvek megőrzésének és megerősítésének elsődleges színtere a család és az oktatás, a legkritikusabb tényező a nyelvcsere visszafordíthatósága szempontjából a család nyelvátörökítő szerepe (l. Fishman 1991), hiszen „amikor a társadalmi, nyelvi, attitűdbeli változások eredményeképpen a többségi nyelven való rendszeres kommunikáció már a családon belül is megjelenik, az iskola önmagában nem képes meggátolni e folyamatot" (Bartha 2003: 65). A mesterséges revitalizálás (pl. a kizárólagos felnőttoktatás) nagymértékben hasonlít az életfunkciók mesterséges, gépi fenntartásához. Akkor válhat sikeressé, ha önmagát reprodukálni képes nyelvvé válik, azaz beszélői átörökítik a nyelvet egyik generációtól a másikig.

Nem tehetünk azonban egyenlőségjelet a nyelvi revitalizáció és a haugeni értelemben vett nyelvi tervezés, annak módszerei és stratégiái közé, hiszen a státusz- és korpusztervezésen kívül egy adott nyelv életerejének megnövelésében, az átörökítés biztosítását megelőzendő szükséges az ún. nyelvelsajátítás-tervezés is, amely elsősorban az oktatási intézményeket célozza meg, viszont hatással lehet a családban történő nyelvelsajátítási mechanizmusokra.

A szakirodalom több nyelvi revitalizációs programról, projektről számol be, leginkább az észak-amerikai őshonos indián nyelvekkel kapcsolatban, azonban a világ minden kontinensén történ valamilyen szintű vagy mértékű nyelvi revitalizációs kísérlet. Revitalizált nyelvekként az enciklopédiák többek között a baszkot, a katalánt, a csehet, a fríz nyelvet, a hawaiit, a hébert, az írt említik, egyértelműen sikeres nyelvi újjáélesztés azonban kizárólag a héber vagy ivrit nyelv esetében történt.

A nyelvmegerősítő-nyelvélénkítő programok esetében nem elég a központi irányítottság, a jogi kodifikálás, az oktatási intézmények biztosítása, vagyis a hagyományos nyelvi tervezési lépések; szükség van egy, a nyelvi közösség tagjaival (egyének, közösségek, intézmények, szervezetek, aktivisták, szakemberek – Bartha 2003) való közreműködésre, amelyben hangsúly kerül az egyéni kód- vagy nyelvválasztás pszichológiai, társadalmi meghatározottságára, a nyelvvel szembeni attitűdök megváltoztatására (l. Crystal 2000: 100–101). Ezen a két síkon kell mozognia a nyelvi revitalizációnak ahhoz, hogy sikeres legyen: fontos a fentről le irányú mozgás, a központi irányítottság, a nyelvi tervezési lépések, ugyanakkor a lentről fel irányú mozgás is, a beszélőközösség felől, ahol a fent említett pszichológiai és attitudinális vetületek a vizsgálat tárgya.

A magyar mint kisebbségi nyelv viszonylatában az eddigiek nagymértékben aktuális kérdések, hiszen ha különböző okokból és mértékben bár, a magyar nyelv kisebbségi státuszban veszélyeztetettnek minősül (l. Bartha 2003). Erdélyben a beszélők számának csökkenésével (1992 és 2002 – két népszámlálás – között körülbelül 200.000-rel lett kisebb a magyar anyanyelvűek száma), a nyelvi funkciók visszaépülésével, ugyanakkor a nyelvhasználat sokszínűségével és sokféleségével kell szembesülnünk. Vannak itt nyelvi szigetek, szórványok és diasz-

pórák (l. Péntek 1999: 49), az államnyelv-dominanciájú aszimmetrikus kétnyelvűség és nyelvcsere pedig egyre terjed. Ezzel egy időben azonban pozitív irányba való elmozdulásokat is tapasztalhatunk a nyelvhasználat területén, hiszen gyarapodnak a nyelvhasználat színterei és lehetőségei. Nyelvi tervezési szinten fontos megemlítenünk a kidolgozás körébe tartozó szaknyelvek, szakterminológiák fejlesztését, a nemrég elkészült közigazgatási szótárt valamint az oktatásterminológiai szótárt. A nyelvi tervezés kiszélesítésére, a nyelvi revitalizációra a rendelkezésünkre álló adatok alapján szükség van. Hogy milyen mértékben és milyen formában, azt az adott nyelvi helyzetek, kontextusok határozzák meg.

A nyelvi revitalizáció tehát nyelvi tervezési folyamat, amely azonban nem csak az oktatási és jogi rendszert érinti, hanem a személyes szférát, a családot és a kisebb közösséget is. A nyelvi vitalitás visszanyerése érdekében szükség van a természetes átörökítés biztosítására és a nyelvcsere lelassítására vagy visszafordítására, amelynek legfontosabb színterei a család, a kisebb nyelvi közösség és az anyanyelvi oktatás.

A sikeres nyelvi revitalizáció érdekében elengedhetetlen, hogy annak három összetevője (a nyelvi jogok biztosítása, a kedvező nyelvpolitika és a konkrét nyelvtervezési lépések) együttesen működjenek az adott nyelv újjáélesztésében, a nyelvmegerősítő/nyelvélénkítő programok legnagyobb része pedig azért eredménytelen vagy csak nagyon kis mértékben sikeres, mivel a körülményeknek és stratégiáknak ezen együttállása nagyon ritkán jön létre.

Irodalom

Bartha Csilla 2003: A kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei és az oktatás. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.), Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Borbély Anna 2001: Nyelvcsere. Budapest.

Crystal, David 2000: Language Death. Cambridge University Press, Cambridge.

Fishman, Joshua A. 1991: Reversing Language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Multilingual Matters 76. Clevedon.

Gál Noémi–Szabó Demeter Éva 2006: Nyelvi jogok és nyelvi revitalizációs lehetőségek Erdélyben. (Megjelenés alatt.)

Kiss Jenő 1995: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Kontra Miklós–Szilágyi N. Sándor 2002: A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs? In: Kontra Miklós–Hattyár Helga (szerk.), Magyarok és nyelvtörvények. Teleki László Alapítvány, Budapest. 3–10.

Péntek János–Benő Attila 2003: Nyelvi jogok Romániában. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.), Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–147
Péntek János 1999: A megmaradás esélyei. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest.
Péntek János 2005: Magyarnyelvűség a mai Erdélyben. Magyar Szemle XIV/3–4. szám.
Premsrirat Suwilai Chong: Language Revitalization Project Institute of Language and Culture for Rural Development. Mahidol University, Thailand.
Reyner, Jon 1999: Some Basics of Indigenous Language Revitalization. www.jan.ucc.nau.edu.com
Skutnabb-Kangas, Tove 1997: Nyelv, oktatás, kisebbségek. Teleki László Alapítvány Könyvtára (Kisebbségi adattár VIII.), Budapest.

*

Language revitalization and planning

The paper discusses the theory of language revitalization and language planning starting with an attempt of defining languge revitalization (”the attempt to add new linguistic forms or social functions to an embattled language with the aim of increasing its uses or users”) and the terminological issues, giving an brief overview of the terms used in the general Hungarian and English bibliography (nyelvélénkítés, nyelvfelélesztés, nyelvmegőrzés, nyelvcsere visszafordítása; language revitalization, revival, language maintenance and reversing language shift). It outlines the categories of endangered languages (Stephen Wurm’s system based on David Crystal’s work).

The author tries to reveal the connection between language revitalization and language planning through Fishman's and Haugen’s works underlining that all levels of language planning are crucial for revitalization but they are not enough. There is also the need for a down-up movement from the level of language users taking into consideration the psychological and social spheres in codeswitching and language shift or maintenace. The author also presents the situation and status of the Hungarian language and its speakers in Romania especially taking into consideration the levels of language shift and the possibilities of maintenance and revival.

HORVÁTH KATALIN (UNGVÁR)

A kárpátaljai magyar lakosság nyelv- és nyelvváltozat-választása

Az utóbbi egy-két évtizedben élénk érdeklődés övezi a határon túli magyarok nyelvhasználatát, ebben a témakörben számos tanulmány, cikk, vita született, itt Csernicskó István (2003) és Göncz Lajos (1985) könyvére utalnék

Kissé háttérbe szorult a kisebbségi nyelvközösségek nyelv- és nyelvváltozat-választási rétegzettségének vizsgálata, pedig e téren nagyfokú változatosság figyelhető meg a nyelvi és nyelven kívüli tényezők függvényében egyaránt. Ezért időszerű Kárpátalján szociolingvisztikai felméréseket végezni az egymás mellett élő nyelvek használatáról, szituációjáról az egyes települések, körzetek konkrét adatainak tükrében. Köztudott ugyanis, hogy kisebbségi körülmények között a beszélők más-más nyelvet és nyelvváltozatot használnak beszédhelyzettől, társadalmi rétegzettségtől, lakóhelytől, környezettől, kortól stb. függően.

A kérdés kutatásának gazdag irodalma van nemcsak a magyar, hanem a szláv nyelvészetben is. A beszédhelyzet-típusokat az orosz szociolingvisztika nyelvhasználati színtérnek nevezi. Gyeserijev (1977: 222) az orosz irodalmi nyelv 20 nyelvhasználati színterét (сфера использования языка) különíti el: az oroszok az oroszt használják az azonos nyelvet beszélő közösség tagjaival, a más nyelvet beszélő közösség tagjaival, hivatalos levelezésben, elemi iskolai oktatásban, a középiskolai oktatásban, a szakiskolai oktatásban, a felsőoktatási intézményekben, az állami életben, törvényalkotásban, a hivatalos ügyintézésben, a társadalmi-politikai életben, műszaki szférában, a szépirodalomban, a sajtóban, a rádióban és a televízióban, a művészeti szférában, a népművelésben, a filmművészetben, a tudományos élet területein, a kulturális életben. Az orosz anyanyelvűek minden beszédhelyzetben érvényesülni tudnak egy nyelv ismeretével.

Avrorin (1975: 83) a nyelvhasználat következő színtereit különíti el: a) gazdasági tevékenység; b) társadalmi-politikai tevékenység; c) a mindennapi élet szférái; d) közoktatás; e) szépirodalom; f) média; g) művészet; h) népköltészet; i) tudomány; j) hivatalos ügyintézés; k) magánlevelezés; l) egyházi élet. A különböző társadalmi szférákban, nyelvhasználati szituációkban más nyelv(ek)et, ill. a nemzeti nyelv különböző változatait használják a többnyelvű közösségek többségi és kisebbségi tagjai.

Figyelemre méltó leírást ad Kijev nyelvi szituációjáról a Hanna Zaliznyak–Larisza Maszenko szerzőpáros (2002).

Kárpátaljai nyelv- és nyelvváltozat-választási vizsgálatunkat kérdőív alapján végeztük, amelyet az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszékén

állítottunk össze saját tapasztalataink, valamint a magyar, az orosz és az ukrán szakirodalom alapján (Kiss 1995: 48–55; Göncz 1985; Zaliznyak–Maszenko 2002). A gyűjtés során kb. ezer különböző korú és foglalkozású magyar anyanyelvű adatközlőt kérdeztünk meg. A gyűjtés fontosabb helyszínei: Téglás, Kisgejőc, Kisdobrony, Nagydobrony, Botfalva, Sislóc (Ungvári járás), Szernye, Barkaszó (Munkácsi járás), Gut, Bátyú, Kaszony, Bene, Borzsava, Vári (Beregszászi járás), Tiszakeresztúr, Tiszapéterfalva, Gyula (Nagyszőlősi járás), Técső; Aknaszlatina (Rahói járás).

A nyelvválasztást több tényező együttes hatása befolyásolja: lakóhely, azaz a közvetlen környezet, a család, a szociális életkor, a beszédhelyzet, az etikett szabályai, a nyelvhasználati színtér és nem utolsósorban az azonosságtudat.

Lakóhelyi tényezők alapján a kárpátaljai magyar lakosság így rétegeződik: szórványvidéken, vegyes lakosságú településeken és többségében magyarlakta járásokban élő magyarság. A szórványban élő magyarság nyelvválasztására jellemző, hogy a beszélők domináns ukrán két-, ill. háromnyelvűek (Rahói járás, Szolyva, Nagyberezna...). A közéletben, a nyilvános szférában a többségi nemzet nyelvét, az ukrán államnyelvet használják, többségükben ukrán tannyelvű iskolába jártak/járnak, magyar nyelvhasználatuk főleg a privát szférára korlátozódik, a magyar nyelvet otthon, családi környezetben sajátították el. Aknaszlatinán például – ahol etnikai szempontból leginkább heterogén a lakosság, magyar, ukrán, román tannyelvű iskola van, a román anyanyelvűek vannak többségben – a nemzetiségek egymás közti érintkezési nyelve leginkább az orosz, mivel a kisebbségiek ezt tanulták az iskolákban a 90-es évekig. Ebben a régióban a magyar nyelvhasználat visszaszorult, az utóbbi másfél évtizedben tapasztalható némi előrelépés a magyar nyelvű oktatás megszervezése terén, az eredmények azonban még nem jogosítanak fel derűlátásra.

A többségében ma már ukrán vegyes lakosságú helységekben (Szolyva, Nagyberezna, Munkács, Ungvár, Nagyszőlős, Técső) az ukrán államnyelv a hivatalos ügyintézés nyelve, a mindennapi érintkezés eszköze is az ukrán, ritkábban az orosz nyelv. Ezekben a helységekben a megkérdezettek több mint 20%-a válaszolta azt, hogy a magyar mellett anyanyelvi szinten beszéli az ukránt és az oroszt. A magyar nyelvhasználat színtere főleg a magánszféra, az iskola és a templom, valamint a civilszervezetek kulturális és politikai rendezvényei. Iskolázottságtól és a nyelvi igényességre való törekvéstől függően a szűkebb családi körben a nemzeti nyelv köznyelvi és/vagy nyelvjárási változatát beszélik. Ha mindkét szülő magyar, vagy a házastársak közül a magyar anyanyelvűnek erős az identitástudata, a gyerekek már az elsődleges szocializáció idején kiegyensúlyozott kétnyelvűként tanulnak meg beszélni, így iskolai tanulmányaik megkezdésekor két-, háromnyelvűek, magyar tannyelvű iskolába járnak, középiskolai tanulmányaik befejezésekor az anyanyelv, a két környezeti nyelv (ukrán és orosz), valamint az iskolában tanult idegen nyelv (angol/német/francia) elsajátí-

tásával négynyelvűként (vagy három és fél nyelvűként) kezdik meg felsőfokú tanulmányaikat. Ők a cselekvő, a produktív két- ill. háromnyelvűek, akik választékosan beszélnek/írnak két-három nyelven. Természetesen, zökkenőmentesen váltanak át egyik nyelvről a másik nyelvre, minden alapjuk, lehetőségük megvan, hogy a legek közé kerüljenek. A harmadlagos szocializáció során közülük kerülnek ki a legsikeresebb szakemberek. A kétnyelvűségnek erre a fokára viszonylag kevesen jutnak el. Gyengébb azonosságtudat esetén a magyar olyannyira háttérbe szorul, hogy a gyerekek meg sem tanulnak magyarul még a kommunikáció szintjén sem, iskolai tanulmányaikat is a többségi nyelven végzik, harmadlagos szocializációjuk idején beolvadnak a többségbe. Az ebbe a típusba tartozó megkérdezettek 100%-a sajnálja, hogy a család nem sajátíttatta el velük a magyar nyelvet. A vegyes házasságokról meg kell jegyeznünk, hogy a múlt század 40-es, 50-es éveiben is ritkaságszámba mentek. Az első orosz/ukrán feleségek akkor kerültek be a magyar falvakba, amikor a donbászi szénbányákba, később a katonaságba elvitt fiúk hazatérve magukkal hozták őket. Az utóbbi évtizedekben egyre gyakoribbak a vegyes házasságok minden társadalmi rétegben. A vegyes házasságban született gyerekek nyelvhasználatát és nyelvválasztási lehetőségeit 3 modell jellemzi: 1. a gyerekek domináns ukrán/orosz kétnyelvűek, többségi tannyelvű iskolába járnak jövendő karrierépítésük érdekében; 2. a gyerekek kiegyensúlyozott két-háromnyelvűek, magyar tannyelvű iskolába járnak, s ez karrierépítésük szempontjából előnyös; 3. a gyerekek egynyelvűek (magyar vagy orosz/ukrán) a szülők azonosságtudatának függvényében, s ez a karrierépítés szempontjából behatároltsággal jár együtt.

A Nagyszőlősi, a Beregszászi, a Munkácsi, az Ungvári járás magyar vagy többségében magyarlakta településein a nyilvános szférában a magyar regionális színezetű köznyelv használatos, a privát szférában a beszélőközösség tagjai iskolázottságtól és nyelvi igényességre való törekvéstől függően a magyar nyelv regionális köznyelvi változatával és/vagy nyelvjárással élnek.

Kilencven – egynyelvű településről származó, magyar tannyelvű középiskolát végzett – egyetemen és főiskolákon tanuló fiatal megkérdezése során kiderült, hogy az ukrán/orosz környezeti nyelvet leginkább csak hivatalos helyeken, a felsőoktatási intézményekben használják, ritkábban távolabbi rokonaikkal és újabban szerzett barátaikkal beszélnek ezeken a nyelveken. Szépirodalmat, tudományos-ismeretterjesztő irodalmat, újságot magyarul olvasnak. Csak kötelező szakirodalmat olvasnak ukránul/oroszul, levelezést kizárólag magyar nyelven folytatnak. Tv-nézési szokásaikat az elérhető csatornák befolyásolják, leginkább a magyar adások közkedveltek, de zenés műsorokat minden elérhető csatornán megnéznek. A nem magyar szakos egyetemi hallgatók szükségszerűen gyakrabban választják az ukrán és az orosz nyelvet, hiszen tanáraikkal, évfolyamtársaikkal csak ezeken a nyelveken tudják magukat megértetni. Ők domináns magyar másfél, ritkábban kétnyelvűeknek tekintik önmagukat, sajnálják, hogy a környe-

zeti nyelveket gyerekkorukban nem sajátíttatták el velük magasabb szinten, az iskolában nem fordítottak nagyobb figyelmet nyelvtudásuk fejlesztésére. Mindebből kifolyólag szórványosan előfordul, hogy vizsgákon tolmácsot kérnek, kényelmetlenül érzik magukat, ha szemináriumi foglalkozásokon bővebben kell kifejteni gondolataikat.

Azok, akik nem folytatják tanulmányaikat felsőfokú tanintézményekben, munkalehetőséget is a szülőfalujukban kapnak, nem kötnek vegyes házasságot, megmaradnak magyar egynyelvűnek, leginkább nyelvjárást vagy regionális köznyelvet beszélőnek. Saját nyelvjárásukat legtöbben szépnek, szépen hangzónak, tisztának tartják.

Az egynyelvű településeken egyértelmű a nyelvválasztás: vagy mindenki magyarul, vagy mindenki ukránul, vagy mindenki románul beszél. Egynyelvű települések azonban ma már alig vannak Kárpátalján, ezért a kisebbségi nyelveket beszélők kikerülve a szűkebb családi közegből, a más nyelvű szomszédokkal, az idegenekkel, a más nyelvű barátokkal, ismerősökkel való nyelvi érintkezéskor, oktatási intézményekben, munkahelyen, hivatalos ügyeik intézésekor, nagyobb városokban való bevásárlásaik során stb. anyanyelvükről átváltanak vagy az ukrán államnyelvre, vagy az orosz nyelvre akkor is, ha „törve" beszélik az adott nyelvet, „kézzel-lábbal magyaráznak". Az ukrán és az orosz közötti nyelvválasztást elsősorban az motiválja, melyik nyelvet tanulta a beszélő az iskolában. A mai tizenévesek inkább az ukránt választják, hiszen a 90-es évek eleje óta ezt tanulják kötelező államnyelvként a kárpátaljai magyar tannyelvű oktatási intézményekben. A mai harminc évesnél idősebbek szívesebben beszélnek oroszul, mert ők ezt tanulták az iskolában kötelező nyelvként.

A kárpátaljai egynyelvű települések lakosságának nyelv- és nyelvváltozatválasztási stratégiáját tipikusan szemlélteti Nagydobrony példája, amely Kárpátalja legnagyobb egynyelvű magyar települése. Az anyagot 2002-től 2005-ig gyűjtötte az ungvári magyar tanszéken készült kérdőív alapján Katona Krisztina nagydobronyi születésű magyar szakos hallgató.

A nagydobronyi lakosság többségében – 6900 fő – magyar anyanyelvű, 750 orosz és ukrán nemzetiségű lakos él a faluban.

A lakosság magyar anyanyelvét/anyanyelvjárását használja a privát szférában a mindennapi érintkezés során. Az orosz vagy az ukrán államnyelv a falu határain kívül, a hivatalos ügyintézésben jut szerephez. Az iskolában tanult idegen nyelvet, az angolt csak az iskolai idegennyelv-tanórákon használják, a középiskola befejezése után csak akkor van rá szükségük, ha tovább folytatják tanulmányaikat.

A különböző beszédhelyzetekben az anyanyelv más-más változatával élnek. A nem falubeliekkel, a hivatalos levelezésben, az elemi, a középiskolai oktatásban, a szakiskolai oktatásban, a felsőoktatási intézményekben, a társadalmi-politikai élet nyilvános színterein a magyar köznyelvet, ill. a nyelvjárási elemekkel

enyhén színezett regionális köznyelvet használják a dobronyiak. A privát (familiáris, informális) nyelvhasználati színtereken a dobronyi nyelvjárás jut szerephez, mivel a nagydobronyi fiatalok szüleiktől, nagyszüleiktől, a közvetlen környezettől a helyi nyelvjárást tanulják meg. A tősgyökeres nagydobronyiak beszéde annyira elüt a környék nyelvjárásaitól, hogy a dobronyi embert kiejtéséről azonnal felismerik. Talán éppen ezért törekszenek arra a tanult, diplomás, szakmával rendelkező szülők, hogy ne beszéljenek a gyerekek előtt nyelvjárásban. Otthonukban is, munkahelyükön is köznyelven kommunikálnak, saját nyelvjárásukat nem tartják szépnek.

Kérdőívünket 110 óvodás töltötte ki. A kérdésekre adott válaszaik alapján kiderült, hogy anyai nagymamájukkal a családban 93%-uk beszél magyarul, 5%-uk ukránul, 2%-uk pedig oroszul. Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélnek anyai nagyapjukkal, 100%-uk válaszolta azt, hogy magyarul. Apai nagymamájukkal a kérdésekre adott válaszok alapján 95%-uk beszél magyarul, 5%-uk ukránul. Apai nagyapjával a megkérdezettek 90%-a beszél magyarul, 7%-a ukránul, 3%-a oroszul.

Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélnek édesanyjukkal, a megkérdezett óvodások 90%-a azt a választ adta, hogy magyarul, 4%-a azt, hogy oroszul, 6-a% pedig azt, hogy ukránul. A kérdések alapján kiderült, hogy édesapjával a gyerekek 91%-a beszél magyarul, 6%-a ukránul, 3%-a oroszul.

A rajzfilmeket a televízióban mindnyájan magyarul nézik.

Otthon a megkérdezettek 94%-a legszívesebben magyarul beszél, 6%-a ukránul, mert nekik ez az anyanyelvük. Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven mondanak nekik mesét a felnőttek, 93%-uk válaszolta azt, hogy magyarul, 7%-uknak pedig ukránul.

Minden megkérdezett óvodás magyar nyelven énekel, magyarul mondja a verseket, meséket, találós kérdéseket és mondókákat, hiszen az óvónők is mind magyar anyanyelvűek, és ezen a nyelven is beszélnek a gyerekekkel.

A kérdésekre adott válaszaik alapján kiderült, hogy a megkérdezett óvodások 94%-a magyar nyelven szeretne tanulni az iskolában, 6%-uk pedig ukránul, amire Nagydobronyban nincs lehetőség, mivel kizárólag magyar nyelvű elemi osztályokat indítanak az iskolában. Az ukrán nyelvet heti egy órában tanulják az elemi osztályokban a gyerekek.

Az 1–7 évesek korosztály főleg magyar nyelven beszél a családban, a szomszédokkal, a gyerekekkel. Az óvodában kizárólag magyar nyelven tanítják őket versmondásra, éneklésre, mondókákra. Az elsődleges szocializáció nyelve tehát a magyar. Az iskolában magasan képzett ukrán anyanyelvű szaktanárok hiányában, heti 1–2 órában nem képesek elsajátítani az ukrán nyelvet, ennek hátrányait egész életükben viselik, ha ukrajnai felsőfokú továbbtanulásra szánják magukat.

A megkérdezett 490 iskolás adatközlő közül 100 a Nagydobronyi Református Líceum tanulója. A líceum tanulói magyar nyelven beszélnek egymással a

mindennapi érintkezés során. Környezetükben csak magyarul beszélő tanárok, nevelők, takarítók és szakácsok vannak.

A megkérdezettek 96%-a magyarul beszél szüleivel, nagyszüleivel, testvéreivel 100%-a, távolabbi rokonaival 96%-a, barátaival 98%-a. Törekednek arra, hogy elsajátítsák az ukrán államnyelvet is. A tanult idegen nyelvből (angol) is jó eredményeket érnek el bizonyítványuk szerint, ami nagyrészt egy magasan képzett angol anyanyelvű vendégtanárnak köszönhető.

A tanulók kitöltöttek egy olyan kérdőívet is, amely arra kereste a választ, mi a véleményük az ukrán és a tanult idegen nyelvekről, illetve ezek tanulásáról, tanításáról, tudásáról. A megkérdezettek 60%-a úgy gondolta, hogy egy második nyelv elsajátításához szükséges a természetes nyelvi környezet, 30%-uk szerint már az óvodában, az elemi osztályokban, de az általános és a középiskolákban anyanyelvi szaktanárokat kellene alkalmazni. Felméréseink szerint azonban Kárpátalján alig akad olyan magyar tannyelvű iskola, ahol az ukrán államnyelvet szaktanár tanítja, ez pedig nagyon hasonlít a szegregációs nyelvtanítási programra (Skutnabb-Kangas 1997: 25–34). Az angol és az ukrán nyelv átlageredménye egyforma volt, a többség mégis az angol nyelvet tanulja szívesebben (70%). Abban mindnyájan egyetértettek, hogy érdemes tanulni mind az ukrán, mind az angol nyelvet, mert csak nyelvtudással „lehet valamire vinni az életben”.

A megkérdezett 490 adatközlő nyelv- és nyelvváltozat-választási lehetőségeire vonatkozóan elmondható: a 490 megkérdezett közül önbevallás alapján 260-an mondták azt, hogy tudnak ukránul, 230-an oroszul, 430-an beszélik a nagydobronyi nyelvjárást és regionális köznyelvet, az a 60 ember pedig, aki nem beszéli a nagydobronyi regionális köznyelvet, a református líceum Kárpátalja más falvaiból származó tanulója. Az ő válaszaikból kiderült, hogy szüleikkel, nagyszüleikkel magyarul beszél 96%-uk, 4%-uk vegyes házasságban született, otthon az ukrán anyanyelvű szülőhöz ukránul, a magyar anyanyelvű szülőhöz magyarul szólnak. Testvéreikkel kivétel nélkül mind magyarul beszélnek.

A templomban az istentiszteletet a papok magyar nyelven tartják a falvakban, így anyanyelvükön hallgatták és hallgatják a prédikációt a tanulók. 7 városi gyerek tanul a líceumban, mindegyik magyar református templomba jár.

Hivatalos ügyeik intézésekor állításuk szerint magyarul beszélnek a falvakban, a városokban pedig előveszik ilyen-olyan ukrán nyelvtudásukat. A tanulók szerint ez lehetne tökéletesebb is, hiszen az ukránok a kiejtésükről, hangsúlyukról, hanglejtésükről, a szabálytalan ragozásról az első szavak után megállapítják, hogy magyar anyanyelvűvel állnak szemben. Ez hátrányt jelent(het) hivatalos ügyeik intézésekor.

A szomszédokkal 4%-uk beszél ukránul. Állításuk szerint ez többnyire köszönésre és néhány rövidebb beszélgetésre korlátozódik. Az idősebbekhez udvariasságból szólnak ukránul, mert magyarul szinte mindannyian értenek, csak olykor a válaszadás nehézkes számukra. Elmondásuk szerint tudatosan keresik a

kapcsolatot, a beszélgetést az ukrán szomszédokkal, hogy minél többet tanuljanak tőlük, hallhassák a helyes hangsúlyt és mondatfűzést. Olykor egy beszélgetés többet ad, mint bármilyen nyelvtanóra.

A barátokkal csupán 2%-uk beszél magyar nyelvvel kevert ukrán nyelven. Olyan diák nem tanul a líceumban, akinek csak ukrán baráti köre van. Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélsz legszívesebben anyanyelved mellett, a tanulók az ukránt választották a lehetőségek közül. Álmaikat magyar nyelven álmodják, számolni szintén magyarul számolnak.

Barátaikkal különböző összejöveteleken szintén magyarul beszélnek. Vegyes nyelvű társaságban törekednek arra, hogy azon a nyelven szólaljanak meg, amelyet a többség beszél. Nem tartja vissza őket, hogy „törik a nyelvet", sőt kérik, hogy ha rosszul mondanak valamit, javítsák ki őket. Ha nem tudják egy szó ukrán megfelelőjét, nem szégyellnek segítséget kérni ukránul jól tudó társaiktól.

A könyvtárostól magyarul kérik a könyveket, igazgatójuk szintén magyarul ad segítséget és tanácsot. A büfében magyarul kérik el azt, amire éppen szükségük van. A szakácsokhoz, takarítókhoz, portásokhoz szintén magyarul fordulhatnak kéréseikkel.

Az államnyelvet csak azok használják a privát szférában, akik vegyes házasságban születtek. Miért is használnák, hiszen mindenki mindenkit mindenhol megért magyarul minden kommunikációs helyzetben.

A tanulók 90%-a szabadidejében csak magyar műsort néz, a maradék 10% inkább az idegen nyelvű (angol, német) tévéadókat részesíti előnyben.

A rádióhallgatás viszonylatában hasonló a megoszlás. Ukrán nyelvű rádióadást leginkább a zene miatt hallgatnak.

A kérdőívek arra is kitérnek, hogy milyen nyelven olvasnak a diákok a legtöbbet. A szakirodalmat magyar nyelven dolgozzák fel az órákra, hiszen anyanyelvükön tudják megérteni a tananyagot a legkönnyebben. A líceum könyvtárában is csak magyar és angol nyelvű könyvek találhatók. Ez megnehezíti a tanulók helyzetét az esetleges továbbtanulás során, nehéz „átállni" az ukrán nyelvű tanulásra.

Az ukrán irodalom klasszikusait ukránul olvassák el, de csak a tantervben szereplő szerzők rövidebb terjedelmű műveit. Ukránul leginkább csak verseket olvasnak, regényeket csak fordításban olvasnak.

Az orosz irodalom iránt egyáltalán nem érdeklődnek. Csak azt olvassák el, ami világirodalomból kötelező, és azt is fordításban. A világirodalom klasszikusait szintén magyarul olvassák.

A tévében a sportközvetítéseket a tanulók 40%-a megnézi az ukrán és az orosz adókon, a műveltségi vetélkedőket csak 10%-uk nézi ritkán, esetlegesen, ha véletlenül átvált a csatornára. A híreket csak magyarul nézik. A filmeket 35%-uk már ukránul is szívesen megnézi, még ha nem is értenek egy-egy szót, a látottakból következtetnek a szövegre.

A 25–55 éves korosztályból 100 adatközlő töltötte ki a kérdőívet. Ők otthon, családi környezetben magyar anyanyelvükön beszélnek. A templomban az istentiszteletet a papok magyar nyelven tartják a faluban, így anyanyelven hallgatják a prédikációt.

A szomszédokkal a megkérdezettek 6%-a beszél ukránul. Állításuk szerint ez köszönésre és néha rövidebb párbeszédre korlátozódik a családról, az időjárásról, a gazdálkodásról.

A barátokkal az adatközlők 10%-a beszél oroszul, de általában vegyesen használják az orosz és a magyar nyelvet, az ukránt csak nagyon ritkán, legtöbbször keverve az orosszal. Vegyes nyelvű társaságban törekednek arra, hogy azon a nyelven szólaljanak meg, amelyet a többség megért. Hivatalos ügyeik intézésekor a falvakban magyarul beszélnek, városban pedig előveszik orosz nyelvtudásukat. A megkérdezettek 25%-a állította azt, hogy ők ukránul intézik ügyes-bajos hivatalos dolgaikat.

A megkérdezettek 65%-a, akik jelenleg hivatalokban dolgoznak, kivétel nélkül ukránul vezetik a hivatalos dokumentációt. Munkatársaiktól, feletteseiktől magyar nyelven kérnek felvilágosítást.

Városban, az utcán, a közlekedési eszközökön 75%-uk oroszul szólítja meg az idegeneket, 25%-uk ukránul. A boltban az eladóval vagy oroszul/ukránul, vagy magyarul beszélnek, attól függően, hogy városban vagy faluban vásárolnak.

Rokonaikkal szinte kivétel nélkül magyarul beszélnek, 6%-uknak van orosz anyanyelvű távolabbi rokona, velük igyekeznek oroszul beszélni.

Olvasási szokások. A kérdőív arra is kitér, hogy milyen nyelven olvasnak az emberek legtöbbet. A szakirodalmat most már ukránul is elolvassa a megkérdezettek fele. A többiek úgy gondolják, hogy anyanyelvükön tudják csak elsajátítani a munkájuk elvégzéséhez szükséges megfelelő szintű tudást, így Magyarországról szerzik be a szakirodalmat. Az orosz irodalom klasszikusait orosz nyelven olvassák el, hiszen a megkérdezettek 75%-a az általános és a középiskolában az orosz nyelvet tanulta. A megkérdezettek 30%-a, ha úgy adódik, akkor egy-egy jó könyvet akár ukránul is elolvas. Legszívesebben mégis anyanyelvükön olvasnak, leginkább szépirodalmat.

Nagydobronyban a megkérdezettek 100%-a magyar nyelven olvas újságot, magyar nyelvű újságra, főleg a Kárpáti Igaz Szóra fizet elő.

Arra a kérdésre, hogy milyen nyelvű színházi előadást nézett meg utoljára, meglepő választ adott a megkérdezettek 40%-a: napi 16 órában dolgoznak, nem marad idejük semmiféle kikapcsolódásra, színházi előadásra, így nem is láttak még egyet sem. A megkérdezettek 60%-a viszont magyar nyelvű előadást látott utoljára a Beregszászi Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház előadásában.

Tévénézési szokások. Az adatközlők 70%-a megnézi az ukrán és az orosz adókon is a sportközvetítéseket, 30%-uk csak magyar tv-csatornákat néz. A műveltségi vetélkedőket csak 20%-uk nézi meg oroszul, 5%-uk ukránul, a többi

75% csak magyarul. A híreket csak magyarul nézik. A filmeket 54%-uk már ukránul is szívesen megnézi, még ha nem is értenek egy-egy szót. Az orosz nyelvű filmeket 80%-uk nézi szívesen, de mindannyian a magyar nyelvű filmeket részesítik előnyben.

A nagydobronyi lakosság nyelvhasználatát a mindennapos magyar környezet határozza meg, a társadalmi érintkezés domináns nyelve a magyar.

A nyelvi orientáció szempontjából a gyűjtés során egyértelművé vált, hogy az anyanyelv és az államnyelv használatára van leginkább szüksége az embernek az önmegvalósítás szempontjából. Az idegen nyelvek közül az angolnak van presztízse, ennek tanulását fontosnak tartják az adatközlők az életben való boldogulás, a karrierépítés szempontjából. A nagydobronyi lakosság nyelvi orientációja pozitív, az ahány nyelvet beszélsz, annyi ember vagy megítélés jellemző a lakosságra. Az iskola azonban nem tesz eleget annak a feladatának, hogy az érettségizett gyerekek két- vagy többnyelvűvé váljanak. Ezzel magyarázható, hogy újra felerősödött Kárpátalján a magyar szülők tudatában az államnyelv elsajátításának fontossága, s ezt csak úgy látják biztosítottnak, ha gyerekeiket ukrán tannyelvű iskolába íratják be.

A továbbtanulók a későbbiekben meglehetősen jól elsajátítják az államnyelvet az ukrán tannyelvű oktatási intézményekben. Számuk egyre inkább nő, ők a választékos nyelvhasználatot a műveltség fokmérőjének tekintik.

A magyar anyanyelv használati köre egynyelvű településeken tág: család, óvoda, iskola, templom, hivatalok, üzletek, szórakozási helyek. A továbbtanulás során azonban – eltekintve pár közép- és felsőfokú tanintézménytől – a képzés államnyelven folyik. Ebből adódik, hogy az államnyelv alacsony fokú ismerete beszűkíti azt a kört, amelyben az egynyelvű településekről származó fiatalok mozoghatnak.

Nyelvválasztási stratégiaként az tűnik a legjárhatóbb és a legcélravezetőbb útnak, ha a gyerek az elsődleges szocializáció idején sajátítja el a környezeti nyelve(ke)t, a másodlagos szocializáció idején magyar tannyelvű iskolában tanul, így felsőfokú tanulmányait az ország bármely intézményében bármilyen szakon folytathatja mint domináns magyar kultúrájú, kiegyensúlyozott két-, háromnyelvű beszélő. Így válhat/válik versenyképessé a munkaerőpiacon, hiszen minőségileg is többet tud felmutatni, nyújtani.

Nyelvváltozat-választás. Kárpátalján az ukrán, a magyar, a román, a szlovák anyanyelv regionális köznyelvi változatát a nyilvános nyelvhasználati színtereken hallhatjuk: az iskolai oktatásban, a kulturális és a politikai rendezvényeken. A kommunikáció során a különböző beszédszituációkban a nyelvváltozatválasztás a körülményeknek megfelelően, a pragmatikai viszonyok függvényében alakul, sok esetben keveredve, nem pedig egymástól élesen elválasztva, hiszen az egyén egyidejűleg több társadalmi réteghez, csoporthoz is kötődik.

Kik, hol és milyen körülmények között beszélik a kárpátaljai magyar regionális köznyelvet? Elsősorban az iskolázott, olvasott emberek, leginkább oktatási intézményekben, hivatalokban, a nem hivatalos nyelvi érintkezések során, a mindennapi társalgásban, de iskolázottságtól és olvasottságtól függetlenül mindenki törekszik a köznyelv használatára társadalmi helyzetre, korra, foglalkozásra való tekintet nélkül, különösen akkor, ha idegennel találkozik, vagy társaságban, értekezleteken véleményt fogalmaz meg, javasol, bírál, felszólal, hozzászól valamihez. Az egyén tudatosan vagy tudat alatt keresi az olyan szavakat és nyelvi formákat, amelyekről azt hiszi, hogy helyesek, megfelelnek a normának; követi/utánozza azoknak a beszédét, akikről azt hiszi, hogy választékos(abb)an beszélnek, műveltebbek nála. Ezek a tudatos és sok esetben ösztönös törekvések is szerepet játszanak a kárpátaljai regionális köznyelvi sajátosságok alakulásában, s ily módon pszicholingvisztikai szempontból is érdeklődésre tarthat számot a kérdés vizsgálata. A regionális köznyelvi változat tanulmányozásakor érdemes figyelmet fordítani a beszéd egyéni jellegére, mivel a beszédprodukció létrehozásában szubjektív tényezők is szerepet játszanak.

Családi környezetben Kárpátalja magyarlakta településein a helyi nyelvjárást, vagy a helyi nyelvjárási elemekkel színezett magyar köznyelvet beszélik az emberek. A nyelvváltozatválasztásban a kommunikációs helyzetnek és az iskolázottságnak van meghatározó szerepe.

Összegezve: Kárpátalja nyelvi, nyelvváltozati és nyelvhasználati szempontból erősen rétegzett régió. Kisebbségben az anyanyelvhasználat színtere leszűkül, a más nemzetek képviselőivel való érintkezésben gyakran kell átváltani a többségi nyelvre, az ukránra vagy az oroszra. Az átváltás akkor zökkenőmentes, ha az egyén az elsődleges vagy a másodlagos szocializáció idején sajátított el környezeti nyelve(ke)t.

Más-más nyelv- és nyelvváltozatválasztási stratégia jellemző a szórványmagyarságra, az egy tömbben élő magyarságra és a vegyes lakosságú települések lakosságára. A szórványmagyarság körében a magyar nyelvhasználat a privát szférára szorult vissza, ezért a magyartanítást kell előtérbe helyezni, esetenként az alapokat megteremteni. Az egy tömbben élő magyarság körében az anyanyelvi műveltség őrzésével és fejlesztésével párhuzamosan emelni kell az államnyelv és az idegen nyelvek iskolai oktatásának színvonalát. A vegyes települések lakossága kétnyelvű, domináns anyanyelvi ismeretekkel.

A magyar anyanyelvű beszélők nyelvi ismereteik és a kommunikációs helyzet függvényében választanak nyelvet és nyelvváltozatot a társadalmi hovatartozásnak, a szokásoknak, az elvárásoknak, a nyelvi etikettnek stb. megfelelően. A választásban nyelvi és nyelven kívüli tényezők egymással szoros összefüggésben jelentkeznek. A nyelvi tényezők közül az anyanyelvi hovatartozásnak, más nyelvek ismeretének van meghatározó ereje, a nyelven kívüli tényezők közül a lakóhelynek, a közvetlen környezetnek, a párválasztásnak, az azonosságtudat-

nak, az iskolázottságnak. Az idősebb nemzedék a nem magyar anyanyelvűekkel való kommunikáció során az oroszt választja, mert ezt tanulta az iskolában. Ukránul leginkább azok beszélnek, akiknek ukrán munkatársaik, szomszédaik, barátaik, rokonaik vannak, vagy a fiatalabb korosztály, mert ők az ukránt tanulják kötelező államnyelvként az iskolában.

Tény, hogy kisebbségben minél több nyelvet és nyelvváltozatot ismer az egyén, annál nagyobb a mozgástere, annál teljesebben tudja megvalósítani önmagát, annál sikeresebb a harmadlagos szocializáció idején. Ebből következik: nem romantikusan, el- és bezárkózva kell őrizni anyanyelvünket/anyanyelvjárásunkat, hanem tudatosan, nyitottan más nyelvek irányába. Domináns anyanyelvi tudással, két-három másik nyelv ismeretével minőségi módon lehet többet, mást nyújtani magatartásban és tettekben egyaránt.

Irodalom

Avronin 1975: В. А. Аврорин, Проблемы изучения функциональной стороны языка. К вопросу о предмете социолингвистики. Наука, Ленинград.

Bondaletov 1987: В. Д. Бондалетов, Социальная лингвистика. Просвещение, Москва.

Csernicskó István (szerk.) 2003: A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba. PoliPrint Kft., Ungvár.

Göncz Lajos 1985: A kétnyelvűség pszichológiája. Fórum Könyvkiadó, Újvidék.

Gyeserijev 1968: Ю. Д. Дешериев, Проблемы функционального развития языка и задачи социолингвистски. Язык и общество. Общее языкознание. Москва. 55–81.

Gyeserijev 1977: Ю. Д. Дешериев, Социальна лингвистика. Наука, Москва.

Gyesznyickaja 1970: А. В. Десницкая, Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. Наука, Ленинград.

Kiss Jenő 1995: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Skutnabb–Kangas, Tove 1997: Nyelv, oktatás és a kisebbségek. Teleki László Alapítvány Könyvtára (Kisebbségi adattár VIII.), Budapest.

Zaliznyak 2002: Ганна Залізняк, Мовна ситуація Київа: День нинішній та прийдешний. Урок українського № 17.

Zaliznyak–Maszenko 2002: Ганна Залізняк–Лариса Масенко, Соціолінгвістичні характеристики Київського руськомовного населення. Урок українського № 5–6.

Language and language-variation choice among Hungarian population of Transcarpathia

The problem of the language usage of Hungarian people living beyond the borders of Hungary is discussed in the article. There is few data as to the investigation of the language and language-variation choice stratification in minority communities, however, great variability depending on language and non-language factors is observed in this field.

It was found out that there are differences in language and language-variation choosing strategy among Hungarian speakers of Raho, Beregszász and Szolyva as well as among adults, kindergarten and school-aged children.

It may be stated that multilinguality in minority situation increases one's possibility to self-realization.

HULPA DIÁNA (UNGVÁR)

Köszönési formák a kárpátaljai magyar és ukrán köznyelvben

A köszönési módokkal a múltban leginkább az illemtankönyvek foglalkoztak. A mindenkori családmodellben kora gyermekkorban megtanítják az embert arra, kinek hogyan kell köszönni, s a rendszeresen elhangzó kérdések: *Köszöntél? Szép hangosan köszöntél? Hogy köszöntél? Hogy köszön(t) neked?,* s az ilyen megjegyzések: *messziről köszön, mosolyogva köszön, éppen csak köszön, motyogva köszön* a nyelvi tiszteletadás megnyilvánulásait tisztázzák, minősítik. Az ember társadalmi hovatartozása, viselkedéskultúrája és identitása is megnyilvánul a köszönés verbális és nonverbális formáiban. A szociolingvisztika térhódításával nyilvánvalóvá vált, hogy a köszönésekben is jelen van a társadalom sokirányú rétegzettsége. Kutatásunkkal arra keresünk választ, hogyan nyilvánul meg a beszélőközösség gondolkodása a verbális udvariassági formulák használatának tükrében egy olyan régióban, ahol államnyelv, hivatalos nyelv, többségi és kisebbségi nyelvek élnek egymás mellett évszázadok óta.

A Grétsy László–Wacha Imre–Deme László szerkesztette *Nyelvi illemtan* (1987), a szociolingvisztika történetétől kezdve minden, a nyelvi illemmel kapcsolatos kérdéskört aprólékosan taglal. Kiss Jenő *Társadalom és nyelvhasználat* című, 1995-ben megjelent tankönyvében a megszólítások, köszönések, tegezés, magázás kérdésén túl egy szociolingvisztikai kérdőívet is találunk, amely nagy segítséget nyújtott saját kérdőívünk összeállításában.

Az orosz és az ukrán nyelvészetben a szociolingvisztikai kutatások térhódításáról a 20. század végétől beszélhetünk (Goldin 1978, Formanovszkaja 1983, Litovcsenko 2000). Az ukrán szociolingvisztikai kutatások a múlt század 90-es éveiben bontakoztak ki. A megjelent tanulmányok többsége az orosz szociolingvisták eredményeire épít. Úttörő jellegű írás Sz. K. Bogdan *Az ukránok nyelvi illemtana: hagyomány és jelenkor* (1998) című műve, amelyben a nyelvi illem struktúrájával, az ukrán nyelvi illem sajátosságaival foglalkozik ukrán szépirodalmi művek alapján. Az etikett formuláiról beszélve a következőket emeli ki: megszólítás, köszönés, búcsúzás, kérés, elnézés. Érdemes megjegyezni, hogy az ukrán és magyar szociolingvisták többsége a búcsúzást a köszönésekhez, a kérést, elnézést pedig a megszólításokhoz sorolja. Ungváron megjelent egy összehasonlító jellegű tanulmány Fábián Miroszlava tollából (1998), amelyben az ukrán, a magyar és az angol nyelv illemtanát hasonlítja össze lexikológiai szempontból.

Kutatási témánk aktualitása abban rejlik, hogy két nyelv, kultúra nyelvi illemtanának összehasonlító jellegű szociolingvisztikai vizsgálatával foglalkozik.

Vizsgálatunkat kérdőív segítségével végeztük 2000-től folyamatosan Kárpátalja magyar és ukrán többségű településein minden korosztály körében. A kérdőívet a magyar, az ukrán és az orosz nyelvű szakirodalom alapján állítottuk össze.

A köszönések tarka anyagát így csoportosítjuk: a) napszaki köszönések; b) tegező köszönésformák; c) magázó köszönésformák; d) felekezeti köszönésformák *(Áldás, békesség);* e) egyházi ünnepekkel kapcsolatos üdvözlések *(Szabad az Istent dicsérni?, Feltámadt Krisztus);* f) iskolai köszönésformák; g) a nyelvi interferenciát tükröző köszönésformák *(privet, сія, цілую ручки);* h) újabb köszönési formák.

a) A napszaki köszönésformák mutatják a legnagyobb elterjedtséget minden kutatóponton mind a magyar, mind az ukrán beszélők körében: *jó reggelt (kívánok), jó napot (kívánok), jó estét (kívánok), jó éjszakát (kívánok) / добрий ранок, добрий день ~ добридень, добрий вечір*. Ezt használják a mindennapi kommunikációban egymás köszöntésére a magázó viszonyban lévő felnőttek, ezzel a köszönési formával üdvözlik egymást az idegenek az utcán, a hivatalokban, a bevásárló helyiségekben, így köszönnek az oktatási intézményekben a tanulók a pedagógusoknak, falvakban a fiatalok az idősebbeknek. A napszaki köszönésformák hangulatát a beszélők szokványosnak vagy hivatalosnak tekintik. A köszönésekben jól tükröződik az emberek egymás közötti viszonya. Ha valakivel távolságtartó a viszony, találkozáskor, búcsúzáskor egy rövid, „a fogak között" kiejtett *Jó reggelt!, Jó napot!, Jó estét!*, vagy a „lekezelés" jeleként csak egy *Napot!* hangzik el. A *kívánok*kal kiegészült változata a nagyobb tiszteletadás jele. A köszönésformából az utóbbi években a *kívánok* E/1. személyű igealak elmaradása nem feltétlenül jár együtt a megbecsülés gyengébb fokával, mindössze a lényegre törés jele. A választékosságra törekvő beszélők azonban tudatosan alkalmazzák a tiszteletadás kiemelt hangsúlyozására a megszólítási formákkal kiegészítve, pl. *Jó napot kívánok, Laci bácsi*; *Jó napot kívánok, Professzor úr!*

Falvakban a gyerekeknek általában még napjainkban is magázni kell a szülőket, az idősebbeket, így a napszaki köszönések a mindennapi érintkezésben sokkal elterjedtebbek, mint a városlakók körében. A tegezés térhódításával azonban a magyar anyanyelvű fiatalok nyelvhasználatából a napszaki üdvözlésformák egyre inkább kiszorulnak, a hivatalos beszédhelyzetekre korlátozódnak vagy a falu szokásrendszerében maradnak meg ideig-óráig. Az ukrán fiatalok között gyakoribb használatúak, mivel a tegezés az ő körükben nem vált általánossá. Több ukrán nyelvész hangsúlyozza a napszaki köszönések változatosságának hiányát, egyhangúságát (Bogdan 1998: 475).

Búcsúzáskor használt magázó köszönésforma a *viszontlátásra* (nyelvjárási alakban *viszonlátásra*). Ennek rövidített változata, a *viszlát* az ifjúsági nyelvből

terjedt el, s vált a baráti, bensőségesebb viszony kifejezésének jelévé. Minden társadalmi réteg nyelvhasználatában megvan.

Az idősebb korosztály búcsúzási köszönésformája az *Isten veled!* Leginkább szülők, nagyszülők használják a gyermekek irányába, kiegészítve a *gyermekem* szóval, s egy-két tanáccsal: *Isten veled, gyermekem, vigyázz magadra; Isten veled, gyermekem, légy jó!*

A múlt század 70-es, 80-as éveitől a kárpátaljai magyar falvakban egyre kevesebb gyerek/fiatal üdvözli az idősebbeket napszaki köszönésformával, a város hatására a *csókolom* köszönés terjedt el. Válaszul az idősebbek *szervusszal* (s ennek alakváltozataival) üdvözlik őket. Ha azonban a lányok felnőnek, városokban a nem rokoni kapcsolatban lévő értelmiségi férfiak így fogadják az illedelmes köszönést: *Csókollak, Marika.*

Szórványosan, főleg idősebb, egymással magázó viszonyban lévő városi értelmiségi nők között előfordul a *pá* finomkodó köszönési forma. Ezt használják az idősebb értelmiségi nők akkor is, ha náluk fiatalabb hölgyek *csókolom*mal üdvözlik őket. A fiatalabb korosztály egyáltalán nem használja ezt a köszönési formát, sőt megmosolyogják azokat, akik így köszönnek egymásnak vagy nekik.

Városi, idősebb korosztálybeli, egymással magázó viszonyban lévő férfiak között használatos a *Tiszteletem! Alászolgálja!* köszönésforma, amely mindig valamilyen megszólítási alakkal jár együtt, az egymás iránti megbecsülést fejezi ki, pl. *Tiszteletem, Szerkesztő úr!, Alászolgálja, Tanár úr.* Ez a köszönési forma visszaszorulóban van.

b) Tegező köszönésformák. A magyar anyanyelvűek körében a tegező üdvözlésformák közül a *szervusz* és változatai: *szerusz, szervusz, szerbusz, szevasz, szia* mutatják a legnagyobb elterjedtséget. A változatok közül a *szerusz* nyelvjárási hangulatú, a *szerbusz/szervusz* leginkább az értelmiségiek beszédében él, a *szevasz* alak előfordulása ritka, a beszélők „pesties" hangulatúnak érzik, a *szia ~ sziasztok,* valamint a *szasz* az utóbbi két-három évtizedben általánossá vált az ifjúság körében és közkedvelt lett minden korosztály nyelvhasználatában. Megfigyeléseink szerint a magyar anyanyelvűekkel rendszeresen kommunikáló ukrán / orosz városlakók – s az utóbbi években az ukrán falusi értelmiségiek is – szívesen használják a *szijo* / *сіцо* üdvözlési formát, közvetlen hangulatú, kellemes hangzású szónak tartják, baráti kapcsolat érzékeltetésére szolgál.

A *szervusz* magyar köszönéssel egyenértékű az ukrán *привіт* üdvözlés. A tegező viszonyban lévő fiatal és idősebb korosztály közkedvelt üdvözlési formája, amely a jó viszony és a kölcsönös megbecsülés kifejezésének jele is. Az ukrán nagy értelmező szótár (Buszel 2003: 926) kiemeli, hogy élőszóban és levelezésben egyaránt használatos, jóindulatú köszöntési szó. A magyar anyanyelvű kárpátaljai beszélők is szívesen üdvözlik e szóval ukrán/orosz barátaikat a közvetlen kapcsolat kifejezésének jeleként.

c) A magázó köszönésformák mind az ukrán, mind a magyar nyelvhasználatban elterjedtek, a két nyelvben sok hasonlóságot mutatnak. Először is, nem jellemző rájuk a változatosság. A köszönésformák többségéhez a *jó ~ добрий* melléknév járul mindkét nyelvben: *Jó napot, jó reggelt, jó éjszakát; доброго ранку ~ добрий ранок, добрий день, на добраніч*.

A magyar magázó köszönésformákat az udvarias nyelvhasználatban az ukránhoz képest a *kívánok* ige használata jellemzi: *Jó napot kívánok, jó estét kívánok,* vagy jókívánság esetén: *jó munkát kívánok, jó pihenést kívánok.* Az ukránban a köszönésformák a *бажаю* igével nem egészülnek ki, a jókívánságokhoz viszont az esetek többségében hozzáteszik: *доброго здоров'я бажаю, доброго врожаю бажаю.* Itt jegyezzük meg, hogy vannak kutatók (pl. Goldin 1978), akik a magázó és tegező udvarias köszönések között tárgyalják a találkozáskor vagy búcsúzáskor használatos szokványos kifejezéseket a *jó* melléknévvel kiegészítve: *добре відпочити, доброго здоров'я, доброго врожаю, доброї дороги / jó pihenést, jó egészséget, jó termést, jó utazást.* Mások a jókívánságokat nem sorolják a köszönési formákhoz (Bogdán 1998: 475), mi célszerűnek látjuk ezeket köszönésformának tekinteni, mivel az üdvözléshez hasonló kommunikatív szerepük van.

A nem csupán magázó köszönésformákhoz soroljuk a magyarban a *tiszteletem,* az ukránban a *вітаю* formákat. Ezt a köszönést minden korosztály használja, főleg férfiak pozíciótól függetlenül. Legelterjedtebb a középkorúak és az idősebbek körében, használják a fiatalok is idősebbek üdvözlésére mind az ukrán, mind a magyar nyelvben: *Tiszteletem, kolléga úr / Пані Ганно, вітаю вас! З вітаннями, пан вчитель.*

Jellemző, hogy a magázó köszönésformák mind az ukrán, mind a magyar nyelvben szinte mindig kiegészülnek valamilyen megszólítási alakkal: pozíció, keresztnév, foglalkozás, néni, bácsi, úr, hölgy stb., pl. *Jó napot kívánok, professzor úr, Jó reggelt kívánok, tanárnő / tanár úr, Jó utat kívánok Kati néninek, Jó egészséget, Jóska bácsi; Добрий день пані вчителько / вчителю, Доброго здоров'я, тьотя Надя.*

Jellemző magázó köszönésforma a *csókolom* / *kezét csókolom*, ukrán megfelelője a *цілую* / *цілую ручки*. A XX. század közepe táján, főképp a városlakók körében volt használatos, a század második felében vált elterjedtté a falvakban. Gyerekek köszönnek *csókolom*mal felnőtteknek, vagy felnőtt férfiak olyan nőknek, akikkel magázó viszonyban vannak. A *kezét csókolom / цілую ручки* a magázó köszönésforma: *Kezét csókolom, Katalin, Kezét csókolom, tanárnő; Цілую ручки, паніко!* Ez a köszönési forma német tükörszó a magyarban, a kárpátaljai ukrán nyelvhasználatba viszont magyar tükörszóként került be, főként az ukrán városi intelligencia körében terjed.

Az ukrán nyelvben gyakori előfordulású a *здоровенькі були ~ jó egészséget* magázó köszönés főképp egykorú, baráti viszonyban lévő felnőttek között, nem-

től függetlenül: *Здоровенькі були, Ганна Василівна,* vagy megszólító forma nélkül csak *здоровенькі були.*

d) A felekezeti köszönésformák vizsgálata két okból kifolyólag is tanulságos. Az egyik ok az, hogy a szocializmus 70 éve alatt sem az egyházon belüli, sem az egyházi ünnepekhez kapcsolódó köszönések használata nem volt ismert és általános. A mai beszélők többsége (főképp azok, akik nem gyakorolják hitüket) az egyházi, valamint az egyházi ünnepekhez kötődő köszönésformákat nem használja, sőt nem is ismeri. Ma a megkérdezettek nagy hányada azzal sincs tisztában, hogy egy-egy vallási ünnep milyen eseményhez kötődik. Ezt bizonyítja az a 2000-ben általunk végzett kérdőíves felmérés, amit a kárpátaljai magyar és ukrán lakosság körében végeztünk. A kérdőív adatai azt igazolják, hogy a falvakban élő idősebb korosztály körében az egyházi köszönések ismertek és használatosak is. A fiatalabbak, a 12–18 évesek közül csak azok ismerik és használják, akiknek a családjában a hit gyakorlásának hagyománya van. Ez jellemző mind a magyar, mind az ukrán nyelvhasználókra. Egyetlen különbség talán az, hogy az ukrán lakosságú falvakban a fiatalok körében többen ismerik az egyházi köszönéseket. A városi lakosságot illetően a helyzet rosszabb, a megkérdezettek 70%-a nem ismeri és nem is használja az egyházi köszönéseket a 18–50 évesek korosztályában. A rendszerváltozás meghozta a vallási szabadságot, s erőteljes vallásgyakorlási divatot is teremtett, az iskolai programba mind a magyar, mind az ukrán tannyelvű iskolákban bevezették a hittant, lehetőséget teremtve ezzel minden felekezet számára a hitben való nevelésre. Ennek eredményeként az iskolások többsége ma már ismeri és használja az egyházi köszönéseket. Az idősebb korosztály körében az 50 évesnél idősebbek a hagyományok ismerői és követői. Egyrészt azért, mert őket még így nevelték, másrészt pedig ma divat vallásosnak lenni. Ez utóbbi magatartás az értelmiségi köröket jellemzi.

A másik ok, ami miatt érdekes a felekezeti köszönések vizsgálata: megfigyelhetjük azokat a változásokat, amelyek az egyháznak mint intézménynek, valamint az egyházi köszönéseknek köszönhetően végbement az emberek tudatában.

Az egyházi köszönések változatossága nagyrészt felekezetfüggő. A köszönési forma használatából megállapíthatjuk azt, hogy a beszélő melyik felekezet tagja. A változatosság a felekezeti hovatartozásból adódik. Az általunk végzett kérdőíves gyűjtésből kiderül, hogy ma már illetlenségnek számít az, ha nem tudjuk helyesen használni az egyházi köszönéseket. Gyűjtésünk során római katolikusok körében a következő egyházi köszönésformákat jegyeztük fel: *Dicsértessék a Jézus Krisztus!* Válasz: *Mindörökké, Ámen!* Reformátusok így köszöntik egymást a templomban, egyházi rendezvényeken és a papot minden esetben: *Áldás, békesség!* A fiatalabb korosztály gyakran a köszönések rövidített változatát használja: *Dicsértessék! Mindörökké!* Ez a köszönési forma helytelen, hiszen ha csak a rövidített változatot használjuk, úgy jön ki, hogy nem az Urat, hanem a papot dicsérjük. A vallásos nevelésben részesült idősebb korosztály (felekezeti hova-

tartozástól függetlenül), főképp faluhelyen, szívesen használja az *Adjon Isten!, Isten áldjon! Isten veled!* köszönési formákat. Az ukrán anyanyelvűek körében a következő köszönésformák élnek: *Слава Ісусу Христу*! / *Dicsőség Jézus Krisztusnak!,* erre a válasz: *Навіки Вічні Слава! / Mindörökké dicsőség* vagy *Слава навіки! / Dicsőség mindörökké, Най тя Бог милує! / Isten irgalmazzon!, Най тя Бог береже! / Isten óvjon, Хай береже тебе доля і любов моя! / Kegyelmezzen neked a sors és az én szeretetem, Бог поміч! / Segítsen az Isten, Дай Боже вам / Adja Isten* ... Ezekhez a köszönésekhez különböző jókívánságokat kapcsolnak. Búcsúzáskor: *З Богом! / Isten veled, З Богом у щасливу путь! / Istennel szerencsés utat!, Хай береже тебе Боже!.* Azok, akik nem gyakorolják vallásukat, vagy nem vallásosak, egyházi személy üdvözlésekor is a napszaki köszönéseket használják. E téren nincsenek különbségek a magyar és az ukrán anyanyelvűek között.

e) Az egyházi ünnepekkel kapcsolatos üdvözlések nagyobb változatosságot mutatnak a felekezeti köszönéseknél. Vizsgálati körünkbe a főbb egyházi ünnepeket vettük be. Kétnyelvű kérdőív segítségével a karácsonyi, húsvéti, valamint a pünkösddel kapcsolatos köszönési formákat vizsgáltuk. A karácsonyi ünneppel kapcsolatos köszönések a következők: *Boldog karácsonyt! Kellemes karácsonyi ünnepeket! Békés karácsonyi ünnepeket! Békés, áldott karácsonyt! Békés, áldott karácsonyi ünnepeket! Áldott karácsonyi ünnepeket! Krisztus megszületett!* válasz: *Örvendjünk!* Az ukrán anyanyelvűek körében így köszönnek: *Христос родився! 'Megszületett Krisztus!', Славіте Його! 'Dicsőítsétek őt!' Веселих різдвяних свят! 'Kellemes karácsonyi ünnepeket!' З різдвяними святами! 'Karácsony alkalmából!'*

Húsvétkor a következőképpen köszönnek a katolikusok: *Krisztus feltámadt!* válasz: *Valóban feltámadt!* Felekezeti hovatartozástól független húsvéti köszönések: *Boldog húsvéti ünnepeket! Kellemes húsvéti ünnepeket! Áldott húsvétot! Áldott húsvéti ünnepeket!* Az ukrán nyelvhasználatban így köszönnek: *Христос воскрес! Feltámadt Krisztus'*, a válasz: *Воістину воскрес! Valóban feltámadt, З пасхальними святами Вас! ~ Вітаю з паскою! ~ З паскою! Köszöntöm Önt a húsvéti ünnepek alkalmából!'*

Pünkösdkor felekezeti hovatartozástól függetlenül Kárpátalján így köszöntik a magyarok egymást: *Áldott pünkösdöt! Békés pünkösdöt! Kellemes pünkösdi ünnepeket!* Egyházi személyek a *kellemes* jelzővel kiegészített egyházi köszönések használatát nem helyeslik. Ezt mesterséges formának tartják, ami semleges hangszínének köszönhetően elveszi az egész ünnep, ebből kifolyólag a köszönés valós tartalmát is. A *kellemes* jelző az ukrán nyelvben is része az egyházi köszönéseknek: *Приємних свят! Kellemes ünnepeket!* egyházi ünnephez kapcsolódó általános köszönési formula része.

f) Az iskolai köszönésformák a legváltozatosabbak. Ezt a diáknyelv színességével, valamint a Kárpátalján használatos nyelvek kölcsönhatásával magyaráz-

hatjuk. A kárpátaljai városlakók nyelvválasztásában ma is kultusza van az orosz nyelvnek mind az ukrán, mind a magyar iskolások körében. Második helyen áll az angol nyelv divatja. Vizsgálatunkat a magyar tannyelvű Ungvári 10. Számú Dayka Gábor Középiskolában, valamint a 19. számú ukrán tannyelvű középiskolában végeztük. Felmérésünk eredménye szerint a magyar iskolások 90%-a szünetekben és az iskolán kívüli baráti körben az orosz nyelv használatát részesíti előnyben, vegyítve néhány divatos angol kifejezéssel. Az ukrán tannyelvű iskolában ugyanez a tendencia figyelhető meg. Szórványosan előfordul, hogy a csak az államnyelven beszélőt kigúnyolják, leparasztozzák. A televíziózásról és rádiózásról szóló nyelvtörvény hatályosítása után, amely megköveteli az ukrán nyelv használatát a médiában, az ukrán nyelv presztízse egyre inkább növekszik. Mind a magyar, mind az ukrán ungvári iskolások körében elterjedtek a következő köszönések: *privet, háj, helló*, *csá, csávellá, szaljut*. A magyar iskolások a televízió hatására sok köszönési formát vettek át az anyaországi fiatalok nyelvhasználatából, olyanokat, mint: *Helló! Szevasz! Szasz! Csá, csumi, csőcsákány! Csá! Csumi! Hali!*

A falusi iskolák köszönési szokásaira nem hat sem az orosz, sem az ukrán nyelvhasználat, hiszen többségükben nem beszélik ezeket a nyelveket. A városokban tanuló falusi születésű magyar diákok csak az orosz *privet* köszönési formát veszik át.

g) A nyelvi interferenciát tükröző köszönésformák többnyelvű közegben természetes módon terjednek. A kárpátaljai magyar–ukrán, ukrán–magyar nyelvhasználatot vegyes lakosságú településeken a kölcsönös hatás jellemzi. Ez a kölcsönösség az élet minden szférájában jelen van, így a köszönési szokásokban is. Mind a magyar, mind az ukrán anyanyelvűek csak az egymással való kapcsolatok során használják egymás köszönési formáit, hangsúlyozva ezzel egymás iránt érzett tiszteletüket. Kivételt mindössze a városi iskolai nyelvhasználat jelent, amelyről a fentiekben már szóltunk. A magyar anyanyelvűek körében a *privet, zdorov*, *zdárová, zdrásztvujte ~ drasztutye* elterjedt, az ukránok/oroszok a *szijo, szerusz, jo napot ~ jo napot kivanok* köszönési formákat használják.

h) Újabb köszönési formák főképp az ifjúsági nyelvben fordulnak elő, s terjednek erőteljesen. Dr. Brauch Magda *Nyelvi illem – régen és ma* című cikkében újabb köszönésformaként a *csao*t és az amerikai angolból átvett *hellót* emeli ki. Ez a két köszönési forma kb. két évtized óta van jelen a kárpátaljai magyar és ukrán/orosz nyelvhasználatban. Használatuk leginkább a városi fiatalok körében terjedt el.

A tv-filmek hatására divatossá vált az Ibizán használatos *Álohá!* köszönés, amely magyar közvetítéssel átkerült az ukrán iskolások nyelvébe, a magyar iskolások a *здоров!* köszönési formát vették át.

A gyűjtött anyag alapján megállapítható, hogy a kárpátaljai köszönési formák változatosak, tükrözik az egymás mellett élő népek kulturális kapcsolatait,

valamint a nyelvi divatot. Az üdvözlési formák megválasztásában érzelmi, illemtani, társadalmi motivációk, felekezeti hovatartozás, nem, kor, lakóhely, rokonsági kapcsolatok, szokás és hagyomány stb. egyaránt szerepet játszanak.

A XX. századi politikai változások is tükröződnek a különböző korszakok köszönési szokásaiban. Az üdvözlési formulák megválasztásában minden korban nagy szerepet játszik a társadalmi pozíció, az emberek közötti alá- és fölérendeltségi viszonyok.

Irodalom

Bogdan 1998: С. К. Богдан, Мовний етикет українців: традиції і сучасність. Рідна мова, Київ.

Buszel 2003: В. Т. Бусел (Уклад. і голов. ред.), Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь, ВТФ Перун, Київ.

Deme László–Grétsy László–Wacha Imre (szerk) 1987: Nyelvi illemtan. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest.

Fábián 1998: М. П. Фабиан, Єтикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах. Ужгород.

Formanovszakaja 1982: Н. И. Формановская, Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. Русский язык, Москва.

Goldin 1978: В. Е. Гольдин, Этикет и речь. Издательство Саратовского университета.

Kiss Jenő 1995: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Litovcsenko 2000: В. М. Литовченко, Мовленевий етикет як компонент комунікації. Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. Випуск 9. Ізмаїл.

*

Greeting forms in the Hungarian and Ukrainian languages in Transcarpathia

The study investigates how social formalities influence the speaker's way of thinking in a region where official language, majority and minority languages live together for hundreds of years.

From the results it is concluded that greeting forms that reflect language interference are spread in multilingual medium in settlements with mixed population. New greeting forms are present in the language usage of young people and mass media has a great role in their spreading.

KÁDÁR EDIT (KOLOZSVÁR)

Az ige – igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben

1. Bevezetés

A XX. század elejétől hol lendületet kapó, hol kényszerűen alábbhagyó csángókkal kapcsolatos nyelvészeti kutatásoknak két fő irányvonala rajzolódik ki: a kutatók egyfelől (és dominánsan) a csángó szókincs felgyűjtését célozták,[1] másfelől a nyelvi rendszer (hangtan, alaktan, mondattan) leírását. Mindkét téren tetten érhető a teljeskörű adatgyűjtésre és -feldolgozásra való törekvés, ám a publikált részeredmények máig nem állnak össze monografikus leírássá. Ugyanakkor, míg a csángó szókészlettani, hangtani, alaktani, névtani és részben jelentéstani vizsgálatok és publikációk jelentős helyet foglalnak el a múlt század nyelvészeti kutatásaiban, a mondattani (és szövegtani) kutatások máig is szinte teljességgel hiányoznak a palettáról. Szórványosan vannak ugyan mondattani vonatkozásokat is érintő tanulmányok, ezek azonban nem többek alaktani kérdések kiterjesztéseinél.

A mondattani kutatások háttérbe szorulásának különböző okai voltak: egyrészt élőnyelvi szövegek gyűjtéséhez és lejegyzéséhez a szakmai kompetencián túl a megfelelő technikai feltételek is kellenek, másrészt csángó írott nyelvi szövegekkel, csángó nyelvjárás(ok)ban írt szövegekkel – az anyanyelvű oktatás hiánya miatt is – alig számolhatunk. Ugyanakkor az összefüggő, nagyobb nyelvjárási szövegek gyűjtésében elsősorban a folklórszövegek kaptak teret, ezeken belül is a ritualizált szövegek, amelyek ugyan kiváló forrásanyagot nyújtanak nyelvtörténeti kutatásokhoz, de az élő nyelv(járás) mondattani sajátosságainak kutatására alkalmatlanok. Végezetül az évtizedek során felgyűjtött szövegeknek csak a töredéke kapott publicitást, az is szinte csak nyelvi mutatványok formájában.

Vizsgálataimmal ehhez a sok fehér foltot mutató területhez szeretnék adalékokkal szolgálni, mégpedig egy – a csángó beszélt nyelvi szövegekben igen gyakran előforduló – mondattani jelenség, az ige–igekötő szórend kapcsán.

---

[1] Yrjö Wichmann első rendszeres szókincsgyűjtése után (1906–1907) a legnagyobb vállalkozás az 50-es években a kolozsvári nyelvföldrajzi iskola kutatóié, akik a moldvai csángó tájnyelvi atlasz anyagát gyűjtik össze (mely csak a rendszerváltás után, 1991-ben jelenhetett meg *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* címen), de szerepelnek moldvai kutatópontok *A romániai magyar nyelvjárások atlaszá*ban is, és – elsősorban az évtizedekkel korábban összegyűjtött kolozsvári cédulaanyag alapján – készül a *Csángó szótár* is.

1.1. A jelenség

> A tobába [’disznófősajt’]? (…) **Vágják le** a fileit, a plămânáját [’tüdő’], máját, szüvit, darab szalonnát, úgy összevágják szépen. (...) Felteszik egy lapítóra, a mást a tetejire, s valami nehezséget réjatesznek, hogy ellaposodjék. Akkor **töszik föl** az aszalóra, **füstölik meg**, vágod hilinkára [’szelet’], s **eszed meg**.
>
> Akkor nem tudták, hogy bésüssék a pecsenyét, úgy borkánokba [’befőttesüveg’] tegyék, mint most. **Füstölték meg. Tettük fel** a ház híjjára, **sóztuk meg**, s ott **füstölődött meg**.

Először talán Fogarasi János figyel fel a jelenségre Kriza székely népköltészeti gyűjteménye kapcsán: „Fordúl elé azonban a gyüjteményben egy eset, melyet nálunk a parancsoló módon kívül ritkán vagy épen nem hallunk. A székely népnyelv t.i. igen finom érzéssel megkülönbözteti, midőn a hangsúly magára az igére vagy pedig az igekötőre esik.”, s olyan példákat idéz a Kriza-gyűjtésből, mint pl. *Tüzet a kaszaj* (’kazal’) *fának az udvaron, gyúl meg.* (Fogarasi 1865: 46).

A XIX. század nyelvészei később a székely mellett a csángó nyelvjárásban is felfigyelnek arra a sajátosságára az igekötős ige szórendjének, amelyet Munkácsi így fogalmaz meg: „A csángó mondatnak szórendjében azon meglepő jelenséggel találkozunk, hogy amaz általánosnak hitt törvény, melynek felfedezésével oly lelkesen kiáltotta Fogarasi Heuréká-ját, s mely szerint a mondatbeli hangsúlyos résznek okvetlenül meg kell előznie az igét – itt igen sokszor meg van támadva.” (Munkácsi 1881: 201) Szarvas Gábor a csángóban is székely sajátosságnak tekinti az ige–igekötő szórendi mintát: „Szintén kiváló székely sajátság az úgynevezett igekötőket adverbiumnak tekinteni s a szórendben, miként a nyelv hangsúlytalan határozókkal teszi, az állítmány után helyezni (...) E kiválóan székely sajátság a csángóknál oly otthonos, oly gyakori, hogy később szinte megzavarta a fülemet. Példák. *Immá romlik el a biéle a magyarónak*...” (Szarvas 1874: 50).

1.2. A korpusz

Korpuszként Tánczos Vilmosnak 1993–1995 közötti gyűjtéséből való lejegyzett interjúszövegeit, valamint Ivácsony Zsuzsa 2002–2003 között készített mélyinterjúinak lejegyzett anyagát használtam. Tánczos Vilmos alapvetően székelyes csángó nyelvjárású települések mellett (Klézse, Lujzikalagor, Somoska, Ketris, Pokolpatak, Terebes, Magyarfalu stb.), néhány déli csángó nyelvjárású települést is bevont a gyűjtésbe (Bogdánfalva, Diószén, Szekatura stb.). A hozzávetőlegesen 20 000 szövegszónyi korpusz identitásvizsgálat háttéranyagaként készült. A ritualizált szövegbetéteket (imádságok) és a román nyelvű szövegrészeket leszámítva, a maradék körülbelül 15 000 szövegszónyi anyag alkalmasnak bizonyult mondattani vizsgálódásaim céljára. Ivácsony Zsuzsa adatai a Tázló mentén elterülő Pusztináról, a Szeret folyó medrében meghúzódó Klézséről és Forrófalváról (székelyes csángó), illetve a déli csángók csoportjából a Bákó tér-

ségében levő Nagypatakról származnak. Tematikailag több kérdéskört érint: udvarlás, lakodalom, ételkészítés, lopás és a 'fermekálás' hiedelme. A lejegyzett anyag valamivel több mint 50 000 szövegszó.

2. A probléma

A csángó beszélt nyelvi szövegekben feltűnően nagy számban fordul elő az igekötő „hátravetése",[2] párhuzamosan az egyéb igemódosítói szerepű elemek „hátravetésével" (melyekre csak érintőlegesen fogok kitérni).[3] A jelenség mindhárom (rezultatív, terminatív és lokatív – l. alább) igekötőtípus esetében megfigyelhető, és nem írható le azokkal a szabályokkal, amelyek a köznyelvben előforduló ige–igekötő szórendre érvényesek. Az alábbiakban az igekötő szerepére és típusaira (2.1.), valamint a „szabályos" ige–igekötő szórendre (2.2.) térek ki, majd ismertetem a korpusz adatait, és megmutatom, hogy ezek zöme nem sorolható be egyik szabály hatókörébe sem (2.3.).

2.1. Igekötők

Noha az igekötők funkcióját elsősorban az aspektus kapcsán szokták tárgyalni, É. Kiss 2004 az igekötőket nem tartja aspektuális operátoroknak, és a mondat aspektusának meghatározásában csak közvetett szerepet tulajdonít nekik. É. Kiss szerint az igekötő olyan másodlagos predikátum, melynek logikai alanya az ige (patiens vagy jellemzett, esetleg experiens tematikus szerepű) belső argumentuma, így megléte vagy hiánya a mondatban leírt esemény szerkezetétől függ. Eszerint olyan mondatokban találunk igekötőt, amelyek **komplex esemény**t fejeznek ki (azaz tulajdonképpen két állítást sűrítenek egy mondatba). A vendleri igeosztályokból ennek az eredmény- (achievement – *eltörte a vázát*) és teljesítményigék (accomplishment – *megfőzte az ebédet*) felelnek meg (vö. Vendler 1967). Az ilyen igéket tartalmazó mondatok célra irányuló (telikus) eseményeket írnak le. Vendler osztályozása a komplex események folyamatszakaszának hosszát (tartós vs. pillanatnyi) tekinti meghatározónak. Tenny 1994 ezzel szemben folyamat + végállapot vs. folyamat + végpont szerkezetű komplex eseményeket kü-

[2] Igekötő-hátravetéses szerkezetként megnevezni a *megyek ki, hozza fel* stb. alakokat a hagyományos leíró nyelvtanok bevett gyakorlata. Elméleti háttér kérdése azonban, hogy mit tekintünk az igekötő kanonikus pozíciójának, s hogy ehhez képest előremozgatásról vagy hátravetésről beszélünk-e. Mivel dolgozatom szempontjából is releváns a kérdés, a továbbiakban a semleges „ige–igekötő szórend" terminust fogom használni. A „hátravetés" terminust megőrzöm viszont akkor, ha a hivatkozott szakmunka azt használja.

[3] Az igekötő csak egyik reprezentánsa annak a tágabb funkcionális osztálynak, melyet igemódosítóként emleget a szakirodalom. Egyéb igemódosítók: non-referenciális kifejezések, puszta főnévi (non-ágentív) alany, puszta főnévi tárgy, lokatív és goal tematikus szerepű argumentumok, predikatív névszó, puszta infinitivus.

lönít el. Ebből az osztályozásból kiindulva É. Kiss 2004 rezultatív és terminatív igekötőket különböztet meg. A (i) rezultatív igekötők állapotváltozást leíró mondatok patiensi szerepű argumentumának az állapotváltozás során elért végállapotára utalnak, a (ii) terminatívok a patiens helyváltoz(tat)ásának végpontját jelölik helyváltoz(tat)ást kifejező (tag)mondatokban. Harmadikként É. Kiss lokatív igekötőkről is beszél, nem célra irányuló (atelikus) komplex események kapcsán. A (iii) lokatív igekötők létezést vagy térbeli elhelyezkedést (ritkábban folyamatot) kifejező mondatokban a jellemzett funkciójú szereplő helyére vonatkoznak.

A korpuszban mindhárom igekötőtípus esetében találunk példát ige–igekötő szórendre:

(i) Jó a tyúkmony, me **fogja össze**, búzalisztet.
(ii) **Tették bé** a szövőt a házba őszvel, s tavaszig mind szőtt a léány.
(iii) Az **ül ott**[4] 8 nap, s o-osztán leszűröd, ilyen bidonokba cu capac [’műanyag hordó zárható tetővel’], s bécsinálod, s tesszük bé a hűvösre né.

2.2. A „szabály”

Ismereteink szerint ige–igekötő szórend négy alapesetben fordulhat elő:

(a) ha a mondatban kontrasztív fókusz van, az igekötő „hátravetése” kötelező[5] (az ige és igekötője ilyenkor egyaránt hangsúlytalan):

Béjött a komonyizm [’kommunizmus’], AZ_F **vette ki** az iskolát.

---

[4] Az *ott, kint, bent, fent* stb. elemeket fenti használatukban É. Kiss igekötőnek minősíti. Szerinte az *ott* szerepe ilyenkor egy nem eseményszerű ([–eventive], stative) VP-t imperfektívvé ([+eventive], [–restricted]) alakítani, és egyúttal spacio-temporálisan lehorgonyozni az igével jelölt állapotot (É. Kiss 2002a: 66). Az *ott* szerepéről l. még: Deme 1959.

[5] Sajátos eset az, amikor az igekötő követi az igét, de a kommunikatív csúcs, a főhír nem a kötött helyű fókuszban, hanem a mai közmagyartól eltérően az ige + igekötő után van:

Főzöm meg *így*, exact [’pontosan’] mint ahogy adtam nektek, kicsit megrotyogtatom. După ce [’miután’] kifüti a túrót, kicsinálja a túrót, még teszi egyszer azt a zărt [’savó’], még megfő, s osztán **jő ki** *lágyan*.

Hasonló példák nem ritkák korábbi nyelvtörténeti korokban sem (az alábbi nyelvtörténeti adatokat Wacha Balázsnak köszönöm):

...de azalatt megbetegedvén, **hala meg** *gyalázatban* (Kemény János: Önéletírás, 20)
....az hazson felet **keuanom megh** *magamnak* (SZOklTár III. 623/186)

Gyakori a főhírnek a mondatvégi helyzete, kijelentő mondatokban, a szentírási részletek bevezetőiben, a perikópákban.

...a mái Szent Evangeliomot **írta-meg** *Szent Máté Evangelista, könyvének huszon-harmadik részében*. (Pázmány 155)

Az Érdy-kódex ilyenfajta szerkezeteiről l. Wacha 1999. Wacha szerint a főhír ilyen következetesnek mondható hátravetésének voltak latin párhuzamai, az viszont, hogy ez az igekötő hátravetésével (ekkor még) együtt jár, a középmagyar nyelvállapot specialitása.

(b) tagadás – ahogy a fő állítást fentebb a fókusz általi kimerítő azonosítás képviselte, itt ugyanilyen szerepe van a tagadásnak:

> Mikor tátám elment hazunnat, (.) vettük elé zsírt, vettem el két tojást, sok volt a tojás akkor, egy alsó adott nekem egy bab kinyeret, a másik adott egy morzsa túrót, megettem, s tátámnak nem **mondtam meg**.

(c) progresszív olvasat[6] (ilyenkor az ige és a mögötte álló igekötő egyformán hangsúlyos):

> Ezt a kettőt én még esténként mondom, há igen, mikor '**fekszem** '**le**, akkor én ezeket '**mondom** '**el**!
> Én most nem vagyok fiatal gyerek, még a lábam is fájt, (.) mikor '**változik** '**meg** az idő akkor nagyon fáj a lábam, én nem is tudok dolgozni mikor is itthon is vagyok.[7]

A folyamatosság kifejezésének ez az eszköze nem lehet túl régi, hiszen kódexeinkben (pl. Jókai-kódex, Érdy-kódex) még nem jelöl folyamatosságot az, ha az igekötő az igéhez képest posztpozícióban szerepel (vö. Wacha 1994: 17, idézi Pátrovics 2002: 484).

(d) felszólító mód – É. Kiss 2002b szerint mivel a felszólító módú mondat a jövőben bekövetkező eseményt jelöl, s ezért nem releváns a belső időszerkeze-

[6] A progresszív olvasat másodlagos használataként listázza Kiefer pl. a közeljövőben végbemenő szándékolt cselekvést *(Nemsokára jön haza Kati),* a gyors egymásutániság kifejezését *(Rohantam le, vettem elő, rúgtam be a motrot)* stb. (Kiefer 1992: 851–852). Simonyi 1902 továbbá a beálló jelen *(romlik el a bele)* és a szándék *(Mennék bé az ajtón, de nem férek)* kifejezését is a fordított szórendű igekötős ige funkciói között sorolja fel.

[7] „Az irányjelölő igekötős szerkezetekben tehát az eredetileg perfektív, oszthatatlan időstruktúrájú cselekvéseket úgy tesszük imperfektívvé, hogy belső idejüket oszthatóvá alakítjuk, így nem az igekötő nélküli alapige és az igekötős alkot aspektusbeli oppozíciót, hanem az igekötős az igekötőt és igét felcserélő formájával: *árazza át – átárazza; megy fel – felmegy*; azaz az alapigéből képzett igekötős ige önállóvá vált, létrehozta önmaga imperfektív párját." (Szili 1988: 356; az igekötő-hátravetéses imperfektiválás feltételeiről és korlátairól l. Szili 2001: 267, a progresszív aspekusról Kiefer 1992: 851–865). Pusztán perfektiváló igekötő esetén (pl. *meg*) azonban nem várunk hasonló szerkezetet: „az igekötő hátravetésével nem alakíthatók át progresszív igés szerkezetté azok az igék, amelyeknél az igekötőnek kizárólag perfektiváló funkciója van" (Kiefer 1992: 855). A korpuszban a legtöbb ige–igekötő szórendű adat *meg* igekötős (a déli csángó alkorpuszban 104 előfordulás, 50 különböző igetővel, a székelyes csángóban 34 előfordulás, 28 igetővel), ami már önmagában is azt sejteti, hogy ezek funkciójukat tekintve nem progresszív szerkezetek.
Ugyanakkor az igekötő „hátravetése" pusztán egyike a progresszív aspektus kifejezési formáinak a magyarban, ezt azonban egyéb grammatikai eszközökkel, sőt pusztán kontextuális eszközökkel is ki lehet fejezni.

te, így nincs szükség egy aspektuális projekcióra a VP fölött, ahová az igekötő mozgatható lenne (É. Kiss 2002b: 72):

> Jaj, az Istenétt, keresztapám! Há menjen, s inkább **igya meg** azt a parát ['pénzt'], ne a papoknak adja a parát![8]

Ebből a négy alapesetből levezethetők továbbiak:

(e) mellékmondati „felszólító" mód (főként célhatározói mellékmondatokban):

> Menj, hozz egy kenyeret, hogy adjak borsot, **kóstoljátok meg**!
> Én es elvettem, de elvettem jó ruvába vót, mondom, visszalépek, **ódjam ki**, s akko a milicián ['rendőr'] így nezett, így ne le vótam ne.
> **DE**: S hogy **kijöjjön** a gustja ['íze'], legyen édesebb, még egy kis cukrot...

(f) egzisztenciális olvasatú mondat (az ige ekkor főhangsúlyt visel, az igekötő pedig hangsúlytalanul követi):[9]

> [Hány éves korában ment férjhez a lány?] A leán ment 17 észtendős korában is, '**mentek el**, én es 17 esztendős, 17 esztendős.

Az (a)–(f) esetek emellett kiegészíthetők az alábbiakkal:

(g) puszta főnévi tárgy/ alany – ahogy az alábbi mondat is példázza, puszta főnévi tárgy esetén az igekötős ige egyetlen lehetséges szórendje nyomatéktalan mondatban az ige–igekötő sorrend:

> **Hoz be** fát, vágja, hozza, nincsen baj, me ezeket e'hozza.

A vizsgált szövegkorpusz jelentős mennyiségű példát szolgáltat a névelő elhagyására (mely román nyelvi hatással állhat összefüggésben, a románban

[8] A felszólító mondatokban is előfordul igekötő–ige sorrend (a korpusz adataiban is), de csak állandósult szerkezetekben (pl. *Isten megáldja/ megfizesse*). Ezen kívül a székely és csángó nyelvjárásra egyaránt jellemző a kijelentő mód helyett használt felszólító mód, szintén igekötő–ige szórenddel, pl.

> Disznóhúsból: feje, lábai, aztot főzzük meg, teszünk belé zarzavátot ['zöldséget'], petrezselyemgyükeret, hajmát, murkot. Ezeket **kivegyük**, s osztán a húst csináljuk fel a lével, szűrjük össze, fokhajmát teszünk belé, s az megaluszik, s azt használjuk.
> **DE**: Megállítsuk, csinálunk túrót belőle, elhasználjuk úgy édesen is, felfőzzük s **igyuk meg.**

Sajátos emotív tartalommal rendelkeznek azok a mondatok, amelyekben a mai köznyelvben is a nyomatékos felszólítás igekötő–ige szórenddel jár együtt: *Letedd azt a kezedből azonnal!* Nem világos, hogy ezekben mi az igekötő strukturális pozíciója. Molecz szerint régebben ez a szórend nem fejezett ki ilyen nyomatékos jelentéstöbbletet: pl. *A bűnt ne hagyja uralkodni, hanem kiűzze!* (vö. Molecz 1900: 103).

[9] Strukturálisan (f) levezethető (a)-ból: ilyenkor maga az ige van a fókuszban (vö. É. Kiss 2002b: 74). Az ilyen szerkezetekhez azonban sajátos jelentés társul: 'volt már rá példa, hogy...'.

ugyanis nincs névelő, csak artikulus), mely indokolni tudna néhány ige–igekötő szórendű adatot. Az összefüggés azonban kétséges, hiszen ellenpéldák is bőven akadnak, azaz vélhetően csak a névelő elhagyásáról van szó, s ez nem jár együtt a főnevek DP→NP kategoriális átértékelésével:

> A: [Hogy sánják a búzafejes borsot?] B: Búzafejes borsot? **Gyüttik le** búzafejet, forrázzák meg, s teszik bé.
> Savót **használják el** a disznók.
> **DE**: [Mikor münk vágtunk disznót, sok üdeje, (.) a disznót öklentették meg, a vére nem folyt el.] Vérit **meggyüttik**, megaluszik.
> Disznót **megnyúzták** akkor, csináltak bocskorokot.

(h) iteratív/ habituális (Molecz 1900: 27, Simonyi 1902: 123; l. még 11. lábjegyzet alább):

> Navetázott ['ingázott'], reggel a cursával ['ingázókat szállító autóbusz'], s akkor én **kőttem fel**, **raktam bé** a táskáját.[10]
> **DE**: Mosod meg, teszed belé hordóba, bidonba ['műanyag hordó'], réa sót, s aztán altulnap ['másnap'], égy héten keresztül **megzavarod**, hogy legyik jó.

(i) az „angol szabály" – a befejezetlen múlt teljesítményigékkel a meg nem valósult teljesítmény előkészítő szakaszát jelöli:

> *We were already reaching the mountain top, when the storm forced us to turn back.* ['Már értük elfelé (majdnem elértük) a hegycsúcsot, amikor a vihar visszafordulásra kényszerített bennünket.'] (É. Kiss 2005: 425)

É. Kiss szerint az ómagyarból is adatolható a befejezetlen múlt időnek ez a jelentése (É. Kiss 2005: 426), és erre a *Halotti beszéd*ből hoz (igekötő–ige szórendű) példát:

> *Es oz gimilsnec vvl keferuv uola vize. hug turchucat* **mige zocoztia vola**.[11]

Ezt az „inchoatív" jelentést több szerző is említi. Simonyi „majdnem beálló"-ként nevezi meg a szerkezetet, és a székely nyelvjárásból adatolja (Simonyi 1902: 126):

> *A derekát úgy esszeszorította, hogy szakad ketté.*
> *Úgy ihatnám, epedek meg*.[12]

[10] Itt valószínűleg az első tagmondat habituális jelentése is hozzájárul a második tagmondat ige–igekötős szerkezeteinek iteratív olvasatához.

[11] Az É. Kiss által hivatkozott Bárczi-értelmezéssel szemben (a *migé* a cselekvés nem tökéletes teljesülésére utal – 'majdnem megszakasztotta' –, mely a perfektiváló *meg* és a folyamatos múlt idejű ige *(szakasztja vala)* jelentése közötti ellentétből fakadhat) más, újabb vélemény szerint a szerkezet múltban ismétlődő, iteratív cselekvést fejez ki ('megszaggatta'), vö. D. Mátai 1991: 438.

J. Soltész az erdélyi nyelvjárások specifikumának tekinti: „Erdélyben az igekötő fordított szórendje a cselekvés majdnem megtörténését fejezi ki: *Ugy nevettünk, hogy pukkadtunk meg* (Nyr. XXVI, 42.)" (J. Soltész 1959: 207). Horger egy minimális párral hívja fel a figyelmet a szerkezetre (Horger 1934: 170):

Ajan hideg vót, hogy mekfattak.
Ajan hideg vót, hoty fattak meg. ('szinte')

Míg a első példában az igekötő aspektualizálóként az igét szórendileg megelőzi, és ezáltal perfektívvé teszi, a másodikban, az igekötő megőrzésével az esemény telikus marad ugyan, de az igekötő ige mögött pozíciója azt az olvasatot eredményezi, hogy az esemény nem éri el kulminációs pontját.

A „majdnem beálló" jelentést a telikus igekötő és a befejezetlen aspektusú igének a progresszív eseményekre jellemző szórendi elhelyezkedése feltehetőleg csupán lehetővé teszi, de nem determinálja. A „majdnem beálló" olvasat ilyenkor kétségtelenül pragmatikai tényezők által mediált.

Mondom, jere, jere, me **hal meg** a lejánkám!

A magyarban, mint a fenti példákból is látható, a jelenség teljesítmény- és eredményigékkel egyaránt adatolható.

2.3. A korpusz

A lejegyzett szöveggyűjteményt két alkorpuszra osztva vizsgáltam: külön a székelyes csángó és külön a déli csángó nyelvjárásterületen gyűjtött anyagot. Ennek indoka az a jól ismert tény volt, mely szerint a déli csángó nyelvjárás egyrészt erőteljesebb román nyelvi hatást mutat, másrészt archaikusabbnak számít, mint a székelyes csángó.

Mint láthattuk, a fenti szabályok mindenike példázható a korpuszból (sőt némelykor „ellenpéldázható" is), az adatok zöme azonban nem sorolható be az (a)–(i) funkciók egyikébe sem. Az alábbiakban az (a)–(i)-be be nem sorolható példákra vonatkozó számadatokat ismertetem táblázatos formában:

Déli csángó	**Székelyes csángó**
• kb. 32.500 szövegszó • 293 ige + igekötő szórendű alak • 158-féle ige + igekötő kapcsolat, 106 igetőből • leggyakoribbak: *tesz* (52), *vesz* (15), *csinál* (12), *főz* (12), *megy* (10), *vág* (10)	• kb. 34.500 szövegszó • 134 ige + igekötő szórendű alak • 105-féle ige + igekötő kapcsolat, 69 igetőből • leggyakoribbak: *megy* (21), *tesz* (10), *vesz* (10), *visz* (9) *jön* (8)

[12] Az ilyen, a magyar nyelvterület több régiójában ma is adatolható szerkezetnek kétféle hangsúlymintája lehet: jellemzően csak az igén van erős nyomaték (és a szerkezet erőteljesen ereszkedő hanglejtésű), vagy (ritkábban) az ige és igekötő egyforma nyomatékot kap.

Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a két alkorpuszban az ige–igekötő szórenddel előforduló (és (a)–(i)-be be nem sorolható) esetekben jelen (J) és *-t* jeles múlt időben (M), egyes (E) és többes (T) számban, illetve 1., 2. és 3. személyben hogyan oszlanak meg az adatok.

Déli csángó		**Székelyes csángó**	
JE1: 38	ME1: 10	JE1: 8	ME1: 5
JE2: 48	ME2: 19	JE2: 3	ME2: 1
JE3: 33	ME3: 25	JE3: 25	ME3: 22
JT1: 32	MT1: 16	JT1: 3	MT1: 10
JT2: –	MT2: –	JT2: –	MT2: 1
JT3: 26	MT3: 33	JT3: 27	MT3: 29
177	**103**[13]	**66**	**68**

Noha az adatok megoszlását kétségkívül a szövegek „műfaja" is befolyásolja,[14] a nagyarányú eltéréseket nem lehet pusztán ebből magyarázni. Figyelemre méltó továbbá, hogy míg mindkét alkorpuszban az egyes és többes szám harmadik személyű adatok vannak túlsúlyban, a déli csángó szövegekben kiemelkedően nagy számban találunk egyes szám második személyű igealakokat, jelen és múlt időben egyaránt. Ez minden bizonnyal az erős román nyelvi hatással magyarázható, melyben az általános alany jobbára egyes szám második személyű névmás(sal egyeztetett személyrag) formájában fejeződik ki.

> ...**párolod meg**, a kukoricának azt a lisztjit, megforrázod jól, jól, teszel belé egy kis búzalisztet, egy kis bikarbonátot, cukort, sót, (.) după gust ['ízlés szerint']. **Teszed bé** a tavalba ['tál, tálca, tepsi'], a tetejére teszel egy kis búzalisztet, összekevered egy kis vízvel, melyik szereti lehet tesz vanilát is, ad egy kis jó gustot ['íz'], s megcsinálod a supát ['leves'], s teszed ebbe a cuptorba ['sütő'].

[13] A 293-ig fennmaradó 13 esetben ige + *Ø* + *vala*, illetve ige + *t* + *vala* szerkezetű igeidőkkel találkozunk. A két alkorpusz a *vala* segédigés szerkezet megoszlása tekintetében is lényeges eltérést mutat: míg a déli csángóban 98 adat van rá (ebből 28 igekötős igével szerkesztett, melyből 19 ige–igekötő szórendű, s ebből 13 nem írható le a fenti (a)–(i) szabályokkal), a székelyes csángó anyagban csupán háromszor fordul elő (egyszer sem igekötős igével). Wacha szerint (1992: 186) amikor az ige–igekötő szórendű jelen idejű igealak jelenik meg *vala* szerkesztésű múlt idővel, a folyamatos aspektusérték az igealakból adódik, azaz az igekötő (hátravetése) nem kiváltja, csak megengedi a folyamatos aspektusértéket (l. *erős illat jő vala ki*). Mátai szerint ilyen szerkezetben valójában még az elöl álló igekötő sem perfektivál, ugyanis az *ír vala* típusú folyamatos múlt nem fér össze az igekötő perfektiváló funkciójával, így a nyelvemlékekben mégiscsak előforduló folyamatos múlt idejű igekötős ige (l. *megcsókolja vala*) a múltban ismétlődve történő cselekvést fejez ki (Mátai 1992: 689).

[14] Déli csángó: udvarlási és házasulási szokások, guzsalyos, munkafolyamatok (szövés, fonás, főzés), élettörténetek, szokások; székelyes csángó: udvarlási szokások, párválasztás, fermekálás, egyéb hiedelmek, (húsvéti) ételek készítése, lopás.

Az alábbiakban arra keresek választ, hogy sok más szórendi jelenséggel egyetemben lehet-e a fenti táblázatokba foglalt adatokat is pusztán a román szórendi minta hatásának tulajdonítani, vagy számolnunk kell az igekötő „hátravetésének" egy olyan esetével, amely beszélt nyelvi narratívák sajátja.

3. Javasolt elemzés

Hipotézisem szerint a fenti adatok három tényező összjátékával magyarázhatók: az ún. prezentáló mondatok szórendi mintája; román szórendi minta; 'megőrzött régiség': egy tagoltabb aspektuális rendszer maradványa. Az alábbi három alpontban erre a három tényezőre térek ki.

3.1. Prezentáló mondatok

Brentano és Marty nyomán a szakirodalom kategorikus és thetikus ítéleteket szokott megkülönböztetni (vö. pl. Sasse 1987). A kategorikus ítéletek a mondat/ kontextus alapján azonosítható entitásról tesznek állítást úgy, hogy a topikjuk preszuppozíciós szerkezetének következtében ennek azonosítását/ megnevezését is tartalmazzák (ezért kettős ítéleteknek tartják őket),[15] a thetikus ítéleteknek ezzel szemben nincs topikjuk (így nincs preszuppozíciós szerkezetük sem), nem arról predikálnak;[16] ezek egyszerű deskripciók, egy objektumot, eseményt prezentálnak (azaz diskurzusreferens-bevezetők vagy helyzetjellemzők/ eseményleírók). Ezek általában a *Mi történt? Mi újság?* kérdésekre adhatók feleletekként, vagy éppen tipikus „out-of-the-blue", azaz szövegkezdő mondatok, és az ilyen kontextusban ez a szórendi változat minősíthető semlegesnek/ jelöletlennek. Például:

[15] A *Péter olvas* mondat például egy tipikus kategorikus állítás: egy jól meghatározott individuumról, Péterről állít valamilyen tulajdonságot. *Péter* tehát a mondat logikai alanya vagy topikja, az argumentum, amelyikről az állítás szól. Topik csak határozott vagy specifikus határozatlan kifejezés lehet, azaz olyan főnévi csoport, mely a kommunikáló felek számára (az adott állítástól függetlenül is) azonosítható individuumra vonatkozik. A topikhoz tehát mindig egzisztenciális preszuppozíció tartozik: a *Péter olvas* mondathoz előfeltevésként tartozik az, hogy létezik az az individuum, akire a *Péter* névvel utalunk. Hogy a kategorikus állítások kettős ítéletek, azt jelenti, hogy (i) az állítástól függetlenül azonosítani kell tudnunk a topik referensét, illetve (ii) erről a referensről állítjuk a predikátummal megnevezett tulajdonságot.

[16] Az *Jön a vonat* mondatban noha van egy határozott főnévi csoport (azaz a kommunikáló felek számára azonosítható az *a vonat*tal jelölt individuum), de az a mondatnak nem topikja. Ez a mondat nem a/ egy bizonyos vonatról szóló állítás (nem a vonatról állítom vele azt, hogy jön; nem is lehetne válasz a *Mi jön?* kérdésre), hanem egy prezentáló mondat, mely például a *Mi ez a zaj?* kérdésre adható válaszként. Ilyenkor a mondat egésze új információt közöl. Ezek tehát egyszerű ítéletek, és mivel nincs topikjuk, preszuppozíciós szerkezet sem tartozik hozzájuk.

Psszt, alszik a gyerek! Lerobbant az autóm. Ugat a kutya. Fő a leves. Jön a vonat. Jön le a festék. Esik le az órám. Kel fel a nap. Stb.

Ez az ítéletfajta jellemző továbbá az összes időjárásigére, hiszen ezek tipikusan helyzetet jellemeznek (pl. *Esik az eső.*), vagy például a „hot-news műfajba" tartozó megnyilatkozásokra *(Kivégezték Szaddámot.)*. Az ilyen mondatok (amelyek közül a jelen idejűeket angolra például progresszív alakban fordítanánk[17]) mind eseményleírások/ helyzetjellemzések: egyszerű deskripcióként egy eseményt prezentálnak, esetleg egy helyzetet jellemeznek. Ha megfigyeljük ezeket a megnyilatkozáspéldányokat, kitetszik, hogy ezek valójában mind spacio-temporálisan le vannak horgonyozva, a beszédhelyzet itt-és-mostjáról tesznek állítást. Az ilyen állítás logikai alanya tehát nem más, mint éppen a (nem-artikulált) helyzetargumentum (vö. Kratzer 1995, Maleczki 2002).

A magyarban minden igekezdő mondat thetikus állítás.[18]

Ha a korpusz adatait megfigyeljük, azt láthatjuk, hogy ezek leggyakrabban éppen akkor használnak ige–igekötő szórendet, amikor (például egy munkafolyamat leírása során) egy eseménysort „prezentálnak".

> Szalonnát kell tedd két nap, s azután osztán lehet hadd úgy is épen, de mük szoktuk úgy, **vágjuk meg** küssebb darabokba, **sitjük meg** úgy zsírba, **rakjuk bé** borkánokba ['befőttes üvegekbe'], s **ürüssük fel** avval a zsírral, s ép esztendőt is eláll.

3.2. A román szórendi minta

A *Magyar Nyelvőr* első 22 évfolyamában igen tág teret szentel a magyar szórendi kérdéseknek, s a kor olyan jeles nyelvészeit vagy nyelvészkedőit szólaltatja meg, mint Simonyi Zsigmond, Arany János, Szarvas Gábor, Brassai Sámuel, Fogarasi János, Joannovics György, Kicska Emil, Führer Ignácz, Király Pál, Komáromi Lajos stb. A felvetett problémák között az itt tárgyalt szórendi sajátosság is megjelenik, és több állásfoglalás is születik a kérdésben. Ezek közül Kicska Emil az, aki román nyelvi mintát sejt a szerkezet mögött.

Noha a román nyelvi minta – mint eredet – felfogásával nem értek egyet, az kétségtelen, hogy a románban meglévő általános alaptag + módosító szórendi minta **konzerválhatta** ezeket a szerkezeteket, s így várható, hogy éppen azon a nyelvjárásterületen találkozzunk vele gyakrabban, mely erősebb román hatást mutat. A korpusz adatai valóban ezt sugallják: a déli csángó szövegekben gyak-

[17] Mivel a magyarban nincsen morfológiailag kifejezhető progresszív aspektus, a lexikális elemek mellett alapvetően a szórend az, amivel ezt kódolni tudjuk. Így nézve az igekötős igék ige–igekötő szórendje csak egy alesete a progresszív aspektusú mondatok általános igekezdő szórendi sémájának.

[18] Sasse is megjegyzi, hogy a VS szórendet thetikus állítások kifejezésére világszerte több, tipológiailag eltérő, SV alapszórendű nyelv használja (Sasse 1987: 535).

rabban találkozunk nemcsak az ige–igekötő mintával (az (a)–(i) szabályokkal le nem írható esetekben is), hanem általánosabban az ige–igemódosító mintával:

> ...**vágod hilinkára** [’szelet’], s eszed meg.
> Vesszük ki, s **ütünk tojást** riva, **csánunk málét**, s **menünk kapálni**.
> Ő **menen vala templomba**, s mü loptuk el az esztréjét, s ettük meg a záhárt.
> Marok kását megmostad, bétették azt beléje, **csántak galuskákot**, tették ki léányoknak.
> Ha a legén veszen olá lejánt, akkor **esküsznek magyar papnál.**

3.3. Megőrzött régiség

A századforduló szerzői a szerkezetet alapvetően megőrzött régiségnek tekintették.[19] Molecz Béla például egész könyvet szentel a magyar szórend kérdésének, s ebben az ige és igekötője szórendjét is részletesen tárgyalja, a régiségből és a nyelvjárásokból egyaránt példázva egymáshoz viszonyított szórendi viselkedésüket. Konklúziója: „...általános eredményül kimondhatjuk, hogy a régi magyar nyelvben az íge sokkal többször állott nyomatékkal, meghatározó nélkül, mint manapság; ebből a szórendből fejlődött ki azután a mai nyelvszokás, mely néhány meghatározott esetet kivéve, az íge meghatározására, fogalmának valamely irányban való megszorítására igyekszik.” (Molecz 1900: 98) A régi szórend nyomaként olyan állandósult szókapcsolatokat hoz példaként, mint a *kérlek alásan, kérlek szépen, maradok tisztelettel, kelt Pesten, lőn világosság, keresztellek téged* stb. Úgy véli azonban hogy „A múlt század húszas éveitől kezdve egyre ritkul ez a szórend, majd teljesen átalakul mai köznyelvünknek szokásos szórendjévé, mely szerint az ígekötő az íge elé kerül”, s csak a székely és csángó nyelvjárásban marad nyoma az eredeti szórendnek, s ennek okaként az elszigeteltséget és esetleg az idegen nyelvi hatást látja (Molecz 1900: 34).[20] Azt tételezi, hogy „Nyelvünknek

[19] Egyik jelentős kivétel Munkácsi, aki a korai igekötő–ige szórendű adatok alapján úgy véli, hogy nincs szó megőrzött régiségről: „Tekintve azt, hogy a magyar mondat e törvénye bizonyos megszorításokkal az egész magyar nyelvterületen uralkodik; továbbá, hogy még legrégibb nyelvemlékeink is épp olyan érvényűnek tüntetik fel, minőben mai napság van; alig tarthatjuk a nyelvjárás e tüneményét hagyománynak a nyelv egy régibb állapotából, melyben e törvény nem lett volna még következetesen keresztül víve. Hiszen a csángóságnak az anyanemzetből elválása mindenesetre sokkal később esik, mint pl. a HB.” (Munkácsi 1881: 201).

[20] Funkcióját tekintve az ilyen szórendet alapvetően a folyamatos aspektus kifejezési lehetőségeként tárgyalja: [nyelvünk] „midőn folyamatos cselekvést akar jelölni, nem tesz semmit az ige elé, véle egy szólamba, hanem magát az igét nyomatékkal kiemeli, s így megengedi, hogy fogalmának egész terjedelme érvényesüljön.” Felismeri továbbá, hogy „különösen események elbeszélésében gyakori ez a szórend, ha két vagy több olyan cselekményről emlékezünk meg, melyek egy időben folynak, vagy az egyiknek véghezvitele beleesik a másiknak a folyamatába, avagy pedig lefolyásuk

ősi korában, melyekről nyelvemlékek nem szólanak, talán ez [ti. ige–igekötő] volt a mondások általános szórendje. S észrevehető, hogy legrégibb codexeinkben leggyakrabban előfordul még az ígének meghatározó nélkül hagyása s minél előbbre jutunk korunk felé, annál jobban gyérül." (Molecz 1900: 80), de elismeri, hogy már a HB. korában is találunk olyan mondatokat, amelyekben az ige elé van téve a meghatározó (l. Fogarasi-törvény); nyelvtörténeti adatokkal igazolja azonban, hogy sokáig élt még ennek ellenkezője is (Molecz 1900: 45).

Rubinyi 1901-es csángó nyelvjárási kutatásai során még csak azt jegyzi meg, hogy a szórend a felkiáltó mondatokban különös („Ilyenkor a puszta igeállítmány az indulatszó után következik közvetlenül. Pld.: *Jaj, öl meg a gazda*!" – Rubinyi 1901: 115), 1902-es munkájában azonban már tágabb kontextusában szemléli a jelenséget, és megőrzött régiségnek tartja („Az igének és meghatározóinak viszonyát tekintve ugyanis ma az a szórendi szabály nyelvünkben, hogy minden olyan szó, amely az ige értelmének megbővítésére, megvilágosítására szolgál – minden meghatározója – az igét mind az állításban, mind a tagadásban megelőzi. Ma azt mondjuk: *Mátyás igazságosan uralkodott*. A régi nyelvben is határozottan megvolt e szórend. De emellett volt egy másik is, amely szerint az ige mindig megelőzte meghatározóit. Mondták tehát, mint az előbbi mondat egyértékesét ezt is: *Mátyás uralkodott igazságosan*." (...) „De a moldvai csángó nyelvjárásban még teljesebb mértékben megvan e sajátság, mert ez esetekben az igekötő is az ige után kerül, s az természetes is, hiszen az igekötő is csak egyik közelebbi meghatározója az igének." (Rubinyi 1902: 6–7)

A *Magyar nyelvjárások* szerzője, Horger Antal is megőrzött régiségnek véli a szerkezetet („A mondatrészek sorrendje tekintetében a legfontosabb az a jelenség, hogy az ige folyamatos, beálló, vagy majdnem beálló cselekvés kifejezésekor egész Erdélyben és az északkeleti nyjt.-nek vele szomszédos vidékein megőrzött régiségként megelőzi határozóját, s hogy ilyenkor mindkettő egyformán hangsúlyos." – Horger 1934: 169)

A TNy is már az ómagyarból adatolja az ige–igekötő(előzmény) mintát (vö. Wacha 1991: 630):

ÓMS: *Syrolmom fuhazatum / thrthetyk kyul*
JókK: *Tehat zent ferenc / mene el az erdewbe*

közvetlenül következik egymás után." (Molecz 1900: 23–24). Emellett további funkciókat is felsorol:

– hirtelen beálló cselekvés (nemcsak folyamatos, hanem pillanatnyi cselekvésnek hirtelen való beállása – *indulának be a városba, fut hamar ki a kapun*)
– ismétlődés, szokásszerűség (*Ott vót a konyhába. Hordta be az ételt a királynénak.* – ti. ez volt a foglalkozása)
– majdnem belálló esemény (*úgy nevettünk, hogy pukkadtunk meg; öl meg a nevetés*) (Molecz 1900: 26–28).

Amint Wacha megjegyzi, „A kései ómagyar korban az igekötőféle, ill. lativusi határozó hátravetése akkor is szokásos volt, ha semmiféle nyomatékos elem nem szerepelt az ige előtt", sőt akkor is, ha „A főhír a kései ómagyar szövegekben nemegyszer a mondategység ige utáni részébe kerül":

> ÉrdyK. 3: *Ez may zent Epi⁄tolaat yrtta meg zent paal Apo⁄tol Romayaknak yrth leweleenek tyzen harmad rezeeben.* (Wacha 1992: 185)[21]

Egy másik Érdy-kódexbeli példa azt mutatja, hogy „Elbeszélő jellegű szövegrészekben, kijelentő mondatokban az Ad_1 V és a V Ad_1 elrendezés nemegyszer egymást váltja: V Ad_1 → Ad_1 V:

> ÉrdyK. 543: *Azonkőzbe az ew atya hala meg az hadban annya ees hamar valo napon ky mwleek*.[22] (Wacha 1992: 186)

Wacha arra konkludál, hogy „Abból, hogy a fent idézett mondatokban Ad_1 V és V Ad_1 sorrendek egyaránt előfordulnak (...), abból, hogy a szórend megváltoztatása nem függ az igeidőtől, hogy a kontextus példáinkban egyaránt egyszeri és lezárt eseményre utal, arra következtethetünk, hogy a két sorrend egymást követő események láncaként előadott történetben megközelítőleg fakultatív módon váltakozhatott. Emellett a V Ad_1 sorrendet láthatólag szívesen használták váratlan fordulatok előadása során a figyelem felkeltésének, ébren tartásának céljával." (Wacha 1992: 186, kiemelés tőlem – K. E.)

Végül külön említést érdemel Simonyi, aki már 1884-es cikkében figyelmet szentel az ige–igekötő szórendi mintának, s megjelenésére a csángó nyelvjárási példák mellett történeti adatokat hoz. Elsősorban a Jordánszky- és Érdy-kódexben, valamint Tinódinál és Ilosvainál véli gyakorinak, és funkcióját tekintve **elbeszélő, értesítő** szórendnek tekinti,[23] amelyet a következőképpen definiál: „Már pedig az értesítő mondatnak, annak, mely minden részében új dolgot közöl a hallgatóval, szabályos alakja ez: *'megyek 'be*; v.ö. *'jönnek a katonák, 'esik az eső*"; „Ezt a szerkezetet elég gyakran alkalmazzuk, azonban még többször teszszük helyébe azt a formát, melyben az igét hangsúlytalan hátravetjük s csak a

[21] L. még 5. lábjegyzet.

[22] Wacha szerint ebben a használatban *(hala meg, mene be)* az igét is, az igekötőfélét is hangsúlyozhatták (szemben a kirekesztő mondatokbeli esetekkel).

[23] Elképzelésében azonban csak perfektiváló szerepű igekötők nem jelenhetnek meg ilyen szórendben, s ez a szerkezet funkciójából/ funkcióiból fakad: „A »'jő' vissza« szórenddel csak a cselekvésnek folyamatosságát, s még gyakrabban éppen beálló voltát, nyomban való megindulását fejezzük ki, nem tekintve, vajjon befejeződik-e valóban vagy pedig nem. Ez az utóbbi körülmény magyarázza meg, miért nem élünk így a perfektív *meg* és *el* igekötőkkel; ámbár még erre is találunk elég példát a nyelvemlékeinkben és a székelységben, mely különben is leginkább kedveli a szóban forgó szerkezetet." (Simonyi 1884: 358)

névszót emeljük ki; pl. (*mi ujság?*) *a 'katonák jönnek*; (*mi baj?*) *'eső esik*. S az igető hangsúlyozásának ezt a kerülését mai nyelvünk főkép az igekötős mondatokban vette általános szokásba, úgy hogy mai nyelvtanunk éppen a „*bemegyek, kiszöktek*" alakot vallja az egyszerüen értesítő (nem-nyomósító, v. inkább minden mondatrészt egyaránt nyomósító) mondat rendes formájának, míg a »*'megyek 'be, 'szöktek 'ki*« alakok ma leginkább a fönt tárgyalt alkalmazásban hallhatók. De ez természetesen nem volt mindig így, s a székely és csángó nyelvjárásokban talán még ma is használatos a »*megyek be*« mint a köznyelvi »*bemegyek*« egyenértékese is." (Simonyi 1884: 359–60) Figyeljük meg, hogy Simonyi itt valójában azt fogalmazza meg, amit korábban a thetikus állítások kapcsán vázoltunk![24]

A fentiekből tehát az tetszik ki, hogy a hipotézisként megfogalmazott mindhárom tényezőnek (az ún. prezentáló mondatok szórendi mintájának, a román szórendi mintának, valamint a szerkezet 'megőrzött régiség' voltának) egyaránt szerepe van az ige–igekötő szórend konzerválásában és funkcióinak meghatározásában, illetve hogy e három tényező igen szorosan össze is függ.

Az utolsó alfejezetben azt igyekszem megmutatni, hogy a tárgyalt szerkezet hogy függ össze a magyar igeidő- és aspektusrendszer változásával.

3.4. Igeidő és aspektus

Míg a magyar aspektusirodalom alapvetően a folyamatos–befejezett aspektuspárra fókuszál, Smith 1991 egy kétkomponenses aspektuselméletet állít fel: egyrészt nézőponti (grammatikai) aspektusról beszél, mely a befejezett/ befejezetlen aspektuspárban mutatkozik meg (befejezett → a cselekvés, történés egészét befogja; befejezetlen → az esemény kezdő- és végpontját nem tartalmazza), másrészt szituációs (lexikális) aspektusról, mely telikus/ atelikus oppozícióban konkretizálódik (telikus → a cselekvés tárgya/ a történés alanya teljesen érintetté válik; atelikus → nem célra irányuló cselekvés/ történés).

A magyar nyelv története É. Kiss 2005 szerint alapvető váltást mutat: a nézőponti aspektus jelölésétől a szituációs aspektus kódolására való áttérést. Ennek értelmében az ómagyar a befejezettség/ befejezetlenség jelölésével fejezte ki az aspektust (→ idő- és aspektusjelek rendszere), a mai magyar ezzel szemben a predikátumok telikusságát/ atelikusságát jelöli (→ igekötőrendszer [+névelő-

[24] Ezt ugyan Brentano filozófiájában már 1874-ben megtaláljuk, de a grammatikaelmélet számára tanítványa, Marty applikálja csak (1884–1895 között), hogy aztán évtizedekig elfelejtve japán példák kapcsán Kuroda (1972), s még inkább Sasse hozza vissza a nyelvészeti köztudatba (vö. Sasse 1987). Nem elképzelhetetlen azonban, hogy Simonyi ismerte Brentano munkáját legalábbis. Brentano és Marty elképzelésének igen korai recepcióját megtaláljuk egyébként is a magyar nyelvleírásban (vö. Székely 1904).

rendszer] kialakulása). Az alábbi táblázat az ómagyar állapotot mutatja (É. Kiss 2005):

funkció	**igető**	**aspJ**	**szR**	**időJ**
befejezetlen jelen	*ír*	*Ø*	*unk*	*Ø*
befejezetlen múlt	*ír*	*Ø*	*unk*	*(val)a*
befejezett jelen[25]	*ír*	*t*	*unk*	*Ø*
befejezett múlt	*ír*	*t*	*unk*	*(val)a*

A változás oka többrétű. Egyrészt „A befejezettség/befejezetlenség és az (a)telikusság egyidejű jelölése többnyire redundáns volna, ugyanis egy esemény telikus vagy atelikus voltából az eseménytípusok többségében az adott esemény befejezettsége vagy befejezetlensége is levezethető" (É. Kiss 2005: 432), másrészt „Az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrendszer lassan redundánssá tette a komplex igeidőrendszeren belüli, igei toldalékkal való aspektusjelölést. A középmagyar kor folyamán az egyes alakok eltérő funkciója fokozatosan elhomályosult..." (É. Kiss 2005: 434).[26]

Amiatt, mert az esemény telikus vagy atelikus voltából az eseménytípusok többségében az adott esemény befejezettsége vagy befejezetlensége is levezethető, a magyar aspektusirodalom ritkán tesz különbséget köztük. A vizsgált példák (és a *meg* igekötős adatok nagy száma) azonban azt mutatják, hogy az igekötők által kódolt telikusság (mely ugyanakkor az alapigével kifejezett egyszerű eseményt komplex eseménnyé teszi), fontos jelentésmozzanat (ezért az igekötő nem elhagyható), ha azonban az igekötő az igét megelőző aspektualizáló pozícióba kerül, akkor ezzel nemcsak telikus, hanem egyszersmind befejezett aspektusúvá is válik az esemény. Ezt elkerülendő jön létre az ige–igekötő szórend, amelyben az esemény szituációs aspektusa tekintetében telikus marad, de néző-

[25] Alapvetően a *-t* jeles ige befejezett jelenként (vö. present perfect) való értelmezésében tér el É. Kiss a kanonikus nyelvtörténeti munkáktól (pl. TNy-tól), azaz a *-t* jelnek aspektusjelként nem időjelként való felfogásával.

[26] Hasonlóan vélekedik Mátai is: *-t* jeles múlt idő eredetileg a befejezett cselekvést, történést, ill. az annak következtében beálló állapotot jelölte, majd egyre inkább magát az állapotot előidéző cselekvést, történést jelölhette, mígnem (elsősorban tartós-huzamos jelentésű igék esetén) csak múltbeli cselekvés kifejezésére is képessé vált, az eredményre utalás nélkül (vö. *főtt* (tészta) 'megfőtt' (igenév) → 'főtt + megfőtt' → *főtt* (ige)), s így hiány keletkezett: a cselekvés befejezettségének hangsúlyozására újabb, más alaki eszköz kellett; ezt a szerepet tudta átvenni az ősmagyar kor vége óta kibontakozó igekötőrendszer (vö. Mátai 1991: 440). Pátrovics szerint az areális nyelvi hatásoknak (szláv szubsztrátum és adsztrátum) is szerepe lehetett a magyar igekötők aspektusjelölő funkciójának kifejlődésében (amire az igeidőrendszer fokozatos leépülése és a *-t* jeles múlt perfektiváló funkciójának eltűnése után nyílt lehetőség) – l. Pátrovics 2004: 139.

ponti aspektusát tekintve nem-befejezett (azonban nem progresszív, hanem pusztán befejezetlen, folyamatos) lesz.

> Á, prăjitura [’sütemény’] . (...) **Gyúrtuk meg**, úgy borsval, ecetvel, s azt **süttük meg**. S azt **vágtuk ki, csántuk meg** úgy triunghion [’háromszörűre’], tettünk beléje dulceaţát [’lekvárszerű édesség’], s osztán **tettük bé** kemencébe, **süttük meg**. S mikor kivettük, akkor **kevertük bé** úgy cukorba, finom.

Hogy csak nézőponti aspektus különbségéről van szó, azt az is mutatja, hogy noha az ige–igekötő szórendű adatok a komplex esemény kulminációs pontját megelőző eseményszakasz folyamatosságára/ beállására fókuszálnak, mindenkor implikálják a kulminációs pont elérését, vö.:

> – Van itt valaki a faluban, aki termel búzát?
> – Vannak többen. (...) *De én* **veszek meg** *egy-két zsákval, s van*.

Másrészt, amint az alábbi minimális pár is mutatja, a jelen idejű, telikus és befejezett aspektusú esemény (az idő- és aspektus ilyetén kombinációja miatt) valójában jövő időt fejez ki, ugyanis a jelen pillanatnyi, azaz csak olyan cselekvés lehet jelen idejű, amely a múltban kezdődött és a jövőben is tart (l. imperfektum). Az első mondat tehát nem implikál a jelenben elkezdődött eseményt, szemben a második, ige–igekötő szórendű mondattal, amely azáltal hat sürgetőbb felszólításnak, hogy a komplex esemény folyamatszakaszára helyezi a hangsúlyt aspektuális szempontból, s azt folyamatában, azaz elkezdődöttként, vagy hamarosan beállóként mutatja.

> *Gyere már, mert* ***kihűl*** *a leves!*
> *Gyere már, mert* ***hűl ki*** *a leves!*

A magyar aspektuális rendszerben tehát olyan változást láthatunk, amely során az ómagyarra jellemző nézőponti aspektus (morfológiai) kódolását az igekötőrendszer kiépülésével párhuzamosan felváltja a szituációs aspektus (lexikális) jelölése. Vélhetően az átmenetet a középmagyar folyamán jó ideig az együttélő két rendszer jellemezte, és az igekötős szerkezetek szórendi változatainak funkcionális elkülönülése is fokozatosan ment végbe (ezt igazolják azok az adatok, amelyek fakultatívnak mutatják az ige–igekötő, és az igekötő–ige szórend közötti választást, vö. Wacha 1992: 186). A csángó nyelvjárási szövegek (azon belül is elsősorban a déli csángó) archaikus sztrátuma eszerint nemcsak egy korábbi nyelvállapotra jellemző komplexebb igeidőrendszert őrzött meg (l. még 13. lábjegyzet), hanem egy olyan kornak a lenyomatát is, amelyben az aspektus kódolásának két lehetősége egymás mellett élt és alakult.

4. Összegzés

A korpusznak a fenti (a)–(i) szabályok alá nem vonható ige–igekötő szórendű mintázata, mely a csángó nyelvjárás mellett a székelyben és szórványosan máshol is fellelhető, tipikusan a beszélt nyelvi narratívák sajátja. Ez a „műfaji” kö-

töttsége funkciójából fakad: a beszédidő és/vagy referenciaidő pillanatában (esetleg: egy korábbi esemény idejéhez képest) hamarosan beálló (vagy éppenséggel elkezdődött) komplex esemény kulminációs pontja előtti szakaszának (eredményigék esetén: pillanatának) hangsúlyozása. Mindazonáltal ez a funkció nem jelentkezik markánsan, minden adatban tettenérhetően, csak tendenciaszerűen. Némelykor az ige–igekötő, illetve igekötő–ige szórend választhatónak tűnik:

A: – Mi az a pitán?
B: – ...**forrázzák meg** a lisztet, +/.
C: – Igen **megforrázzák** a lisztet, s béteszik a tavalba [’tál, tepsi’], s megsütik.

Adataink azt mutatják, hogy a déli csángóban gyakoribb az ige–igekötő szórend előfordulása, ami összefügghet a déli csángó nyelvjárásnak a székelyes csángónál archaikusabb voltával ugyanúgy, mint a déli csángóban erőteljesebb mértékben tetten érhető román nyelvi hatással (vö. a román ige + igemódosító általános szórendi mintát). A nyelvjárás archaikussága többek között abban is megmutatkozik, hogy itt vélhetően az ómagyar igeidő- és aspektusrendszer nincs teljesen leépülve. Példázza ezt az is, hogy míg a XVIII. századtól a különböző igeidők használatának már csak stíluselem szerepe volt, a csángó (és részlegesen a székely) nyelvjárásterületen a közmagyarból mára hiányzó igeidők maradtak meg funkcionálisnak (l. a *volt* és *vala* segédigés összetett igeidőket). Továbbá a magyar nyelv középmagyar korszakára tehető típusváltás, mely a nézőponti aspektus grammatikalizálódásától a szituációs aspektusig vezet, több köztes állapotot tudhat a magáénak. É. Kiss 2005 feltételezése szerint a változás során a VP-re épülő PredP (mely az igekötőket a specifikálójába fogadta), lassan AspP-vé értékelődött át, mihelyt az igekötő fokozatosan átvette a befejezettség jelölésének szerepét, s ezzel egyidőben az AspP (mely pl. a *-t* aspektusjelet fogadta be), fokozatosan temporális kifejezéssé (TP-vé) alakul, s így válik az aspektusjel is időjellé (vö. É. Kiss 2005: 434).

Összegzésként tehát azt mondhatjuk, hogy a vizsgált ige–igekötő szórendű szerkezetek egy komplexebb aspektuális rendszer nyomai, melynek konzerválásához minden bizonnyal hozzájárult a román szórendi minta, továbbá a prezentáló mondatok sémája is közrejátszhatott fennmaradásukban.

Irodalom

Deme László 1959: A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Az *ott* határozószó igekötőszerű használata. Magyar Nyelv 55: 185–198.
Fogarasi János 1865: Kriza János ’Székely népköltészeti gyűjtemény’-e nyelvészeti tekintetben. Nyelvtudományi Közlemények 4: 23–47.
Horger Antal 1934: Magyar nyelvjárások. Budapest.

Kiefer Ferenc 1992: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 799–886.
É. Kiss Katalin 2002a: The Syntax of Hungarian. Cambridge University Press, Cambridge.
É. Kiss Katalin 2002b: Az ige-igekötő sorrend egy lehetséges magyarázata. In: Maleczki Márta (szerk.), A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. Szeged. 65–76.
É. Kiss Katalin 2004: Egy igekötőelmélet vázlata. Magyar Nyelv 100: 15–42.
É. Kiss Katalin 2005: Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. Magyar Nyelv 101: 420–435.
Kratzer, Angelika 1995: Stage level and individual level predicates. In: G. Carlson–F. J. Pelletier (szerk.), The Generic Book. The University of Chicago Press, Chicago. 125–175.
Maleczki Márta 2002: A thetikus ítéletek szemantikai szerkezetéről. In: Maleczki Márta (szerk.), A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. Szeged. 389–404.
Matolcsy László 1900: A magyar szórend elméletének története. Kolozsvár.
D. Mátai Mária 1991: Az igekötők. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 433–441.
Molecz Béla 1900: A magyar szórend. Budapest.
Munkácsi Bernát 1880–81: A moldvai csángók nyelvjárása. Magyar Nyelvőr 9: 444–455, 481–493, 529–533; 10: 101–107, 149–158, 199–205.
Pátrovics Péter 2002: Néhány gondolat a magyar igekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőség-jelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. Magyar Nyelvőr 126: 481–489.
Pátrovics Péter 2004: Az aspektus története és tipológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Rubinyi Mózes 1901: Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. Magyar Nyelvőr 30: 57–65, 109–116, 170–182, 227–235.
Rubinyi Mózes 1902: Újabb adalékok a csángók nyelvjárásához. Magyar Nyelvőr 31: 1–7, 2: 82–87, 143–148, 202–208.
Sasse, Hans-Jürgen 1987: The thetic/categorical distinction revisited. Linguistics 25: 511–580.
Simonyi Zsigmond 1884: „Fordul elő”. Magyar Nyelvőr 13: 356–364.
Simonyi Zsigmond 1902: A magyar szórend. Magyar Nyelvőr 31: 57–61, 121–129, 180–186, 233–241, 289–301, 359–379, 424–441, 473–496.
Smith, Carlota 1991: The Parameter of Aspect. Kluwer, Dordrecht.
J. Soltész Katalin 1959: Az ősi magyar igekötők. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Szarvas Gábor 1874: A moldvai csángó nyelvről. Magyar Nyelvőr 3: 1–6, 49–54.

Székely Ábrahám 1904: Alanytalan mondataink alanyáról. Nyelvészeti Füzetek (szerk. Simonyi Zsigmond), Budapest.
Szili Katalin 1988: Szabályok és szabálytalanságok a *meg-* igekötő kapcsolódásában. (Az imperfektív–perfektív igepárok kérdéséhez a magyarban.) Magyar Nyelvőr 112: 348–357.
Szili Katalin 2001: A prefektivitás mibenlétéről a magyar meg igekötő funkciói kapcsán. Magyar Nyelv 97: 262–282.
Tenny, Carol 1994: Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface. Kluwer, Dordrecht.
Vendler, Zeno 1967: Verbs and Times. In: Uő, Linguistics in Philosophy. Ithaca, Cornell University Press, New York.
Wacha Balázs 1991: A mondat szórendje és aktuális tagolása. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 618–631.
Wacha Balázs 1992: A mondat szórendje. In: Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 155–209.
Wacha Balázs 1994: A folyamatos szemlélet a magyarban. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest.
Wacha Balázs 1999: Az Érdy-kódexről és a magyar nyelv szórendjéről. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei. Magyar és finnugor mondattörténet. Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 175–188.

*

The verb – verbal prefix word order pattern in spoken Csángó

The article deals with spoken language data of the Csángó dialect (the ethnic group of Hungarians living in Moldovia), namely with a specific word order pattern: the verb – verbal prefix order in those cases, where the present-day Hungarian would use a verbal prefix – verb order. Two subgroups of the Csángó dialect, the more archaic Southern Csángó (that also presents an intense Romanian influence) and the Székely Csángó are contrastively analysed, and it is shown that the construction under discussion is to be found predominantly in the former corpora. Searching for an explanation I came to the conclusion that this construction is a residue of a more complex tense and aspectual system of Hungarian (showing a transition from the encoding of viewpoint aspect to situation aspect), in the preservation of which both the word order patten of the Hungarian presentative (thetic) sentences and the Romania general verb – verbal modifier word order pattern could have had a significant role.

KOLLÁTH ANNA (MARIBOR)

Büszkeség vagy balítélet?
A határtalanító szótárprogram muravidéki szójegyzékei és fogadtatásuk[1]

1. Az irodalomból kölcsönvett s a témámhoz adaptált cím talán némi magyarázatra szorul. Mai előadásomban a határtalanító szótárprogram (régióközi és muravidéki) néhány eredményének vázlatos bemutatásában a határtalanítás visszhangjára is utalni fogok. A határtalanítás most ért el ugyanis abba a korszakába, amikor a szakmai nyilvánosság elé tárt ismertetések és elemzések alapján konkrétumokra reagálhat minden közvetlenül vagy közvetve érintett. Tény, hogy a határtalanítás megosztotta és mind a mai napig megosztja a magyar közvéleményt: nyelvészek és nemnyelvészek vallanak – különböző hangnemben, eltérő vehemenciával – előnyeiről, jogosultságáról, hátrányairól, örömök és félelmek, eufória és aggódás fogalmazódik meg a magyar nyelv további sorsát, szókészletének „gazdagodását" vagy „felhígulását", „elmagyartalanodását" illetően. A publikációkon kívül nagyon fontosak az érintett határon túli közösségek hétköznapi beszélőinek attitűdjei is (ezek megfogalmazásával nemcsak egyetemi kurzusokon, egyéb előadásokon, szakdolgozati védéseken, szakmai továbbképzéseken, hanem baráti beszélgetésekben is nap mint nap találkozunk). Számolnunk kell a befogadás különböző lehetőségeivel, fontos, hogy megfelelően tudjuk kezelni őket. A muravidéki nagyon erős negatív viszonyulás mögötteseit keresve, a visszautasítás lehetséges nyelvi és nyelvhasználatbeli következményeit szem előtt tartva tehető fel a címben megfogalmazott kérdés. Bízom abban, hogy az erős nyelvi purizmus, valamint a nyelvi standardizmus ideológiáján alapuló (nem csak) muravidéki negatív attitűd észérvekkel, a nyelvi tények helyes értelmezésével alakítható, szelídíthető, hiszen enélkül nem válhat valós igénnyé a magyar nyelv visszaszorulásának megállítása, az anyanyelv eléggé megtépázott presztízsének emelése, egyszóval az anyanyelvi megmaradás a kisebbségi kétnyelvűségben.[2]

2. Határtalanításon[3] azokat a most még elsősorban lexikológiai, lexikográfiai és korpusznyelvészeti munkálatokat értjük, amelyeknek az a célja, hogy a

[1] A határtalanítás témakörében eddig – magyarul és szlovénul – megjelent írásaimat a bibliográfiában felsorolom (Kolláth 2005a–e, 2006a–b). Itt köszönöm meg Lanstyák Istvánnak a tanulmányhoz fűzött inspiráló észrevételeit.

[2] A nyelvi ideológiákról bővebben: Lanstyák, megjelenés alatt.

[3] A szónak ebben az értelemben nincs múltja, de van már rövid története: a publicisztikából származik. Gál Sándor szlovákiai író és publicista beszélt először nyelvünk trianonizációjáról (Szabad Újság, 1998. január 28. 1.). Ebből alkotta meg Lanstyák István előbb a detrianonizációt/detrianonozálást, majd a nehézkes kiejtés és a

magyar nyelv szótáraiban, nyelvtanaiban és más kézikönyveiben, amelyek Trianon óta, de elsősorban 1945 után inkább csak a magyarországi magyar nyelvről szóltak, jelentőségüknek megfelelő mértékben jelenjenek meg a határon túli magyar nyelvváltozatok: a magyar nyelv és a magyar nyelvtudomány váljék ezzel egyetemes léptékűvé, összmagyarrá.

Az egyetemes magyar nyelvre irányuló kutatások határtalanításának, a magyar nyelv átdolgozásra kerülő és új kiadványai egyetemes léptékűvé válásának hármas jelentősége van (Péntek 2004). Szimbolikus okokból azért fontos a folyamat, mert aláhúzza a nemzetállam → kulturális nemzet változás lényegét. Arra utal, hogy a magyar nyelvterület határai nem esnek egybe a jelenlegi országhatárokkal, hogy a magyar kulturális nemzet nem azonos a magyarországi magyarok közösségével. A többnyire csak az egyes határon túli régiókban használatos lexikai egységek, azaz a határon túli régiók magyar nyelvváltozatainak, az állami változatoknak a sajátos szavai, kifejezései tehát a mai magyar nyelv legitim elemei. A folyamat gyakorlati jelentősége abban áll, hogy javítja a magyar–magyar kommunikáció minőségét, hiszen nem kirekesztő, hanem befogadó szemléletével elősegíti a nyelvi egységesülés folyamatát, csökkenti a magyarországi standard és a kontaktusváltozatok közti szókészleti különbségeket. A gyakorlatban ez úgy valósulhat meg, hogy egyrészt a magyarországiak megismerhetik a határon túli nyelvváltozatok legjellemzőbb sajátosságait, másrészt viszont a határon túliak is megtudhatják, hogy az általuk nemegyszer csaknem kizárólagosan használt sajátos szókészleti elemeknek melyek a magyarországi megfelelőik. S mivel a határon túli szavak rögzítése a nyelvleírás része, van a folyamatnak elméleti jelentősége is, amennyiben serkenti a magyar szókészlet differenciálódásával kapcsolatos vizsgálatokat, ezeket újabb dimenziókkal gazdagíthatja (az eddig is vizsgált regiszterbeli, stilisztikai és nyelvjárási differenciálódáson túl).

3.1. A határtalanítás fogalma, s a vele jelölt tevékenységek a határon túli kutatóműhelyek (nyelvi irodák és kutatóhelyek) virtuális hálózatához kötődnek. A Magyar Tudományos Akadémia szlovákiai (Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely), kárpátaljai (Hodinka Antal Intézet, Beregszász), erdélyi (Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár és Sepsiszentgyörgy), vajdasági (Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka; Újvidéki Egyetem; Vajdasági Magyar Nyelvi Korpusz, Magyarkanizsa) kutatóállomásai 2001-ben alakultak meg a kisebbségi magyar közösségek magyar nyelvhasználatának, a magyar nyelv kontaktusváltozatainak, a határon túli magyar nyelv használati színtereinek kutatására (Lanstyák 2002b: 203; 2006: 57–60; www.mtaki.hu/kutatoallomasok). Ezek a nyelvi irodák 2003-ban, az illyefalvi műhelytalálkozó megállapodásai értelmében kiegészültek az ausztriai, horvátországi és szlovéniai magyar kisrégiók

többször tapasztalt „más” politikai konnotációk miatt a határtalanítást az illető folyamat visszaalakítását jelölendő.

ún. egyéni kutatóhelyeivel.[4] Így teljessé vált a határon túli magyar nyelvészeti kutatóműhelyek virtuális hálózata. A közös kutatási programokat az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete koordinálja. Az említett régiók néhány egyetemi magyar tanszékén, a tanszéki és más önálló intézetekben tizenöt éve folynak hasonló célú és tematikájú kutatások a Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályának összefogó irányításával. Az eredmények nem csak az élőnyelvi konferenciák köteteiben mérhetők le, hanem többek között a Kontra Miklós szerkesztette *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című sorozatban, amelynek eddig megjelent három kötete az adott határon túli állami változat több szempontú leírását adja (Csernicskó 1998; Göncz 1999; Lanstyák 2000).

3.2. A határtalanításnak jelenlegi szakaszában két ága különíthető el. Az egyik a mind a hét határon túli régióban folyó, s Lanstyák István koordinálásával alakuló lexikológiai és lexikográfiai munkálatok, amelyek az adott régió szókincsére irányulnak, s eredményei a szójegyzékek és a szótárak (pl. az Osiris Helyesírás határon túli anyaga, valamint az Idegen szavak szótárába és az Előry Vilma irányításával készülő Képes diákszótár második kiadásába – a cím közben már „Értelmező szótár +"-ra változott – ajánlott határon túli lexikális elemek gyűjteménye; valamennyiükről szó lesz a későbbiekben). A nyelvi rendszer egészét érintő kutatások eredményei szövegközlésekben, szöveggyűjteményekben, illetve írott és beszélt nyelvi korpuszokban realizálódnak, s pillanatnyilag csak a négy nagyrégióban, Erdélyben, a Felvidéken, Kárpátalján és a Vajdaságban folynak.[5]

[4] Az egyéni kutatóhely belső megegyezésen alapuló elnevezés. A kutatóállomások vagy nyelvi irodák általában valamely más (oktatási) intézmény belső szervezeti egységeként jöttek létre, s szakmai hátterüket az adott régiók egyetemi szaktanszékei biztosítják (kivételt képez e tekintetben a Gramma Nyelvi Iroda, amely minden más intézménytől függetlenül jött létre; tanszékekhez annyiban kapcsolódik, hogy a belső munkatársak közül hatan a pozsonyi, a nyitrai és a komáromi magyar tanszéken dolgoznak). A 3 kutatóhely ebben a munkacsoportban egy-egy személy munkájában realizálódik egyelőre (Burgenland: Szoták Szilvia, Muravidék: Kolláth Anna, illetve Horvátországot most már a zágrábi egyetem két oktatója, Žagar-Szentesi Orsolya és Ćurković-Major Franciska jelenti), innen az inkább zárójelben használatos egyéni jelző. A kutatóhely elsősorban abban különbözik a kutatóállomástól, hogy nincs önálló cégbírósági bejegyzése, rendszeres anyagi támogatásban sem részesül, nincsenek külön alkalmazottai, sőt nélkülözi pl. Burgenland esetében a konkrét intézményi hátteret is (remélhetőleg nem sokáig, mert folyamatban van a bécsi finnugor tanszék bekapcsolása a hálózat munkálataiba).

[5] Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Korpusznyelvészeti Osztályán, Váradi Tamás vezetésével működő Magyar Nemzeti Szövegtár keretében 2002 óta készül a határon túli magyar élőnyelvi anyag (http://www.nytud.hu/oszt/korpusz/index.html). A témáról lásd még: Pintér 2003 és 2006.

4. A magyar nyelvészet határtalanításának megvalósulását most az ún. szótárprogramban követjük nyomon. A folyamatot két szakaszra bonthatjuk, mindkettőben tudománytörténeti jelentőségű munkák kerültek a magyar nyelvtudomány asztalára.[6]

4.1. Az első a nyelvi irodák előtti szakasz (1995–2003), amelynek legfontosabb jellemzője az egyes kutatók, tanszékek, tudományos műhelyek saját kutatásai, viszonylag elszigetelten, kevés összehangoltsággal. Mégis innen datálható az első eredmény: a Pusztai Ferenc szerkesztette *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉKsz.[2]). Az 1972-ben megjelent értelmező kéziszótár második, átdolgozott, bővített változata úttörésre vállalkozott, hiszen határon túli nyelvészek közreműködésével mintaanyag került a szótárba a három nagyrégió – Erdély, a Felvidék és Kárpátalja – regionális elterjedtségű szókészleti elemeiből (a vajdasági anyag az akkori több gátló körülmény miatt nem készült el).

A határtalanítás munkáját több tényező is nehezítette. Ezek közül talán a legfontosabb az, hogy a határon túli szóanyagot egy olyan szótárba kellett beilleszteni, amelynek eredeti koncepciója nem számolt a magyar nyelv állami változatai sajátosságainak fölvételével. A cél az volt, hogy a szótárba kerülő szókészleti elemek, alakváltozatok, vonzatok, jelentések, jelentésárnyalatok és stílusértékek viszonylag hű képet adjanak a magyar nyelv szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi szókincsének sajátosságairól – a jelenlegi ismereteknek megfelelően (Lanstyák 2004a). Az ÉKsz.[2] előszavából is kiderül, hogy a szótár készítői a határon túli szóanyag beépítésének inkább szimbolikus, mintsem elméleti vagy gyakorlati jelentőséget tulajdonítottak. A feladatnak nem a megoldására adtak mintát, hanem szándékuk és reményeik szerint a folytatásra kívántak ösztönözni (ÉKsz.[2]: VI). Kiss Jenő a kéziszótárról írott recenziójában (Kiss 2004) többek közt kiemeli a határon túli anyag közlésének gyakorlati jelentőségét is, a megismerés és a megismertetés lehetőségét a határ mindkét oldalán élő beszélőközösségek számára:

> „Nyilvánvaló, hogy közlésük csak szerény, de fontos első lépés. (Így is tekintendő: sem többnek, sem kevesebbnek.) Jelzésértéke a legfontosabb. Az, hogy a kisebbségi sorban élők érezzék: számon van tartva, meg van becsülve az ő magyar nyelvük is – nemcsak a magyarországiaké – ilyen fontos és reprezentatív kiadványban.
>
> E szavak közlését a magyar–magyar nyelvi megértést segítő szándék is magyarázza: legyen módjuk az érdeklődőknek (ne csak a nyelvészeknek) tájékozódni arról, hogy a trianoni békediktátummal szétszakított, s ezzel a nyelvi különfejlődés útjára, nyelvi trianonizálódásra kényszerített magyar nyelv különböző államokhoz tartozása milyen lexikális eltérések kialakulásához vezetett."

[6] Magyar nyelven és nyelvtudományon összmagyar nyelvet és nyelvtudományt értek.

Az értelmező kéziszótár második kiadása egy csapásra más megvilágításba helyezte a korábbi magyar szótárakat, kézikönyveket és nyelvtanokat: feltűnővé, sőt bántóvá tette azt a hiányosságukat, hogy a (standard) magyar nyelvet annak magyarországi változatával azonosítják, a határon túli változatokról pedig nem vagy alig vesznek tudomást.

A nyelvi irodák 2003. évi *Állásfoglalásukban* levonták a tanulságokat, a következő szótártani munkálatok kivitelezésében a koncepciók és a konkrét munkafolyamatok összehangolására tették a hangsúlyt (Péntek 2004). Ezeknek a munkáknak az egyik legfontosabb következményét abban jelölhetjük meg, hogy ösztönzőleg hatottak/hatnak a műhelyek, irodák kontaktusnyelvészeti kutatásaira.

4.2. A nyelvi határtalanítás második szakaszát 2003-tól, a nyelvi irodák és kutatóhelyek teljessé válásától számítjuk. Napjaink szótártani határtalanító programját *A magyar szókészlet határon túli elemei* című szójegyzék, az ún. ht-lista fémjelzi, amely egyrészt Tolcsvai Nagy Gábor A magyar nyelv kézikönyvtára címmel készülő, *magyar Dudennek* is nevezett sorozatának kötetei, másrészt az Előry Vilma vezetésével készülő Képes diákszótár második, átdolgozott kiadása, illetve Prószéky Gábor *Word helyesírás- ellenőrző programja* számára szolgáltat meghatározott szempontú határon túli anyagot. A közeljövő tervei közt szerepel a határon túli (Kárpát-medencei) magyar földrajzi nevek kodifikációja. Ez a hosszú távú és több érdekelt szakterület és intézmény együttműködését igénylő program a kutatóhálózat önálló munkájaként realizálódik majd.

4.2.1. A magyar Duden sorozat első köteteként 2004-ben megjelent, s a köztudatba *Osiris Helyesírás*ként bevonulni látszó kézikönyv az 1984-ben kiadott és jelenleg is érvényes akadémiai helyesírási szabályzat részletező kifejtése, az eddigi akadémiai kiadványok szóanyagánál jóval gazdagabb korpusz szótári bemutatása. Olyan átfogó, rendszeres helyesírási kézikönyv, amely a teljes rendszert szem előtt tartva az alapoktól ismerteti és magyarázza a szabályokat, valamint számba veszi azokat az újabb vagy eddig szabályozatlan helyesírási jelenségeket, amelyekre az érvényben levő szabályzat nem ad eligazítást. Koncepciójával nagymértékben hozzájárulhat a magyar írásgyakorlat egységének erősödéséhez.

A szótárba szánt határon túli anyagot az egyes kutatóállomások és kutatóhelyek elkészítették, régióközi egyeztetés nem volt, így közös határon túli helyesírási lista sem készült. Nagyon kevés időnk volt ugyanis, mert viszonylag későn nyílt meg számunkra ez a lehetőség, s a munkával sietnünk kellett. Néhány száz szó, szókapcsolat, köztük sok földrajzi név és intézménynév került be a kézikönyvbe (ez a szerzők rendelkezésére bocsátott anyagnak kb. a fele). Ez a szám természetesen a megfelelő kontextusban értelmezendő, hiszen egy-egy szó több listán is előfordult (lásd: közös szócikkek a ht-listán), illetve nem minden szóról derül ki, hogy határon túli, s magától értetődően az sem, hogy az egyes határon túli régióban milyen (más) jelentésben (is), s a magyar standardtól eltérő haszná-

lati gyakorisággal él a nyelvhasználatban (ennek jelzése ugyanis nem a helyesírási szótár kompetenciája).

A muravidéki helyesírási lista viszonylag rövid idő alatt készült, előzményekre, korábbi rendszerezett gyűjtésekre nem támaszkodhatott. A kezdetben csak földrajzi és intézményneveket felsorakoztató szójegyzék a szótár koncepciójának megfelelően munka közben kiegészült köznevekkel (közvetlen és közvetett kölcsönszókkal) is. 112 címszavából 37 került végül a szótárba, viszont a szótár határon túli anyagából 58 lexikai egységről mondható el, hogy muravidéki is (a más régiókkal való egyezések miatt).

A megvalósulás gyakorlati jelentősége többsíkú. Az intézménynevek esetében (pl. *Munkaügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium*) nem csupán helyesírási ismereteket közöl, hanem egyben és elsősorban javaslatot tesz a szlovén minisztérium *(Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve)* nevének a magyar nyelvű szövegekben való használatára az eddig megszokott, tükörfordítással megoldott (Munka-, Család- és Szociálügyi Minisztérium) változat helyett.[7] A *Lendvai Községi Magyar Önkormányzat* is a muravidéki nyelvhasználóknak ad plusz információt a *község* szó 'járás' aktuális jelentését hangsúlyozva az iképzős forma mellett. Szlovénia városnevei közül a két nyelvben más-más formában használatosakat *Muraszombat* (Murska Sobota) és *Lendva*, *Alsólendva* (Lendava) képviseli, az azonosakat *Maribor* és *Ljubljana*. A köznevek közül néhány államnyelvi eredetű (közvetlen) kölcsönszó: *namaz* 'kenyérre kenhető hidegkonyhai készítmény', a *gibanica* 'százrétű béles, azaz dióval, almával, túróval, mákkal, lekvárral gazdagon töltött sütemény', vagy a *tréma* 'lámpaláz' képviseli, természetesen értelmezés nélkül.

Ezek a szavak a muravidéki magyar beszélőközösségben – a magyardominánsok körében is – közismertek, természetesek, „csak" éppen szlovének; a magyarországiaknak viszont idegenek, ismeretlenek (ezért állnak itt most a jelentések), számukra az Idegen szavak szótárába vagy az értelmező szótárba való bekerülésük jelentheti a teljes információt, az igazi gazdagodást. Ugyanez a helyzet az államnyelvi eredetű közvetett kölcsönzésekkel is: az *átél* 'megél', az *átír* 'lemásol', a *dolgozik* 'működik', az *egyezik* 'egyetért', az *elesik* 'megbukik pl. a vizsgán', *a felemel* 'pénzt felvesz a bankban', a *feltesz* 'levelet felad', a *hall(juk egymást)* 'telefonon beszélünk', a *kimegy* 'szórakozik', a *tart (tartja a kezét)* 'fogja a kezét' igékről, az *előkészület* 'óravázlat', a *fellépés* 'bemutató óra', a *huncut* 'szoknyapecér, szerető (férfi)' a *pirosbor* 'vörösbor' vagy a *savanyúvíz* 'ásványvíz' főnevekről mint jelentés- vagy stílusbeli kölcsönszókról csak az ottani jelentés ismeretében tudjuk, hogy nem csak magyarországiak. Éppen ezért

[7] Vagyis ez nem más, mint nyelvalakítás (illetve, ahogy nevezni szokták, nyelvtervezés), pontosabban korpuszalakítás (korpusztervezés), annak egyik konkrét válfaja: kodifikáció.

jó, hogy szótárakba kerülésükkel elvileg megindultak az összmagyarrá válás útján, hiszen többletjelentésükkel új színt hoznak a nyelvbe.

A kongresszus előtti napokban jelent meg a Magyar Nyelvben Fercsik Erzsébet elemzése az OH.-ról (Fercsik 2006). Az írást nemcsak azért emelem ki, mert részletesen, körültekintően tárja fel a kiadvány újszerűségét, szakmai értékeit, gyakorlati hasznosságát, hanem azért is, mert kellő súllyal kitér a határon túli szóanyagra is. Felvetései, kérdései feltétlenül továbbgondolásra ösztönöznek, bennük visszaköszönnek azok a dilemmák is, amelyek a munka során többször is megfogalmazódtak bennünk.

> „Érdemes lenne a bevezetőben arra is felhívni a figyelmet, hogy a szótárban sok határon túl használatos magyar szó és elnevezés található. A magyarországi szótárhasználó így valószínűleg nem állna egészen értetlenül, ha olyan szavakra bukkan, mint a *gibanica* vagy a *namaz*. Meggondolandó, hogy legalább addig, amíg ezek a szavak az ÉKsz. újabb kiadásában nem szerepelnek, nem kellene-e esetleg valamilyen módon jelezni használati körüket, netán az OH.-ban megadni a jelentésüket. … Sajátos problémát vetnek fel a határon túli magyarság nyelvében a hivatalos intézménynevek. Ezeket célszerű volna a szótárban nemcsak magyarul, hanem az adott ország államnyelvén is közölni...” (216).

Az OH. bevezetőjében valóban csak egy mondat utal arra, hogy a kötetben határon túli magyar szavak és elnevezések is vannak, s hogy ezek összegyűjtése a határon túli nyelvi irodák munkatársainak köszönhetők (név szerinti felsorolás régiónkénti bontásban; 16. lap). Ez – a határtalanító szótárprogram megfelelő előismerete nélkül – tényleg kevés. A magyarországi szótárhasználónak valóban ismeretlen a *namaz* és a *gibanica* (lásd fentebb), de a szótár minden magyar szótára, benne mindenki – határon túli és magyarországi egyaránt – talál számára ismeretlen elemeket, a határon túli szavak megjelölését (a jelentés megadásával is „diszkrimináció” érné őket) nem látom indokoltnak. Mivel egy helyesírási szótárnak nem feladata, hogy eligazítsa az olvasót abban, melyik szót milyen kontextusban lehet használni, az érdeklődő más kézikönyvek információira szorul. Ezért fontos az, hogy a határon túli szavak minden szótárba bekerüljenek (a szótárak és a szólisták egymásra épülnek, a szótár természetéből fakadó ismeretek kiegészítik egymást), mert a kodifikáció kiterjesztése csak teljességében és következetességében szolgálhatja minden magyar beszélő érdekeit.

A határon túli intézménynevek államnyelvi formájának közlése – abban az esetben, ha az nem tartalmaz helyre utaló elemet – a következő kiadásban valóban meggondolandó lehetne, mert ezzel megvilágítódna a fordítás problémája is.

A recenzió összegzésében a határtalanító szótárprogram egyik legfontosabb dilemmája fogalmazódik meg a szerző nézőpontjából:

> „Részletezéséért, alapos magyarázataiért, bőséges példaanyagáért és imponálóan gazdag szótáráért elismerés illeti az Osiris Kiadó kézikönyvét. Bizonyára hosszú évekig, sőt évtizedekig ott lesz minden magyarul író személy könyvespolcán. Reméljük azonban, hamarosan melléje kerülhet több másik kötet is: külön egy szótár a gyerekeknek, külön a felnőtteknek; külön a laikusoknak, külön az egyes szakmák képviselőinek; külön a határon innenieknek és külön a határon túliaknak (kiemelés tőlem). Hiszen az OH. nagyszerű lehetőséget kínál arra, hogy – anyagának speciális felbontásával – a felhasználók szempontjából többlépcsős helyesírási rendszer mindegyik lépcsőfokán kiindulási alapként működhessen" (217).

Az OH. anyagának felbontása jó felvetés; kedvező fejlemény lenne, ha a nyelvhasználat különféle területeire nézve speciális helyesírási szótárak keletkeznének, amelyek részletesebben mutatnák be annak a területnek a szókincsét, ill. helyesírási problémáit, mint az egy átfogó szótárban lehetséges (nem beszélve az így keletkező karcsúbb kötetekről). A határon túli szavak esetében is felvetődött természetesen a külön szótár(ak) ötlete; a kutatóhálózat ezt ugyan nem vetette el teljesen, de nagyon távlati tervként kezeli. Ezzel ugyanis minden szótárügy megoldottnak tűn(het)ne a határtalanítást ellenző (magyarországi) kollégák számára, és éppen a trianonizálás válna szótári mivoltában is valóra. Ez pedig teljesen ellenkezik a tevékenységünket irányító elvekkel. Péntek János így ír erről (Péntek 2005):

> „Ha az összehangolt nyelvi tervezés a különfejlődést kívánta volna kodifikálni, mintegy szentesíteni és bátorítani, akkor nem a közös kodifikációs szótáraink bővítését, tágítását kezdeményezzük, és támogatjuk, hanem kiki elkészíti saját régiója eltérően szabályozott értelmező szótárát, helyesírási szabályzatát és szótárát, idegen szavainak szótárát stb. …ennek az ellenkezője történik: az a program, amelyet a határon túli kutatóállomások dolgoztak ki, és amelyet előbb detrianonizálásnak neveztek, utóbb határtalanításnak, azt tűzte ki célul, hogy saját szakmai eszközeivel megteremtse a lehetőségét a magyar sztenderd nyelvváltozat, a főváltozat közössé tételére. Hogy közmagyarrá tegye azt, ami még most inkább csak közmagyarországi..."

4.2.2. A ht-lista – ahogy erről már szó esett – a nyelvi irodák és kutatóhelyek első közös munkájának tekinthető.[8] A hét régió magyar nyelvváltozataiban

[8] Az egyes régiók szólistáit Péntek János, Benő Attila (Erdély), Lanstyák István, Szabómihály Gizella (Felvidék), Beregszászi Anikó és Csernicskó István (Kárpátalja), Papp György, Tóth Hajnalka és Varga Tünde (Vajdaság), Ćurković-Major Franciska, Lanstyák István és Žagar-Szentesi Orsolya (Horvátország), Kolláth Anna (Muravidék), Szoták Szilvia (Őrvidék) készítették el.

regisztrálható közvetlen kölcsönszavakat és idegen (államnyelvi) eredetű közvetett kölcsönszavakat tartalmazó szólisták egyesítéséből és egységesítéséből keletkezett, sok és aprólékos munkával, összeállítója, megalkotója *Lanstyák István*, a határtalanító szótárprogram koordinátora. A ht-lista a magyar nyelv most készülő szótárai határtalanításának folyamatához készült, de a nyelvi tervezés számára, illetve elméleti kutatásokhoz is szolgáltat anyagot. Az adatbázis nem „kész mű", állandóan kiegészül, bővül, differenciálódik az adott régiók háttérkutatásainak eredményei alapján. Belőle merítenek a szótárírók és szerkesztők az illető kiadvány jellegének, szerkesztési elveinek megfelelően. A 2004-ben készült első változat *(Az idegen szavak szótárába ajánlott határon túli lexikális elemek)* 2005 augusztusára kiegészült a Képes diákszótár számára készített régiós szólisták azon elemeivel, amelyeknek legalább az egyik tagja idegen szó. Címe is megváltozott *(A magyar szókészlet határon túli elemei),* jelezve ezzel, hogy már elszakadt a Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztette Idegen szavak szótárától, s a további szerkezeti elemek beépítésével önálló életet él. Most mintegy 2250 szócikkből áll.

Örvendetes tény, hogy készül a ht-lista online változata. Ennek koncepciójára nem térek ki, mivel erről Juhász Tihamér, a program készítője részletesen beszámol most következő előadásában.

A ht-lista néhány szegmensének vázlatos bemutatására is a muravidéki szógyűjtemények alapján teszek most kísérletet (a muravidéki szójegyzékeket l. Kolláth 2005: 115–143). Nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a három kisrégió – az ausztriai Őrvidék, a horvátországi Drávaszög és a szlovéniai Muravidék – szóanyagának „csatlakoztatása" minden szempontból nagy jelentőségű. A már említetteken kívül elsősorban azért, mert a magyar nyelv megmaradásának egyik feltétele az ottani magyar nyelvváltozat(ok) presztízsének emelése, s ehhez ez az egyik legfontosabb és legreálisabb lehetőség.

A ht-lista muravidéki változatának elkészítésében is – a többi régióéhoz hasonlóan – az volt a cél, hogy a szóanyag megfelelően reprezentálja a magyar nyelv szlovéniai állami változatát. A listára kerülés legfontosabb kritériuma a beszélt nyelvi szélesebb körű használat volt. Alakulására ösztönzőleg hatottak természetesen a többi régió listái, elsősorban a vajdasági és a horvátországi, a viszonylag sok közös elem a közös múltból. Elkészültén kívül – a szavak szótárba kerülése, bizonyos nyelvi adatok tükröztetése, a kodifikáció lehetősége – legnagyobb jelentőségét abban látom, hogy megindított, illetve felgyorsított egy folyamatot, nevezetesen azokat az empirikus vizsgálatokat, amelyek hitelesen rámutathatnak e régióban is a szavak használati gyakoriságára, elterjedtségük fokára, azaz „életminőségükre" a megfelelő nyelven kívüli tényezők függvényében.

A szójegyzék 406 címszót tartalmaz. Jelenlegi állapotában már jóval több a muravidéki anyagnál: a ht-lista azon elemeit tartalmazza, amelyeknek muravidéki vonatkozása (is) van. A kb. 200 lexikai egységből álló első változat a többi

régió listáinak hatására ugyanis kibővült, gazdagodott, a közös elemek miatt sok helyi szócikkből közös szócikk lett, hol több, hol kevesebb felségjellel, a konkrét nyelvi valóságnak megfelelően. A szócikkek feldolgozottsága az egyes régiók esetében nem mindig egységes. Közös bennük, hogy egyelőre „félkész termékek", egy bizonyos lexikográfiai feldolgozottsági szintet mutatnak, a szlovéniai adatokra vonatkozóan olyat, amelyet az eddigi muravidéki lexikológiai kutatások lehetővé tettek. Folyton dolgozom/unk rajta (ez csak a nyelvi irodák és kutatóhelyek virtuális hálózatának összehangolt, komoly szakmai irányítást igénylő, folyamatos munkájával, állandó konzultációval lehetséges). A továbbfejlesztés két irányban történik: egyrészt új szavak felvételével, másrészt a már meglévő szócikkek kiegészítésével. Az új szavak között fontos szerepet szánunk a másodlagos kölcsönszavaknak (a kölcsönszók felhasználásával keletkezett újabb szavaknak, pl. *frizérszalon*, *maskuranap* 'farsang', *maskurázik* 'jelmezbe öltözik', *fintáskodik* 'adja a nagyot'), mivel ezek az eredeti kölcsönszó beépültségére utalnak, tehát megfelelnek a szótárérettség egyik legobjektívebb követelményének – a használati gyakoriság, illetve a beszélőknek a szóra vonatkozó pozitív attitűdjei mellett (a témáról bővebben: Lanstyák 2005). A már meglévő szócikkek kiegészülnek a szófaji értékkel, autentikus (többnyire az internetről származó) példamondatokkal, az átadó nyelvi modellel, fogalomköri és stílusminősítésekkel.

A ht-listán még nem szereplő, a szófaji értéket s az etimont a szócikk végén kurzív írással feltüntető kilenc új muravidéki szócikket betűrendben közlöm:

cifra fn [arab→lat→ ném→szln] Mv (biz) szám *cifra*
embalázsa fn [ang,fr→szln] (biz) Mv csomagolás *embalaža*
finta fn Mv (biz) csel, cselfogás, csalás, ravaszság, fortély, fondorlat, trükk[9] *finta*
fintáskodik ige Mv (biz) adja a nagyot
forá fn [lat→szln] Mv (biz) vicc (teška fora: rossz vicc) *fora*
japonka, japponka fn [szln] ujjbedugós strandpapucs (vietnami papucs) *japonka*
riszánka fn [szln] rajzfilm *risanka*
sztrip fn [ang→hrv, szrb→szln] képregény *strip*
tip fn [gr→lat→fr→ném→szln] Mv (biz) típus; férfi, pasi, hapsi *tip*

A muravidéki szókészleti egységek használati gyakoriságának, szinkrón társadalmi érvényének megállapítása nagyon fontos feladat, ezt a közeljövőben egy kérdőfüzet összeállításával, reprezentatív mintavétellel kívánjuk meg-

[9] A Bakos-féle Idegen szavak és kifejezések szótárában olasz átvételként két jelentésben szerepel: 1. *sport* cselvágás (vívásban), 2. *rég* csel, furfang. Az Éksz.[2] -ben ⑤-ös gyakoriságúként van feltüntetve, *elavult* stílusminősítéssel, a németből olasz közvetítéssel került nyelvünkbe. A muravidéki magyarban stílusbeli kölcsönszó (nem elavult, és gyakori). Valószínűleg jelenlegi létét – ha eredetét nem is – a szlovénban ma is gyakori használat erősíti meg.

bízhatóan megoldani. Ez irányban egyelőre még csak „puhatolózások" történtek (öt magyar szakos hallgatóm „osztályozta" az ÉKsz.[2] „bekarikázott számának" mintájára a listán szereplő szavakat). Az eredményekből hiba lenne bármiféle messzemenő következtetést levonni. Csupán érdekességképpen: a muravidéki szólista szlovén eredetű közvetlen kölcsönszavainak 22%-a (86 szó) minden hallgató szerint első helyre került, azaz valamennyien nagyon gyakran használják őket. Ezek a szavak a következők (a jelentés megadásával közlöm őket): *abszolvent* 'felsőoktatási intézmény utolsó évét végző hallgatója', *argument* 'érv', *báger* 'kotrógép, markológép', *bágerlik* 'kavicsbánya', *balkon* 'lakóházi vagy nézőtéri erkély', *bankomát* 'pénzkiadó/pénzváltó automata', *bambusz* 'vörösborból és kólából álló italkeverék', *batri* 'szárazelem', *batrilámpa* 'elemlámpa', *bazen* 'úszómedence', *blokk* '(lakótelepi) panelház; tömbház', *bokszerca* 'bokszernadrág, sort', *bon* 'étkezési jegy', *brez veze* 'összefügéstelenül', *bruc* 'elsőéves egyetemista', *brucka* 'elsőéves egyetemista lány' *brucovánje* 'gólyaavató (az elsőévesek vidám, tréfás, esetenként akár kicsit durva beavatása az egyetemi életbe; nem azonos a magyarországi gólyabállal; nem ünnepélyes)', *burek* 'hússal, túróval, almával töltött sült tésztaféle', *center* 'centrum', *cirkula* 'körfűrész', *cokla* 'fapapucs', *dom* 'kollégium', *diplomál* 'diplomázik', *diszketa* 'hajlékonylemez, floppi', *dizel* 'sörből és kólából álló italkeverék', *DDV* [dëdëvë] 'áfa', *dzsumbusz* 'rendetlenség', *ekrán* 'képernyő', *emso* 'személyi szám', *faksz* '(egyetemi) kar', *feferóni* 'csípős hegyes paprika', *fen* 'hajszárító, főn', *firma* 'cég; gyári védjegy, márka', *flomaszter* 'rostirón, filctoll', *frizer* 'fodrász', *gájba* 'láda, rekesz', *garanció* 'garancia', *garderoba* 'gardrób', *gnyáviz* 'nyaggat', *grafoszkop* 'írásvetítő', *guzsva* 'tömeg, zsúfoltság', *hanzaplaszt* 'ragtapasz', *hauba* 'motorháztető; hajszárító bura (fodrásznál)', *iverica* 'forgácslap, faforgács lemez', *invalid* 'rokkant', *jogi* ' rugós matrac', *jogurt* 'joghurt', *kanalizáció* 'szennyvízcsatorna; szennyvízcsatorna-hálózat kiépítése; csatornázás', *kandidát* 'vmely tisztségre, kitüntetésre stb. javasolt személy; jelölt', *kaucs* 'dívány, kerevet, kanapé, rekamié', *kavbojka/kovbojka* 'farmernadrág', *kemicsni* 'golyóstoll', *kepica* 'fagylaltgombóc', *kita* 'copf ', *konzerva* 'konzerv', *kornet* 'fagylalttölcsér; tölcséres jégkrém(fajta)', *kriza* 'krízis', *magiszter* 'magisztériumi képzésben részesült személy', *májca* 'pólóing', *paletta* 'raklap', *pasteta* 'májkrém', *pinceta* 'szemöldökcsipesz', *plasztika* 'műanyag', *poprávni* 'javítóvizsga', *praksza* 'gyakorlat', *praktikusan* 'a gyakorlatban, gyakorlatilag', *prikolica* 'utánfutó; pótkocsi; lakókocsi', *printer* 'számítógép nyomtatója', *privatnik* 'kisiparos, maszek', *problem* 'probléma', *professzor* 'középiskolai tanár', *profeszorica/profeszorca* 'középiskolai tanárnő', *pršut/prsut* 'tengeri levegőn (a karszti bórán) szárított sertéssonka', *sank* 'italmérő pult, söntés; a konyhát a nappalitól elválasztó étkezőpult; átadópult', *smarnica* 'félédes fehér asztali bor, noha', *spricáz* 'lóg az óráról', *strájk* 'sztrájk', *student* 'egyetemista fiú', *studentka* 'egyetemista lány', *studéroz* 'felsőfokú tanulmányokat végez', *szemafor* 'közlekedési lámpa',

szvetter 'kardigán', *trénerka* 'szabadidőruha', *tunel* 'alagút', *tuséroz* 'zuhanyozik, tusol', *zenf* 'mustár'.

Az alábbi 12 szót valamennyi megkérdezett hallgató a legkevésbé használatosnak ítélte, és ötössel minősítette. Ezek közül néhány a vajdasági és a horvátországi listák hatására bekerült kiegészítések, amelyekről már akkor is kiderült, hogy többségükben inkább a passzív ismeret szintjén állnak (pl. *csupavac, kondukter, resenje, suskavac*, *sztázs*), illetve kiavulóban lévők (inkább csak az idősek nyelvhasználatában fordulnak elő: pl. *modli/modla*), esetleg más dialektushoz vagy regiszterhez kötött formák (*kotizáció, primárij, spediter, tangéroz*): *csupavac* 'műszőrme', *elaborát* 'elaborátum', *kondukter* 'kalauz, konduktor', *kotizáció* 'részvételi díj', *modli/modla* 'süteményszaggató', *ohó* 'aceton alapanyagú ragasztó', *primárij* 'főorvos', *resenje* 'végzés', *spediter* 'speditőr, fuvarozó', *suskavac* 'orkánkabát', *sztázs* 'szolgálati idő, munkában töltött évek száma', *tangéroz* 'érdekel, érint'.

Ez a szemináriumi órák határtalanítás témájának lezárásaként elvégzett „millimikro"-vizsgálat néhány dologra azért felhívja a figyelmet. Sejtet egyfajta rétegzettséget a kölcsönszavakon belül. Az így kirajzolódott kép mégis irányt mutathat arra nézve, mely szavakat kell okvetlenül felvennünk a gyakoriságot mérő kérdőívbe, s melyek maradhatnak ki, legalábbis az első fordulóban (már csak azért is, mert 400 szó „minősítése" akár el is rettentheti az adatközlőt). Az is bebizonyosodott, hogy ez az osztályozós módszer jól kiegészíthet egy másikat, pl. a grammatikalitási ítéletekre, mondatkiegészítésekre, szinonimák keresésére alapozó vizsgálatokat. Nem beszélve arról, hogy a hallgatók egyben ellenőrizték az írásformát, állást foglaltak pl. az alakváltozatok kérdésében(kiderült, hogy a *profeszorica* mellett gyakori, ha nem gyakoribb a *profeszorca,* a farmernadrágra pedig inkább a *kavbojkát* használják a másik két változat helyett). Ezek az információk egy-egy kis mozaikszem abban a folyamatban, amelynek célja a magyar nyelv muravidéki kontaktusváltozatának minél pontosabb és hitelesebb feltérképezése.

4.2.3. Az Előry Vilma vezetésével készülő *Értelmező szótár* + című kötetbe szánt határon túli anyag – így a muravidéki is – egyrészt a ht-listából merített, másrészt viszont – a szótár logikájának megfelelően – kiegészült a közhasználatú tükörszókkal és -szerkezetekkel, valamint a nem idegen eredetű jelentésbeli kölcsönszókkal. A szóanyag kiválogatásának döntő szempontja tehát a közhasználatúság volt: elvileg minden olyan szót, szójelentést, alakváltozatot, szinonimát, állandósult szókapcsolatot stb. javasolhattunk, amely az adott közösségben – magyar szóként vagy jövevényszóként – közhasználatú.[10] A szó-

[10] Egy szót, szójelentést, alakváltozatot stb. akkor tekintünk közhasználatúnak, ha az emberek jelentős része (vélhetően többsége) ismeri és rendszeresen vagy alkalmilag használja is. A használatot mindig azoknak az embereknek a körében kell megítélni, akik az adott fogalommal rendszeresen kapcsolatba kerülnek.

tár koncepciójában fontos szerepet játszik az érdekesség: olyan marginális szavak is bekerülhetnek a szótárba, amelyek művelődéstörténeti, interetnikai stb. különlegességükkel felhívják magukra a figyelmet, amelyek valami miatt tanulságosak (a ht-anyag ezért is illeszkedik jól be a szótárba: a magyarországi olvasó szempontjából ez is az érdekességek kategóriájába tartozik).

Hat csoportba került a 141 muravidéki szókészleti egység. Önálló szócikként csak azok a ht szavak állhatnak, amelyekkel azonos denotatív jelentésű szó nem használatos a magyarországi magyar standardban, s ezért a szótár címszólistáján nem is szerepelnek. Ebből elég kevés van a muravidéki anyagban. Ilyenkor a szócikk a ht szó, grammatikai információként a szófaj megjelölése, főnevek esetében a többesjeles, tárgyragos, egyes szám harmadik személyű birtokos személyjeles alak, melléknevek esetében többesjeles, tárgyragos és -n határozóragos forma, igék esetében a főnévi igenév szerepel. Ezt követi szögletes zárójelben az ejtésváltozat és az etimológia, majd a felségjel, az esetleges stílusminősítés s végül a példamondat. A következő szavak kerültek ebben a csoportban a muravidéki listára; bízom benne, hogy valamennyiükkel találkozhatunk a szótárban (a jelentést csak abban az esetben adom meg, ha a szó még nem fordult elő a tanulmányban): *borovnicsevec* 'áfonyapálinka'*, brucovánje*, *bujtarépa* 'savanyított kerekrépából készült húsos egytálétel', *burek*, *cviček/cvicsek* 'jellegzetesen savanyú törkölybor Szlovénia délkeleti részén, Dolenjskón', *császtiz* 'meghív valakit egy étterembe, kocsmába stb., és fizeti a számláját', *gibanica*, *minőséges* 'jó minőségű', *muszaka* 'rakott krumplihoz hasonló, darált húst is tartalmazó étel; húsos rakott káposzta, karfiol', *namaz* 'különböző ízesítésű, sós (azaz nem édes) sajt- vagy túrókrém; krémszerűen kikevert, sós (azaz nem édes) hidegkonyhai készítmény (margarin, vaj, sajtkrém, túrókrém, padlizsánkrém, húskrém stb.), *pršut/prsut*, *refošk/refosk* 'kiváló minőségű, jellegzetes tengermelléki (isztriai) vörösbor', *smarnica/ šmarnica* .

A további öt csoport a szótár meglévő címszavaihoz igazodik (a címszó tehát a közmagyar szó): új jelentéssel gazdagítja ezeket a közmagyar szavak határon túli jelentései típus (pl. *kimegy* 'szórakozni megy, szórakozik', *eldob* 'megbuktat, pl. a tanár a diákot a vizsgán, *használ* 'kell, szüksége van rá', *civil katona* 'polgári szolgálatos személy' stb.). A szócikkek – hiszen csak kiegészítik a már meglévőt – csak a szófajt jelölik meg, s a jelentést értelmezéssel és példamondattal világítják meg. Ugyanez a szócikkszerkezet vonatkozik a homonimákra (pl. *bambusz*) is. A meglévő szócikkek címszavainak szinonimáihoz nem vettünk fel példamondatokat (pl. *praksza*, *gripa* 'influenza', *plázsa* 'strand', *szok* 'üdítőital' stb.). Nincs példamondat sem az alakváltozatok (pl. *antibiotik, droga, hájfi* 'hifi'*, kriza* stb.), sem a *vonzatok* (pl. olaj*ra* fűt, mobil*ra* hív, az óra *batrira* működik stb.) esetében. Ezeket a későbbiek folyamán pótolni fogjuk.

4.2.4. A szótárprogram bemutatása csak úgy teljes, ha szó esik a legfrissebb munkáról is; különösen most, hogy tudjuk: egy pályázat lehetővé teszi a munka

folytatását. Prószéky Gábor *Word helyesírás- és nyelvhelyesség-ellenőrző programjába* is elkészült minden régióban az első, a legfontosabb helységneveket tartalmazó lista[11] a Novák Attila, Lanstyák István és Pintér Tibor által kialakított, viszonylag laza és alakítható szempontrendszer alapján. A Pintér Tibor koordinálta munkálatok gyakorlati haszna abban áll, hogy a számítógép nem húzza alá a magyar szövegekben megjelenő határon túli földrajzi neveket, illetve aláhúzza a határon túli nevekben is pl. az *-i* képzős származékok hibás írásformáját. A muravidéki lista a magyar települések nevén kívül azokat a szlovén helységneveket tartalmazza, amelyek gyakran előfordulnak a muravidéki írott nyelvben (Népújság, Muratáj, szépirodalmi alkotások, cégek és intézmények internetes oldalai stb.), vagy amelyek művelődéstörténeti, illetve turisztikai szempontból érdekesek.[12]

A muravidéki helységnévlista az alábbi településneveket tartalmazza: *Alsójánosfa, Alsólakos, Alsólendva, Bagonya, Bántornya, Bánuta, Belatinc, Beltinci, Berkeháza, Bled, Bogojina, Bovec, Celje, Csekefa, Csente, Cserencsóc, Črenšovci, Dobronak, Dobrovnik, Domonkosfa, Domžale, Dravograd, Felsőlakos, Felsőlendva, Gerőháza, Gornja Radgona, Göntérháza, Gyertyános, Hármasmalom, Hídvég, Hodos, Hosszúfalu, Hotiza, Hrastovec, Idrija, Izola, Jánosfa, Kámaháza, Kamnik, Kapca, Kapornak, Kebele, Kisfalu, Kispalina, Kisszerdahely, Kobarid, Koper, Kót, Kranj, Kranjska Gora, Krško, Lendva, Lendvahegy, Logatec, Marácfürdő, Maribor, Moravske Toplice, Muraszombat, Nagypalina, Nova Gorica, Novo mesto, Őrihodos, Pártosfalva, Petesháza, Pince, Pincemajor, Piran, Polzela, Portorož, Postojna, Ptuj, Radamos, Rakičan, Rogaška Slatina, Sal, Šalovci, Škocjan, Škofja Loka, Szécsiszentlászló, Szentlászló, Szerdahely, Tolmin, Tótkeresztúr, Vipava, Zalagyertyános, Zsitkóc*.

5. A határtalanítás pozitív „fogadtatásának", a szakma jelentősebb része elfogadó, támogató hozzáállásának legékesebb bizonyítéka az, hogy a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus külön szimpóziumot szentelt a témának. Szimpóziumunk 16 előadójával az egyik leggazdagabb, legnagyobb tudományos műhelye volt a kongresszusnak. *A határtalanítás programja és az újabb magyar nyelvi tervezés* cím nemcsak a virtuális hálózat közvetlen kutatóit vonzotta, hanem másokat is, elsősorban a kétnyelvűséggel (is) foglalkozó szakembereket. Alapjában véve az első hivatalos reakció is pozitív volt: a kutatóhálózatnak a

[11] A következő lépés a többi tulajdonnévtípus, így a személynevek és az intézménynevek, illetve az egyéb földrajzi nevek megjelenítése lesz (fontosabb térszínnevek, domborzati nevek, közigazgatási egységek, illetve folyók, jelentősebb patakok, tavak nevei).

[12] A nevek ellenőrzéséhez Kocsis Károly munkáját, *A Muravidék mai területének etnikai térképét* használtam fel.

határtalanítással kapcsolatos, már említett Állásfoglalásáról az MTA Nyelvtudományi Bizottsága Szótári Munkabizottsága a 2003. október 13-i ülésén támogatóan nyilatkozott. Az előadásomban idézett két „hálózaton kívüli" szakmai vélemény – Fercsik Erzsébeté és Kiss Jenőé – is pozitív reakció. A három kisrégió képviselői – Kolláth Anna, Szoták Szilvia és Žagar Szentesi Orsolya – közösen számoltak be a határtalanító szótárprogram aktualitásairól *A kisebbségi magyar nyelvhasználat kutatási eredményei (Burgenland, Muravidék, Horvátország)* címmel Pécsett, azon a tudományos konferencián, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Pécsi Területi Bizottsága szervezett 2004 októberében az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság támogatásával és az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézete közreműködésével (A határon túli magyar tudományosság intézményrendszere –lehetőségek, problémák, fejlesztési irányok az Alpok–Adria és a Duna–Dráva–Mura régióban). Kiss Jenőnek köszönhetően a mind a hét határon túli régió kutatói a Magyar Nyelv hasábjain bemutatták a kutatóműhelyek határtalanító munkáját (Csernicskó–Papp–Péntek–Szabómihály 2005, Kolláth–Žagar-Szentesi–Szoták 2005). Szinte meglepett a szlovén nyelvészek érdeklődése az első ízben a lendvai Szlavisztikai Kongresszuson hallott magyarnyelvi problematikáról (Kolláth 2005d, 2006a).

De van a dolognak fonákja is: nap mint nap találkozunk elutasító véleményekkel, szakmán kívül és belül egyaránt. Nem idézek az Édes anyanyelvünk című rádióadás 2005. április 17-én elhangzott *nyelvművelő ötpercéből*, mert nem értek vele egyet, sem tartalmában, sem stílusában. S hiszem, hogy a kategorikus és megalapozatlan elutasítások csak „múló rosszak", s nem tudnak gátat vetni egy olyan folyamatnak, amely a nyelv egyik alapvető tulajdonságán – a változás (nem pedig romlás) képességén és a változatokban élés tényén – alapszik. Elsősorban azért, mert – jóllehet nem szűnnek meg villámgyorsan, de – egyre inkább magánvéleményekké alakulnak át. Az *ötperc* implikálta válaszok, reakciók (Péntek 2005, Kontra 2006, Lanstyák 2006, Szabómihály 2006) a kisebbségi nyelvváltozatok és a kisebbségi nyelvi helyzet valóságtartalmaira hívják fel újra meg újra a figyelmet, hangsúlyozva azokat a (nyelvi és identitásbeli) károkat, amelyeket az egynyelvűségi szemlélet az utóbbi huszonöt évben okozott (a határtalanítás visszhangjáról még: Lanstyák 2006: 100–104). Negatív hozzáállás tükröződik Brogyányi Béla német nyelvű miskolci előadásában (Brogyányi 2005), valamint egy felvidéki középiskolai biológiatanár írásában (Csicsay 2006): mindkét szerző a Magyar értelmező kéziszótár 2003-ban megjelent 2. átdolgozott kiadását, pontosabban a szlovákiai magyar lexikális elemek közlését bírálja. Szabómihály Gizella az utóbbi kritikára írt válaszában összefoglalja a határtalanítás lényegét, konkrét tényekre alapozva bemutatja a szavak szótárba kerülésének útját (Szabómihály 2006). Érveléséből csak egy rövid részt idézek:

> „Az értelmező szótár elsősorban tájékoztat, a magyar emberek által használt szavakat közli, attól függetlenül, hogy valakinek az adott szavak tetszenek-e vagy sem... A szótár arra való, hogy egy-egy általunk nem ismert szó jelentésének utánanézzünk. Ebből a szótárból megtudhatjuk, miről beszélnek az erdélyi magyarok, ha az autogára vagy a doszár szót használják, mit akarnak mondani a kárpátaljaiak a reket-tel vagy a vizsgát fogad-dal, s minden nem szlovákiai magyar, hogy mit jelent a cselenka vagy az ofina..."

6. A határtalanításról kialakult diskurzusokban az elutasító magatartás mögött különböző nyelvi ideológiákon alapuló egyközpontú, egynyelvűségi és „szelektív" egynyelvűségi szemléletek mutatkoznak meg. Az „ellenzők" nem a határon túli magyar nyelvváltozatok kevertté válásától félnek elsősorban, a kontaktusjelenségek nyelvrendszerbeli létjogosultságát ugyanis erősen megkérdőjelezik, „csak" nyelvhasználati jelenségnek tekintik őket, egyfajta múló rossznak, a kontaktusváltozatot pedig inkább „fikciónak".[13] Elsősorban a magyarországi magyar nyelv „beszennyezésétől" tartanak, mert ezt jelentené/jelenti szerintük a szótárba kerülés. Éppen ezért fontos hangsúlyozni, hogy a határtalanítás esetében a kodifikáció csak egy része, elsősorban alkalmazott nyelvészeti, illetve nyelvtervezési része egy nagyobb munkának. Annyit jelent, hogy a magyar nyelvtudomány tudomást vesz a ht szavak létezéséről, legitimitásáról. És ez nem kis lépés. A ht-listán nemcsak standard jellegű szavak vannak, legtöbbjük inkább beszélt nyelvi, szubstandard elem; szubstandard szavak standardba emeléséről pedig sem az akarat, sem a megvalósulás szintjén nincs szó. Hogy mi válik a kodifikált standard részévé, azt a mindenkori nyelvszokás dönti el.

Az államnyelvi eredetű kölcsönszók további, összmagyar sorsát főként jelentéskörük, társadalmi státuszuk, használati gyakoriságuk, stilisztikai értékük határozza meg. Ha a folyamat hozzásegít a magyar nyelv presztízsének eméléséhez, többek között ahhoz, hogy a kontaktusjelenségek ne bélyegződjenek meg, s ne cseréltessenek fel mindenfajta kontextusban a magyarországi magyar változattal, már elérte az egyik legfontosabb célját. S ha eredményei – megfelelő nyelvi tervezéssel – minél szélesebb körben elterjednek, eljutnak az oktatásba, a nyelvi ismeretterjesztésbe, akkor foganatosítódik igazi szándéka és (nyelvi) haszna. Megerősítheti a határon túli magyarok nyelvi önbizalmát, segítheti anyanyelvük megmaradását.

[13] Véleményem szerint a magyar–magyar nyelvi szembeállítás (határon túli, magyarországi) a nyelvi különfejlődést, a magyar nyelv többközpontúságának elméletét támogatja, holott pontosan ezek azok a tényezők, amellyel a határtalanítás folyamatának ellenzői nem értenek egyet.

Irodalom

Az Idegen szavak szótárába ajánlott határon túli lexikális elemek (ht-lista, 2006. február 5-i állapot). Összeállította: Lanstyák István. (Kézirat.)

Balázs Géza 2005: Édes anyanyelvünk. Nyelvművelő ötperc a Magyar Rádióban, 2005. április 17-én.

Beregszászi Anikó–Csernicskó István 2004: …itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint, Ungvár.

Bokor József 2001: A magyar nyelv és használata a szlovéniai Muravidéken az ezredforduló küszöbén. Magyar Nyelv 97: 34–52.

Brogyányi Béla 2005: Anmerkungen zur angeblichen Plurizentrizität des Ungarischen. In: Klaudy Kinga–Dobos Csilla (szerk), A világ nyelvei és a nyelvek világa. A MANYE XV. konferenciájának előadásai. Miskolc.

Cseresnyési László 2004: Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Csernicskó István 1998: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.

Csernicskó István 2006: Határon túli magyar élőnyelvi kutatások, támogatáspolitika és magyar–magyar tudományos együttműködés. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság Kiadványai 13: 123–132. Budapest.

Csernicskó István–Papp György–Péntek János–Szabómihály Gizella 2005: A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásairól. Magyar Nyelv 101: 105–113.

Csicsay Alajos 2006: Mennyi siska van a fán! Új Szó, február 17.

ÉKsz.^{2} = Pusztai Ferenc (szerk.) 2003: Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest

Fercsik Erzsébet 2006: Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila, Helyesírás. A magyar nyelv kézikönyvtára. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 1540 lap. Magyar Nyelv 102: 212–217.

Göncz Lajos 1999: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó–Forum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.

Kiss Jenő 2004: Egy régi-új nyelvi sikerkiadvány: a Magyar értelmező kéziszótár. Magyar Tudomány 49: 670–673. www.matud.iif.hu/mthon.html/

Kocsis Károly 2005: A Muravidék mai területének etnikai térképe. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

Kolláth Anna 2005a: Első fejezet a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. In: Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.), Tanulmányok a kétnyelvűségről III: 15–30. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

Kolláth Anna 2005b: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Magyar Tudomány 50: 156–163.

Kolláth Anna 2005c: Kiegészítés „A szomszédos országok magyarnyelvi kutatóállomásai” című beszámolóhoz. Magyar Nyelv 101: 371–377. [Társszerzők: Szoták Szilvia és Žagar Szentesi Orsolya.]

Kolláth, Anna 2005d: Jezikovna izbira, dvojezični pouk in prestiž madžarskega jezika v Prekmurju (Vplivi detrianonizacije na kontaktne različice madžarskega jezika). In: Hladnik, Miran (szerk.), Vloga meje. Zbornik Slavističnega društva Slovenije 16: 51–62. Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana.

Kolláth, Anna 2005e: Magyarul a Muravidéken. Zora 39. Maribor.

Kolláth, Anna 2006a: Detrianonizacija madžarskega jezika – izzivi in možnosti v tretjem tisočletju v osrčju Evrope. Jezik in slovstvo. Letnik 51, številka 3–4: 85–102.

Kolláth Anna 2006b: Határtalanítás. Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Nyelvünk és Kultúránk 36: 143–144, 60–83.

Kontra Miklós 2003: Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül. Magyar Tudomány 48: 504–512. www.matud.iif.hu/mthon.html/

Kontra Miklós 2006: Apropó „De azért egy értelmiséginek tudnia kell, hogy min ironizál”. Az egynyelvű szemlélet utóbbi negyedszázada. Kritika 2006. május, 14–16.

Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.) 1998: Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Osiris Kiadó, Budapest.

Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004: Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest.

Lanstyák István 2000: A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.

Lanstyák István 2002a: A Magyar értelmező kéziszótár új kiadása és a magyar nyelv szlovákiai változatainak szókincse. Fórum Társadalomtudományi Szemle 3: 115–128.

Lanstyák István 2002b: Magyar nyelvészeti kutatások Szlovákiában és a Gramma Nyelvi Iroda. In: Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.), Tanulmányok a kétnyelvűségről. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 201–219. www.mtaki.hu/kutatoallomasok/

Lanstyák István 2003: A Magyar értelmező kéziszótár a nyelvhelyesség fogságában. Magyar Nyelvőr 127: 370–388.

Lanstyák István 2004a: Szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásában. In: Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.), Tanulmányok a kétnyelvűségről II: 166–211. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. www.gramma.sk

Lanstyák István 2004b: Nyelvi mítoszok és babonák (avagy a magyar nyelvművelés demitizálásának felette szükséges voltáról való dialógus kezdete). www.gramma.sk

Lanstyák István 2005a: Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Budapest. 179–186.

Lanstyák István 2005b: Kölcsönszavak a magyar nyelv határon túli változataiban. In: Vörös Ferenc (szerk.), Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. Magyar Nyelvtudományi Társaság–Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum. Budapest–Nyitra–Somorja. 21–26.

Lanstyák István 2006: A nyelvi változatosság mint szótártani probléma. Adalékok a határtalanítás módszertanához. In: Lanstyák István, Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 57–104.

Lanstyák István: A nyelvi tévhitekről. Megjelenés alatt.

Lanstyák István–Szabómihály Gizella 2002: Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

Novak Lukanovič, Sonja 2004: Stališča do jezikovne raznolikosti na narodnostno mešanih območjih v Sloveniji. Razprave in gradivo 44, 38–62. Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

Péntek János 1995: A kollektív kétnyelvűség három típusa. Kétnyelvűség 2: 1–8.

Péntek János 2004: A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. Magyar Tudomány 49: 729–731. www.matud.iif.hu/04jul/008.html

Péntek János 2005: Péntek János levele Balázs Gézához. http://dragon-klte.hu/~tkis/pentek.htm

Pete István 1988: A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.), A magyar nyelv rétegződése. Akadémiai Kiadó, Budapest. 779–789.

Pintér Tibor 2003: Amit a modern nemzeti korpuszokról tudni kell. Fórum Társadalomtudományi Szemle 3: 71–84.

Pintér Tibor 2006: A Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz határon túli magyar alkorpusza (Gondolatok és tapasztalatok). Kézirat.

Pusztai Ferenc 1994: Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. Magyar Nyelv 90: 413–421.

Szabómihály Gizella 2006: Mi fán terem a Magyar értelmező kéziszótár? Új Szó, március 31.

Szilágyi N. Sándor 2002: A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. Előadás a Magyar Tudományos Akadémián, 2002. május 2-án, Budapesten. http://www.mta.hu/nytud/Szilagyi.rtf.

Szilágyi N. Sándor 2005: Asszimilációs folyamatok a romániai magyarság körében. In: Péntek János–Benő Attila (szerk.), Nyelvi jogi környezet és nyelv-

használat. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 24–94.
Szoták Szilvia 2005: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás; őrvidéki szavak magyarországi szótárakban. In: Keményfi Róbert (szerk.), Osztrák források – magyar kutatók, Österreichische Quellen – Ungarische Forscher. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke–Collegium Hungaricum, Debrecen–Bécs.
Tolcsvai Nagy Gábor 1991: A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. Regio 3: 166–173.
Tolcsvai Nagy Gábor 2001: Tervezet egy általános magyar nyelvi ismereteket összefoglaló sorozatról. (Kézirat.)
Tolcsvai Nagy Gábor 2003: A nyelvi norma. In: Kiefer Ferenc (szerk.), A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest. 411–421.

*

Glossaries from the Pomurje region's detrianonisation dictionary program and its reception

Detrianonisation comprises lexicological and corpus-linguistic works with the aim of enabling the dictionaries, handbooks and grammar books of the Hungarian language to become all-Hungarian and not only deal with the language used in Hungary. The universality (all-Hungarian character) of Hungarian linguistics means that the universal Hungarian language is the object of research and description, however, the language use of Hungarian language communities is an integral part hereof. This can be considered the first mutual work of *CB-lists (cross-border lists*), *language offices,* and individual *research units* and was created from the word lists containing borrowed expressions from the languages of the majorities and used in the Hungarian language variants of the individual regions.

Detrianonisation has divided and does not cease to part the all-Hungarian public opinion: linguists and non-linguists, people involved directly or 'merely' indirectly speak about its eligibility, about pros and cons. Fears and joys, euphoric and worrying views are expressed about the future of the Hungarian language, the enrichment or impoverishment of its lexicon and its estrangement from its Hungarian character. The lecture aims at introducing the word-lists of the Slovene region of Pomurje, the smallest one in the country, in the wake of the echo of detrianonisation.

LAJOS KATALIN (CSÍKSZEREDA)

Frazeológia és identitás

Nyelv és kultúra szoros kapcsolata hosszú idő óta a nyelv- és kultúratudományok evidenciái közé tartozik. Nyelv és identitás kapcsolata a pszicholingvisztika és szociolingvisztika egyik kiindulópontját képezi. Kultúra és identitás egymásba fonódása szintén nem új észrevétele a humán tudományoknak. Mégis, az utóbbi évtizedek látványos kulturális és politikai változásai s benne az identitás problematikussá válása szükségessé teszik, hogy újra és újra beszéljünk erről a kérdésről, a lehető legtöbb oldalról megvilágítva azt.

Ebben a dolgozatban arra a kérdésre keresem a választ, hogy miképpen érintkezik az identitás problémaköre a frazeológiával. Abból indulok ki, hogy a nyelv az egyik legfontosabb identitáshordozó, identitásközvetítő – és itt szándékosan nem mondom, hogy eszköz, hisz a nyelvnek ez a funkciója sokkal erőteljesebb, semhogy egyszerű eszköznek lehetne nevezni ebben az összefüggésben sem. Szinte minden nyelvi szinten találkozunk olyan jelenséggel, mely adott helyzetben az identitás megvallására, vállalására, kifejezésére alkalmas. Gondoljunk csak a nyelvjárások fonetikai, morfológiai, lexikai, akár szintaktikai sajátosságaira is, melyek kifejezhetik használójuknak egy adott közösséghez való tartozását oly módon, hogy a külső szemlélő a szöveg konkrét jelentésén túl azt az üzenetet is érzékeli, hogy a beszélő deklarálja szolidaritását a nyelvjárást beszélő csoporttal.

Felmerült tehát a kérdés, hogy a nyelv frazeológiai szintjén tetten érhetők-e olyan jelenségek, melyek az identitás különböző típusainak kifejezésével kapcsolatosak. Természetesen igenlő választ sejtek: a többé-kevésbé állandósult formájú, és többé-kevésbé idiomatikus jelentésű nyelvi egységek között találhatók olyanok, melyek speciális kontextusban alkalmasak az identitás különböző fajtáinak kifejezésére. A következőkben ezt próbálom meg bizonyítani, szemléltetni a szűk értelemben vett frazeológiai egységeken.

Az identitás elméleti szakirodalmának áttekintése nem lehet e dolgozat célja, mégis jeleznem kell, mit értek az identitás fogalmán. Kiindulópontul Ian Assmann német egyiptológus *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (2004: 129–141) című könyvének identitásfogalmát tekintem. Assmann kulturális képződményként tételezi az identitás minden típusát. Az Én-azonosság és Mi-azonosság dichotómiáját háromosztatúvá szélesíti, megkülönböztetve az Én-azonosságon belül az egyéni és személyes identitást. Az identitásbiztosító tudás két tudáskörét különbözteti meg, melyeket a „bölcsesség" és „mítosz" gyűjtőfogalmakba sorol. Az egyszerű formák szintjén e két tudáskörnek a szólás és az elbeszélés felel meg. A szólások a józan ész értelmében kapcsolódnak a közszellemhez, legfőbb céljuk a szolidaritás begyako-

roltatása, normatív szövegek, melyek arra a kérdésre felelnek, hogy „mi a teendőnk". A mítoszok formatív szövegek, arra a kérdésre felelnek, hogy „kik vagyunk". A két tudáskör között a legfontosabb különbség közkézen forgásuk jellegében van: a bölcsességet a mindennapi, a mítoszt a ceremoniális kommunikáció tartja forgalomban.

Gondolatmenetében idáig tudtuk követni Assmannt, ő a továbbiakban a „mítosz" vonalán haladva vizsgálja a kulturális emlékezet megnyilvánulási formáit a korai magaskultúrákban. Engem az érdekel, hogy a mindennapi kommunikációban közkézen forgó bölcsesség, s ennek legjellemzőbb, elemi formája, Assmann szavával élve a szólásmondás hogyan közvetít identitásbiztosító tudást, illetve milyen szituációkban válik identitáskifejező nyelvi elemmé.

Elsőként egy szövegcsoportot, a romániai magyar paraszti, kisiparosi önéletírások, valamint kulákok és hadifoglyok visszaemlékezéseinek[1] frazémahasználatát vizsgálom meg. A visszaemlékezés műfaja szorosan kötődik az identitás megszerkesztésének és felmutatásának gesztusához, a visszaemlékező életének eseményeit értelmes rendbe szerkesztve önmaga igaz, igaznak vélt-vágyott arcát is megszerkeszti és felmutatja a potenciális hallgatónak-olvasónak. (E téma terjedelmes szakirodalmát ismét nem vázolom, mind a paraszti önéletírások, mind pedig a szépirodalmi emlékező irodalom kapcsán szép számban születtek tanulmányok.) A visszaemlékezés mindig értelmezés is, a paraszti önéletírónak az értelmezési horizontját pedig az a közkézen forgó bölcsesség képezi, mely a helyes cselekvés útját jelöli ki a közösséghez tartozó egyén számára. Az egyéni életút döntései, várt vagy váratlan eseményei, a kialakult személyközi kapcsolatok, a sikerek és/vagy traumák ennek a bölcsességnek a vonalai mentén értelmeződnek. Az utólagos önértékelésnek is terepe a paraszti önéletírás, és ez gyakran közmondások, szóláshasonlatok, sőt, szólások formájában fogalmazódik meg, ezeket az állandósult, közkézen forgó, közismertnek vélt nyelvi egységeket tekintik a visszaemlékezők annak a közös nevezőnek, melyből kiindulva a szűk közösségen kívüli olvasó számára is jelentőségteljes és értelmezhető lehet az önéletrajz vagy önéletrajzi visszaemlékezés. A frazeológiai egységek jelentése – köztük kiemelten a közmondásoké – szótározható ugyan, de végső jelentésükre mindig a konkrét kontextusban tesznek szert. Ugyanígy, az identitás kifejezése is kontextusfüggő: az identitás csak más identitásokkal szemben nyilvánul meg, sőt, csak más identitásokkal szembesülve alakul ki a saját identitás – legyen szó annak bármelyik típusáról. Az Én és a Másik, Mi és a Többiek kettőssége alaphelyzete a paraszti önéletírásoknak: az elbeszélő az írás által kilép szűkebb közösségéből, és egy olyan olvasóközönséget tart szem előtt, aki nem biztos, hogy otthonosan mozog az elbeszélt világban. Tehát a paraszti önéletírás a maga egé-

[1] A vizsgált visszaemlékezések: Ferencz 1996, György 1997, Győri 1975, Kocsis 1988, 1997, Kristó 1999, Salamon 1979, Tamási 1971.

szében identitásfelmutató funkcióval rendelkezik. Az elbeszélt élettörténeten belül is akadnak olyan történetek, melyek immár a történeten belül tematizálják az identitást. Ezekben a kontextusokban olyan nyelvi elemek is identitásjelölővé válhatnak, melyek szótári jelentésükben nem hordozzák ezt a lehetőséget.

Lássunk tehát néhány példát:

Az egyéni identitás, az egyén senkivel össze nem téveszthető egyszeriségének, sajátszerűségének megrajzolása fontos része a visszaemlékezéseknek. Ez olyan fizikai és jellemtulajdonságok vázolásával valósul meg, melyek az elbeszélő szerint megkülönböztetik őt a többiektől. Ebben a témakörben viszonylag kevés szerep jut a frazeológiai egységeknek, ezeken belül is a szólások tűnnek alkalmasnak arra, hogy szemléletesen jelenítsenek meg tulajdonságokat. Győri Klára gyerekkorára visszaemlékezve mesél el egy történetet, mely azt illusztrálja, hogy az eszesség alapvető tulajdonsága volt már gyerekkorában: Pénz híján, kijátszva apja éberségét tojást lopott otthonról, azt eladta, s a kapott pénzre cukorkát vett. Mikor az apja mégis észrevette a turpisságot, jókora veréssel büntette leányát. E történetet vezeti be a következő mondat: „Édesapám nagyon mérges, nagyon figyelmes volt, nagyon utánunk hordta a zsindelyt mindig, s *én mégis túljártam az eszén"* (Győri 1975: 48).

A következő történetek is ebben a témakörben mozognak, így nyilvánvaló, hogy az egyéni identitás fontos elemének tartja az elbeszélő ezt a szólással is nyomatékosított tulajdonságot.

György Zsuzsa számára is a magához való ész, a szókimondás, a bátorság a legfontosabb tulajdonság, mely megkülönbözteti őt a hozzá hasonló sorsú asszonyoktól: *Hát én sem estem a fejem lágyára, hogy...* (György 1997: 166); *Nahát az én számért se fontak* (György 1997: 165); *Hásztán az én anyám örökké varrt, s nem font a szájamért* (György 1997: 184).

A *Történetek a hadifogságból* című visszaemlékezés-gyűjtemény témája önmagában is alkalmas arra, hogy a visszaemlékezők önazonosságukról valljanak. Az Oroszországba elhurcolt erdélyi magyar fiatalemberek a háborúban, illetve a munkatáborban szembesülnek hangsúlyozottan az egyéni identitást (is) és magát a fizikai létet megsemmisíteni próbáló erőkkel. Fontossá válik számukra a fizikai test önazonossága. Erős László tükör híján fogolytársát kérdezi meg arról, hogy néz ki. A válasz eufemisztikusan bár, de igazolja a rossz sejtelmet: „Hát ami azt illeti, *nem vagy valami piacos*!" (Ferencz 1996: 35). Az egyéni identitástudat kialakulásában fontos lehet a származás tudata is. Több olyan közmondás is van, mely azt fejezi ki, hogy a gyermek szülei tulajdonságait hordozza. Az egyik visszaemlékezésben így jelenik ez meg: „Így megemlítek egy régi közmondást: *Az alma nem esik messze a fájától.*" Hát ez nem mindig igaz, mert én nem voltam se verekedős, se részeges" (Salamon 1979: 281).

A személyes identitás már az egyén által betöltött társadalmi szerepek mentén körvonalazódik: a nemi identitás, annak társadalmi vonatkozásai (anya-

szerep, feleség-szerep, özvegy-szerep), a korcsoporthoz való tartozás (gyerek-szerep, lány-szerep), a társadalmi réteghez való tartozás tudata (anyagomban elsősorban a „szegény-identitás", valamint a sajátként nem vállalt, de az ellenséges történelmi-politikai körülmények által az egyénre kényszerített „kulák" és „fogoly-identitás" szerepel). Ezek az identitáselemek már hangsúlyozottan kulturális jellegűek, de azokból a frazeológiai egységekből, melyek ezeket kifejezik, hiányzik a normatív funkció. Ezek is elsősorban szólások, szóláshasonlatok, s csak ritkán közmondások, jelszók, melyek címkefunkcióban jelölik az adott helyzetet.

A nemi identitás kapcsán a nemiség biológiai vonatkozása nem lényeges. Egyik szövegrészletben a kitörő örömöt fejezi ki az egyik visszaemlékező a következőképpen: „És én? *Azt sem tudtam boldogságomban, fiú vagy lány vagyok*" (Salamon 1979: 150).

Nyilván itt sem szó szerint értjük a szólást, mégis képi világából kiderül, hogy a nemi identitás alapvető emberi tulajdonságként tételeződik, és nagyon intenzív az a lelkiállapot, ami ezt megzavarhatja. Szövegeinkben, melyeket többnyire asszonyok írtak, a feleség- és anya-szerep képezi a nemi identitás alapját, bizonyos esetekben még az özvegy-szerep is megjelenik. Íme néhány példa: „Mindent tudtam, de hát *az asszony kicsi volt a háznál*. Az ember az úr, úgy kellett legyen, ahogy ő mondja" (Kocsis 1997: 96); „Te asszony, *én azért vettelek el, hogy a szaros gatyánk mosogasd, foltos ingünk varrogasd, taknyos bajszom nyalogasd*" (Kocsis 1997: 97); „*Az asszonynak „hallgass" volt a neve!"* (György 1997: 143); „Mert *a társ nélküli asszony olyan, mint a kivert kutya. Még a kóbor kutya is megugatja, mert senki sem védi meg.*" (György 1997: 143); „*Olyan az özvegy, mint az erdőszéli magányos fa, bárhonnan is fú a szél, mindig őtet éri*." (György 1997: 151); „Mert ahogy jó egy anyám mondta, hogy *az anya surca nagy kell legyen, hogy férjen bé alája a gyermeke minden csínja-bínja."* (György 1997: 80); „*Olyan vagyok, mint a kölykéért harcoló nőstényoroszlán*." (György 1997: 175).

A női nemről férfi-szemmel egyetlen esetben használnak frazeológiai egységet a férfi-visszaemlékezők: „*Hosszú haj, rövid ész*. Tisztelet a kivételnek." (Salamon 1979: 57).A férfi-identitásról pedig nem esik szó, úgy tűnik, ez kulturális szempontból az evidenciák közé tartozik.

Ezekből a szövegekből, s a bennük előforduló frazeológiai egységek jelentésszerkezetéből az olvasható ki, hogy a nők rákényszerülnek elfogadni a férfiak társadalma által rájuk rótt szerepet, illetve a róluk kialakított képet, a kiszolgáltatottságukról szóló frazeológiai egységek azonban mindig olyan kontextusban szerepelnek, melyek kifejezik a frazeológiai egység által leírt realitás elleni csendes méltatlankodást. Pozitív én-kép csak a gyerekkel való kapcsolatban, anya-szerepben fogalmazódik meg ezekben az elbeszélésekben.

Az életkori csoporthoz való tartozás kifejezésére is van példa az anyagban (fiatalság, gyermek-státus), itt most idő szűke miatt erről nem beszélek.

A társadalmi réteghez való tartozás már egyértelműen a Mi-identitás területén helyezkedik el. A paraszti önéletírásokban ez elsősorban a szegénység kényszerű vállalását jelenti. Néhány példát idézek: „Apám hangját hallom, szinte mindennap elmondta: *„Ha szegények vagyunk, bár vidámak legyünk, ezt nem veszi el tőlünk senki, ha fáj se szabad tudják, hogy mi fáj!*" (Kocsis 1997: 30); „…hogy verje meg az árvák istene ezt az életet! Hogy *mindig a szegény ember húzza a rövidebbet!"* (György 1997: 22); „*Mert a bőrt is lehúznák a szegényről, ha hét rend lenne, akkor is"* (György 1997: 69); „Hát biza *a szegény embernek még az öröme is mindig keserűséggel vegyes*." (György 1997: 118); „De hát *ne félj szegény, hogy boldogulsz*! – ezt szokta mondani szegény édesanyám." (György 1997: 140); „Na de igaz a mondás: *„Szegény embert az ág is húzza!"* (György 1997: 155); „De hát jól mondja a közmondás: *„Szegény embert még az ág is húzza!"* (György 1997: 164).

A közmondások, szólásmondások olyan megállapítások a szegény ember sorsáról, másokhoz való viszonyáról, melyek az adott kontextusban telítődnek az elfogadás / lázadás / méltatlankodás / magyarázat / figyelmeztetés stb. funkcióival, s bár tény, hogy az elbeszélők és családjuk a szegény, napszámos-munkából, cselédkedésből élő réteghez tartoznak, ezt többek között a közmondások használatával verbalizálják is, ez nem a büszkeség, hanem a keserűség hangján fogalmazódik meg. A közmondásokba foglalt bölcs megállapítások annyiban segítenek elviselni a sorsot, hogy törvényszerűnek, megkerülhetetlennek, egy közösségi sors részének tüntetik fel a személyes szenvedést és nélkülözést.

A kuláksors elszenvedői mind az elbeszélt időben, mind pedig az elbeszélés idejében rájuk sütött bélyegként élik meg a kulák minősítést. A kiközösítettség, megalázottság idején ennek az „identitásnak" minden hátrányát érezhették, nemcsak szimbolikus, hanem fizikai szinten is. A jelszavak, szlogenek ideje volt ez, melyek az akkori nyelvhasználat eleven részét képezték. A gúnyolódó versikék, hangosan üvöltött jelszók eleven sebként maradtak meg a visszaemlékezők tudatában: „A *„Szappant a kulákokból!"* jelszót gyakran hangoztató csaholó csorda néhány év múlva földig rombolta a gyárat, beszüntetve aktivitását." (Kristó 1999: 116); „kihallatszik az ütemes kiabálás: *hol vannak a kulákok, megették a patkányok! Hol vannak a patkányok, megették a kulákok!*" (Kristó 1999: 76, 90. – két visszaemlékező is idézi ezt a megalázó versikét); „Ilyenkor rendkívüli fejmosásban részesültek*: Mocskos, büdös hazaárulók!* Kizsákmányolók! (…) *Kígyót-békát rájuk kiabálva* elcsapták." (Kristó 1999: 220).

Mint láttuk, a társadalmi identitás nem mindig belülről jövő, önként és büszkén vállalt hovatartozása az embernek, gyakran a külső, történelmi-politikai-gazdasági körülmények is belekényszeríthetik az embert olyan csoportokba, melyekkel nem tud, nem akar azonosulni, de a külvilág által mutatott tükör elfogadtatja vele, hogy odatartozik.

A Mi-identitás másik eleme a szakmai csoporthoz való tartozás lehet. Erre a terjedelmi korlátok és az előfordulások kis száma miatt nem térek ki.

A lokális identitás megfogalmazódása leggyakrabban nem a frazeológiai egységekben, hanem az őket bevezető formulákban érhető tetten. Az idegen olvasó nem biztos, hogy ismeri magát a közmondást, de ismeri a közmondás műfaját, így elegendő azt mondani, hogy „nálunk azt tartja a közmondás", hogy az olvasó egyrészt értelmezni tudja a képes jelentésű mondatot, másrészt a lokális közösség sajátos észjárásának lenyomataként fogja fel. Győri Klára önéletrajza bővelkedik az ilyen mondatokban: „*A széki közmondás azt tartja,* ahány leányt ad férjhez, annyiszor ég le a ház.*"* (Győri 1975. 55); *„Egy széki közmondás az:* Könnyű Katót táncba vinni, ha van kedve rája, de biza Kalit nem volt könnyű, csak ha az a szörnyeteg megengedte." (Győri: 1975: 141); „*Igaza van a széki közmondásnak*: Jaj az árvának, de jajabb az árvatartónak." (Győri 1975: 175); „*Széki közmondás*: A lány a pad alatt is megnő." (Győri 1975: 183); „Hamuval kellett szapulni, s *széki közmondás az is*: megfehéredik, mire hét fótra kerül." (Győri 1975: 183).

Látható tehát, hogy nem maga a frazeológiai egység hordozza a lokális identitás elemeit, hanem az elbeszélőnek az a meggyőződése, hogy ez a bölcsesség saját falujának mindenki mástól megkülönböztető sajátossága, és a mód, ahogy idézi ezeket a bölcs mondásokat sugallja, hogy büszke arra, hogy ennek a közösségnek a tagja.

A lokális és nemzeti identitás a más kultúrákkal való szembesülés során is felerősödik. Az orosz hadifoglyok az ellenséges idegen országban erőt merítenek a hazai bölcsességből, összehasonlítják saját tudásukat a világ dolgairól az idegen környezetben megtapasztalt valósággal, ebben az összehasonlításban válik otthonivá, hazaivá az a tudás, melynek eddig nem volt ilyen jelentésdimenziója: „*Felénk azt mondják*, jégtörő Mátyás, ha jeget kap, elviszi, ha nem, akkor csinál. Hát itt Vladimirban bőségesen talált, de elballagott mellette." (Ferencz 1997: 254).

A hazatérés öröme is előhívhatja a lokális identitástudatot kifejező frazeológiai egységet: „1947, június 6-án reggeli harangszóra érkeztem meg Gyergyócsomafalvára. Isten segedelmével jókor érkeztem, hisz közeledett a búcsú napja, s *ahogy a szólás mondja, Péter és Pál napjára még a börtönből is hazajön a csomafalvi ember…"*[2]

A lágerről szóló visszaemlékezésekben gyakran megfogalmazódik az, hogy a túlélést biztosító személyes tulajdonságok – melyek a személyes identitás részei is (leleményesség, munkabírás, edzettség, alkalmazkodóképesség, humor) – a

[2] Ferencz 1997: 45. A lágerben végzett munka is az otthont, az otthoni közösséget juttathatja a fogoly-elbeszélő eszébe, s a falucsúfoló az otthonosság érzetét biztosíthatja az ellenséges környezetben: „Az egyik reggel munkába menéskor azt kérdik a kapunál, van-e olyan, aki érti a deszkacsinálást, hát az egyik falumbeli jelentkezett, és mivel kettő kellett, én lettem a másik. Persze mi vízfűrészre gondoltunk, s hát felszerelnek 2 állványt és a fát kellett húzni rá ás úgy húzni a nehéz vasat. Nálunk az ilyet fingó gáternek hívják. (…) nem hiába hívják a zetelakiakat deszkametszőnek. Még itt is azt csináltuk."

székelység eredendő tulajdonságai, az egyén ennek az eredetnek, a székelységből való származásnak is köszönheti, hogy túlélte a borzalmakat. Így *a nemzeti identitás* kifejezése is megjelenik a visszaemlékezésekben . A csomafalvi Köllő József, akinek fentebb idéztem már zárósorait, visszaemlékezése elején így ír: „Olvastam, hogy sok embert az éhség a kannibalizmus útjára terelt, de a *székely ember annál leleményesebb,* mintsem ilyesmire vetemedne." Ezután sorra meséli el azokat a fortélyokat, melyeket székely társaival követtek el, hogy több élelemhez jussanak, vagy mentesüljenek a nehéz fizikai munkától. Ebben a kontextusban a záró sor (*Péter és Pál napjára még a börtönből is hazajön a csomafalvi ember*) többletjelentésekre is szert tesz: a csomafalvi székely diadalát jelzi a pusztító erők felett.[3]

Vannak olyan frazeológiai egységek is, melyek beszélőjük szándékától függetlenül is kifejezik annak hovatartozását. Ezen a ponton térek át dolgozatom második részére: mennyiben van identitásjelölő funkciójuk a frazeológiai egységeknek kontextustól függetlenül, milyen információkat hordoznak ezek a szótárban?

Veronika Teliya egyik tanulmányában (1998: 55) azt mondja, hogy „a frazeológia a nyelvészetnek egy olyan területe, amelyben nyelv és kultúra összefüggése erőteljesen megnyilvánul". A tanulmány központi gondolata, hogy minden nyelv lexikai állománya tartalmaz olyan szavakat és frazeológiai egységeket, melyek kulturálisan meghatározottak, kulturális információkat és konnotációkat hordoznak, akár azért, mert az adott kultúra reáliáira vonatkoznak, akár azért, mert jelentésük, értelmezésük kulturálisan meghatározott.

Erre példa anyagomban Karda László visszaemlékezésének az a részlete, mely a láger területén zajló „labdarúgó-bajnokság" végét meséli el: „Aztán itt is volt a két félidő a pokolban. Rogov kapitány irodájának ablaka a taccsvonal közelében volt. És hogy ablaka nehogy a labda vonzáskörzetébe kerüljön, pontos méretű, két szögre felakasztható és mérkőzés után levehető farácsot készítettünk. Délután ő úgysincs bent, otthon van. De vesztünkre bent volt. *Mint Zrínyi a várból, úgy rohant ki*. Ordított, hogy milyen dolog, hogy a hadifoglyok berácsoznak egy szovjet tisztet!" (Ferencz 1997: 22).

[3] Ugyanez a jelentés fogalmazódik meg a *Kuláksors* egyik visszaemlékezésében is, hisz ez a történelmi időszak is embert próbáló, az emberi méltóságra és életre törő periódus volt, ezt is túl kellett élni. Buzogány Katalin anyósa családjának megpróbáltatásait meséli el: „Szegény asszony, mi mehetett végbe a lelkében azon az éjszakán? Nagy a hite a székely embernek, nem lehet csak úgy legyőzni őt, mert ad az Isten bajt, nyomorúságot, de ad erőt is azt elviselni. Erzsi néni hamar összeszedte magát, megerősítette a szívét, mert kemény asszony volt, nem hagyhatta a családját tönkremenni." Ebben a szövegben természetesen az elbeszélő értelmezését olvashatjuk a családi hagyományban élő történetek kapcsán, de érzékelhető, hogy a közmondás, mely általában int türelemre és bizalomra az isteni gondviseléssel kapcsolatban, itt a székely nép alaptulajdonságához, az erős hithez kapcsolódik, mely a közösséghez tartozó egyén személyes tulajdonságaként megjelenve segíti őt a talpra állásban, a túlélésben.

A szóláshasonlat természetesen csak magyar kultúrát és történelmet ismerők számára értelmezhető, önmagában kulturális információt rejt, sajátosan magyar identitású kép. A beszélő nem fejez ki általa semmiféle identitást, de a hallgató számára egyértelmű információt hordoz a beszélő etnikai hovatartozását illetően. Ugyanez a helyzet Győri Klára és György Zsuzsa következő mondataiban: „Én azt gondoltam magamban, fele ápa, fele víz" (Győri 1975: 105); „… csak álltam s bőgtem, mint egy mutuj." (György 1997: 135); „Azt se írtam rá, hogy *da* vagy *ba* (román szólás: igen vagy nem)" (György 1997: 183).

A román kölcsönszavak egyértelműen árulkodnak arról, hogy használójuk romániai magyar, de ez nem föltétlenül jelenti azt, hogy a beszélő ezt identitásként meg is akarja jeleníteni.[4] Az utolsó példa mutatja, hogy néha tudatosodhat az elbeszélőben, hogy olyan nyelvváltozatot használ, mely nem biztos, hogy érthető minden olvasója számára, ezért magyarázatot fűz hozzá. Az ilyenféle magyarázatokra az írásbeliségben kerül sor gyakrabban, a szemtől szembe kommunikációban a beszélő ismeri beszédpartnereit, azok tudását, és vagy nem szükséges ilyen magyarázatokkal szolgálni, hisz mindenki ugyanazt a nyelvváltozatot beszéli, vagy egy olyan helyzetben, ahol nyilvánvaló a beszédpartner idegensége (magyarországi néprajzos / újságíró / történész), a beszélő dönthet úgy, hogy nem használja ezeket a nyelvi egységeket. (Gondoljunk arra az erőfeszítésre, mellyel a magyarországi nyelvváltozatban már kissé jártas székely személyazonosságinak mondja a buletint, tésztának a laskát, süteménynek a tésztát, ha magyar állampolgárokkal kell kommunikálnia.)

Mit mondanak az identitásról azok a frazeológiai egységek, melyek már szótári alakjukban is erről a témáról hordoznak ítéletet? Értékként tüntetik fel az identitás megőrzését, a különböző típusú hovatartozásoknak megfelelő magatartást. A *disznó* címszónál a következőket olvashatjuk O. Nagy Gábor szótárban (O. Nagy 1999): *Korpa közé keveredsz, megesznek a disznók. Ki disznó után indul, pocsba vezettetik. Minden disznó megleli a maga dörzsölőfáját*. De hasonló jelentésűek a következő frazeológiai egységeink is, melyek esetenként egyéb, hovatartozással kapcsolatos figyelmeztetéseket is megfogalmaznak (ne szólj bele olyan dolgokba, melyekhez kilétedből fakadóan nem érthetsz; csak társadalmi-anyagi stb. helyzetednek megfelelően ábrándozz a jövőről; ha érdekből csatlakozol egy másik csoporthoz, ne csodálkozz, ha annak negatív tulajdonságait is ma-

[4] Nem föltétlenül fejeznek ki identitást azok a frazeológiai egységek sem, melyek a keresztény vallás szimbolikáját használják. Amikor azt mondja a visszaemlékező, hogy „…otthon aztán az én uram elmondta nekem a „zsidómiatyánkot" vagy „leszedte rólam az összes keresztvizet" vagy „megjött a hangja, mint a harang Rómából" vagy „vegyen mindenki egy darabot, mint a szentostyát", nem tudatosan deklarálja vallási hovatartozását, hanem csak használja anyanyelve frazeológiai készletét, ez az anyanyelv meg keresztény világképű, bizonyos helyzetek képszerű, tömör jellemzésére a kereszténységre, ezen belül a katolikus vallásra utaló szimbólumokat használ.

gadra kell vállalnod; az, hogy ki vagy, milyen csoporthoz tartozol, meghatározza magatartásodat, s nem is lehet mást elvárni tőled, stb.): *Suszter, maradj a kaptafánál! Addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér! Ki farkassal tart, annak vonítani kell. Farkas a szőrét elhányja, a természetét soha. (Kutyából nem lesz szalonna.), Farkasok meg nem eszik egymást. (Holló a hollónak nem vájja ki a szemét.) Farkasra aklot ne bízzál. (Kecskére bízta a káposztát.)* Péntek János szóbeli közlése szerint a nemzeti identitás megőrzése is megfogalmazódik egyes közmondásainkban, az a kívánalom például, hogy mindenki a saját nemzetiségén belül házasodjék: *Diófa a diófával* – mondja a közmondás, s a hiányos nyelvtani szerkezet elegendő teret biztosít a kontextus módosító erejének (nemzeti, társadalmi, lokális jelentése egyaránt lehet a közmondásnak.) Székelyföldön ennek megfelelője a *Lúd a lúddal, tyúk a tyúkkal közmondás*.

A felsorolt közmondások természetesen csak lehetőségként hordozzák magukban az identitás kifejezését, mindig a konkrét szövegben dől el aktuális jelentésük. Kérdésként fogalmazódott meg bennem, hogy a fentebb felsorolt, a Vöő István román–magyar közmondás-szótárából idézett (Vöő 1978: 68–69), a farkas címszó alatt olvasható közmondások megtalálhatók-e egyrészt O. Nagy Gábor már idézett szótárában, illetve Forgács Tamás 2003-ban megjelent szótárában (Forgács 2003):[5]

Frazeológiai egység	**O. Nagy Gábor**	**Forgács Tamás**
Ki farkassal tart, vonítani kell annak.	+ (variánsai)	– (de : Együtt üvölt a farkasokkal.)
Farkas a szőrét elhányja, a természetét soha.	+ (tájnyelvi és régies minősítéssel)	–
Farkasok meg nem eszik egymást.	+ (variáns, szintén tájnyelvi és régies minősítéssel)	– (de: Holló a hollónak nem vájja ki a szemét.)
Farkasra aklot ne bízzál.	+ (rég.)	– (de: Kecskére bízza a káposztát.)
	egyéb: Aki farkassal lakik, farkasnak kell annak lenni. (táj.), Farkasnak farkas a fia. (rég.) Bárányбőrbe bújt farkas.	bárányбőrbe bújt farkas, farkasbőrbe bújt bárány

[5] A vizsgált szótárak közötti egyezések és különbségek elsősorban nem abból adódnak, hogy a Vöő Istváné a románnal érintkező erdélyi köznyelvet tekinti alapul, Forgács Tamás a jelenkori magyarországi sajtó nyelvét tekinti elsőrendű kiindulópontul, O. Nagy pedig igyekezett átfogni a lehető legtöbb nyelvi változat frazeológiáját, hanem abból, hogy Vöő nagy mértékben inspirálódott O. Nagy Gábor szótárából, mikor összeállította a román–magyar közmondás-szótárat. Idézett közmondásiból csak a második tekinthető az erdélyi frazeológiai minimum részének, véleményem szerint azért, mert a román megfelelője valóban része a román frazeológiai minimumnak: Lupul îşi schimbă părul, dar năravul ba, ezt az iskolai románórákon tanulják a gyerekek.

Mindenképpen kérdés lehet a frazeológiai szótárak identitása. Mennyiben tartalmazzák a határokon kívüli magyar kisebbségi nyelvváltozatok frazeológiai minimumát is, mit jelent a szótárak címében a „magyar" jelző? T. Litovkina Anna elvégezte azt a parömiológiai felmérést, mely alapján megállapítható – természetesen a szükséges fenntartásokkal – a magyar parömiológiai minimum, s ennek ismertsége a különböző magyar beszélőközösségekben. A romániai magyarság körében legismertebb közmondások listáját Vöő Gabriella munkája alapján Paczolay Gyula állította össze és bocsátotta T. Litovkina Anna rendelkezésére (T. Litovkina–Mieder 2005: 32–36). A listán szereplő 157 legismertebb romániai magyar közmondás közül az első százat figyeltem meg, közülük 24 nem szerepel (vagy általunk nem használt variánsában szerepel) a legújabb magyar frazeológiai szótárak egyikében, Forgács Tamás már idézett szótárában (Forgács 2003). A 24 közül jó néhány (17) valóban gyakori és közismert az erdélyi köznyelvben. Íme, mely frazeológiai egységek hiányoztak ebből a szótárból, anélkül, hogy teljességre törekednék a felsorolásban:

Ne szólj szám, nem fáj fejem.
A munka dicséri mesterét.
Az idő jár, senkit se vár. (előfordul a vizsgált anyagban is)
Amelyik kutya ugat, az nem harap.
Jobb kétszer kérdezni, mint egyszer hibázni.
Üres hordó jobban kong.
Jobb félútról visszatérni, mint rossz helyre érni. (nem túl ismert)
Kinek milyen kalapja van, olyannal köszön.
Mindig azt a lovat ütik, amelyik jobban húz.
Amelyik tyúk sokat kotkodácsol, keveset tojik.
Aki siet, elkésik.
Új szita szegen függ. (ritkább)
A szegény fog madarat, de a gazdag eszi meg. (ritkább)
Rossz fejsze nem vész el.
Szamárbőgés nem hallatszik a mennybe. („*Kutyaugatás nem hallatszik az égbe*" variáns van meg.)
Minden nagynak kicsiny a kezdete.
Farkas a szőrét elhullatja (eldobja), de a szokását (természetét) nem.
Aki fél a víztől, nem eszik halat.
Öndicséret gyalázat. (csak variánsa szerepel: *Az öndicséret büdös.*)
Jó gyermeket és szép öregasszonyt ritkán lehet látni.
Jobb a sűrű krajcár, mint a gyér forint.
Az arany a sárban is arany.
Szél fúvatlan nem indul.
Merész katona mellett a félénk is vitéz.

Úgy tűnik, hogy egy magyarországi szótárból olyan frazeológiai egységek is hiányozhatnak, melyek egy határon túli nyelvváltozat beszélői számára a közismertek közé tartoznak. Itt kapcsolódik dolgozatom a határtalanítás kérdéséhez. A Nemzeti Szövegtár romániai anyagát talán ebből a szempontból is érdemes lenne feldolgozni, s e feldolgozást figyelembe venni egy magát magyarnak nevező frazeológiai szótár esetében.

Végül pedig, a szótáraknál maradva – és visszatérve az identitás problémájához –, azt a kérdést villantanám fel, hogy a frazeológiai szótár írása hogyan kötődik az identitás felmutatásának jelenségéhez. A frazeológiai szótárak, szójegyzékek történetében, ezeknek a szótáraknak az előszóiban gyakran fogalmazódik meg az, hogy az írás indítékai közt a nemzeti sajátosságok felmutatása, a nemzeti önazonosság megőrzése is munkál.

Csak néhány idézettel szemléltetem ezt a jelenséget: „Egy nemzeti közmondást meg-halni hagyni nagyobb kár, mint amikor a hódoltató Tábor egy ágyút veszt el." (Pálóczi 1819, idézi O. Nagy 1999); „*Apáink tetteiről és viszontagságairól sokat beszéltek és énekeltek a nemzet jelesei. Én az apák egyszerű bölcsességét akarom felkölteni, és a nemzetnek elásott ősi kincsét napfényre hozni."* (Ballagi 1850); *„… akkor a közmondás is, mint az egyszerüség szülöttje, odahagyva a pici nagyok körét a paraszt ember gunyhójába vonult, ki mint apái örökét, mint a multak oktató szózatát, de legfőképp mint faja szent ereklyéjét áhitattal őrzi és szentül ápolja, mint minden honit."* (Ballagi 1850: V–VI).

Hogy a bukott forradalom környékén, vagy a millennium évében a magyar nemzeti szellem felmutatásának eszköze lehetett a frazeológiai szótár, természetes. Legújabb szótárainkból sem hiányzik azonban ez a motiváció, pedig azóta több összehasonlító vizsgálat is kimutatta, hogy még a tipikusan magyar vonatkozású, vagy magyar észjárásra utaló frazeológiai egységek között is szép számmal akadnak olyanok, melyeknek európai sőt, Európán kívüli párhuzamai is feltalálhatók, az egyetemes európai, illetve emberi gondolkodás, valamint a kulturális-nyelvi érintkezés bizonyítékaként.

Kiss Gábor ezt írja a Magyar szókincstár bevezetőjében (1999: V)*: „Ma, mikor oly sokat emlegetjük az európai egységesülést, integrációt, és sokat is teszünk érte, nem szabad megengednünk, hogy ennek során nemzeti önazonosságunk, identitásunk sérüljön. Anyanyelvünk, a magyar nyelv nemzeti kultúránk hordozója. Őrködnünk kell fölötte, elő kell segítenünk szabatos, színes, helyes használatát*."

Ilyen jellegű megnyilatkozás Bárdosi Vilmos szótárában is olvasható, a szótár céljaként ezt határozza meg: „*részt vállalni a nyelvünk elszíntelenedése és nyelvi hagyományaink pusztulása elleni küzdelemben oly módon, hogy minden anyanyelvi beszélő jobban megismerhesse a bemutatott szólások által is nyelvünk történetét, szellemét, hagyományait."* (Bárdosi 2003: IX).

Úgy tűnik, hogy a XXI. században az európai integráció az a történelmi valóság, mely a magyarságra kezdetek óta jellemző identitásféltő érzelmeket ébren

tartja, és szimbolikus gesztussá avat egy tudományos vállalkozást – egy modern lexikográfiai szempontok alapján felépülő szótár megírását.

Talán sikerült bebizonyítani, hogy a frazeológiai állomány és (nemzeti) identitás összekapcsolása nem alaptalan. A nyelv „szabatos, színes, helyes használata", bennük a frazeológiai egységek, az állandósult (képes) kifejezések helyes használata idegen nyelvű beszélők esetében a nyelvtudás fokmérője, anyanyelvi beszélők esetében a nyelvi tudatosság, s ezen belül az identitás kifejezésének eszköze lehet. Azok, akik egy-egy helyzetet közmondással, annak rövidített vagy ferdített változatával jellemeznek (lásd erről a témáról T. Litovkina–Mieder 2005: 150–177), nemcsak nyelvi összetartozásukat, hanem kulturális összetartozásukat is jelzik, mintegy összekacsintva. A kulturális összetartozás pedig mindig Mi-identitást jelöl.

Irodalom

Assmann, Ian 2004: Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz, Budapest,

Ballagi Mór 1850: Magyar példabeszédek gyűjteménye. Szarvas.

Bárdosi Vilmos 2003: Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Cowie, A. P. (ed.) 1998: Phraseology. Theory, Analysis, and Applications. Clarendon Press, Oxford.

Ferencz Imre (szerk.) 1996: Hatvan székely hadifogoly. Történetek a fogságból. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.

Forgács Tamás 2003: Magyar közmondások és szólások. Tinta Kiadó, Budapest.

György Zsuzsa 1997: Egy küzdelmes élet. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.

Győri Klára 1975: Kiszáradt az én örömem zöld fája. Kriterion, Bukarest.

Kiss Gábor 1999: Magyar szókincstár (Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára). Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Kocsis Rózsi 1988: Megszépült szegénység. Kriterion, Bukarest.

Kocsis Rózsi 1997: Remények és kétségek között. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.

Kristó Tibor (szerk.) 1999: Kuláksors. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda.

T. Litovkina Anna–Wolfgang Mieder 2005: „A közmondást nem hiába mondják." Vizsgálatok a proverbiumok természetéről és használatáról. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

O. Nagy Gábor 1976: Magyar szólások és közmondások. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

Salamon Anikó (szerk.) 1979: Így teltek hónapok, évek. Kriterion, Bukarest.

Tamási Gáspár 1971: Vadon nőtt gyöngyvirág. Kriterion, Bukarest.

Teliya–Bragina–Oparina–Sandomirskaya 1998: Phraseology as a Language of Culture: Its Role in the Representation of a Cultural Mentality. In: A. P. Cowie (ed.), Phraseology. Theory, Analysis, and Applications. Clarendon Press, Oxford.
Vöő István 1978: Dicționar de proverbe maghiar-român. Kriterion, Bukarest.

*

Phraseology and identity

The idea that the collocations of our language, the idioms and the proverbs in particular, are also expressions of our national identity often appears in the forwards of dictionaries and phraseological collections.

In my study I survey the usage of phraseological units that appear in autobiographies of Hungarian peasants living in Romania according to the aspect mentioned in the title: which are the topics in the narration related to which the author feels the urge to express that he belongs to certain groups of people; whether he uses phraseological units in these parts of the narration, and what idioms are suitable for expressing such meanings in the given context?

Another domain of investigation is the phraseological dictionary itself: to what extent do our idioms and proverbs reflect the problem of identity, what system of values do they suggest, how flexible are the structures of meaning of these phraseological units?

Finally, I approach the question from a historical and ideological point of view: what role did the intention of preserving the national identity play among the motives of collecting and publishing phraseological collections and dictionaries during our history?

PÉNTEK JÁNOS (KOLOZSVÁR)

Transzszilvanizmusok, romanizmusok és a határtalanítás programja

1. Annak a nyelvi tervezési programnak, amelyet a határon túli kutatóállomások[1] munkatársai általuk általánosan elfogadott terminussal „határtalanítás”-nak neveznek,[2] az a célja, hogy csökkenjenek, idővel esetleg el is tűnjenek azok az országhatárok által generált és fölerősített nyelvhasználati eltérések, amelyek esetenként zavar(hat)ják a magyar–magyar kommunikációt. Ezt a nyelvi állomány közössé tételével, minden beszélő számára elérhetővé tételével (korpusztervezés) és a nyelvi attitűd befolyásolásával (presztízstervezés) kívánják elérni. Általánosabban megfogalmazva: a nyelvi kodifikáció kiterjesztésének igényéről van szó, hogy ez által a standardváltozat átfogóbbá, nyitottabbá és rugalmasabbá váljon. Közvetve az is célja, hogy legalább részben ellensúlyozza a külső nyelvi régióknak a magyar szempontjából kedvezőtlen nyelvi folyamatait (hogy pl. az anyanyelv iránt a nyelvválasztásban is megnyilvánuló kedvező attitűd és a zökkenőmentes kommunikáció hatására ne a felcserélő, hanem a hozzáadó kétnyelvűség legyen a jellemző). Ez a távlati program az említett akadémiai kutatóállomások alapvető feladata, olyan feladat, amelyet csak tevékenységük folyamatos összehangolásával és megfelelő támogatással láthatnak el. Ebben az összehangolásban alapvetően fontos az együttműködés a magyarországi szakmai intézményekkel és akadémiai testületekkel, mindenekelőtt az Akadémia Nyelvtudományi Intézetével. Ez csak szakmai konszenzus alapján lehetséges.[3]

Általánosítva a szakmai célkitűzés lényegét: el kellene érni, hogy a *magyar* jelző a nyelvvel kapcsolatban (valamint a kultúra, a történelem stb. vonatkozásában) valóban *a magyar*t jelentse, ne csak *a magyarországi*t*!* A szakmabeliek közül is csak viszonylag kevesen látják be, hogy ez most nem így van, és emiatt a „határtalanítás”-ban a magyar (vagy a *magyarországi* magyar) nyelv elleni merényletet gyanítanak. Ezért is véltük úgy, hogy a hungarológiai kongresszus, amelynek témája a *kultúra,* a *nemzet* és az *identitás*, jó alkalom az eszmecserére: a szakmai konszenzus kialakítására és a szélesebb közönségnek is szóló tájékoztatásra.

---

[1] A kutatóállomások bemutatkozását l. MNy. 101 [2005]: 105–113.

[2] Az okokra közvetlenebbül utaló, de ideologikus “detrianonizálás” helyett.

[3] A programról, a vele kapcsolatos elvi és gyakorlati problémákról a határtalanítás egyre gazdagodó szakirodalmából l. Csernicskó 2004; Kolláth 2005; Lanstyák 2005; Szoták 2005.

2. A program maga bizonyos értelemben a másfél évtizede folyó élőnyelvi vizsgálatok újabb, már a nyelvi tervezés körébe tartozó szakasza. Ezek a vizsgálatok többszörösen igazolták azt a korábbi empirikus felismerést, hogy a 20. sz. folyamán a megváltozott államhatárokkal, jelentős közösségek jogi státusának megváltozásával a magyar nyelv mozgása divergenssé vált. Ez előbb úgy fogalmazódott meg, hogy a külső régiók magyar nyelvi változatai *különfejlődtek*, eltávolodtak egymástól és a mintegy stabil viszonyítási alapnak tekintett magyarországitól. A divergens változás jelölésére utóbb találóbbnak bizonyult a *szétfejlődés* terminus, mert az anyaországi nyelvhasználat is folyamatosan változott, a nyelvi kodifikáció pedig – amely a standardot szűkítette, merevítette és misztifikálta – szinte kizárólag csak erre volt tekintettel. A külső régiók nyelvhasználata pedig úgy változott külön-külön, hogy ebben a változásban a státusbeli hasonlóság alapján sok volt a párhuzamosság, az analógia. Ezt éppen mostanában látjuk egyre tisztábban, amikor az ún. közös ht-lista elemei összekerülnek az egyes régiókból. Ezért is gondoltunk arra, hogy ezeket az elemeket areális, nyelvföldrajzi szempontból is meg kell majd vizsgálni.

3. Mint lenni szokott, a határtalanítás is jóval korábban kezdődött, mint ahogy magát a programot a kutatóállomások munkatársai megfogalmazták volna, és megnevezték volna. 1994-ben a Nyelvtudományi Intézetben a *Magyar értelmező kéziszótár* megújított kiadásán dolgozó munkaközösség, annak vezetője, Pusztai Ferenc, szakmailag indokoltnak látta azt az igényt, hogy a magyar nyelv kisebbségi változataiból is kerüljenek be a szótárba olyan szavak, szókapcsolatok, jelentések, amelyek általánosan használatosak az egyes régiókban.[4] Ekkor már az is nyilvánvaló volt, hogy a megváltozott körülmények között nem lesz akadálya a szótár forgalmazásának sem a szomszéd országokban. Azt az elvárást pedig szintén méltányolni kellett, hogy a szótár minden magyar anyanyelvű használója érezhesse benne saját nyelvváltozatának jelenlétét, szimbolikus elismerését.

A szótárnak ez az ilyen értelemben is bővített kiadása, mint ismeretes, 2003-ban jelent meg. Ezzel az első lépéssel óhatatlanul együtt járó hiányokat és esetlegességeket mi magunk éreztük legjobban, akik ebben a bővítésben közreműködtünk, és ezeket jeleztük is abban az állásfoglalásban, amely a nyelvi irodák közös szövegeként a Magyar Tudomány júliusi számában jelent meg 2004-ben.[5]

Ebben az állásfoglalásban, amely 2003 júniusában készült, a további igényeket és a várható lépéseket is meghatároztuk. Felsoroltuk azt a hét szótártípust,

[4] Dr. Bakró-Nagy Marianne intézeti igazgatóhelyettes felkérő levele okt. 11-én kelt, Pusztai Ferenc körlevele, amely a válogatás szempontjait és a bővítés kereteit vázolta, 1995. jan. 11-én.

[5] Péntek 2004.

amelyekben szükségesnek véljük a kisebbségi nyelvváltozatok szóanyagának megjelenítését, és hozzátettük azt is, hogy „A szótárakon kívül más elméleti és alkalmazott nyelvészeti munkákban is szükséges tekintettel lenni a magyar nyelv határon túli változataira, mindenekelőtt a helyesírási szabályzatban, valamint a leíró nyelvtanokban, amennyiben ez utóbbiak kitérnek a regionális és regiszterbeli eltérésekre."

Noha az állásfoglalásban erre nem történt utalás, közben a Nyelvtudományi Intézet munkatársainak ajánlatára, kezdeményezésére, az ő felügyeletükkel, hasonló szellemben történt meg és történik az ún. *korpuszmunkálatokban* a Nemzeti Szövegtár anyagának kiegészítése.[6]

4. Az eddigi eredmények a munkálatoknak megfelelően három szinten vehetők számba: az egyes régiókban folyó munkálatok és az ezekkel kapcsolatos kiadványok, a régiók hálózati szinten összehangolt programjai és a Kárpát-medencei közös programok, amelyeknek eredményei Magyarországon megjelenő szótárakban, kézikönyvekben tükröződnek.

A közös programokat Magyarországon először az Akadémia Nyelvtudományi Intézete karolta föl: a kétnyelvűség-kutatások az Élőnyelvi Osztály, személyesen Kontra Miklós szakmai irányításával folytak; itt készült az ÉKsz. említett, 2003-as kiadása; és az Intézet a gazdája a korpuszmunkálatoknak is. A közös kutatások szervezésében, a kutatóállomások adminisztrálásában, az Akadémiával való kapcsolatukban, több fontos kiadvány megjelentetésében az Akadémia másik intézete, az Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet és annak vezetője, Szarka László vállalt fontos szerepet.

Tolcsvai Nagy Gábor, az Osiris Kiadó tervezett *A magyar nyelv kézikönyvtára* sorozat szerkesztője, szintén együttműködik a kutatóállomásokkal. Ennek az együttműködésnek az első eredménye a 2004-ben, a sorozat első köteteként megjelent *Helyesírás* (Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila munkája), amely szintén tartalmazza a határon túli nyelvváltozatok általános használatú lexikális elemeit: kisebb számban közneveket, nagyobb számban földrajzi neveket és intézményneveket. Kiss Gábor, a Tinta Kiadó vezetőjeként már a *Magyar szókincstár* (1998) szerkesztésében is tekintettel volt erre az igényre, és a további kiadványok előkészítésébe is bevonta a külső régiók munkatársait. Prószéky Gáborral, a Word-szövegszerkesztő programvezetőjével, szintén szoros az együttműködés.

A kutatóállomások együttműködésének összehangolását a közös kutatások és a közösen előkészített kiadványok tették szükségessé. A ht-listával kapcsolatos kutatóhálózati program legtöbb elemzése, ajánlása Lanstyák István nevéhez fű-

[6] Ezzel vált és válik folyamatosan a Szövegtár mai elnevezésének megfelelően *Kárpát-medencei Magyar Nyelvi Korpusszá*.

ződik. Ehhez hozzátartozik maga a folyamatos gyűjtés, leltározás, a nyelvi, lexikális adatokból kialakuló korpusz fejlesztése, gondozása, az egyes adatok elemzése. Lanstyák István körültekintő ajánlása szerint az elemzés a következőkre terjedne ki: szókészlettani, jelentéstani elemzés; nyelvtani, stilisztikai; nyelvváltozatok és regiszterek szerint; mindezek leíró, történeti, nyelvföldrajzi és értékközpontú megközelítésében. Fontos közös témaként merült föl Kárpát-medencei magyar helységnevek, földrajzi nevek kodifikációjának igénye. Ez is több mint egy évszázados mulasztást pótolna.

Az egyes régiók saját programjai közül csak azokat említjük példaként, amelyekben Erdélyben mi magunk is részt vettünk. Magyarországi kiadványok felkért munkatársaiként az erdélyi nyelvhasználat szempontjából véleményeztük a Deme–Grétsy–Wacha szerk. *Nyelvi illemtan* szócikkeit (Szemimpex Kiadó, Bp., é. n.); kiegészítettük a *Helyesírásunk. Szabályzat és szójegyzék* 9., bővített kiadását (szerk. Fábián Pál, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995, erdélyi közreműködő: Fazakas Emese, Péntek János); az említett *Magyar szókincstár*nak Fazakas Emese volt az erdélyi szerkesztője (főszerk. Kiss Gábor, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998). Az ÉKsz. új kiadásában Péntek János és Szilágyi N. Sándor működött közre. Eddigi erdélyi kiadványaink kettős céllal készültek: egyszerre kívánják pótolni fontos szaknyelvi regiszterek hiányát, és közelítik is ezeket a regisztereket az anyaországihoz a határtalanítás szellemében. Ilyen a *Román–magyar közigazgatási szótár* (szerk. Fazakas Emese. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 2002); a *Magyar–román közigazgatási szótár* (szerk. Benő Attila és mtsai. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 2004); a *Román–magyar gazdasági szótár* (szerk. Fazakas Emese. Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár, 2005). Most folyik egy oktatásterminológiai szótár kiadásra való előkészítése, egy román–magyar kulturális szótár szerkesztése, valamint a kodifikálandó földrajzi nevek korpuszának kialakítása.

5. Noha, mint említettem, az alakuló ht-listában éppen az volt a meglepő, hogy sok a hasonlóság, az analógia a magyar különböző kisebbségi változatai között, az összehangolásnak mégis vannak nehézségei. Ezek közül itt most hármat említek meg, és a harmadikkal már el is érkeztem előadásom Erdélyt érintő témájához. Az egyik ilyen nehézség abból adódik, hogy a kétnyelvűségre általánosan jellemző nyelvi folyamatoknak eltérő a dinamikája az egyes régiókban, a folyamatok más-más fázisai, szakaszai mutathatók ki a mai nyelvhasználatban. Erdélyt és a Muravidéket akár két végletnek is lehetne tekinteni, ha magán Erdélyen belül is nem volnának ebből a szempontból igencsak hasonlóan végletes helyzetek pl. a Székelyföld és Dél-Erdély viszonylatában. Változás is van a mozgás jellegében az elmúlt másfél évtizedben, és már az is megállapítható, melyek azok a nyelvi tények, lexikális elemek a korábbi időszakból, amelyeket nem kell regisztrálni. Az 1990-t megelőző mintegy négy évtized múlékony, a

korhoz kötött ideologikus kulcsszavai, kontaktuselemei kérészéletűeknek bizonyultak, kiestek a nyelvhasználatból.[7]

Az is megnehezítheti az összehangolást, kétségessé teheti az általunk elképzelt nyelvi tervezés sikerét, hogy jelentős szemléletbeli eltérés van a szakmabeliek körében a nyelvi tervezési célok tekintetében. Azok a nyelvészkollégák, akik a külső régiók „kétnyelvű" valóságában élnek, viszonylag egyöntetűen ítélik meg a helyzetet, azonos paradigmában gondolkodnak. A szemléletbeli eltérésben azonban távolról sem valamiféle „magyarországi" és „nem magyarországi" szakmai ellentét nyilvánul meg, hiszen – mint az előbbiekben jeleztem – eddigi eredményeink éppen közös eredmények. A természetes felfogásbeli különbségeken túlmenően két tényező áll a megosztottság hátterében: az egyik a nemzetközi szakirodalomban is szembenálló két elmélet, két paradigma, amely ellentétes módon ítéli meg a kétnyelvűséget, a nyelv és a beszélő ember, a nyelv és a nyelvet használó közösség viszonyát, a nyelvi közösségek viszonyait stb.[8] A magyar nyelvészek körében e kétféle gondolkodásmód közvetlen hatása kevésbé érzékelhető, inkább az a hagyományos, konzervatív „nyelvféltés" nyilvánul meg, amely nem bizonyos nyelvközi folyamatokban látja a beszélő emberrel, a nyelvi közösségekkel együtt, illetve bennük a nyelv veszélyeztettségét, hanem elsősorban az idegen nyelvi hatásban.[9] Noha talán nem volna nehéz belátni, hogy a nyelvmegtartás stratégiája még nemzeti keretekben is megelőzi a nyelvőrzés eszméjét vagy a nyelvféltés érzését. Ennek a belátásnak a hiánya tükröződik némelyek megnemértésében, abban, hogy paradox módon a határtalanításban nem a nyelvmegtartás és a konvergens nyelvi mozgás eszközét és szándékát látják, hanem a magyar nyelv „veszélyeztetését".

A harmadik olyan elem, amelyben jelentős különbség van az egyes régiók között: bizonyos korábbi kontaktusnyelvészeti vagy nyelvföldrajzi előmunkálatok megléte vagy hiánya. Van, ahol előmunkálatok híján szinte nullapontról, a jelenségek, a regionális vagy kontaktuselemek számbavételével, leltározásával kellett kezdeni. Máshol voltak ilyen előmunkálatok, ill. az elmúlt másfél évtizedben végzett élőnyelvi vizsgálatok hoztak sok mindent a felszínre.

6. Ebben a helyzetben nyelvföldrajzi szempontból és a nyelvi kölcsönhatások tekintetében is a magyar–román kontaktzóna a leginkább feltárt terület. Jól is-

[7] Ezeknek a korszak vizsgálatában lehet szerepük, a további nyelvi tervezésben semmiképpen nem.

[8] Erről részletesen l. Kontra 2006.

[9] Ennek adott hangot Balázs Géza 2005. ápr. 17-i a Kossuth Rádió *Édes Anyanyelvünk* műsorában, és ehhez hasonló értetlenkedést tükröz Fercsik Erzsébetnek az Osiris *Helyesírás* című kézikönyvéről írt recenziója is a Magyar Nyelvben (102 [2006]: 215–216).

mertek a 20. század második felében folyamatosan végzett kontaktusnyelvészeti kutatások (Bakos Ferenc 1982; Márton–Péntek–Vöő 1977; Zsemlyei 1979; Benő 2004), a nyelvföldrajzi kutatások és publikációk (elsősorban *A romániai magyar nyelvjárások* atlasza), a történeti anyagot enciklopedikus bőséggel felsorakoztató *Erdélyi magyar szótörténeti tár*.

A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai című szótári feldolgozásunkban a lexikális elemek nyelvváltozatok, nyelvi regiszterek, földrajzi elterjedés szerinti minősítését is elvégeztük. Ennek alapján a 4243 címszónak mintegy 10%-a tekinthető relevánsnak a határtalanításban, ehhez járulnak az újabb, szintén közhasználatúvá vált kontaktuselemek, az erdélyi magyar tulajdonnevek (főképpen a korábban figyelmen kívül hagyott földrajzi nevek és intézménynevek) és egyéb transzszilvanizmusok.

Magának a korpusztervezésnek is voltak Erdélyben előzményei a 20. század 2. felében. Ilyen célt szolgáltak a következő kiadványok: *Helyesírási tájékoztató.* „Ez a kiadvány „A magyar helyesírás szabályai" X. átdolgozott és bővített kiadása harmadik, lényegében változatlan lenyomata (Budapest, 1959), a Helyesírási Tanácsadó Szótár (Budapest, 1961), valamint más szótárak (A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Budapest, 1959–1962; Román–magyar szótár, Bukarest, 1964) felhasználásával készült." A szabályzati részt Szabó T. Attila gondozta, a szótári részt Gálffy Mózes, Kelemen Béla, Márton Gyula szerkesztette (Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969). – *Magyar helyesírási szótár.* Szerk. Gálffy Mózes, Kelemen Béla, Balogh Dezső. A kémiai szóanyagot Kékedy László válogatta (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978). – *Idegen szavak szótára I–II.* Szerk. Bakos Ferenc, Péntek János, Teiszler Pál. Kriterion Kézikönyvek sorozat (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979). Ennek előszavában olvasható: „…szükségesnek tartottuk, hogy az általánosan elterjedt szavak mellett szerepeltessük a hazai magyar regionális köznyelv és nyelvjárások sajátos elemeit is. Ezért a szótár anyagát kiegészítettük a köznyelv, a hivatalos nyelv és a szakmai nyelv leggyakoribb román elemeivel (ehhez forrásként Márton Gyula, Péntek János, Vöő István *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című munkáját használtuk fel)." (6).

A nyelvi kodifikálás kiterjesztését, romániai érvényesítését célozta: több más szótár, nyelvtan, tankönyv, a Kriterion Kézikönyvek teljes sorozata (16 mű 20 kötetben 1973 és l983 között, 320 000 példányban, folytatódott további kiadványokkal 1992-ig).

7. A transzszilvanizmust mint nyelvi jelenséget vagy nyelvi elemet geolingvisztikailag, nyelvföldrajzi szempontból lehet meghatározni: minden, amelynek izoglosszája Erdélyre korlátozódik, és nem teljesen lokális. Szociolingvisztikailag az olyan változók tekinthetők transzszilvanizmusoknak, amelyek földrajzilag megoszlanak: vagy a történeti Erdélyre, esetleg annak kisebb régióira (Székely-

föld, Belső-Erdély stb.) korlátozódnak, vagy a jelenlegi országhatárhoz igazodnak. Jellemző példák: *ázalék* 'májashurka, véreshurka, kolbász összefoglaló neve' (az SzT. adatai jórészt Kolozs és Szolnok-Doboka megyéből valók, ma is elsősorban itt használatos regionális köznyelvi szinten), *hamar* 'korán', *kap* 'talál', *kert* 'kert+kerítés', *ül* 'hosszabb ideig marad vhol' (pl. *Meddig ülsz Magyarországon?;* az ÉKsz.-ben *pejoratív* minősítéssel); *szén* 'parázs'; *burján* 'gyomnövény'*, kukkra dob (hajít)* 'magasra dob', *murok* 'sárgarépa'*, pánkó* 'fánk', *vinetta* 'padlizsán'*; jösztök; **a** nyáron*.

A közhasználatú román eredetű elemek szinte mind egyúttal a múltbéli vagy a jelenlegi erdélyi magyar nyelv sajátos elemei, azaz transzszilvanizmusok. Az élőnyelvi használat szempontjából romanizmusnak tekinthető minden olyan román eredetű elem, amelyet a beszélő is román(os)nak érez akár a jelentése, akár a hangalakja vagy szerkezete alapján. Ilyenek mindenekelőtt a xenizmusok a jelentés alapján (kulturálisan): *csorba* 'savanyú (hús)leves'*, kalugyer* 'görögkeleti szerzetes, remete'*, miccs* 'darált húsból kolbász alakúra összegyúrt, roston sütött ételféleség'*, muzsdéj* 'sós-ecetes fokhagymaöntet'*, pakulár* '(román) juhász'*, pópa* '(román) ortodox pap'*, preszkura* 'áldozati kenyér (ortodox rítusban) stb.; hangalak szerint: *aragáz* 'propán-bután gáz(kályha)'*, kazettofon* 'kazettás magnetofon'*, vinetta* 'padlizsán'. Kevésbé érzékelhető a jelentéskölcsönzés, a tükörszerkezet: *régiség* 'szolgálati idő', *hosszú fény* 'reflektor', *sok egészséget!*

A román eredetű elemek meghonosodásával, beilleszkedésével a korábbi kölcsönszó-vizsgálat behatóan foglalkozott (l. pl. Bakos 1982, 189–197). Mivel azonban az ezzel kapcsolatos publikációk fonetikusan, ill. a magyar írásmód szerint tartalmazzák ezeket az elemeket, semmilyen útmutatást nem találunk bennük az idegen szó és a jövevényszó megkülönböztetésére vagy az írott forma kodifikálására pl. az Idegen szavak szótárában. Szociolingvisztikailag nehézséget okoz a kódváltás, az interferenciajelenségek és a kontaktuselemek elkülönítése.[10]

A határtalanítással összefüggő kutatási program tehát a korábban lejegyzett adatok ellenőrzésével és körültekintő minősítésével kezdődik, kiegészül, és folyamatosan bővül újabb élőnyelvi adatok hiteles lejegyzésével és minősítésével. Az így összeálló közös korpusz válik alkalmassá arra, hogy a célnak megfelelő szelekció alapján forrásként szolgáljon a különböző típusú szótárak, kézikönyvek szerkesztéséhez, ill. kellő megfontolás alapján a kodifikáció kiterjesztéséhez.

8. A korpusztervezés, amelyhez a határtalanítás is tartozik, eltérő módon valósul meg a különböző nyelvi szinteken, és több, egymást követő fázisban valósítható meg. A **standard**, mivel inkább formális, inkább az írásbeliségben van

[10] Erről részletesebben l. Péntek 2006.

jelen és ilyen módon kodifikált, feltételezi a standardizálást és a kodifikációt. A standard erdélyi változata kiegészül transzszilvanizmusokkal, hivatali, közéleti, közigazgatási, oktatási, gazdasági terminológiával. A standarddal kapcsolatos szakmai vélemények is néha azt sugallják, hogy a standardizálás teljes egységesítést jelent, noha nyilvánvaló, hogy a standard nem zárja ki a természetes nyelvi változatosságot, a szinonimitást. A kodifikálás pedig elsősorban az írott forma egységesítését jelenti önállóként vagy szinonimaként. Az pedig naiv gondolat a standarddal kapcsolatban, hogy az anyanyelv nyelvi állományaként mintegy kötelező ismereti anyag volna. A határtalanítással a standardba esetleg bekerülő nyelvi anyaggal kapcsolatban sem az a lényeges, hogy azt mindenki megtanulja, mindenki ismerje, hanem, hogy mindannyian elismerjük, és nyelvi tudásunktól függően esetleg felismerjük. Szakmailag és attitűdben is azt a természetes folyamatot kell követnünk, amely a beszélők mobilitásával, a tömegkommunikációval a valóságban is történik.

Köznyelvi szinten, azaz elsődlegesen a beszélt nyelv szintjén, a határtalanítás köre az előbbinél tágabb. Tekintettel van bizonyos regionális ejtésváltozatokra, stiláris változatokra, regionális köznyelvi formákra, lexikális szinten pl. árucikkek nevére, ételnevekre stb. Ez a regionalizmusok, kontaktusjelenségek szélesebb körét jelenti.

A szaknyelvi regiszterekben az előbbiektől teljesen eltérő módon, jóval határozottabb az egységesség igénye. Pl. az ilyen kettősségeket, mint *aragáz ~ propán-bután gáz, vinetta ~ padlizsán, tva ~ áfa* (az első változat az erdélyi köznyelv eleme), köznyelvi szinten tudomásul kell venni, a szaknyelv szintjén viszont a szaknyelvi regiszternek az egyetlen közös eleméhez kell igazodni. Ez viszont a nyelvi tervezésben már a külső régiók magyar nyelvi változataiban lebontott szaknyelvek „helyreállítását" feltételezi az oktatásban, a tankönyvekben, a szaknyelvi szótárakban és a szaknyelvi használatban.

A fentiekből következik, hogy az egyes régiók **szubstandardjai** a számbavétel szintjén maradnak, és közvetlenül nem kerülnek be a határtalanítás programjába. A nyelvi jelenségek természetét, a nyelvhasználat sokféleségét, valamint a nyelvi mozgás dinamikáját ismerve előre látni lehet, hogy a most még hiányzó vizsgálatok, előmunkálatok elvégzése után sem lehet majd egyértelműen határt húzni ott, ahol soha nem volt, és nem is lesz éles határ: a standard és a szubstandard között.

Mindebben a munkában, amelynek most még inkább a kezdetén tartunk, külön fázisnak tekinthető tehát a nyelvhasználat tényeinek a folyamatos számbavétele az egyes régiókban, ezeknek közös korpuszban való megjelenítése, majd további lexikológiai és kontaktológiai vizsgálata, a közös korpusz „karbantartása" és esetenkénti eldöntése annak, hogy mi az, ami részévé válhat a szélesebb körű, „határtalan" magyar nyelvi kodifikációnak.

Irodalom

Bakos Ferenc 1982: A magyar szókészlet román elemeinek története. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benő Attila 2004: A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései. Erdélyi Tudományos Füzetek 246. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.

Csernicskó István 2004: Gondolatok a nyelvi egységről és a nyelvi változatosságról. In: Beregszászi Anikó–Csernicskó István: …itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint, Ungvár. 110–117.

Kolláth Anna 2005: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Magyar Tudomány 50: 156–163.

Kontra Miklós 2006: Nyelvi emberi jogi problémák. In: Benő Attila–Szilágyi N. Sándor (szerk.), Nyelvi közösségek – nyelvi jogok. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 9–29.

Lanstyák István 2005: Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Budapest. 179–186.

Márton Gyula–Péntek János–Vöő István 1977: A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Kriterion Kiadó, Bukarest.

Péntek János 2004: A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Magyar Tudomány 49: 724–726.

Péntek János 2006: Néhány (utólagos) észrevétel a nyelvek érintkezéséről. In: Vass László (szerk.), A mondat: kaland. JGyF Kiadó, Szeged. 301–304.

Szoták Szilvia 2005: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás; őrvidéki szavak magyarországi szótárakban. In: Keményfi Róbert (szerk.), Osztrák források – magyar kutatók, Österreichische Quellen – Ungarische Forscher. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke–Collegium Hungaricum, Debrecen–Bécs.

Zsemlyei János 1979: A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai. Kriterion Kiadó, Bukarest.

Transylvanisms, Words of Romanian Origin and the Program of Language Codification

The author presents the codification program for diminishing the differences between the Hungarian variants used in minority context in the Capathian Basin and to improve the the linguistic conditions for Hungarian-Hungarian dialogue.

That activity is focused on corpus planning activity, as well as on the extention of the language codification, and it is carried out by the linguists in the research centers of Hungarian Academy in the countries neighbouring Hungary. As a result of their works has already been published some dictionaries, which also presents the Hungarian bilinguals' language variants (Magyar szókincstár – Hungarian Lexical Thesaurus, Magyar értelmező kéziszótár – Hungarian Explonatory Dictionary, Helyesírás – Ortographical Dictionary).

The program institutionally is going on three levels: 1. separately in each geographical region (collecting linguistic data, analysing, editing publications with codification purpose); 2. in the research instution network of the region according to coordinated programs (common data corpus, coordinated researches); 3. co-operating of the research network with Hungarian academic institutions and publishing houses.

In common program the coordinated research is hindered by the fact that the linguistic processes are different according to their dynamic character, although there are also many similarities. Differences can be found among the oppininons of the linguists participating in the program and of other lingusits, too. In each region different preparatory works were carried out previously in the field of language contacts.

In Romanian Transylvania, which is historically a large region of Hungarian language and of Hungarian-Romananian language contacts, such preparatory works have been carried out and even the language planning has precedents. The specific elements of Hungarian in Translyvania is considered to be Transylvanisms, and most of them are also elements of Romanian origin. The regional language planning of the standard, of common language and of specialised languages of Hungarian in Transylvania is focused on these specific elements.

RÓZSAVÖLGYI EDIT (PADOVA)

A nyelv szerepe a kultúra, a nép és a nemzet azonosságtudatának alakításában

1. Bevezetés

Gazdasági és társadalmi együttműködés, amely az ember életének alapját képezi, csakis közös érintkezési eszköz, a nyelv segítségével képzelhető el. Ahogyan a termelés és a termékcsere folyamatai egyre inkább differenciálódnak és bonyolódnak a történelem folyamán, ahogyan az embernek kulturális igénye támad a fizikai megélhetés keretein túlmenően, úgy lesz egyre inkább szükség azon jelrendszer fejlesztésére és pontosítására, amely az adott termelési és csere-kapcsolatokban élő közösség legfontosabb és első pillanatban és egyértelműen megmutatkozó azonosítója lesz: a beszélt, majd az írott nyelv.

A nyelvet ebben az összefüggésben mint társadalmi tényt, mint kommunikációs eszközt, mint az emberi identitás, a közösséghez, kultúrához való kapcsolódás egyik legfontosabb elemét vizsgáljuk. Miután a történelmi események okozták a nagyobb arányú nyelvi változások megindulását, azt próbáljuk röviden áttekinteni, hogy a Kárpát-medencében a magyarság körében hogyan is alakult ez a történelmi-nyelvi kölcsönhatás, s a különböző korszakokon keresztül hogyan segítette mindez elő először egy nép, majd egy nemzet azonosságtudatának kialakulását, fejlődését.

2. A középkori magyar állam

A Kárpát-medence etnikai tarkasága a magyarság itteni megjelenésének kezdetétől adott volt. A 896-ban ide érkező törzsek többféle etnikumból álltak, ahogyan ez nomadizáló népeknél szokás, bár a többséget a magyarul beszélő népelemek alkották. Mellettük a források különféle török és más, pl. alán nyelvjárások meglétéről tanúskodnak. Az itt talált területen pedig déli és nyugati szláv, avar és különböző germán kultúrájú népek töredékei éltek.

Az új, letelepedett életmód az együttélés új szervezeti formáit teremtette meg. A X. század végén Géza fejedelem (972–997), majd főleg fia, István (997–1038) már területileg állandó határokkal rendelkező „államban" gondolkozott.

A rendezett államszintű kapcsolatokkal együtt járt az idegen népelemek beáramlása az országba. A középkori nemzetiségtörténet lényegében véve településtörténet: „népek gyűjtésének" története, *congregatio populorum*, ahogy e korban mondták.

2.1. A középkori nemzetiségtörténet első szakasza (az 1200-as évekig)

Erre az időszakra az elszórt faluközösségekbe való nagyszámú betelepülés jellemző. A nyugatról érkező német, francia, itáliai *hospeseket*, ahogy a kor nevezte a jövevény telepeseket, a következők vonzották a magyar állam területeire: a) kiváló természeti adottságokkal rendelkező, de még kihasználatlan földterületek; b) a rendezett, keresztény állam keretei; c) a nyugathoz képest igen alacsony népsűrűség („demográfiai szívóerő"); d) a királyság birtokos rétege szívesen látta őket, ui. érdekük volt a fejlettebb munkakultúrával rendelkező népelemek betelepítése.

Keletről a népvándorlások hajtották a magyar állam kapui felé a besenyőket és egyéb menekülő néptöredékeket (pl. úzokat), ill. a magyarság ősi, kazár rétegeihez újabb csoportok vándoroltak be.

A magyar királyság, bár a külsőségekben és szerveződésében teljesen igazodott a nyugat-európai hűbéri királyságok rendszeréhez, társadalmi, köznapi életében sokat őrzött meg a nomád hagyományokból. A nomád népek pedig teljesen természetesnek tekintették, hogy időlegesen alakuló törzsszövetségeik különböző etnikumú népelemeket foglaltak magukba. „Birodalmuk", azaz felügyelt területük gyarapítása azt jelentette, hogy minél több harcost és jószágot tudjanak magukhoz tartozónak.

A középkor általános szemlélete gyökerezett meg Magyarországon is, amely egyrészt pozitívumként tekintette a népi sokszínűséget, másrészt sajátos értékként tisztelte a népek hagyományvilágát és jogait (l. Szent István *Intelmei és Dekrétuma*). A betelepülőknek sem etnikai, sem vallási hovatartozását nem fenyegette senki sem.

Az első nagy betelepedési hullámban résztevő *hospesek* lényegében beolvadtak a magyarságba, spontán asszimiláció útján, legkésőbb a XIV. századra.

2.2. A középkori nemzetiségtörténet második szakasza (XIII. század)

Erre az időszakra a népes autonóm nemzetiségi tömbök, szigetek kialakulása jellemző. Megváltoztak a telepítés mind földrajzi, mind jogi-intézményi keretei, sőt társadalmi háttere is. A demográfiai feszültség nyugati irányban csökkent, kelet felől a nomád népelemek sodródását a mongol hódítás blokkolta. Ennek ellenére a telepesek áramlása folytatódott, főleg a környező országokból, a még lakatlan erdős, hegyes szélterületekre.

Új vonása e második betelepedési hullámnak, hogy a jövevények általában nem olvadtak be a magyarságba, hanem megőrizték etnikai azonosságukat. A szászok, kunok, jászok, németek, szlovákok, románok, ruszinok csoportjai betelepülésének közös rugóját a feudális Magyarország belső szerkezeti átalakulásában kell keresnünk. A királyi hatalom kiterjesztésének eszközévé válik a betelepítési politika. A jövevények akkor jelentettek gazdasági vagy katonai, következésképpen politikai ellensúlyt a nagybirtokkal szemben, ha összefüggőbb terüle-

ten és minél zártabb népi egységben éltek. Hűségük fejében pedig megtarthatták népük szokásait.[1] A királytól kapott kiváltságai révén az egész nép egységes *universitas* v. *comunitas* rangjára emelkedett, ahogy a kor nevezte az önkormányzattal rendelkező, autonóm jogközösséget.[2]

2.3. A középkori nemzetiségtörténet harmadik szakasza (XIV–XV. század)

Erre az időszakra a szélterületekre való betelepedés a jellemző. A magyar állam határain körös-körül, századokon át kiformálódó nációk közvetlenül kapcsolódtak egy rokon vagy azonos etnikai háttérhez, ahonnan állandóan kaptak utánpótlást. Ilyen a XIV. században kezdődött kisorosz vagy ruszin népesség betelepülése az északkeleti részekre vagy a szerbek nyomulása a déli országrészeken a XV. századtól. A Balkánról a szerbeken kívül bolgárok és bosnyákok is érkeztek, a térségben bekövetkezett politikai és katonai fordulatok kárvallottjaiként bebocsátást kérve. Köztük előkelő, nemes családok is voltak, akiket a magyar uralkodók szívesen befogadtak, ui. a határ menti területeken számítottak rájuk a törökellenes küzdelemben. Előkelőik a magyar uralkodó osztályhoz tartoztak, s részt vettek az ország politikai életében, parasztjaik pedig a királyság más nemzetiségű jobbágyaival álltak egy szinten.

2.4. A középkori magyar állam – összegzés

A középkor végi Magyarország népi összetételének listája egy tucatnyi népnevet foglal magába: németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, románokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténeket, franciákat, bolgárokat. Az akkori 4 milliós népesség kb. egynegyedét alkották.

Köznapi szinten mind a nomád hagyományok továbbélése, mind a keresztény életrendezési elv a különböző etnikumok türelmes egymás mellett élését eredményezték. Etnikai konfliktusokra csak akkor kerül sor, amikor a jövevények nem igazodnak a helyi termelési-napi életkeretekhez[3]. A középkori magyar királyságban az asszimilálódás nem a „nemzet”-hez, „etnikum”-hoz volt megkövetelt, hanem a keresztény egyházhoz.

A magyar királyságban a kezdettől fogva etnikailag különböző, mind nyugatról, mind keletről jövő népek megtalálták helyüket, mint területi-politikai és

[1] II. András, Erdély szász csoportjai számára, akik eredetileg 1160 körül II. Géza hívására települtek Erdélybe, 1224-ben hatalmas egybefüggő, autonóm területet jelölt ki, az ott élő székelyeket is áttelepítve keletre. Mindezt gazdasági érdekből, a szászok adóira számítva. IV. Béla pedig 1246-ban tágas néptelen területet engedett át a kunoknak a Duna-Tisza közén katonai érdekből.

[2] Ha Magyarországon külön *natio*-ként tartották számon a szászokat *(Saxones),* megkülönböztetve őket a németektől *(Alemanni, Teutonici),* sajátos autonómiájukból adódott.

[3] Pl. a kunok az 1230-as években továbbra is nomád életüket kívánják folytatni, más földjére hajtva barmaikat.

gazdálkodási egységben. Megőrizhették saját nyelvhasználatukat, ha a területek egymástól való elszigeteltsége, a közösségek befelé fordulása ezt megengedte. A középkori uralkodó családok önmagukban is etnikailag rendkívül vegyesek, tehát maguk a királyok is természetesnek tartották, hogy birodalmukban különböző, külföldről betelepülő etnikumok élnek. A középkori magyar állam időszakában (XI–XV. század) a magyar királyok tudatosan házasodtak Nyugat- és Kelet-Európa uralkodó családjainak sarjaival. A legújabb kutatások azt is kimutatták, hogy mire az Árpádok családja kihalt (1301), alig volt bennük „magyar vér".

Erre az időszakra jellemző a többnyelvűség és a társadalom nyelvi megosztottsága. A latin vált az írásbeliség és a más nyelveken beszélők kommunikációs kapcsolatává, gyakorlatilag az államnyelv rangjára emelkedett (a politika, a törvénykezés, a tudomány és a középkori egyetemek nyelve). A latin emelkedett, a magyar közönséges szituációkban (a falu, a család, a népköltészet, szóbeliség körében) volt használatos. A latin nyelv egységesítette az államot, a magyar pedig a népet. Mellettük azonban más nyelvek is használatosak voltak, ui., míg egyes népelemek (besenyők, kunok, jászok) asszimilálódtak, mások, a kompakt település-szerkezetben lakók (szlovákok, románok, erdélyi szászok) megőrizték identitásukat, anyanyelvüket. Sok helyen a betelepülők kétnyelvűek lettek vagy éppen ők maguk asszimilálták a körülöttük élő magyarokat (pl. szlovákosodás).

Kialakult tehát a Kárpát-medencében a többnyelvűség (egy-egy tájon általában kétnyelvűség), amit teljesen természetesnek tartottak, hisz a nyelvet mintegy természeti adottságnak, elidegeníthetetlen jognak fogták fel. Pozitívumként tekintették a népi és nyelvi sokszínűséget.

3. A mohácsi katasztrófa és következményei. 1526-tól a XVIII. század végéig

Magyarország a vesztett mohácsi csata után három részre szakadt. Középső részét, az ún. Hódoltságot, a török szállta meg, nyugati és északi megyéit, az ún. Királyi Magyarországot a magyar trónra került Habsburg Ferdinánd kormányozta, a Tiszától keletre pedig gyakorlatilag egy új állam jött létre, az Erdélyi Fejedelemség.

Mivel a török hódítás az ország közepén állapodott meg, Magyarország gyakorlatilag két kultúra, az európai keresztény és a török muzulmán ütközőzónájává lett. A török hódítással és előrenyomulással együtt járó állandó háborúskodás, területi elhelyezkedésénél fogva elsősorban a magyarságot érintette és tizedelte. Így aztán a korábban a királyság peremterületein élő nemzetiségek (szlovákok, románok, de elsősorban szerbek) minden irányból előrenyomultak az ország közepe felé. Ez a helyzet arra is ösztönözhette volna a Hódoltság egyre kevesebb számú magyar népét, hogy felzárkózzon a törökhöz vagy hasonuljon más nemzetiségekhez, és idővel elveszítse megkülönböztető jegyeit. Ez azonban nem történt meg. Külső és belső tényezők együttes hatásának köszönhető, hogy a 150 éves török uralom csak néhány motívumot hagyott maga után emlékül.

Magyarország volt az egyetlen olyan keresztény ország, amelyet a törököknek csak félig-meddig sikerült bekebelezniük. A Hódoltság, a királyi Magyarország és Erdély közt a határok mindvégig nyitva álltak a magyarok, de csak a magyarok előtt (ezen a török apparátusnak sem állt érdekében változtatni). A XVI. században a magyar feudalizmus hódoltsági pozícióit az adóztatás mentette át, ui. a Hódoltságban élő közrendűek nemcsak a töröknek adóztak, hanem a magyar földesuraknak, egyháznak és államnak is. Ez persze keserves terhet rótt rájuk, de pontosan ez az egyén életét megnehezítő teher tartotta fenn azt a tudatot, hogy a Hódoltságban élők is az egy és oszthatatlan magyar társadalom tagjai. A XVII. században pedig a Hódoltságon túli magyar nemeseknek sikerült visszaszerezniük közigazgatási és jogszolgáltatási funkcióik nagy részét is. Magyar ember számára csak a Hódoltságon kívüli magyar fórumok, nemesi vármegyék és törvényszékeik, szolgálhattak ítélettel, míg a délszlávok ügyeit a török bíróságok intézték.

Ugyanakkor erőteljes belső motiváció is kellett a magyarságtudat fenntartásához, s ezt a gyorsan terjedő reformáció ösztönzéseiben kell felismernünk, amely a lehető legjobb pillanatban érte az önértékelési válságba sodródott magyarságot, megerősítette a Hódoltság népében a nyugati kultúrához való tartozás tudatát. Források bizonyítják, hogy a hódoltsági ill. a Hódoltságból származó magyarok óriási erőfeszítéseket tettek a reformáció meggyökereztetéséért, aktívan részt vettek a hitvitákban, valósággal versengtek egy-egy híresebb prédikátorért. Hatalmas áldozatokat hoztak a reformáció által létrehozott iskolák fenntartására. A katolikus egyház, főleg a hódoltsági jezsuita és ferences papok, hamarosan átvette ellenfele módszereit, s mind az anyanyelvűség mind a népoktatás terén nekik is nagy szerepük volt a magyarságtudat megőrzésében.

Kulturális szempontból a reformáció legnagyobb jelentősége az anyanyelv középpontba állítása volt. A latin nyelvűség egyeduralmának megrendítéséhez a reformáció adta meg az első, erőteljes lökést. Általa válik lehetővé nagyobb arányokban az a folyamat, amely a kolostori irodalommal már megindult: a nemzeti nyelv kiképzése előbb a vallásos műveltség szolgálatára, majd a profán irodalom művelésére.

Az 1699-es karlócai béke következménye, hogy egész Magyarország és Erdély átkerült a Habsburg hatalmi szférába, bár Magyarország sohasem tagozódott be olyan erősen a Monarchiába, ahogyan azt az uralkodó család szerette volna.

A török világ után önkéntes bevándorlások (szlovákok, ruszinok, románok, délszlávok, főképp szerbek) és szervezett telepítések (főként németek) indultak meg olyan nagy arányban, hogy ezt a népmozgást „új honfoglalás”-nak is hívják. Ezt is jó szemmel nézték, sőt elősegítették, hisz szükség volt a munkás kézre az elnéptelenedett területeken, ill. védőkre a határokon.

A Kárpát-medence etnikai viszonyai, ma is ismert formájukban a XVIII. sz. nagyarányú spontán és szervezett települési mozgalmai során alakultak ki. A

különböző nemzetiségek közti viszony, együttélésük módja még mindig, és egészen a XVIII. sz. végéig a középkori viszonyokra emlékeztetett, s ez pontosan megfelelt a feudális rendi nemzet ideológiájának.

Fontos tisztáznunk, hogy a kor úgymond politikai szótárában mit is jelent a nemzet. A magyar nemzet és a magyar nemzetiség kategóriái távolról sem fedték egymást. A nemzet *(natio)* a nemességet jelentette, nem az egész ország lakosságát. A „magyar nemzet" ebben az értelmezésben nem etnikai fogalom volt. A szigorú, jogi értelmezés mellett élt egy tágabb, a keresztény egység talaján álló felfogás is, ez a magyar nemzet részének tekintette az összes rendet. Aki beletartozott a 4 rend (1. – katolikus klérus, 2. – főurak, 3. – nemesség és katonaság, 4. – a királyi városok polgárai) valamelyikébe, a császár híveként is, akkor is, ha egy szót sem tudott magyarul, a magyar nemzet tagja maradt.[4] A magyar nemzet a XVIII. sz. elején középkori gyökerű, feudális rendi nemzet volt, amelynek politikai, társadalmi és kulturális életét az első két rend irányította.

Nyugat-Európában a nemzeti nyelvek már a XVI–XVII. századra átvették azt a szerepet, amelyet a latin századokon át betöltött. A XVIII. század végi Magyarországon azonban a latin volt még az államnyelv (a törvényhozás, a felső- és középfokú közigazgatás és igazságszolgáltatás, a felső- és középfokú oktatás nyelve, a tudományos nyelv, a római katolikus egyház nyelve), noha kb. huszonötezren beszélhették. A mindennapi érintkezés nyelve a magyar, német, horvát, szlovák, román, szerb volt. Az ország lakosait nem a nyelvi, hanem a vallási különbségek fordították szembe egymással.

4. A XVIII. század vége – XIX. század

A XVIII. sz. végén a francia forradalom megdöntötte az uralkodói abszolutizmus és a feudális kiváltságok rendszerét. A polgárság a nemzet nevében saját kezébe vette a francia nép, társadalom és állam irányítását. Az állam határain belül elvben csak egy nemzet élt, a francia, egyetlen hivatalos nyelv volt, a francia. Így született meg a polgári nemzeti állam ideálja, amely mintaképe lett a kelet-közép-európai népeknek is, mikor elérkeztek a polgári nemzetté válás időszakába. E népek nemzeti fejlődése azonban más, hiányosabb, kedvezőtlenebb feltételek közt indult meg.[5]

[4] Ha egy idegen magyar nemességet (ún. *indigenátust*) v. királyi városi polgárjogot szerzett, Magyarországon a nemzet tagjának számított. Különösen az 1. és 4. rend tagjai közt voltak sokan nem magyarok. Leginkább a 3. rend tekinthető tömegében magyarnak, bár köztük is voltak német, szlovák, román és főleg horvát nemesek.

[5] Gazdasági-társadalmi elmaradottságuk miatt polgárságuk gyenge volt. Nem rendelkeztek saját államszervezettel, hiszen a XVII. sz. elején már soknemzetiségű birodalmak keretében éltek, az alárendeltség különböző szintjein. A történetileg kialakult politikai határok nem feleltek meg az etnikai határoknak.

Amikor az 1830 körül Magyarországon színre lépő liberalizmus a polgári nemzet megteremtését tűzte ki célul, az új államközösség jellege megváltozik. A középkori feudális típusú nemzet (*natio*) lényegében magyar volt, mint láttuk: gyakorlatilag a nemességet foglalta magába, amelynek több mint 80%-a magyar volt vagy annak vallotta magát. A polgári nemzetben, amelynek az ország minden lakosa egyenjogú tagja lesz, a magyarság kisebbségbe kerül. A magyar etnikum, bár a soknemzetiségű országban viszonylag a legnépesebb, az összlakosságnak (beleszámítva Horvátországot, Erdélyt és a Katonai Határőrvidéket is) csak kb. 40%-át tette ki: 14 millió főnyi lakosságból kb. 6 millió volt magyar. Tehát itt megint előállt egy hasonló krízishelyzet, mint a XVI. században a török megszállás idején, ti. kevés a magyar.

Ami döntött abban, hogy a Kárpát-medencében melyik legyen az államszervező nemzet, az a magyarság relatív számbeli többségén túl egyrészt az a tény volt, hogy a magyarok, a németeket leszámítva, a többi etnikum előtt jártak a társadalmi-kulturális fejlődés terén, de főleg az, hogy a korabeli Magyar Királyság legszervezettebb ereje, a nemesség, magyar volt. S a Kárpát-medence térségében, polgárság híján, ez a magyar nemesség, pontosabban a magyar liberális nemesi reformellenzék indította meg a küzdelmet a polgári átalakulásért és a nemzeti önállóságért a Habsburg abszolutizmus ellen. Ez a liberális nemesség pedig magától értetődőnek tekintette, hogy a polgári nemzeti államot a régi, történeti állama keretein belül, a magyar nyelv fogja össze.

Az 1840-es évekre megszületett az ezt a törekvést alátámasztó elmélet is, amit mai, modern terminológiával politikai nemzet kategóriájának hívnánk. Eszerint a nyelv és az etnikum önmagukban nem nemzetteremtő tényezők: nemzetté az etnikum csak akkor válik, ha politikailag is megszerveződött államot alkot, és saját történelme van. Azaz a Kárpát-medencében csak a magyarok, és, bizonyos megszorításokkal, a horvátok, léphetnek fel nemzeti igényekkel. Ennek alapján a magyar liberálisok elismerték nemzetnek, nemzetiségnek a horvátokat, de nem ismerték el annak a rendi előzményekkel nem rendelkező többi etnikumot.

Kik voltak ők? A többi etnikum? Délkeleten románok, főleg északon szlovákok, sokfelé elszórtan németek, délen szerbek, északkeleten ruténok (kárpátukránok), s helyenként más, kisebb etnikai elemek. A XIX. sz. első felében kb. 12-14 néppel kell számolni, ami óriási problémát jelentett, hisz náluk is megindult, és különböző fokokra ért, a nemzeti fejlődés, az egy nyelven beszélők körében a nemzethez tartozás öntudatosodásának folyamata.

A nemzeti fejlődés a közép-kelet-európai térségben a klasszikus francia típustól eltérő változatokat hozott létre. Az egyiket a teljesebb társadalmi struktúrával, saját nemességgel és rendi történeti múlttal rendelkező etnikumok képviselik (magyar, horvát és lengyel). A másik változat a hiányos feudális struktúrá-

jú, saját feudális vezető osztállyal és rendi történeti múlttal nem rendelkező etnikumoké.

A második változatot képviselő etnikumoknál az értelmiség kapott nagy szerepet a nemzeti ideológia megfogalmazásában, a nemzeti kultúra előmozdításában. A politikai lét hiányosságai miatt buzgón kerestek a múltban és a jelenben olyan igazi vagy vélt motívumokat, amelyek a nemzeti öntudatot erősíthették (l. a pánszlávizmus vagy a dákó-román elmélet).[6] Maga a kérdésfeltevés is veszélyes és romboló hatású ezekben a mítoszokban: melyik nép élt előbb a Kárpát-medencében, melyiknek van több joga, hogy a később betelepülők fölött uralkodjon? Vagyis: melyek azok a modern nemzetek, amelyeknek egy mitologikus múltból származó mélyebb kultúrájuk van? Ez egyfajta értelmetlen versengésbe sodorja a különböző népeket, amelyek közül szinte mindegyik, vagy legalábbis a nagyobb súllyal rendelkezők, megalkották a saját kárpát-medencei küldetéstudat-mítoszukat, kiválasztottságuk mítoszát, más-más indoklással.

A magyarságról kialakult előítéletek terjesztői között Johann Gottfried von Herdert kell megemlíteni, aki 1784 és 1791 közt megjelent alkotásában (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit)* a szláv népek küldetéséről, s a magyar nemzet és a magyar nyelv pusztulásra ítéltségéről így szól: „A mások közé ékelt kisszámú magyaroknak századok múltán talán már a nyelvét sem lehet fölfedezni." (Dobossy 1993, 48).

Erre a magyar válasz, bár jóval később, a XIX. sz. végén érkezik, amikor tudatosodik a magyar közgondolkodásban az a tény, hogy a történeti Magyarország területén a török hódítás óta a magyar etnikumhoz tartozók csak viszonylagos többséget alkotnak. És ez valóságos félelmet keltett, hisz a magyarság gyengeségét bizonyította. A magyarság államszervezői hivatását kellett tehát bizonyítani, amitől a lélekszám növekedését is remélték, asszimiláció útján is. Ilyen volt pl. Grünwald Béla *A Felvidék* c. (1878) tanulmánya, amelyben ezt írja: „A magyar nemzet missziója s legmagasabb célja fenntartani magát uralkodó elemként az önálló magyar államban... A magyarság, amikor az önálló fejlődésre képtelen, s az alatta álló kis népfajokat asszimilálja s egy magasabban álló népfajba olvasztja, az emberiségnek szolgál, mint a civilizáció bajnoka." (Dobossy 1993: 53).

[6] Dobossy László (1993) meghatározása szerint „… nemzeti mítosznak, ... azt a szellemi konstrukciót nevezem, amely egy múltbeli helyzetet, állapotot, eseményt úgy mutat be, s olyként értelmez, hogy a keletkezés valódi körülményeivel mit sem törődve a jelen ábrándjainak és álmainak ködébe burkolja. Vagyis: nem a múlt tényeit, hanem a jelen hiedelmeit, esetleg kívánalmait követi. Ennek pedig nem lehet más következménye, csak az, hogy az egymás mellett, sőt gyakran egymásba fonódottan élő népekben ideológiai tápot kap a gyanakvás, a gyűlölet, az ellenségeskedés." (47)

Azért tartottam fontosnak a nemzeti mítoszok romboló hatásának kiemelését, mert ezek mutatják meg legvilágosabban, legkirívóbban a felszínen azt, hogy a Kárpát-medencében ekkor, a XVIII. sz. végén – a XIX. sz. elején egy hatalmas változás, törés történik a múlthoz képest. Ekkor alakulnak ki a konfliktusok a soknemzetiségű Magyarországon, a magyar liberális nacionalizmus nemzetépítő törekvései nyomán, a magyarok és más etnikumú népek között. És ekkor válik fontossá a nyelvkérdés feltevése is, amelyet ösztönzött a felvilágosodás anyanyelvi kultúrát szorgalmazó eszméi mellett Herder előbb idézett jóslata a magyar nyelv kipusztulásáról, ill. II. József 1784-es nyelvrendelete, amely a latin helyett a németet emelte annak pozícióiba (az államigazgatás és a felsőoktatás nyelve) az egész Habsburg Birodalomban.[7] Ekkor vetődik fel először Magyarországon, hogy a nyelvi kérdés összekapcsolódik az emberi jogok kérdésével. A magyar nemesség a XIX. sz. elején tisztában volt azzal, hogy az államterületen akkor lehet a magyar a vezető nemzet, ha államnyelvvé a magyart teszik. Az anyanyelv ekkortól a nyelvközösség nemzeti létének bizonyságául szolgál. A nemzet, mint az egy nyelven beszélők közössége, társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül, ezekben az években született meg egész Kelet-Európában. Ennek a nemzetnek, amely először csak néhány ember öntudatában élt, azért volt szüksége a mindenki által megértett és beszélt nyelvre, hogy ez megkülönböztesse másoktól, felébressze a nemzethez tartozás öntudatát.

A reformkorban (1830–1848) megfogalmazták a polgári nemzeti átalakuláshoz szükséges vezérelveket, irányvonalakat. Az országgyűléseken főszereplővé válik a nyelvkérdés, és 1830-tól fokozatosan történik a magyar nyelv kiterjesztése az 1844. évi II. törvénycikkig, amely szentesíti a magyart, mint államnyelvet. Az 1844-es magyar nyelvi győzelem csak 1860-tól érvényesülhetett maradéktalanul, de ekkor már új probléma is jelentkezik: a később kifejlődött nemzetiségi nyelvek törekvései.

A magyarok és nem magyarok ellentéte a polgári államszervezési elvből és a modern munkarendből következik. Annak következtében, hogy a Habsburg Birodalomban ill. Magyarországon az államhatáron belül sok különböző etnikum élt, súlyos ellentmondásokkal kellett a politikusoknak szembesülniük. Ha az egyik nyelvet (magyar, német) elsőbbségben részesítik, azzal más népek nyelvhasználatának jogát sértik. Ha viszont lemondanak az egységes államnyelvről, lehetetlenné teszik a modern államszervezet működését. A XIX. századi új polgári állam a maga bonyolult intézményeivel (vasút, postarendszer, stb.) megkívánja az adott terület igazgatásának egynyelvűségét. Ugyanakkor, míg az államszervezés érdeke az egynyelvűséget, addig a korszerű termelés érdekei az anyanyelvűség ápolását kívánják, hisz a szükséges szakértelem anyanyelven sajátít-

[7] A széleskörű elégedetlenség miatt az uralkodó 1790-ben kénytelen volt visszavonni ezt az eredetileg gyakorlati szempontok vezette rendeletet.

ható el tökéletesen. A két érdek ütközése nyomán felmerül a dilemma: mennyiben sajátítsák el a nem magyar etnikumúak a magyart, mi legyen az iskoláztatás nyelve? A nemzeti kérdés és ezzel együtt a nyelvkérdés ettől kezdve minden magyar politikának komoly gondokat okozott.

A reformkor és a 48-as forradalom magyar nemzetfelfogásának egyfajta „befogadás", és nem az erőltetetés volt lényegesebb vonása, bár kétségtelenül számítottak arra, hogy a polgári haladás programja és a magyar iskolázás által sokan válnak magyarrá. Az 1848. évi forradalom a feudális kiváltságokat és a jobbágyságot eltörölve mindenkinek megadta az új polgári jogokat, nemzetiségi különbség nélkül, de egyénileg. Megindulhatott a polgári nemzetek teljes struktúrájának kiépülése. Csakhogy a nemzeti mozgalmak az egyéni jogokon túl igényt tartottak a kollektív elismertetésre és később területi és politikai jogokra is. Miután pedig ezt nem kapták meg, mindinkább szembefordultak az új magyar állammal, és a Habsburg hatalom oldalára álltak.

Az 1849. júl. 28-án elfogadott nemzetiségi törvény úttörő módon biztosította a hatóságok előtti szabad nyelvhasználatot, a helyi közigazgatásban és az iskolában pedig a többségi nyelv használatát. A törvényt azonban már nem tudták végrehajtani.

A forradalom leverése után a Habsburgok megfosztották Magyarországot a politikai hatalom és véleménynyilvánítás minden legális fórumától. Ugyanakkor a több helyről is elinduló nyelvi szeparatizmus ellen az „oszd meg és uralkodj" elvének nemzetiségi nyelvekre fordításával reagáltak, amellyel megerősítették a későbbiekben is ható nemzetiségi ellentéteket.

1867-ben válik lehetővé a Kiegyezés, amely az egyetlen reális állampolitikai megoldás a térség minden nemzete számára. A politikai konszolidáció nagy vállalkozó kedvet teremtett Magyarországon, és tőkét vonzott be nyugatról. A gyors fejlődés és a gazdasági megerősödés csak erősítette az önálló nemzeti törekvéseket.

A magyarok számára egyre fontosabb cél a nemzeti függetlenség, s a nemzetiségi probléma háttérbe szorul. Sajnálatos módon nem gondolkodnak azon, hogy hogyan lehetne elérni, hogy a nemzetiségek jól érezzék magukat a magyar állam keretein belül. Ezért aztán azok a nemzeti mítoszok, amelyek a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején ártatlan ábrándozásokként indultak, költők, bölcselők, ideológusok tollából, a XIX. sz. végén, majd a XX. században befolyással vannak a történelemformáló egyéni és közösségi tudatra, ill. közvetlenül maguk is alakítják a történelmet.

A XVIII. század második felében születő új közösségfogalom és a nyelv státusának változása között fennálló összefüggések feltárása korántsem egyszerű és magától értetődő. Ezek mögött, mint láttuk, egy különleges és bonyolult helyzet áll. Bíró Ferenc (2005: 17) szavaival élve: „Azok a problémák, amelyek e pillanatban beláthatók és azok a kutatási célok, amelyek ennek alapján megmutatkoz-

nak" három területet jelölnek ki, „amely a magyarországi nyelvkérdés szempontjából különösen fontosnak látszik. Ezek meg is egyeznek, de el is térnek a többi európai országban mutatkozó trendektől, viszont ebben a pillanatban nem látható tisztán az sem, hogy milyen viszonyba állíthatók egymással. Az egyik az *ideológia* – már most jól látszik, hogy a nyelvkérdés különféle interpretációi a 18. századi magyarországi társadalom bizonyos rétegeinek érdekeit szolgálták. A második a *nyelvhasználat* (milyen viszonyban voltak a korabeli Magyarországon használatos nyelvek), a harmadik pedig a *politika:* ha a nyelvkérdés jó ideig nem is volt tárgya politikai közbeszédnek, annál fontosabb kérdés, hogy mikor és hogyan lett az, s ez milyen következményekkel járt. … Már a valóban termékeny kérdések feltétele sem látszik egyszerű dolognak. … tudásunk egy hiteles modell kidolgozásához igencsak hézagos."

5. A XX. század

Mit hozott 1918, a történelmi Magyarország összeomlása? Megadta a lehetőséget, a polgári munkaerőképzés igényeinek megfelelően, a különböző etnikumú társadalmaknak a sokoldalú anyanyelvi képzéshez, hogy kiteljesítsék nemzeti vágyaikat. De széttörte a munkaerő, a szakértelmek és a gazdaságilag egymást kiegészítő területek cseréjének rendszerét. Az egyes etnikumok nyomorúságát a szociális és kisállami nyomorúság váltotta fel.

Magyarország soknemzetiségű országból csaknem tiszta egynemzetiségű országgá vált. A születő új államokban a Habsburg birodalom és a Monarchia tipikus nyelvpolitikai problémái születtek újjá, de megoldást nem találtak.

A helyzet még kritikusabbá vált a II. világháború után.

A XX. század újabb nagyobb fordulópontja a rendszerváltás. Vérontás és kegyetlenség nélkül, először a történelemben. Ez egy olyan hatalmi bázist nyújt Magyarországnak, amelyre történelmünk folyamán ritkán volt példa: igazán önálló, független külpolitikát folytathat.

Egy új hatalmi modell van kialakulóban, egy belső legitimáción alapuló, a külpolitikában integratív modell, amely fejlett és integrált Európában gondolkodik. Az európai globalizáció során a politikai eredetű határok el fognak tűnni, és kölcsönös, gazdasági-termelési érdekeken alapuló közösség jön létre. És pontosan ez az óriási kihívás, a globalizáció késztet még inkább a nemzeti azonosságtudat pontos körvonalazására. Európát nem az érdekli, hogy Magyarország mit kaphat, hanem, hogy a magyarok mit adhatnak, mivel gazdagíthatják Európát. Ebben az új koncepcióban fontos szerepet kap a kölcsönösség és egymás értékeinek tiszteletben tartása. Így talán lehetőség nyílik arra is, hogy az európai keresztény szellemű magyar nemzet kulturális újraegyesítése is létrejöjjön.

6. Befejezés

A XXI. században mintha bezáródna egy kör. Mintha sok évszázad próbálkozásai és veszteségei után lehetőség lenne arra, hogy visszatérjünk, persze egy magasabb szinten, ahhoz a kozmopolita modellhez, amelyet a Kárpát-medencében élő első magyarok képviseltek, ahol a gazdasági integráció volt a nemzet létének alapja, és a más, a másság nem okozott félelmet, hanem gazdagította az országot, ahogy azt Szent István tanította Intelmeiben.

Irodalom

Bíró Ferenc (szerk.) 2005: Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből. Argumentum Kiadó, Budapest.

Boronkai Szabolcs (szerk.) 2003: 21. századi enciklopédia. Magyar történelem. Pannonica Kiadó.

Dobossy László 1993: A nemzettudatot torzító mítoszok. INFO-Társadalomtudomány 25: 43–49. MTA Könyvtára–MTA VITA Alapítvány, Budapest.

Glatz Ferenc (szerk.) 1989: Magyarok a Kárpát-medencében. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest.

Horváth János 2005: Horváth János irodalomtörténeti munkái I. Osiris, Budapest.

Kellner Douglas 1995: Media Culture. Cultural studies, identity and politics between the modern and postmodern. Routledge, London–New York.

Kiefer Ferenc (szerk.) 2003: A magyar nyelv kézikönyve, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Komlós Aladár 2006 (1947): Irodalmunk társadalmi háttere. Múlt és jövő kiadása, Budapest.

Kósa László (szerk.) 1991: A magyarságtudomány kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Romsics Ignác–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) 2005: Mi a magyar? Habsburg Történeti Intézet–Rubicon Kiadó, Budapest.

Sipos Lajos (szerk.) 2002: A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája. Magyar Könyvklub, Budapest. (Második, javított kiadás. Alapkiadás: Dunakanyar Kiadó, 2000.)

Szerb Antal 1934: Magyar irodalomtörténet. Magvető Kiadó, Budapest.

Tringli István 2003: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. Vince Kiadó, Budapest.

Völgyes Iván 1990: A hatalom csapdája: helyünk Európában, helyünk a világban. INFO-Társadalomtudomány 12: 43–49. MTA, Budapest.

The role of language in the process of the formation of a people's and a nation's self-consciousness

Economic and social co-operation among human beings is only possible using a common means of communication, i.e. language. While processes of production and of trade are becoming more and more complex during the course of history, while, beyond the sphere of physical survival, a need for cultural growth is being arisen in human beings, there is a requirement for the increase, accuracy and precision of the system of signs which becomes the most important element identifying a given human community unambiguously and at the first glance, i.e. language, the oral, then its written version.

In this respect, language is looked upon as a social feature, as a means of communication, as the most significant element of the identity of a human being, of his/her relationship to a community. Our claim is that some historical events are responsible for the main linguistic transformations. This study aims at a brief survey on how this mutual cause and effect relationship between history and language is realized in the area of the Carpathian Basin among the Hungarians and how all this supported the raising and the development of a people's and then a nation's self-consciousness.

SZABÓ DEMETER ÉVA (KOLOZSVÁR)

A nyelvi jogok jelenlegi helyzete Romániában

A 20. század közepén a jogalkotást az univerzalitás jellemzi, az egyetemes megközelítéssel próbálják megoldani mind a többség, mind a kisebbség körében felmerülő jogi kérdéseket, ezért nem tesznek különbséget kisebbség és többség között. Ekkor még a nyelvi kérdés rendezésének szükségessége fel sem merül. A pozitív jogelismerés a nyelvi jogok kérdésében megjelenik ugyan, de egyelőre csak a speciális nyelvi jogok területén, és nem érinti összességében a nyelvi jogok kérdését. A 60-as évek közepére jelenik meg a nyelvi kérdés a jogalkotásban, a kisebbségi problematika szerves részeként. Már ekkor kialakul az a súlyeltolódás, amely napjaink és Románia jogalkotását is jellemzi (mint azt a továbbiakban látni fogjuk): a nyelvi kérdés csak a kisebbséggel kerül összefüggésbe, a saját nyelv használata a kisebbség „kiváltsága", a többség esetében nem merül fel a saját nyelv, az anyanyelv használatának joga, problematikája.

A 90-es évekre érik meg a nemzetközi politika arra, hogy elismerje, a kisebbségeknek szükségük van a védelemre, azonban a 20. század utolsó évtizedében született különböző Európa tanácsi és ENSZ-dokumentumok, azonkívül hogy explicitebben fogalmaznak a kisebbségek jogait illetően, nem hoznak előrelépést a kisebbségi jogvédelem ügyében; a puha törvények kategóriája mellé be lehetne vezetni a „szégyenlős törvények" kategóriáját is: a jogok kifejtése már nem csak a megengedő formulákban ölt testet, hanem a nagyon visszafogott és tartózkodó megfogalmazásokban, olyan szövegekben, ahol az alaki szabályozások hiánya az anyagi jogok megfogalmazását teszi hiábavalóvá – „szégyenlős törvény" éppen azért, mert nem fejti ki az ellenőrzési mechanizmusra vonatkozó kérdéseket.

A nyelvi jogok terén számos paradoxonnal találkozhatunk, ezek a jogalkotók és a jogélvezők különböző szemléletéből és elvárásaiból fakadnak. Elsősorban a kollektív jogoknak az egyéni jogok elvével való ütközésének lehetünk tanúi: a kisebbség kollektív jogokat szeretne, a többség legfennebb egyéni jogokat garantálna, mivel a kollektív kisebbségi jogok elismerése sérti vagy sértené az egyéni jogok eszméjét és doktrínáját, de a jogegyenlőség elvét és a diszkrimináció tilalmának elvét is. Ezzel szemben a többség számára biztosított a kollektív jogok intézménye az alkotmányban lefektetett hivatalos nyelv intézményével (Andrássy 1998: 31–35). Ha a történelem fintora miatt fordul a kocka, a kisebbség többségi helyzetbe kerül, a többségi pedig kisebbségibe, azonnal megváltozik a jog intézményéhez való viszonyulás is: aki eddig a kollektív jogokért küzdött, már csak egyéni jogokban gondolkodik, aki pedig az egyéni jogokat támogatta, ezután a kollektív jogok mellett tör lándzsát (Kovács 1994: 154).

A nyelvi jogok kérdése elkerülhetetlenül a kisebbségek fogalmát konnotálja. Nyelvi jogokról beszélni annyi, mint a kisebbség jogairól értekezni. Ezt a szoros összekapcsoltságot indokolja az, hogy annak ellenére, hogy a modern állam nyelvi joga egy nagyon széles skálán mozog, a nyelvi jog egészével a kutatók még nem igazán foglalkoztak, érdeklődésüket csak egy részterület, a kisebbségi nyelvi jogok keltették föl. Ezért a nyelvi jogok elmélete elsősorban a kisebbségi jogok elméletén belül, annak részeként fejlődött. Felvetődik a kérdés, hogy miért kapcsolódik a nyelvi jogok kérdése a kisebbséghez, és miért nem jelent a nyelvhasználat problémát a többségi csoporthoz tartozók számára. Ennek egyszerű magyarázata az, hogy a többség számára sohasem jelentett problémát jogainak érvényesítése (és ezen belül nyelvi jogainak érvényesítése), mivel a többség az, amely a hatalommal rendelkezik, és ennélfogva saját maga számára biztosítja a jogokat, anélkül hogy egyáltalán ez tudatosulna számára.

A nyelvi jogok problematikájának másik vitás kérdése a jogi univerzalitás a partikularitással szemben. A nyelvi jogokat általában a kisebbség fogalmához szoktuk kötni (mint fennebb arról szó volt, nem is indokolatlanul), ami a nyelvi természetű jogok partikuláris megnyilvánulását jelenti. Ezzel szemben a jogok elméleti kidolgozásakor az univerzális jelleg követése a célszerű – mert az univerzalitással el lehet kerülni a diszkriminációt, illetve tiszteletben lehet tartani a jogegyenlőség elvét, és kevésbé támadható a többség által egy olyan rendelkezés, amely nem *a kisebbség* jogait biztosítja, hanem mindannyiójuk jogait védi, így nemcsak értelmileg elfogadható, hanem érzelmileg is elfogadhatóvá válik a többség számára is. A nyelvi konfliktusok megoldása azonban sohasem a jól működő példák lemásolásával, általánosításával válik lehetővé, hanem minden egyes helyzet más, sajátos megoldást igényel.

Az európai uniós csatlakozás egyik alapvető feltétele a jogharmonizáció, azaz a nemzetközi és belső jogi szabályozás harmonizációja. A jogharmonizációs cselekvések azonban (még) konjunkturálisak Románia esetében: nem azért igazítunk belső jogszabályainkon, hogy a jogsérelmeket orvosoljuk, illetve egyenlő jogokat biztosítsunk, hanem hogy eleget tegyünk a külső nyomásnak, csatlakozási követelményeknek (erre l. Péntek–Benő 2003: 134–136). Ennek a „kirakatpolitikának" az egyik legbeszédesebb momentuma az volt, amikor 1995-ben a román–magyar alapszerződés megkötésekor (ez Románia NATO- és EU-tagságának előfeltétele volt) a román hivatalosságok elutasították az 1201-es ajánlásnak a szerződésbe való belefoglalását, ahogy azt a magyar fél kérte, sőt Ion Iliescu akkori államfő kijelentette, hogy „Románia nem köteles tiszteletben tartani az 1201-es ajánlást" (azt az 1201-es ajánlást, amelyet Románia politikai kötelezettségként szabadon vállalt 1993-ban, az Európa Tanácsba való felvételekor). Az elutasítás miatt késett az alapszerződés aláírása, s amikor végül 1996-ban sor került rá, az ajánlás belekerült, de „csak a függelékbe" – magyarázkodtak a román hivatalosságok (jogi szempontból ehhez kell tudni azt, hogy egy szerződés füg-

geléke integráns része magának a szerződésnek, jogi érvénye ugyanaz) (l. Stan 1996). A román–magyar alapszerződés aláírása körülötti viták, a késlekedés, majd az aláírás ténye azt bizonyította, hogy Románia a nemzetközi ajánlások elfogadásával csak a nemzetközi elvárásoknak kényszerül eleget tenni a különböző nemzetközi szervezetekbe való bekerülés érdekében, és semmiképpen nem a kisebbségek helyzetének rendezése készteti arra a hivatalos szerveket, hogy elfogadják a nemzetközi dokumentumokat.

A belső törvénykezés (alkotmány, román nyelvtörvény-tervezet) és a nemzetközi megállapodások (alapszerződés – amely minden jogot kizárólag személyes jogként határoz meg) között feszülő ellentétek ebből a kettősségből adódnak. Bizonyos esetekben pedig éppen a nemzetközi szerződések biztosítanak kevesebb jogot, mint egy-egy belső szabályozás, hisz olyan nagyobb demokratikus hagyományokkal rendelkező országok alkotják meg ezeket a nemzetközi dokumentumokat, amelyek ügyelnek arra, hogy a hazai problémákat ne kelljen megoldani. Az oly sokat emlegetett finnországi svédek esete, ahol a nyelvhasználati határt 8%-ban határozták meg, tényleg annak a beszédes példája, amikor a belső törvénykezés magasabb rendű védelmet biztosít egy kisebbségnek, mint teszi azt a nemzetközi szabályozás. Arról azonban szinte sehol nem esik szó, hogy Finnországnak a svéden kívül még jelentős roma kisebbsége is van, amely hátrányos megkülönböztetésnek az áldozata (Myntti 1995).

A kisebbség definiálásának egyik leggyakoribb módja a számarány alapján való meghatározás, azaz kisebbségnek tekintünk minden olyan társadalmi csoportot, amely az adott országban számbelileg kisebb, mint az államalkotó csoport. E meghatározás alapján bárki tudni véli, melyik csoportot tekinthetjük kisebbségnek, illetve ki tartozik a kisebbséghez. Azonban amikor a jogalkotásról és -érvényesítésről van szó, nem ennyire egyértelmű a helyzet. Mind a mai napig nem született meg egy egységesen elfogadott kisebbségmeghatározás,[1] annak ellenére, hogy a normatív definíció hiánya megnehezítette a kisebbségekkel kapcsolatos kodifikációs kísérleteket. Másfelől pedig azért nem sikerült egy normatív definíciót elfogadni, mert az érintett felek nem érdekeltek a kisebbségi kérdés megoldásában, és egy definíció elfogadása halaszthatatlanná tette volna a hatályos védelmi rendelkezések megalkotását, illetve sokkal nehezebb lett volna az egyes rendelkezéseket értelmezni, a szándéknak, célnak megfelelően interpretálni.

A nyelvi és nyelvhasználati jog a rendszerváltás után a fiatal demokráciával karöltve jelent meg a romániai kisebbségi közbeszédben. Politikusaink, közéleti

[1] Az eddigi talán legteljesebb definíciókísérlet az 1977-es Capotorti-jelentéshez kapcsolódik. Varga Attila (1996: 52) szerint az ENSZ Emberi Jogi Bizottságában a munka akadályaként egyes államok a kisebbség definiálásának vitáját hozták előtérbe, ezzel is fékezve az érdemi munkálatokat.

személyiségeink számára feladatot és próbatételt jelent(ett) a kisebbségi nyelvi jogok elismertetése, érvényesítése. Habár nyelvi jogi szempontból több pozitív változást könyvelhetünk el, vannak még tennivalók ezen a téren, hogy csak a hivatalos nyelv intézményének problémáját, vagy az anyanyelvi oktatás esetlegességét említsem. Számos olyan rendelkezés született vagy került be már meglévő törvényekbe, amelyek a nyelvhasználatot szabályozzák. A továbbiakban a jelenleg Romániában érvényben levő törvények közül azokat szeretnénk röviden ismertetni, amelyek valamilyen szinten a nyelvhasználatot szabályozzák, a nyelvi jogokat kodifikálják.

A nyelvi jogokat érintő törvényi szabályozások Románia belső törvényeiben is a kisebbségeket érintő rendelkezésekben érhetők tetten, az alkotmányban, az oktatási, valamint a közigazgatási törvényben, illetve a névváltoztatásról szóló kormányrendeletben.

Románia érvényben levő alkotmánya a 2003-as, amely az 1991-es alaptörvény módosított, bővített változata. A 2003-as Alkotmány[2] 11. szakasza, amely a nemzetközi és a nemzeti jog viszonyát szabályozta, egy fontos kitétellel egészült ki: *Amennyiben egy nemzetközi szerződés, amelyben Románia részes fél lesz, az Alkotmánnyal ellentétes rendelkezéseket tartalmaz, ratifikálása csak az Alkotmány módosítása után lehetséges*.

Ezzel a rendelkezéssel Románia bebiztosította magát az olyan nemzetközi rendelkezések azonnali alkalmazása ellen, amelyek összeférhetetlenek (kisebbség)politikájával, hiszen az alkotmány módosításának folyamatát csak akkor lehet elindítani, ha azt akár az államelnök, akár a szenátorok/képviselők egynegyede, akár 500 ezer szavazati joggal rendelkező állampolgár kérelmezi, majd pedig, ha a Parlament elfogadta a módosító tervezetet, népszavazást kell kiírni a jóváhagyására.

Az Alkotmány 13. szakasza, amely a hivatalos nyelv intézményét fekteti le, változatlan – s ezzel szentesíti a többség számára biztosított kollektív nyelvi jogokat: *Romániában a román nyelv a hivatalos nyelv.*

Ugyancsak változatlanok maradtak a 6. szakasz intézkedései – a nyelvhasználati szempontból fontos identitáshoz való jogot rögzítik –, amelyek szerint az állam elismeri és garantálja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát identitásuk megőrzéséhez, fejlesztéséhez és kifejezéséhez, illetve tiltja a bármilyen jellegű diszkriminációt, ami „a pozitív diszkrimináció tiltásaként értelmezhető, a kisebbségi közösségek pozitív diszkriminációjának tilalmaként". (Péntek–Benő 2003: 124).

[2] A 2003-as Alkotmány magyarul, nyomtatott formában az Önkormányzati Menedzsmentért Alapítvány (Kolozsvár, 2003, a bevezetőt Varga Attila és Veress Emőd írta) kiadásában jelent meg, ezt a változatot használtuk fel tanulmányunkban.

Újdonságot jelent az Alkotmányban a 33. szakasz, amely a kultúrához való hozzáférésről gondoskodik:

(1) A kultúrához való hozzáférés, a törvény feltételei között, garantált.

(2) A személy szabadsága, hogy szellemiségét fejlessze, és hozzáférjen a nemzeti és egyetemes kultúra értékeihez, nem korlátozható.

(3) Az államnak biztosítania kell a szellemi identitás megőrzését, a nemzeti kultúra támogatását, a művészetek ösztönzését, a kulturális örökség védelmét és megóvását, a kortárs alkotóerő fejlesztését, Románia kulturális és művészeti értékeinek népszerűsítését a világban.

Azonban a törvényszöveg 2. bekezdése a „nemzeti értékek" védelmezéseként értelmezhető, a virtuális jogegyenlőséget illusztrálja (mindenki hozzáférhet a nemzeti és az egyetemes kultúra értékeihez), de az aktuális diszkriminációnak lehet a példája (a kisebbségi számára biztosítja a nemzeti értékekhez való hozzáférést, ami ugyan nem elhanyagolandó, de ugyanakkor a saját kultúrához és értékekhez való hozzáférés biztosítására lenne szükség. Persze, elképzelhető az az álláspont is, mely szerint a kisebbségi kultúra és értékek a nemzeti részét képezik, de ezt sehol nem mondják ki, tehát mindenki úgy értelmezi a nemzeti értékek formulát, ahogy jólesik.) Ezt a gondolatmenetet folytatja a 3. bekezdés is, amely a „szellemi identitás" megőrzéséhez a „nemzeti kultúra" támogatását kapcsolja.

A helyi közigazgatást szabályozó cikkelyek közé is egy új bekezdés került – az alapelveket kibővítendő (120. cikk 2. bekezdés) –, amely kimondja, hogy azokban a területi-közigazgatási egységekben, ahol a kisebbségek aránya jelentős, biztosítják a kisebbség anyanyelvének használatát – mind szóban, mind pedig írásban – a helyi közigazgatási hatóságokkal való kapcsolatban. A szabályozás elvi előrelépést jelent ugyan, de mivel az alaki jogi rész kidolgozatlan (nincs meghatározva az, hogy ennek végrehajtásáért ki a felelős, ki vagy mi dönti el, hogy mit jelent a „jelentős arány"), az alkalmazása ennek a bekezdésnek esetleges.

Az anyanyelv használatának kiemelt fontossága van a büntetőeljárásban, ahol az eljárás és a vádak meg nem értése súlyos következményekkel jár(hat) az érintett személy(ek) számára. Míg az előző törvényváltozatban az igazságszolgáltatás hivatalos nyelvének meghatározását azzal egészítették ki, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek és az idegenek, akik nem beszélnek románul tolmácsra jogosultak a büntetőeljárások esetében, az új törvényszöveg szétválasztja a nemzeti kisebbségi személy és az idegen személy fogalmát, és két külön bekezdésben rendelkezik róluk. A kisebbséghez tartozó állampolgárnak joga van anyanyelvét használni a bíróság előtt (hogy milyen módon, milyen körülmények között, azt további organikus rendelkezések állapítják meg). De hogy ne legyen teljesen egyértelmű ez a rendelkezés sem, a jogalkotók ide is beszúrtak egy olyan bekezdést, mely az előző rendelkezéseit hivatott pontosítani, s

amelyben a *soft law* formulákhoz hasonló megfogalmazások kapnak helyet: „a tolmácsok és fordítások használatát, úgy kell megállapítani, hogy ne akadályozzák az igazságszolgáltatás megfelelő lebonyolítását és ne okozzanak többletköltségeket az érintetteknek" (128. cikk, 3. bekezdés). Az idegen állampolgárok esetében maradt a tolmács, amelynek a költségei egy polgári eljárás esetén az érintettet terhelik.

Az alkotmányba új szakaszok kerültek be, amelyek az Európai Uniós és a NATO-csatlakozásra reflektálnak, azonban ezekben nincsen anyagi rendelkezés a nyelvhasználatról, csakis a csatlakozás formai feltételeiről és következményeiről.

Változatlan maradt az alkotmány módosításának feltételeit megfogalmazó szakasz, valamint az a rendelkezés, mely kimondja, hogy „nem képezhetik módosítás tárgyát a jelen Alkotmánynak … a hivatalos nyelvre vonatkozó rendelkezései" (152. cikk, 1. bekezdés).

Mindent összevetve elmondható, hogy az alkotmány korábbi változatához képest történt néhány elvi előrelépés, mint a kultúrához való hozzáférés jogának, a büntetőeljárásban az anyanyelv használata jogának, valamint a közigazgatásban az anyanyelv használata jogának a megfogalmazása.

A nemzetközi jog megközelítése szerint az oktatáshoz való jog emberi jog, de az anyanyelven folyó oktatás joga nem az. Romániában az oktatás szabályozása az 1995-ben elfogadott, valamint 1999-ben módosított tanügyi törvény alapján történik.[3]

A romániai kisebbség számára az oktatási törvény egyenlő jogokat biztosít az oktatás bármilyen szintjén és formájában való részvételre, nemtől, nemzetiségtől, társadalmi, politikai vagy vallási hovatartozástól függetlenül (5.1.§).

Az oktatás nyelve alapértelmezés szerint a román, de adott esetben („după caz") lehet a kisebbségek nyelve is. Ha nincs lehetőség az anyanyelvi oktatásra egy adott településen, akkor ezt abban a legközelebbi oktatási intézményben biztosítják, ahol erre lehetőség van (8.1–2.§, l. még 118, 119§). A rendelkezés lényege, hogy ott biztosítják az anyanyelven történő oktatást, ahol erre megvan az anyagi és személyi keret, illetve a megfelelő igény.

A román tanügyi törvény szerint a román anyanyelvű tanulók egyebek mellett román nyelvből és irodalomból tesznek képességvizsgát, míg a kisebbségi tanulók román nyelvből és irodalomból, valamint anyanyelvből és irodalomból. Ebből a megközelítésből két kérdés adódik: a. A többségi diákoknak nincsen anyanyelve? és b. tényleg az anyanyelv és irodalom tanulmányozása az a plusz, ami a kisebbségi diákot terheli? Tehát ennek elhagyása mindenképpen a diák

[3] A tanulmányban felhasznált törvényszöveg Románia Hivatalos Közlönyének 606. számában jelent meg, 1999. december 10-én.

hasznára válna – időt és energiát takarítana meg… – legalábbis a törvény ezt sugallja (Kontra–Szilágyi 2002: 4–5).

A tanügyi törvény a román nyelv elsajátítását kötelességként fogalmazza meg, és nem jogként biztosítja minden román állampolgár számára (8.3.§), s mint ilyen, nem is biztosítja a román nyelv elsajátításának a lehetőségét, erre utalnak a továbbiakban a tantervekre és tankönyvekre vonatkozó törvényi szabályozások. I–IV. osztályban: speciális tankönyvek, speciális tanterv szerint; V–VIII.: speciális tankönyvek, a román anyanyelvű tanulók számára kidolgozott tanterv szerint (azaz azonos követelmények magyar és román anyanyelvű tanulók számára); IX–XII.: a román anyanyelvű diákok számára kidolgozott tankönyvek, tanterv és követelményrendszer alapján. Ez az eljárás a kétnyelvű átirányítási programhoz hasonlít kísértetiesen: míg a kisebbségi diákok eleinte speciális igényeknek megfelelő tankönyvek alapján tanulják a nyelvet (ismerjük el, számukra legjobb esetben a román környezeti nyelv, legrosszabb esetben csak egy a sok idegen nyelv közül – l. székelyföldi gyerekek esete), a középiskolában már úgy tekintik őket, mint akik román anyanyelvűek vagy legalábbis anyanyelvi szinten birtokolják a román nyelvet. Ennek a következménye, hogy legtöbb magyar gyerek oldalakat tud idézni román irodalmi művekből, de a leghétköznapibb nyelvhelyzetben elvesztődik. Ennek a helyzetnek a tragikomikus illusztrációja az, amikor a székelyföldi, magyar többségű településről érkező egyetemista Kolozsváron inkább önkiszolgálóban vásárol – ahol egyáltalán vagy alig kell megszólalni románul –, a számára leküzdhetetlennek tűnő román nyelvi akadályok miatt.

A román nyelvű oktatásban résztvevő kisebbségi tanulók számára biztosítják – kérésre – az anyanyelv és irodalom, valamint történetük és néprajzuk oktatását (121§). Tudtunkkal a törvénynek ezt a cikkelyét még sehol nem alkalmazták, valószínű, hogy a szülők nem ismerik a törvényt, ezért nem is igénylik alkalmazását.

Az oktatási törvény a felsőoktatásban a kisebbségi nyelvű karok, kollégiumok, csoportok létrehozását biztosítja (nyilván ezt is csak megfelelő igény esetén, semmi sem megy magától, pl. etnikai arányok, vagy népszámlálási eredmények alapján!), valamint „multikulturális felsőoktatási intézmények" létrehozását támogatja. (A multikulturális intézmények fogalmát a törvény megszövegezői nem határozzák meg.) Biztosított a felsőoktatási intézmények autonómiája – ez a rendelkezés már az alaptörvényben is megjelenik –, illetve a kisebbség létrehozhat saját oktatási nyelvű felsőoktatási intézményt.

A román oktatási törvény szerint tehát: 1. a többségi anyanyelvű tanulók (habár ezt a fogalmat a törvény nem használja) elemi joga az anyanyelven való tanulás; 2. a kisebbségi tanulóknak csak megfelelő igény esetén biztosítják az anyanyelven való tanulás jogát; 3. a kisebbségi tanulók számára nem biztosított

a többségi nyelv elsajátítása; 4. nincs meghatározva, hogy mit értenek a törvény megfogalmazói a „megfelelő igény" fordulaton (l. puha törvény, soft law).

Az oktatás a nyelv megőrzésének alapterülete: ha sérül az anyanyelven való tanulás joga, sérül maga a nyelv. Ha egy szórványterületen élő gyerek anyanyelvén akar tanulni, akkor kénytelen elhagyni szülőföldjét, szüleit, de ha nem akar elszakadni, akkor vállalnia kell az idegen nyelven történő oktatást (ez szülei szerint a legkevesebb áldozattal és a legnagyobb érvényesülési nyereséggel jár). Bárhogy is döntenek, mindenképpen sérülnek a gyerek jogai és lehetőségei: vagy az elsődleges szocializáció színterétől távolodik el (a családtól), vagy pedig a másodlagos, iskolai szocializációban nem vehet részt anyanyelvén. Ez pedig végérvényesen a nyelv státus- és korpuszvesztését vonja maga után.

A 2001-ben elfogadott román közigazgatási törvény a kisebbségek nyelvi jogai tekintetében előrelépést jelent, mivel megfogalmazza, hogy milyen körülmények között és milyen feltételek mellett lehet egy kisebbségi nyelvet a közigazgatásban használni (Péntek–Benő 2003: 129) (Valószínű, hogy a 2001-ben elfogadott szabályozás hatására került be az alkotmány 2003-as módosításai közé a helyi közigazgatás alapelveiről szóló szakaszba a kisebbségi nyelvek használatának joga a közigazgatási hivatalokkal való kapcsolatban.) Az új törvény 20%-ban állapítja azt a határt, amely fölött megengedhető (vagy megfordítva: nem tiltható) a kisebbségi anyanyelv használata a közigazgatásban. Ezzel a 20%-os határral többrendbélileg is problémák merülnek fel. Elsősorban azért – mint erre rámutatnak Péntek János és Benő Attila (2003: 130) –, mert a magyar nagyvárosok etnikai összetételét a rendszerváltást megelőző három évtizedben erőszakos és irányított demográfiai mozgásokkal változtatták meg, többségi anyanyelvű lakosokat telepítve be, ezáltal drasztikusan csökkentve a magyarok arányát az adott településeken. Másodsorban pedig azért, mert „a 20%-os küszöb esetünkben azt jelenti, hogy éppen a nyelvi környezet tekintetében leghátrányosabb helyzetben levőket nem segíti, vagyis azokat, akik pedig a leginkább rá lennének szorulva, azaz akik olyan településeken élnek, ahol számarányuk a 20% alatti (vagy legyünk realisták: a 8–19% közötti) tartományba esik,[4] tehát az egész úgy van kitalálva, hogy éppen ott ne lehessen asszimilációgátló hatása, ahol az aszszimiláció van" (Szilágyi 2005: 37). Harmadsorban pedig ez a 20%-os határ – amelyet az RMDSZ parlamenti csoportja olyan nagy győzelemként könyvelt el – nagyon távol áll a finnországi svédek esetében alkalmazott, jól működő és precedensértékű 8%-os küszöbtől, amely pedig lényegesen több rászoruló kisebbséginek biztosítana védelmet, mint a 20%-os küszöb.

[4] Mint Szilágyi N. Sándor rámutat, a 2002-es népszámláláskor 138 olyan közigazgatási egység volt Erdélyben, ahol a magyarok számaránya 8–19% között volt, ez összesen 297 949 ilyen helyzetben élő magyart jelent, a romániai magyarok akkori számának (1 431 807) 20,81%-át!

A törvény megfogalmazása szerint 20% fölött biztosítani kell a magyar nyelv használatát a közigazgatásban, valamint a magyar nyelvű helységnévtáblák kitételét. Arról a törvény nem beszél, hogy 20% alatti számarány esetén mi a teendő, tilos-e a magyar nyelv használata, illetve kötelező-e a magyar nyelvű helységnévtáblák levétele. Mégis – mint arról beszámolnak Péntek és Benő (2003: 135) – a példák azt mutatják, hogy az állam képviselői sajátos értelmezést rendelnek hozzá a 20%-hoz: e számarány fölött „megengedő" viszonyt értenek, 20% alatt pedig tilosként tételezik a magyar nyelvhasználatot és helységnévtáblákat.[5]

A két- vagy többnyelvű feliratokkal, helységnévtáblákkal kapcsolatos negatív attitűdöt Benő (2006: 38) szerint az is indokolja, hogy az önkormányzatok maguk mögött érzik a kormány hallgatólagos támogatását, akár a törvény ellenében is. A Szeben megyei Medgyesen, ahol a németek 2%-ot, a magyarok pedig 12%-ot tesznek ki, a Német Demokrata Fórum nem támogatta a város magyar megnevezésének kiírását, inkább a német név feltüntetéséről is lemondott volna, csakhogy elkerülje a konfliktusokat – a helyzet végül mindhárom (román, magyar, német) településnév kiírásával rendeződött (Benő 2006: 38). A Maros megyei Szászrégen egyedi, szinte példaértékű esetet képvisel: a 2002-es népszámlálás szerint a település lakóinak mintegy 29%-a magyar nemzetiségű (a többséget a román etnikum képviseli, 65%-kal), mégis a legutóbbi önkormányzati választásokon magyar polgármester került a település élére. Ennek ellenére a kétnyelvű feliratokat illetően nincs egységes gyakorlat. Mint a település neve is mutatja, valamikor számottevő szász lakossággal rendelkezett, mára ez alig több mint 0,6% (pontosabban 236 személy vallotta magát szásznak). A hagyomány indokolhatta, hogy a települést Kolozsvárról megközelítők háromnyelvű helységnévtáblával találkozhatnak, amelyen a román név alatt foglal helyet a magyar és a német megnevezés. A város másik két – forgalmasabb – kivezető útján viszont már csak egynyelvű, román tábla fogadja az érkezőket.

Ha a közigazgatásban megvalósuló gyakorlatot nézzük – az erre vonatkozó szabályozás szerint 20%-os számarány felett mind szóban, mind pedig írásban biztosítani kell az anyanyelv használatát –, akkor a törvény alkalmazása kettősségének lehetünk tanúi. A közigazgatási egységekkel való kapcsolatban akkor használhatjuk anyanyelvünket, ha az adott intézményben anyanyelvünkön is beszélő hivatalnokok dolgoznak (ennek biztosítása lenne a helyi közigazgatási

[5] Az élesdi (Aleşd, Bihar megye) önkormányzat az 1992-es népszámlálás után, amikor a magyarok számaránya 24,55% volt, kitette a kétnyelvű helységnévtáblákat. A 2002-es népszámláláskor kiderült, hogy a helybéli magyarok aránya 20% alá esett, ennek ellenére az önkormányzat úgy döntött, hogy meghagyja helyükön a táblákat. Ez a döntés azonban a Bihar megyei prefektúra nemtetszését nyerte el, mivel szerinte „szabályellenes" volt a határozat.

egység feladata). A tapasztalat azt mutatja, hogy még a törvény hatályba lépése előtt lehetett magyarul beszélni a magyarul tudó hivatalnokokkal, legtöbbször maga a hivatalnok tért át az államnyelvről a kisebbségi nyelv használatára a kisebbséghez tartozó ügyféllel való kapcsolatban. Erre példákat főleg a kisebb településeken találunk, ahol a kapcsolatok személyessége is hozzájárul ehhez a kedvező megnyilvánuláshoz. Az államnyelv használatának kizárólagossága főleg az írásbeli kapcsolatokban nyilvánul meg. A nehézkesen működő közigazgatási hatóságok nem támogatják az anyanyelv írásbeli használatát – a több száz, sok esetben nem egységes formanyomtatványnak magyarra való lefordítása mind a mai napig nem történt meg (Veress 2005: 129).

A közigazgatási törvényben az egységes és oszthatatlan nemzetállam keretében működő helyi autonómiáról esik szó, így semmilyen olyan kérés nem fogadható el, amely gazdasági és területi autonómiát kérne.

A névhasználat az egyén identitásának egyik alapvető alkotóeleme: a név nagymértékben összefügg azzal, hogy az adott személy milyen identitásúnak vallja magát. Amint arra már többször rámutattak, a vegyes házasságok esetében a gyerekek nagyobb arányban követik az apa identitását, mint az anyáét, és ezzel összefügg az is, hogy a névöröklés patriarkális vonalon történik. Tehát egy magyar-román vegyes házasság esetén, ha az apa magyar, a neve magyar, akkor a gyerek neve is az, és nagyobb valószínűséggel lesz ő maga is magyar. Míg ha az apa román, és a gyerek egy román nevet örököl, akkor ez mintegy predesztinálja – vegyük figyelembe azt is, hogy a kortárs csoport meglehetősen kegyetlen és kíméletlen tud lenni ebből a szempontból, a „másságot" képviselő társat rendszerint kigúnyolják, megbélyegzik.

Romániában csak a rendszerváltozás után tizenhárom évvel szavaztak meg újabb rendeletet a névhasználatra vonatkozóan, amely az 1968 óta érvényben lévő névtörvényt hatályon kívül helyezte. Az új, 2003-as névtörvény[6] a réginek egy jelentősen kibővített változata. A 4. szakasz – amely a román állampolgárok névváltoztatásáról szól – 2. bekezdésében részletesen (13 alpontban) kifejti, hogy milyen esetben engedhető meg a névváltoztatás. Egyik ilyen eset az, amikor az anyakönyvvezető figyelmetlensége vagy a törvények hiányos ismerete miatt tévesen jegyezték be a nevet (c. alpont), amikor valaki idegen eredetű nevet szeretne románosítani (e.), amikor valaki adminisztratív úton románosított (!) nevet szeretne újra a születéskor kapott eredeti, idegen változatnak megfelelően használni (f.) Ez utóbbi két esetleírás inkább az anyanyelven bejegyzett nevek ellen szól, mint mellettük: támogatja az idegen eredetű nevek románosítását, s itt nem tér ki arra, hogy kisebbségi anyanyelven bejegyzett névről van szó vagy

[6] Ordonanță nr. 41 din 30 ianuarie 2003 privind dobândirea şi schimbarea pe cale administrativă a numelor persoanelor fizice. Textul actului publicat în M.Of. nr. 68/2 feb. 2003.

idegen nyelvű névről, ami pedig a románul bejegyzett nevek visszafordítását illeti, csak abban az esetben teszi lehetővé, ha annak a románosítása adminisztratív úton történt, azaz valaki kérte neve románosítását, majd bizonyos idő után meggondolva magát, kéri a visszafordítást. Ez a rendelkezés némileg ütközik a 20. szakaszban foglaltakkal, amely szerint azok a személyek, akiknek a nevét nem anyanyelvükön vagy nem anyanyelvük helyesírásával jegyezték be, kérhetik nevük visszafordítását vagy anyanyelvük szerinti helyesírással való bejegyzését (ez a szakasz szerepelt a régi törvényben is). A névváltoztatási kérést Románia Hivatalos Közlönyében közzé kell tenni, s ennek anyagi kötelezettségei a kérelmezőt terhelik.

A kisebbségi nyelvek szempontjából nagyon lényeges változtatást nem hoz az új névmódosításról rendelkező szabályozás. A ’90 előtt románosan beírt család- vagy személynevek megváltoztatására lehetőséget nyújt, némi utánajárással és anyagi befektetéssel. A rendszerváltás óta benyújtott kérelmek (és ennek következtében az anyanyelven bejegyzett nevek) számát nem ismerjük ilyen jellegű vizsgálat hiányában, de azt mernénk előrevetíteni, hogy ezeknek a száma igen csekély. Ezt indokolná a törvény (és az általa nyújtott lehetőségek) nem ismerete, a kényelmesség, valamint a nagyon alacsony etnikai identitástudat, amelyet a nem anyanyelven bejegyzett név még jobban gyengít.

Amely nyelvnek nem adnak hivatalos jogokat, azt indirekt módon elpusztítják (Skutnabb-Kangas 1997: 74). (Ki lehetne ezt azzal egészíteni, hogy egy nyelv fennmaradását még az sem szavatolja, ha hivatalos jogokat kap.) A nyelv elpusztításával pedig az adott nyelvet beszélő közösséget számolják fel – ami már kimeríti a népirtás fogalmát (annak ellenére, hogy nem feltétlenül a fizikai megsemmisítésről van szó).

A kisebbségi nyelvhasználat jogalapú rendezésében történtek előrelépések. A legújabb romániai törvények és rendelkezések – l. az 1995-ös, 1999-ben módosított oktatási törvényt, a 2001-ben elfogadott közigazgatási törvényt, a 2003-as alkotmánymódosítást vagy névváltoztatási rendeletet – anyagi rendelkezései között néhol felbukkannak a kisebbségek védelmét szavatoló bekezdések, azonban a megfogalmazás esetleges, a végrehajtási mechanizmus nem kidolgozott, vagy éppen a nemzetközi jogban oly ismert és bevett soft law formulák gyengítik a rendelkezések erejét. Gyakorlati szinten azonban ezek az előírások nem valósulnak meg, inkább csak a nemzetközi előírásoknak való megfelelési kényszerből kerülnek bele a törvényszövegekbe – ellenkező esetben Románia gazdasági szankciókra számíthat.

A nyilvános nyelvhasználatban az előírásoknál nagyobb szerepe van a hagyományoknak és a nyelvismeretnek. Az erdélyi magyarság három alapvető térkonstrukcióban él a románokhoz viszonyítva. Elsőként lehetne tekinteni a tömbmagyarságot, ahol az adott település lakossága többségében magyar nyelvű, csak az államhatalmat képviselő hatóságok alkalmazottai román anyanyelvűek.

A másik településtípus az, ahol a magyarok kisebbségben vannak ugyan, de arányuk a törvényben meghatározott 20% fölött van. A harmadik ilyen térkonstrukció az, amikor a magyarok a település lakosságának nagyon kis hányadát teszik ki, azaz szórványnak minősülnek. Az első esetben a nyelvhasználat szinte kizárólag magyar (az ilyen települések magyar anyanyelvű beszélőire az államnyelv hiányos ismerete jellemző – az oktatási törvény kapcsán szóltunk már arról, mi ennek az oka és magyarázata), és ma már az ilyen településeken az állami alkalmazottak között egyre több a magyar anyanyelvű (ahhoz képest, hogy 2001-ben a 75%-os magyar többségű Kovászna megyében a prefektúra közigazgatási bizottságának tagjai közül 25 román, 13 magyar és 1 német volt – l. Péntek–Benő 2003: 136), sőt a román anyanyelvűeket is arra kötelezik, hogy magyarnyelv-tanfolyamon vegyenek részt. A kisebbségi helyzetben lévő magyarok esete jóval bonyolultabb: rájuk az államnyelv magas szintű ismerete jellemző, általában a többséggel való nagyon gyakori érintkezések következtében, s ennek következményeként alakulhat ki az a helyzet, amely a marosvásárhelyi tanácsban fordult elő, hogy a magyar tanácsosok nem akartak élni a törvény biztosította jogaikkal, azaz a magyar nyelv használatával a tanácsüléseken. A szórványhelyzetben pedig, ahol már az anyanyelv hiányos vagy elégtelen ismerete a jellemző (pontosabban a másodnyelvi dominanciájú kétnyelvűség jellemzi a beszélőket, amely a nyelvcsere folyamatában a másodnyelvi egynyelvűséget közvetlenül megelőző állomás), a magyar ajkú beszélők a mindennapi kommunikáció során már a másodnyelvet részesítik előnyben, s nem is tudnának a törvény által biztosította jogaikkal élni. (Akár a 22-es csapdájaként is lehetne értelmezni a helyzetet: a szórványban élők nem tudnak már magyarul, mert hiányzik a nyelv kommunikációs élettere, nincs ahol és amikor használják a nyelvet, nincs anyanyelvi oktatás, valamint azért nincs anyanyelvi oktatás, mert nincs elegendő magyar, illetve magyarul tudó gyerek.)

A nyelvi aszimmetriára nemcsak az jellemző, hogy a román nyelv oktatása és tanulása kötelező mindenki számára, míg a magyar nyelv oktatását, tanulását még csak nem is ajánlják sehol, „gyakorlatilag nem engedélyezik a román anyanyelvű tanulók számára" (Péntek–Benő 2003: 139), hanem az is, hogy a romániai törvénykezés alapján csak a kisebbségnek van anyanyelve, a többségnek nincs.

A jelenleg érvényben levő kisebbségi jogvédelmi rendelkezések távol állnak a kidolgozott, jól működő kisebbségvédelmi rendszertől, s ez elsősorban a nemzetállamoknak a pluralista ideológiát elutasító, egynyelvű hozzáállása miatt van így. A romániai magyarság a jogigénylés folyamatában elöl jár (több-kevesebb sikerrel), a jogérvényesítésben azonban nem. Mivel a „nemzetállam" nyelvpolitikai ideológiája nem, csak a politikai stratégiája változott meg, és az esélyegyenlőség a román nyelvre alapozott, ezért nemcsak jogi szinten kell kivívnunk

jogainkat, hanem élni is kell velük, azaz „a természetesebb az volna, ha a nyelv a szent eszköz szerepét tölthetné be a szent cél helyett" (Péntek 2005: 143).

A kisebbségek nyelvi jogának védelme elképzelhetetlen identitásuk, kultúrájuk, vallásuk, hagyományaik védelme nélkül, de a törvények tényleges megvalósítását, hatálybalépését csak remélni lehet addig, amíg csupán „kirakati elemek", azaz az ország nemzetközi politikájának, a megfelelni akarásnak a részét képezik, és nem a változtatás határozott igényével születnek, illetve amíg a kisebbség részéről nem születik meg a határozott igény a jogérvényesítésre, és mindaddig, amíg az anyanyelv szimbolikus értékkel bír, pragmatikus értékkel nem.

Irodalom

Andrássy György 1998: Nyelvi jogok. A modern állam nyelvi jogának alapvető kérdései, különös tekintettel Európára és az európai integrációra. Janus Pannonius Tudományegyetem, Európa Központ, Pécs.

Benő Attila 2005: Kisebbségi nyelvi jogok kodifikációjának néhány problémája. In: Péntek János–Benő Attila (szerk.), Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 135–139.

Benő Attila 2006: Nyelvi jogok, nyelvhasználat a közigazgatás területén Romániában. In: Benő Attila–Szilágyi N. Sándor (szerk.), Nyelvi közösségek – nyelvi jogok. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 36–42.

Kontra Miklós–Szilágyi N. Sándor 2002: A kisebbségeknek van anyanyelvűk, de a többségnek nincs? In: Kontra Miklós–Hattyár Helga (szerk.), Magyarok és nyelvtörvények. Teleki László Alapítvány, Budapest. 3–10.

Kovács Péter 1994: Az európai kisebbségvédelmi kodifikáció legújabb eredményei. Regio 4: 143–156.

Myntti, Kristian 1995: National Minorities and Minority Legislation in Finland. In: John Packer–Kristian Myntti (eds), The Protection of Ethnic and Linguistic Minorities in Europe. Institute for Human Rights, Åbo Akademi University, Turku. 79–105.

Péntek János 2005: Akarunk-e élni is a joggal? In: Péntek János–Benő Attila (szerk.), Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 140–144.

Péntek János–Benő Attila 2003: Nyelvi jogok Romániában. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.), Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest. 123–147.

Skutnabb-Kangas, Tove 1997: Nyelv, oktatás, kisebbségek. Teleki László Alapítvány Könyvtára (Kisebbségi adattár VIII.), Budapest.
Stan, Valentin 1996: A román–magyar alapszerződés. Magyar Kisebbség II/4 (6). http://www.hhrf.org/magyarkisebbseg/9604/m960407.html.
Szilágyi N. Sándor 2005: Asszimilációs folyamatok a romániai magyarság körében. In: Péntek János–Benő Attila (szerk.), Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 24–94.
Varga Attila 1996: Nemzeti kisebbségek az emberi jogok és a belső önrendelkezés között. Magyar Kisebbség II/3 (5): 52–60.
Veress Emőd 2005: Nyelvi jogok a román közigazgatásban: eredmények és problémák. In: Péntek János–Benő Attila (szerk.), Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 126–134.
Zsigmond Barna 1996: Az 1201-es ajánlás 11. és 12. cikke és a román–magyar alapszerződés kapcsolata. Magyar Kisebbség II/1–2 (3–4). Megtalálható a http://www.hhrf.org/magyarkisebbseg/9601/ m9600406.html internetcímen.

*

Current situation of linguistic rights in Romania

The study presents those aspects of the laws currently valid in Romania that deal with linguistic rights. The analysis shows that the Romanian provisions of law also demonstrate that the linguistic rights only become conspicuous when they are minority-related − save when the institution of the official language is laid, which contradicts all fundamental legal principles: it is collective and it yields inequality and discrimination. The Romanian minority defense/protection is a part of integration politics and to this day it is marked by duality: the legislature/legislation tries to meet foreign demands, while the application of the laws in question tries to maintain the national/domestic relations. The study contemplates the way the Constitution of 2003, the Administrative Law voted in 2001, the Law on Personal Names of 2003 and the Educational Law passed in 1995 and modified in 1999, approach the issue of the linguistic rights of the minority and the particularities in its application. The dispositions of legal remedy for the minority of the provisions of law presented are far from the well-elaborated and well-working minority protection system, mostly because of the nation state's unilingual approach and rejection of pluralist ideology. The Hungarian community of Romania is a pioneering in legal claims, but falls short in law enforcement. Since equal opportunity is based on Romanian and only the political strategy of the nation state has changed, its ideology on language policy hasn't, we must fight for our rights on a legal level but we must also learn to live with them.

SZABÓMIHÁLY GIZELLA (DUNASZERDAHELY)

A határtalanítás a helynevek területén

1. A 2001-ben létrejött határon túli kutatóállomások, valamint a hozzájuk később csatlakozott kisrégiós egyéni kutatóhelyek egyik nagyon fontos és hosszú távú közös kutatási projektje a Lanstyák István által először detrianonizálásnak, majd pedig – az esetleges félreértések elkerülése végett – határtalanításnak nevezett folyamat és program. Amint az először választott megnevezés is utal rá, a program egyfajta megoldást kíván adni a trianoni döntés kiváltotta nyelvi különfejlődés következményeinek kezelésére, mégpedig az eddig csak a magyarországi nyelvhasználat alapján készült szótárak, kézikönyvek összmagyarrá tétele révén (l. Péntek 2004). Mivel a kontaktusjelenségek döntő többsége köznév, a határtalanítással kapcsolatos elméleti kérdések, illetve gyakorlati tevékenység során szinte kizárólag ezek kerültek szóba, s a program eddigi fő „kimenete", az ún. ht-lista is közneveket tartalmaz (a folyamatról bővebben l. Kolláth 2005a, 2005b; Lanstyák 2006; Beregszászi–Csernicskó 2004).

E tekintetben bizonyos szempontból kivételt képez az Osiris Helyesírás (Laczkó–Mártonfi 2004), mivel e kézikönyv szótári részébe javasolt határon túli szavak között a tulajdonnevek (főként intézmény- és földrajzi nevek) vannak többségben, ezek közlésének célja azonban – a kiadvány jellegéből adódóan – elsősorban az adott tulajdonnév írásmódjának a rögzítése, és nem egy névváltozat kodifikálása. Trianon egyik nyelvi következményeként ugyanis a határon túlra került régiók természet- és társadalomföldrajzi nevei gyakorlatilag kikerültek a magyarországi standardizálás hatóköréből. Az utódállamok saját szempontjaik alapján megalkották, alakították államnyelvű földrajzi terminológiájukat, egyúttal részben a korábbi magyar neveket is megváltoztatták, sőt a múlt század folyamán egy-egy területen többször is sor került más-más szempontokat figyelembe vevő névrendezésre, gyakorlatilag a települések átkeresztelésére (Kárpátaljára l. pl. Beregszászi 1997; Szlovákiára Szabómihály 1998: 136–137, 142). Az egyéb közigazgatási változásokkal együtt mindez oda vezetett, hogy egyazon helynévnek esetenként több neve is használatos, eltérő nevek szerepelnek a településnév-azonosító szótárakban, lexikonokban és internetes adatbázisokban, s ezért jó néhány település vagy térfelszíni alakzat csak az államnyelvi (azaz nem magyar) neve alapján azonosítható. A jelenlegi helyzetet jellemző változatosság az oktatásban is problémát okoz, elsősorban azokban az államokban, ahol a magyar tannyelvű iskolákban a földrajzot magyarul oktatják (pl. Szlovákia vagy Ukrajna). Az említett okok miatt tehát szükség volna a határtalanítás programját a földrajzi nevekre is kiterjeszteni.

2. A magyar helységnevek esetében a legfontosabb, máig ható standardizálásra a 19. század végén és a 20. század elején került sor, az egy település – egy név alapelv figyelembe vételével megvalósított névrendezés 1898–1912 között Árva, Liptó, Fogaras és Hunyad megye kivételével az akkori Magyar Királyság teljes területén lezajlott, ennek a törzskönyvezésnek az eredményét rögzítette az 1913-as helységnévtár. A múlt század folyamán aztán már csak 1939–1944 között került sor újabb magyar névrendezésre, s ez is csak a visszacsatolt területeket érintette.

Az utódállamokban a magyar nevek sorsa változatosan alakult, a második világháborút követő évtizedekben azokban gyakorlatilag sehol sem lehetett őket hivatalosan használni. A helyzet a kilencvenes években változott meg alapvetően: a magyar kisebbségek törekvései nyomán és nem utolsósorban a releváns nemzetközi egyezményekhez (Kisebbségvédelmi Keretegyezmény, A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája) történő csatlakozás kapcsán fokozatosan minden szomszédos államban lehetővé vált a kisebbségi nyelvű helységnevek valamilyen szintű hivatalos használata. A törvényi szabályozás keretében rendszerint a kisebbségi – így a magyar – helységneveket tartalmazó névjegyzéket is kiadtak. A standardizálási folyamatba akár helybeli magyar, akár magyarországi nyelvészek csak esetlegesen kapcsolódtak be, a névrendezést alapjában véve az adott ország belügyeként értelmezték az illetékes állami, kormányzati szervek. Az alábbi, a nagyrégiókra korlátozódó áttekintésből kitűnik, hogy a standardizáláskor lényegében mindenhol hasonló gondok merültek fel: az utóbbi évtizedekben lezajlott közigazgatási változások (településegyesítések- és szétválások) miatt az említett régi helységnévtárak részben elavulttá váltak, különböző okok folytán egy-egy településnek két, ritkábban több magyar neve is használatos volt a közösségben, pl. a megkülönböztető előtagot tartalmazó és az előtag nélküli (néha más előtagú), illetve az idegen eredetű és a magyarosított név.

2.1. Kárpátalján két testület is foglalkozott a magyar településnevek rendezésével: a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, amely ez ügyben 1990-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetének állásfoglalását is kikérte, valamint az akkori nevén Szovjet Hungarológiai Intézet, amely a Népképviselők Területi Tanácsának felkérésére foglalkozott a kérdéssel. A KMKSZ és a Hungarológiai Intézet elképzelése részben eltérő volt (pl. másként értelmezték a történelmi név fogalmát), sőt a nézetkülönbségek egy része az 1991-es, magyarországi szakemberek bevonásával történt egyeztetés után is megmaradt (minderről bővebben Beregszászi 1997; 2004). Kárpátalján a névrendezés, azaz a hagyományos nevek visszaállítása[1] nem egyszerre, hanem több lépésben történt, illetve folyamatban van,

[1] Kárpátalján a politikai változások során egyes magyarlakta települések hagyományos magyar nevét állították vissza, de ukrán írásmóddal (azaz cirill betűs írással). Ezért is foglalkoztak aránylag sokat a Kárpátalján a transzkripcióval. Az említett 1991-es egyez-

a törvények értelmében a névváltoztatást a helyi önkormányzat kezdeményezheti (Beregszászi 1997: 365), ennek megkönnyítése végett a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola LIMES Társadalomkutató Intézete egységes ukrán–magyar (és magyar–ukrán) helységnévtárat készített, ebben azok a települések szerepelnek, amelyekben a magyar lakosság aránya eléri a 10%-ot vagy a száz főt. A 116 településnevet tartalmazó listán a hivatalosként ajánlott magyar név mellett az általánosan használt rövidebb névváltozatot is feltüntették (Kárpátaljai településnév-jegyzék 2004, ill. a http://www.hhrf.org/kmtf/index1.htm honlapon). A jegyzékben szereplő neveket az 1913-as helységnévjegyzék szerinti településnevekkel összevetve megállapítható, hogy a két jegyzék alapjában véve azonos, az eltérések inkább csak az írásmódot érintik, pl. *Nagyszőlős*, régen *Nagyszőllős*.

2.2. Szlovákiában a magyar településnevek nyilvános használatáért vívott hosszú politikai csatározást a települések kisebbségi nyelvű megjelöléséről rendelkező 1994. évi 191. számú törvény (az ún. táblatörvény) zárta le. A törvény értelmében a település kezdetét és végét jelző közúti jelzőtáblán kisebbségi nyelven is megjelölik azokat az önálló jogállású településeket, ahol az adott kisebbséghez tartozó lakosság számaránya eléri a 20%-ot. A törvény melléklete tartalmazza a kisebbségi nyelveken megjelölhető települések jegyzékét, ebben azonban nem szerepelnek azok a települések, amelyeknek szlovák hivatalos nevét valamely szlovák személyiség nevéből hozták létre.[2] A jegyzék „magyar" részében 489 településnév szerepel, a magyar neveknek mintegy az egyötöde (azaz száznál több) vagy nem egyezik az adott település utolsó hivatalos magyar nevével, vagy olyan település neve, amely a második világháború után alakult.

---

tető tanácskozáson elfogadott állásfoglalás a párhuzamos nevek hivatalos használatát (pl. ukrán és magyar név) támogatja, a hivatalossá tett neveket természetesen minden nyelv a maga tulajdonnév-alkotási szabályai szerint alakíthatná ki. A többi régióban (pl. Szlovákiában és Erdélyben) a névrendezés elsősorban a párhuzamos névhasználat lehetővé tételét jelentette: a korábban megállapított államnyelvű név mellett bizonyos feltételekkel a kisebbségi név is használható. Szlovákiában számos magyarlakta település egyúttal azzal a lehetőséggel is élt, hogy kérelmezte az 1948 után megállapított szlovák név törlését, s helyette az első világháború után megállapított, a hagyományos magyar névhez jobban hasonlító szlovák névhez való visszatérést. Így például a Csalló-közben fekvő *Nagymegyer* szlovák neveként 1920-ban a *Veľký Meder*-t (*veľký* = nagy, a *meder* ejtése [megyer]) állapították meg, 1948-ban a települést a *Csalló* víznév szlovákos formáját alapul véve átkeresztelték *Čalovo*-ra, majd 1990-ben a város szlovák neve újra *Veľký Meder* lett.

[2] Az államnyelvű, azaz szlovák neveket érintő 1948-as általános névrendezés során több mint egy tucat magyarlakta települést szlovák (cseh) történelmi személyiségről neveztek el, így *Feled*-et (1920: *Feledince*) Janko Jesenský szlovák író (1874–1945) után nevezték el *Jesenské*-nek, *Diószeg*-et (1920: *Veľký Diosek, Malý Diosek*) pedig Andrej Sládkovič (1820–1872) evangélikus pap és költő után *Sládkovičovo*-nak.

A szabályozásba nem vonták be a szlovákiai magyar nyelvészeket, a rendezés alapját a köztársasági elnöki hivatal és a szlovákiai magyar pártok által készített és a lakossági észrevételek alapján pontosított településnév-jegyzék képezte. A véleményezéssel megbízott, szlovák szakemberekből álló ad hoc terminológiai bizottság a régi megyeneveket és a folyóneveket tartalmazó előtagok eltörlését javasolta, vagyis lényegében visszatért az első világháború utáni névrendezéskor is érvényesülő ideológiához, amely a kiegyezés utáni, magyarosítónak minősített politika és általában a történelmi Magyarország elutasításán alapult, ezért is ellenezték a szlovák nyelvészek és történészek az egész Magyar Királyság területére tekintettel megállapított előtagokat tartalmazó neveket. A bizottsági javaslat elfogadhatatlan volt a magyar pártok számára, ezért a jegyzék végleges formáját a politikai egyeztetések során nyerte el (l. Zalabai 1995: 199–201). A kompromisszumok eredményeként a megyenevet tartalmazó előtagot nagyrészt törölték, több esetben azonban megmaradt például a tájegységnévként értelmezhető *Csallóköz-*, *Gömör-* és *Hont-* előtag. A folyónévi előtagot néhány esetben meghagyták, máskor viszont nem, pl. *Vágkirályfa*, de *Farkasd* (korábban: *Vágfarkasd*). Néhol pedig az írásmód változott (pl. *Mucsény → Mucsiny; Szőllőske → Szőlőske*).

Szlovákiai magyarlakta település nevével magyarországi szakemberek csak a MÁV felkérésére foglalkoztak: a tárcaközi földrajzinév-bizottság 1993-as 16/222-es határozata szerint szükségtelen a szlovákiai *Slovenské Nové Mesto* területén fekvő vasútállomásnak magyar nevet adni,[3] a 16/223 számú határozat értelmében pedig „a szlovákiai *Komárom* vasútállomásának magyar nevében a Bizottság nem foglal állást". Két évvel később a bizottság már olyan értelmű határozatot hozott, hogy *Komárno* (azaz a szlovákiai *Komárom*) magyar neve *Révkomárom* legyen (l. a 20/279 határozatot). A névadási hátteret világítja meg Földi Ervinnek, a bizottság elnökének az Élet és Tudományban publikált cikke, amelyet a *Révkomárom* név használatát bíráló olvasói levél kapcsán írt. Eszerint a két Komárom megkülönböztetésére gyakorlati okokból volt szükség, s a megkérdezett személyek szerint a szlovákiai magyarok használják a *Révkomárom* nevet (Földi 1998).

2.3. Erdélyben szintén már a kilencvenes években napirenden volt a magyar helységnevek hivatalos elismertetése, a kérdést azonban csak a helyi közigazgatási szervek hatáskörét szabályozó 2001. évi 215-ös törvény rendezte, amely szintén 20%-os kisebbségi részarány felett biztosítja a kisebbségi anyanyelv-

[3] *Slovenské Nové Mesto* község 1918-ben jött létre Sátoraljaújhely területén a vasútállomás, *Kiskarlapuszta* és *Nagykarlapuszta* Csehszlovákiához való elcsatolása révén, ezért a törzskönyvezéskor nem is volt magyar neve, sőt az első Csehszlovák Köztársaság idejében sem. Az 1994-es jegyzékben *Újhely* néven szerepel. Magyarországi források különbözőképpen tüntetik fel: Sebők László (1990: 67) a *Karlatanya* nevet közli, egyes térképeken a *Tótújhely* szerepel. Szlovákiai magyar szövegekből a *Szlovákújhely* is adatolható.

használati jogokat (bővebben l. Veress 2006). A 90. szakasz 4. bekezdése értelmében a helyi közigazgatási szervek feladata a települések kisebbségi nyelvű megjelölése. A törvényhez kapcsolódó, ezerkétszáz romániai magyarlakta település magyar nevét is tartalmazó hivatalos névjegyzéket a bukaresti akadémia földrajzinév-bizottsága véglegesítette, holott 1997-ben az akkori Kisebbségvédelmi Hivatal felkérésére magyar nyelvészek közreműködésével már elkészült egy településnév-jegyzék. Péntek János és Benő Attila (2003: 137) megkérdőjelezhetőnek tartják a román akadémia illetékességét egy ilyen, a magyar nyelvhasználatot érintő kodifikációban, de az eredményét elfogadhatónak minősítik. Bartos-Elekes Zsombor (2002: 22–23) a jegyzékkel kapcsolatban az alábbi hiányosságokat említi: az eredeti jegyzék nem tartalmazott minden, a törvényi előírásoknak megfelelő települést (később ezt pótolták), előfordulnak benne előtagproblémás nevek, homonimák (pl. *Sárospatak*), valamint helyesírási hibák. A névjegyzékkel kapcsolatban a külügyminisztérium és a Határon Túli Magyarok Hivatala számára állásfoglalást és elemzést dolgozott ki a magyarországi földrajzinév-bizottság is (l. a 2002. évi 42/409. számú határozatot), és javaslatokat is tett az egységes névhasználatra.

2.4. Úgy tűnik, hogy a magyar nevek standardizálásának kérdésében a leginkább önállóan a vajdasági magyarok dönthettek: a vajdasági tartományi képviselőház határozata a Magyar Nemzeti Tanácsot jogosította fel arra, hogy meghatározza a legalább 25%-os magyar lakosságú vajdasági települések magyar nevét. A tanács nyelvhasználati bizottsága által összeállított névjegyzéket nyilvános vitára bocsátották, a Magyar Szó 2003. június 30-i számában közölt felhívásban a nyelvhasználati bizottság egyes települések esetében két, ritkábban három névváltozatról kérte ki a lakosság véleményét, pl. hogy az előtagos vagy az előtag nélküli nevet (pl. *Magyarkanizsa* vagy *Kanizsa*), illetve az idegen eredetű vagy a magyarosított nevet (pl. *Kupuszina* vagy *Bácskertes*) állapítsák-e meg hivatalos névként. A Magyar Nemzeti Tanács a 8/2003. számú határozattal hagyta jóvá a településnév-jegyzéket (a határozatokat l. a www.mnt.org.yu/hu/) honlapon.

Érdekes módon a magyar tárcaközi földrajzinév-bizottság csak ezek után foglalkozott a kérdéssel, mégpedig több határozatban is (l. a 2004-es 51/499, a 2005-ös 54/527, 55/537 számú határozatokat). Ezek értelmében egy ad hoc bizottság tételesen is áttekintette a vajdasági magyar helységneveket, az 55/537. számú határozat szerint az ad hoc bizottság által összeállított névjegyzéket a bizottság kisebb módosításokkal elfogadta. A névjegyzék tudtommal a Vajdaságban nem került publikálásra, a Magyar Nemzeti Tanács a helységnevekkel kapcsolatban új határozatot már nem hozott. Az említett vajdasági jegyzékben egyébként aránylag sok az új, azaz a korábbi hivatalos helységnévtárakban nem szereplő településnév, ezek egy része a szerb névvel azonos, vagy annak átírása (pl. *Krivaja*, *Jaszenova*), és előfordulnak homonimák is (pl. a *Völgypart* név előfordul *Ada* és *Topolya* körzetben is).

3. A Hargita megyei helységneveket vizsgáló tanulmányában Bartos-Elekes Zsombor az exonimák és endonimák között álló, köztes névnek nevezi egy földrajzi alakulat nevét „valamely nyelven, amelyet azon a területen beszélnek, azonban ez a nyelv helyben nem hivatalos" (Bartos-Elekes 2002: 19). Ennek értelmében a köztes nevek közé sorolja azokat a Kárpát-medencén belüli, de Magyarországon kívüli neveket, amelyeket a jelentős helybeli magyar lakosság használ. Az endonima rendszerint rögzített név, helységnevek esetében az aktuális nevet a helységnévtárak tartalmazzák, névváltoztatáskor a korábbi hivatalos név az újjal párhuzamosan már nem használatos. A köztes nevek esetében megfigyelhető több, párhuzamosan használt névváltozatot a szerző azzal magyarázza, hogy a hivatalos iratokban az államnyelvű névforma szerepel, a helyi lakosság nyelvén pedig nincs egységesített névalak, ezért elvileg mindenki azt a változatot választja, amelyiket akarja.

3.1. Bartos-Elekes rámutat, a 2001-es romániai közigazgatási törvény révén „a köztes nevek száma csökken, egy része belső névvé válik, csupán a szórványkisebbség (20%-nál kisebb relatív arány az adott területen) nevei maradnak köztes névként" (Bartos-Elekes 2002: 22). A szerző megállapítása érvényes a többi régióra is: amennyiben valamely jogszabály vagy illetékes szerv hivatalos magyar nevet állapított meg a magyar lakosságú településeknek, akkor ezek a nevek elvileg endonimává váltak. A valóságban azonban ezek egy része továbbra is köztes névként viselkedik, azaz több névalakban is használatosak.

Jól példázzák ezt egyes szlovákiai magyar helységnevek. A jelenlegi jogszabályok értelmében a (jegyzék szerinti) magyar nevek hivatalosan csak a közúti jelzőtáblákon, valamint a kisebbségi nyelven oktató tanintézményeket megjelölő táblákon szerepelhetnek, egyéb hivatalos kontextusban azonban nem. Nem hivatalos magyar szövegekben (pl. önkormányzatok által kihelyezett feliratok, hirdetmények, tájékoztatók, honlapok, adatbázisok, tömegtájékoztatás stb.) természetesen magyarul nevezik meg a településeket, viszont nem mindig az említett törvény melléklete szerinti névalakban.

Egyértelműen a jegyzék szerinti névváltozat fordul elő írott szövegekben (elsősorban a sajtóban) a múlt századbeli magyar törzskönyvezésekkor nem létező falvak esetében. Az 1945 után önállósult települések közé tartozik például *Blahová,* amelyet az akkori *Előpatony, Nagylég* és *Tonkháza* közigazgatási területén 1925-ben *Blahová Dedina* néven alapítottak, és amely 1951-ben önállósult. Mivel az uradalomnak ezt a lapos, vízjárta részét Sárrétnek vagy Sárföldnek nevezték, az ún. kolóniát magyarul *Sárrétpuszta* néven említették, majd ez rövidült le *Sárrét*-re (l. Zsigmond és mtsai 2002: 274). A falu magyar neveként Sebők László (1990: 28) a *Gálháztanya* nevet közli (mivel ez a tanya képezte az új község magvát), erre a névre azonban nincs szlovákiai adat, nálunk egyértelműen a *Sárrét* a használatos. Ugyanez a helyzet a második világháború után önállósult, szlovákul *Dedina Mládeže* és *Vrbová nad Váhom* nevű községekkel, Szlovákiá-

ban az általánosan használt nevek az 1994-es jegyzékben is szereplő *Ifjúságfalva* és a *Vágfüzes*. Szlovákiai magyar szövegekben továbbá minimális előfordulásúak a magyarosított nevek (pl. *Bodrogmező, Özörény*[4]), legfeljebb csak megjegyzés utal arra, hogy valamikor ez volt a település hivatalos neve.

Egyéb esetekben az 1994-es jegyzék szerinti és a korábbi magyar hivatalos név/nevek mellett még a törzskönyvezés előtt használt névalakokra is számos példa van. A két (ritkábban három) változat használati gyakorisága településenként eltérő, a névhasználat még jegyzékekben vagy több település nevét tartalmazó felsorolásokban sem következetes. A legnagyobb variabilitás az előtagos és az előtag nélküli nevek, illetve a községegyesítések esetében figyelhető meg. A régi magyar hivatalos név előfordulása valószínűsíthető felsorolásokban és jegyzékekben, főleg ha nemcsak az 1994-es szabályozással érintett településekre vonatkoznak, például szlovák–magyar vegyes lakosságú járások minden települése szerepel bennük.

Néhány település esetében aránylag gyakoriak a szlovák megnevezés mintájára létrejött névalakok is: *Gömöralmágy* (*Gemerský Jablonec,* magyarul mindig és most is *Almágy*), *Szlovákújhely* (*Slovenské Nové Mesto*, most *Újhely*), *Kaposkelecsény* (*Kapušianske Kľačany*, 1943: *Nyarádkelecsény*, 1994: *Kelecsény*), *Rimajánosi* (*Rimavské Janovce,* magyarul mindig *Jánosi*), *Vágtornóc* (*Trnovec nad Váhom,* magyarul mindig *Tornóc*). Az itt említett nevek kontaktusjelenség voltát támasztja alá, hogy helységnévtárakból nem adatolhatóak (az egyéb példákat l. Szabómihály 2005).

A hozzáférhető adatok és szövegek alapján úgy tűnik, hogy a többi régióban sem általánosan elfogadottak és kizárólagos használatúak az utóbbi évtizedben megvalósított névrendezés során kodifikált nevek, sőt a Vajdaságban egyesek szerint vitatható a vajdasági Magyar Nemzeti Tanács idevonatkozó határozatának kötelező jogi jellege, s ezzel magyarázzák, hogy az említett határozat ellenére és a magyar pártok és szervezetek sürgetésére sem írják ki több helyen magyarul a helységneveket.[5]

[4] *Bodrogmező:* 1920-ban *Polyán*, az 1994-es jegyzékben *Pólyán,* ez utóbbit használja a helyi lakosság is. Vályi András (1796) a nevet *Polány,* Fényes Elek (1851) pedig *Polyána* (*Lelesz*) alakban közli. Mező András (1982: 256) szerint a *Bodrogmező* nevet jelzőcserével és az utótag lefordításával alkották meg. *Özörény*: a törzskönyvezés előtt *Horka* (ezt közli Vályi András és Fényes Elek is), 1920-ban és 1994-ben: *Gömörhorka*; *Özörény* vagy *Ezerény* Horkához tartozó puszta volt, ezt elevenítették fel a törzskönyvezéskor (l. Mező 1982: 194).

[5] Erre a legújabb példa Bozóki Antal vitaindítója az újvidéki magyar civil szervezetek Milyen nemzeti tanácsot akarunk? címmel 2007. január 13-án Újvidéken megtartott kerekasztal-értekezletén (a szöveget l. a http://www.civilmozgalom.net/portal/index.php?option=com_content&task=view&id=145&Itemid=97 honlapon).

3.2. Magyarország felől nézve a helyzet még összetettebbnek tűnik. A jelenlegi határon túli magyarlakta települések nevét tartalmazó utolsó hivatalos magyar helységnévtár 1944-ben jelent meg, a politikai változások után több településnév-azonosító szótárat is kiadtak Magyarországon (pl. Sebők 1990, 1997; Lelkes 1992, 1998; Hajdú-Moharos 2000), illetve egyéb célú publikációkban, elektronikus adatbázisokban is előfordulnak helységnévjegyzékek. Ezek azonban nagyrészt nem kodifikációs, hanem azonosítási céllal készültek (erre utal a címük is), ezért egy-egy településnek esetenként több ismert magyar nevét közlik, rendszerint egyenrangú változatként. A politikai változások után a magyar helynévanyagot közlő térképek is rendszeresen megjelennek, s itt valójában a kiadótól függ, melyik névváltozatot választja.

A szomszédos államok településeire is kiterjedő egységes hivatalos helységnévjegyzék hiányában magyarországi reprezentatív kiadványok (pl. az új nagylexikon) és szabványok az 1913-as, ritkábban az 1944-es helységnévjegyzéket tekintik alapnak, azaz az ebben szereplő névalak a fő változat, s ha egyáltalán feltüntetik az említett határon túli névrendezéskor kodifikált alakot, ennek státuszát általában nem lehet megkülönböztetni a többi változatétól.[6]

A földrajzinév-bizottságnak a határon túli településneveket érintő és ebben a tanulmányban is említett határozatainak hatálya nem terjed ki a szomszédos államokra, tehát nem állapíthat meg külföldön hivatalos névként magyar helynevet, csak a térképi névhasználatra tehet javaslatot (l. Joó–Joó 2003: 9). Megjegyzendő viszont, hogy Magyarországon sem jár el mindenki a földrajzinév-bizottság határozatai szerint, erre példa a szlovákiai Komárno/Komárom magyar neve. Az interneten hozzáférhető magyarországi szövegekben valóban a *Révkomárom* alak tűnik a leggyakoribbnak, de több ezer adat van *az Észak-Komárom* formára is (pl. a magyarországi Komárom város honlapján), a határőrség szervezeti egységeit és a határátkelőhelyeket bemutató honlapon (http://web.b-m.hu/horweb/hu, frissítve 2005-ben) azonban a *Öregkomárom* név, a mellékelt térképen pedig a *Komárno* mellett a *Komárom* név szerepel.

3.3. A variabilitás az egyéb helyneveknél is megfigyelhető, azzal a különbséggel, hogy a térfelszíni alakulatok magyar nevének standardizálására egyik utódállamban sem került sor: az utódállamokban kiadott hivatalos térképeken csak az államnyelvű forma szerepel, a magyar nevek sok helyen még a tankönyvekből is kiszorultak, illetve a hagyományos magyar nevek mellett megjelentek az államnyelvű megnevezés lefordításával keletkezett nevek – mégpedig nemcsak

[6] Az 1994-es szlovákiai standardizációkor számos olyan névváltozatot kodifikáltak, amelyet a helyi lakosság évszázadok óta folyamatosan használ (pl. Vályinál és Fényes Eleknél a most is használt formában szerepelnek), ám a törzskönyvezés folytán köznyelvivé vált, ezek közé tartoznak tipikusan az előtag nélküli nevek, pl. *Kisfalud : Dunakisfalud, Kéty : Érsekkéty.* A *Kisfalud* és a *Kéty* tehát az egyik szempontból (Szlovákiából nézve) hivatalos, a másik szempontból nem hivatalos (Magyarországról nézve).

az utódállamokban élő magyar közösségekben, hanem amint az alábbi rövid áttekintésből is látszik, magyarországi térképeken is (készült Faragó 2001 alapján).

A Magyar Királyságot ábrázoló millenniumkori térképeken a magyar névanyagban az a tájszemlélet jelentkezett, amely a Kárpát-medencét a medence „aljáról" írja le. Az utódállamok saját névadásukban szintén az államközpontúság elvét alkalmazták, ezért a geomorfológiailag együvé tartozó tájaknak az országhatárral elválasztott részét külön, saját néven nevezték, pl. a *Kisalföld* északi részének neve a szlovák térképeken *Podunajská nížina (Duna menti alföld),* illetve a viszonyító nevek a saját országhatáraikon belüli helyzetet tükrözik, ilyen pl. a *Biharerdő* román neve: *Muntii Apuseni*, azaz *Nyugati-Kárpátok*. A magyar névhasználat szempontjából továbbá problémaként jelentkezik, hogy az utódállamokban egyes nagyobb domborzati alakulatok (pl. hegységek) tagolása eltérő, mint a magyar térképeken, illetve egyéb földrajzi munkákban.

Az utódállamokat ábrázoló magyarországi térképeken a két világháború közötti időszakban továbbra is a hagyományos magyar névanyagot alkalmazták, sőt a második világháború alatt ennek egyre szélesebb területi kiterjesztéseként további névmagyarosításokra is sor került. 1948 után, főleg az 50-es években a teljes Kárpát-medencét bemutató térképek (térképlapok) nem is jelenhettek meg, a szomszédos államok területét kisméretű, oktatási célú térképeken ábrázolták, ezeken csak a nagyobb terepalakulatok (pl. hegységek, nagyobb kiterjedésű síkságok, fontosabb folyók) látszanak, ezek magyar neve is változó azonban az egyes térképeken, például a *Gömör–Szepesi-érchegység* az 1945 utáni magyar térképeken 1955-ig *Érchegység* néven szerepel, később azonban megjelenik a szlovák név *(Slovenské rudohorie)* lefordításával létrejött *Szlovák-érchegység* név. A hatvanas-hetvenes évektől megjelenő, az atlaszlapoknál nagyobb méretarányú, tehát részletesebb autótérképek államnyelvi megnevezésekkel dolgoznak. Az 1989-es fordulat után liberalizálódott a magyar térképkiadás, ezért egyre több, magyar névrajzzal ellátott térkép jelent meg az utóbbi másfél évtizedben, de ezek magyar névanyaga nem egységes.

A jelenleg a szomszédos államokban kiadott, az adott ország hegy- és vízrajzát ábrázoló térképeken szereplő államnyelvi domborzati nevek egy részének egyáltalán nincs magyar megfelelője, számos terepalakulatnak viszont a különböző magyarországi kartográfiai kiadványokból több magyar neve is kimutatható. A különböző térképeken szereplő domborzati nevek száma a méretaránytól függ, s a térképek névanyagát már ezért is nehéz összevetni egymással. Egyelőre nincs olyan földrajzinév-azonosító adatbázis vagy szótár, amely segíthetné a fordítókat és a téma iránt érdeklődőket. Egy ilyen adatbázis hiányát leginkább a határon túliak érzékelik (pl. az oktatásban), ugyanis a szomszédos országokat ábrázoló államnyelvű térképeken több domborzati név szerepel, mint ahány a Magyarországon készült, a Kárpát-medencét vagy Közép-Európát ábrázoló térképeken van.

4. A határon túli magyar helynevek használatában megfigyelhető nagyfokú variabilitás és bizonytalanság oka a magyar nyelv- és névterület 1920 utáni szétdarabolása: a Magyar Királyság területére vonatkozó korábbi magyar államközpontú névadást az utódállamok szintén államközpontú és természetesen más szempontokat érvényesítő névadása követte. A többségi nevek standardizálása jogszabályi felhatalmazás alapján rendszerint valamilyen hatóság, állami intézmény hatáskörébe tartozik. A „kisebbségi" magyar nevek standardizálását azonban elvileg két állam testülete is elvégezheti, illetve el is hanyagolhatja. Jelenleg mindkét esetre van példa – és éppen ennek a következménye a névváltozatok fennmaradása, illetve az egyes változatok státuszának (hivatalos, „félhivatalos", nem hivatalos) bizonytalan volta.

A kialakult helyzetre több megoldás is kínálkozik. Az egyik lehetőség a helységnév-azonosító szótárak rendszeres újrakiadása – tekintetbe véve az időközben bekövetkezett változásokat, erre példa Sebők László könyve (1990; 1997). A helységnév-azonosító szótárak mintájára egyéb átfogó földrajzinév-azonosító szótárak, adatbázisok is készíthetők. A másik megoldás egy újabb névrendezés, egységesítés, majd az így kialakított helynévtár rendszeres karbantartása.

4.1. Az egységesítés szükségessége természetesen már felmerült, a tárcaközi földrajzinév-bizottság volt elnöke, Földi Ervin a vele készült interjúban szintén ezen a véleményen van, egyúttal azonban rámutat a standardizálással kapcsolatos gondokra,[7] nem utolsósorban arra, hogy „nem áll rendelkezésre megfelelő apparátus, hogy a határon túli helységnevek térképi használatában egységes álláspontot lehetne kialakítani" (Joó–Joó 2003: 8).

A magyar névanyag egységesítését nehezítik a szakemberek közötti nézetkülönbségek is. Például a domborzati nevek kapcsán a magyar térképész szakma megosztott az alkalmazandó tájszemlélet tekintetében. Az 1960-as évekből eredeztethető az országhatárokhoz igazított rendszertani besorolás, ennek első részletes publikációja 1989-ben jelent meg Magyarország nemzeti atlasza címmel (Magyarország 1989). A másik vonulat Magyarország természetföldrajzi tájainak felosztását a teljes Kárpát-medencébe illesztve, országhatároktól függetlenül mutatja be (Hajdú-Moharos–Hevesi 1996). A szerzők ebben az esetben figyelembe vették a szomszédos államokban készült tájtagoló térképek szemléletét is, a több országot érintő tájakat természeti keretükbe illesztették, igyekeztek elhagyni az ország-hovatartozásra utaló neveket, tájbeosztásukkal arra törekedtek, hogy egyetlen nemzet és ország érzékenységét se sértsék meg. A hiányossága viszont az, hogy a saját tájszemlélet alkalmazása következtében számos, az utód-

[7] Az említett interjúban Földi Ervin az ebben az írásban is tárgyalt okokat említi, azaz a helységnevek használatával kapcsolatos bizonytalanság a település-összevonások és szétválások miatt bekövetkezett változásokra vezethető vissza, a másik ok pedig az, hogy a magyar neveket a helyi lakosság nem mindig a törzskönyvezéskor megállapított formában használja.

államokbeli térképeken szereplő domborzati alakulat neve hiányzik belőle, ilyen pl. a szlovákiai *Podunajská rovina* és a *Podunajská nížina*, s így valójában a szerzők nem foglalnak állást a *Kisalföld (északi része) ~ Szlovák-alföld ~ Duna menti alföld/Dunamenti-alföld* névváltozatokkal kapcsolatban.[8]

4.2. A Kárpát-medencei magyar helynevekről, elsősorban a helységnevekről állásfoglalást adtak ki a HUNGEO'96 Magyar Földtudományi Világtalálkozó résztvevői (HUNGEO'96 2000[9]), s így kívántak szempontokat adni a határon túli magyar névanyag használatához, főleg a térképeken történő megjelenítéséhez. Mivel azonban az állásfoglalásban konkrét javaslatok is megfogalmazódnak azzal kapcsolatban, hogy a névváltozatok közül melyiknek használata ajánlott, az állásfoglalás implicite egységesítő-kodifikációs célzattal is íródott, legalábbis bizonyos megfogalmazásokból erre következtethetünk.

Az állásfoglalás fő gondolata, hogy a magyar használók számára készült térképeken a Kárpát-medencei magyar helynévanyag minél szélesebb körű használata kívánatos, s ezt támogatni kell. Ebből az alapállásból következik, hogy az aláírók szerint a magyar névanyag használatakor az 1913. évi helységnévtárat kell kiindulópontnak és etalonnak tekinteni, mind a magyar nyelvterületen belül fekvő, mind az azon kívüli települések esetében, s az 1918 utáni fejlemények tekintetében is a „magyar névterület egészével való összhang az irányadó" HUNGEO'96 2000: 682); az előtagot tartalmazó nevek használatával kell törekedni a homonímia kiküszöbölésére; községegyesítések esetén a magyarországi gyakorlat, azaz „az egyik tag nevének továbbvitele vagy a részegységek összeírása követendő a határon túl is" (HUNGEO'96 2000: 683).

Az 1918 óta bekövetkezett változások kapcsán az állásfoglalás a „nyelvromlás jellegű visszalépések"-et elutasítja; mivel példaként a *Toplica ~ Maroshévíz* és a *Debelyácsa ~ Torontálvásárhely* változatok szerepelnek (HUNGEO'96 2000: 683), nyelvromláson az idegen eredetű helynév használatát érthetjük. Arra azonban nem kapunk választ, miért nyelvromlás a régóta használatos idegen eredetű név: a *Toplicza* névalakra például már 1626-ból van adat (l. Kiss 1997: II/101), a szintén a legalább a 17. századig visszavezethető *Debelyácsa* magyarítására pedig 1888-ben került sor (Mező 1982: 105, ill. Kiss 1997: II/670). Mivel ugyanebben a pontban az olvasható, hogy az 1918 utáni fejlemények megítélésében alapjában véve a helyi lakosság névhasználata az irányadó, és egyes

[8] Az említett kiadványban a nagytáj neve *Győri-medence* (*Kisalföld és peremvidéke*), szlovák neveként *a Malá dunajská nížina* van feltüntetve, s ezen belül már csak a középtájak neve szerepel (pl. *Csallóköz*, *Szigetköz* stb.), de nincs olyan egység, amely megfelelne a szlovák térképeken *Podunajská nížiná*-nak nevezett részletnek. Máshol a szerzők alkalmazkodtak a szlovák névhez, pl. *Pohronská pahorkatina* : *Garammentihátság,* ez az írásmód azonban nincs összhangban a jelenlegi helyesírási szabályzattal.

[9] Az állásfoglalás először a Földrajzi Közleményekben jelent meg 1997-ben (120/1–2, 96–99).

esetekben az 1913-as névalaktól való eltérések is „vállalhatók", felmerül a kérdés, mi a teendő az olyan esetben, amikor a helyi lakosság csak az idegen eredetű nevet használja, és a magyarosítottat nem. Továbbá nem egyértelmű az sem, melyek a „vállalható" eltérések.

Az állásfoglalás szerint „az utódállamok névrendszeréhez igazodás, valamint az ideológiai hátterű változtatások csak másodlagosan vehetők figyelembe". Szintén nem tudható, a gyakorlatban mit jelent az, hogy a változtatások „másodlagosan vehetők figyelembe", és azt sem, hogyan kívánják az állásfoglalás szerzői és aláírói kezelni azokat az eseteket, amikor a szomszédos államokban jogszabállyal hivatalossá tett magyar név eltér a törzskönyvezéskor megállapított magyar névtől. Az állásfoglalás bevezető része egyébként utal arra, hogy a szomszédos országokban hivatalosan helységnévtáblákon használható a magyar név, de az említett probléma a szövegben nem kerül szóba.

A világtalálkozón elfogadott állásfoglalás kitér a magyar nyelvterületen kívül fekvő települések magyar nevére is, és ezzel kapcsolatban bírálóan utal a földrajzinév-bizottságnak egy közelebbről nem jellemzett előterjesztésére, amely lényegében a névmagyarítás revízióját javasolja.[10] Az állásfoglalás aláírói ezzel szemben a magyar nyelvterületen kívül fekvő, hagyományos magyar névvel nem rendelkező települések esetében is ragaszkodnának az 1913-as helységnévtárban található hatósági névhez, ideértve a törzskönyvezésből kimaradt négy megyét is.

Az állásfoglalás szerint nincs szükség általános névrendezésre, csak arra, hogy az 1918 utáni változásokat (pl. településegyesítések, -alakítások) „a Névbizottság az érintett régiók szakértőinek bevonásával, a történeti szempontok és a mai gyakorlat mérlegelésével a teljes városi-falusi névállományt felölelő listában határozza meg" (HUNGEO'96 2000: 683). Ezzel a felvetéssel egyetérthetünk, s szintén üdvözlendő az adott régió szakértőinek bevonását célzó gondolat, viszont az állásfoglalás továbbra is alapjában véve a helynevek magyarországi használatát kívánja ily módon szabályozni. Egy ilyen helységnévjegyzék természetesen használható a határon túli területeken is, nem hivatalos kontextusban, viszont továbbra is fennmaradna a kettősség az olyan, már 1918 előtt létezett településeknek az esetében, amelyeknek az utódállamokban (pl. Szlovákiában, Romániában) jogszabállyal állapították meg a hivatalos nevét, és az eltér az 1913-as helységnévjegyzékben szereplő névformától. Ezeket a neveket ugyanis az utódállamokban bizonyos helyzetekben (pl. közlekedési táblán) kötelezően kell használni.

[10] „A Névbizottság a kárpátaljai ruszinos nevek visszaállításában a törzskönyvezés önkritikáját látja, s ezt tekinti irányadónak az egész Kárpát-medence úgymond nemzetiségi érzékenységet sértő magyar névváltozatainak eltiltásához. Vagyis: a magyarosítás utólagos revíziójával – *Apátszentmihály* helyett *Bohunic*, *Maroshévíz* helyett *Oláhtoplica* (?) bevezetésével – látná kifoghatónak a szelet a szlovák és román nacionalisták magyar nyelvhasználatot teljességgel elvető törekvései elől." (HUNGEO'96 2000: 683.)

4.3. Az egész Kárpát-térség magyar helységnévanyagának aktualizálását javasolja Hajdú-Moharos József is Magyar Településtár című művében (Hajdú-Moharos 2000), amely az említett HUNGEO'96 állásfoglalás gyakorlati megvalósításának tekinthető,[11] és nyilvánvalóan egységesítő szándékkal készült, ugyanis a szócikkek elején csak egy magyar névalakot közöl a szerző, ezt javasolja a térképeken használni, l. a Bevezetés vonatkozó részét: „A Településtár a Kárpát-térség minden helységére – ahol szükséges – tartalmazza a j a v a s o l t [kiemelés: SZ. G.] magyar névváltozatot, az 1913-as helységnévtárból kiindulva és az államnyelvi – szlovák, ukrán, román, szerb, horvát, szlovén, német – névfejlődéssel lehetőleg párhuzamos megoldásokra irányulóan, A határon túl javasolt névalakok az ott élő kollégákkal, szakértőkkel egyeztetve, közös gondolkodás eredményeképp születtek" (Hajdú-Moharos 2000: XI). Az említett állásfoglaláshoz hasonlóan a Településtárban sem történik említés az elmúlt időszakban megvalósított határon túli standardizációkról és standardizációs kezdeményezésekről, a Hajdú-Moharos József által javasolt névalakok viszont néha ezekkel egybeesnek, sok esetben azonban nem. Szlovákiai példáknál maradva: a második világháború után önállósult településeknél az 1994-es jegyzékkel azonos alak szerepel *Ifjúságfalva (Dedina Mládeže), Sárrét (Blahová)* és *Vágfüzes (Vrbová nad Váhom)* esetében, de a Komáromtól nem messze található *Virt* nevét *Vért*-ként, azaz a régebben adatolt formában közli a szerző,[12] ezáltal egy olyan magyar névváltozatot vezet be, amelyet a jegyzetben idézett források szerint már a 18. században sem használtak. A szerző számos település esetében él ezzel az eljárással, s nemcsak a szlovákiai névanyag esetében, ezáltal az egységesítés helyett tovább növeli a változatok számát.

A fenti idézetben ugyan az olvasható, hogy a szerző által javasolt nevek helyi szakemberekkel történt egyeztetés alapján kerültek bele a szótárba, azt azonban nem lehet tudni, egyes régiókból kik voltak ezek a szakemberek. Az említett állásfoglalást például két szlovákiai résztvevő is aláírta, közülük az egyik középiskolai tanár, a másik számomra ismeretlen. A javaslatok megvitatásában, tudtommal nyelvészek nem is vettek részt.

4.3. Ha valóban egységesíteni kívánjuk a határon túli helységnevek használatát, néhány, fentebb már jelzett problémának a megoldását nem lehet megkerülni; főképpen azt kell tisztázni, mi legyen a határon túl az utóbbi évtizedben kodifikált, hivatalosan bevezetett magyar nevekkel. Az egyik lehetőség a szom-

[11] A szerző sem a bevezetésben, sem másutt nem utal az említett állásfoglalásra, de az ott idézett helynevek ugyanolyan formában találhatók meg a településtárban is, azonkívül Hajdú-Moharos József az aláírók között szerepel, és a településtár mellékletében az állásfoglalás is olvasható.

[12] Csánki Dezső (1890–1913) a 13. századból a *Vért* alakváltozatot közli, de megjegyzi, hogy „jelenleg", azaz a 19. század végén a neve *Virt*. Ugyanúgy csak a *Virt* változat szerepel Vályinál és Fényes Eleknél is (l. Még Kiss 1997: II/757).

széd államokban hivatalossá „emelt” névalakok elfogadása, függetlenül attól, hogy helyesnek, megfelelőnek tartja-e a földrajzinév-bizottság (vagy más testület). Elképzelhető az is, hogy a határon túli kodifikált alakot próbáljuk módosítani, mégpedig vagy az ottani többségi szakemberekkel és főleg politikusokkal való egyeztetések során, vagy egyéb módon. Szlovákiában például a vonatkozó törvény értelmében az adott településen népszavazás dönthet a névváltoztatásról, tehát ebben az esetben népszavazás kezdeményezhető, kérdéses azonban, aktivizálható-e a helyi lakosság, főleg olyan településen, ahol a mostani hivatalos név helyben általános használatú. Egy harmadik lehetőség a kettős névalakok fenntartása, pl. *Komárom* és *Révkomárom* használata *Komárno* magyar neveként, akkor azonban célszerű volna együtt említeni a két nevet. Ez utóbbi esetben valójában a jelenlegi helyzet maradna meg, hogy a Magyarországon exonimaként kezelik az utódállamban hivatalos, azaz endonimának minősülő nevet.

Az állásfoglalásnak a magyar névterületen kívül eső települések nevével kapcsolatos része is felvet bizonyos gondokat. Az aláírók lényegében elvetik azt a nézetet, mely szerint a szomszéd népek „érzékenységére” való tekintettel, illetve egyéb politikai okokból kellene lemondani a magyar nyelvterületen kívül eső települések magyar nevének használatáról, ezért a párhuzamos (többségi név és magyar név) névhasználatot támogatják. Azzal egyetérthetünk, hogy magyar névterület és a jelenlegi nyelvterület nem esik egybe, s a jelenlegi magyar nyelvterületen kívül számos olyan, történelmi, irodalmi vagy gazdasági szempontból valamikor jelentős település, főleg város található, amelyeknek van természetesen kialakult és máig használt magyar neve (Szlovákiában ilyenek pl. *Zólyom*, *Szakolca*, *Selmecbánya*). Másrészt viszont az 1913-as törzskönyvezéskor nagyon sok mesterséges, soha nem használt, a magyarok által rendszerint nem is ismert magyar nevet alkottak. Szlovákiában a jelenlegi mintegy háromezer település közül legalább a fele ilyen; ezeket a sajtó 1989 után nagyrészt a régi magyar hivatalos néven említi, ám mivel az olvasók nem tudják azonosítani ezeket, a szlovák nevüket zárójelben közlik. A magyarok számára ismeretlen, nem használt nevek esetében nem politikai, hanem gyakorlati szempontból volna célszerű a mesterséges neveket megváltoztatni: egyes esetekben vissza lehetne térni a törzskönyvezés előtti névhez (akár magyar helyesírással írva), ezt javasolta pl. Käfer István is (2002: 35), más esetekben a jelenlegi szlovák, román, szerb stb. nevet lehetne átvenni.[13] Ezek helyesírásakor – a mellékjeles betűk írásakor – a szabályzat szerint kellene eljárni.

5. Az utóbbi négy évtized magyar helynévkutatását áttekintő monográfiájában Hoffmann István (2003: 166) hasznosnak minősíti az utóbbi évtizedben

[13] A történelmi Magyarország határain túl található települések esetében is csak a jelentősebb városoknak alakult ki magyar neve, a többi települést az adott államban hivatalos néven nevezzük.

megjelent helységnév-azonosító szótárakat, ám annak a véleményének ad hangot, hogy azok nem oldották meg a határon túli magyar helységnevek kodifikációját, ezt Péntek Jánossal egyetértve a magyar névtudomány nagy adósságának nevezi. A jelenlegi helyzet ismeretében úgy tűnik, hogy a határon túli magyar helynevek (elsősorban helységnevek) használatának fokozatos kiterjesztése érdekében, valamint a különböző, egyre gyarapodó adatbázisokban való keresés megkönnyítése, a települések és domborzati alakulatok azonosíthatósága végett szükség volna a határon túli helynevek, elsősorban a helységnevek egységes, mind Magyarországon, mind pedig az utódállomokban akceptálható és használható kodifikációjára.

Amint az áttekintésből látható volt, ilyen kezdeményezésekkel elsősorban a magyarországi földrajztudósok és kartográfusok léptek fel, céljuk azonban a magyarországi térképeken használt névanyag egységesítése volt, s ezért érdemben nem foglalkoztak a határon túl megvalósított standardizálásokkal, és semmi sem utal arra, hogy a javasolt névváltozatok esetében empirikus kutatásokra támaszkodtak volna; inkább úgy tűnik, hogy továbbra is a történetiség volt a vezérelv. Ezért egy valóban használható és kölcsönösen elfogadható kodifikáció során az eddig alkalmazott elvek célszerűségét is meg kellene vizsgálni, elsősorban az egy település – egy név elvre (azaz a homonímiák kérdésére), illetve az ún. „történeti" vagy „hagyományos" alak preferálásának elvére gondolok. Az ezzel kapcsolatos és olykor meddő viták elkerülhetők volnának, ha a standardizáció során a jelenlegi élő nyelvhasználatot jobban figyelembe vennénk, már csak ezért is, mert ezáltal valószínűleg a standardizált alakok elfogadottsága is javulna.

Irodalom

Bartos-Elekes Zsombor 2002: Helységnevek a romániai köztudatban (Az exonima és az endonima mezsgyéjén). Geodézia és Kartográfia 54/4: 19–24.

Beregszászi Anikó 1997: Magyar helységnevek Kárpátalján a nyelvi tervezés tükrében. In: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.), Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30. MNyTK 209.) I: 356–361. Budapest–Miskolc.

Beregszászi Anikó 2004: Magyar neve? Az ukrajnai földrajzi nevek magyar használatáról. In: Beregszászi Anikó–Csernicskó István: …itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint, Ungvár. 71–82.

Beregszászi Anikó–Csernicskó István 2004: Magyar értelmező kéziszótár: (majdnem) minden magyar szótára – Kárpátaljai szójegyzék. In: Beregszászi Anikó–Csernicskó István: … itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint, Ungvár. 127–136, 137–138.

Csánki Dezső 1890–1913: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3. (Arcanum DVD Könyvtár VI.)
Faragó Imre 2001: A magyar névhasználat változásai a Kárpát-medencét ábrázoló térképeken. Geodézia és Kartográfia 53/1: 5–10; 2: 16–23.
Fényes Elek 1851: Magyarország geographiai szótára. Pest. (Arcanum DVD Könyvtár VI.)
Földi Ervin 1998: Minek nevezzelek? Hová megy a vonat. Élet és Tudomány 36: 1124.
Hajdú-Moharos József 2000: Magyar Településtár. Kárpát–Pannon Kiadó, Budapest.
Hajdú-Moharos József–Hevesi Attila 1996: A Kárpát–Pannon térség tájtagolódása. In: Karátson Dávid (szerk.), Pannon enciklopédia. Magyarország földje kitekintéssel a Kárpát-medencére. Kertek 2000 Kiadó, Budapest. 274–285.
Hoffmann István 2003: Magyar helynévkutatás 1958–2002. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen.
HUNGEO'96 2000: HUNGEO'96 Magyar Földtudományi Világtalálkozó állásfoglalása a Kárpát-térség magyar földrajzi neveinek használatáról. In: Hajdú-Moharos József, Magyar Településtár. Kárpát–Pannon Kiadó, Budapest. 681–683.
Joó István dr.–ifj. Joó István 2003: Földrajzi nevekről (Beszélgetés Földi Ervinnel). Geodézia és Kartográfia 55/3: 3–10.
Käfer István 2002: Terminologia hungaro–slavonica. A magyar–szlovák interetnikus összefüggések történeti vizsgálatának terminológiai kérdései. A pozsonyi magyar tanszék múltja és jelene. A Comenius Egyetem magyar tanszékének 40 éve. Kalligram Könyvkiadó–A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, Pozsony. 32–40.
Kárpátaljai településnév-jegyzék 2004: A kárpátaljai magyarlakta és magyar vonatkozású településnevekhez kapcsolt viszonyragok. In: Beregszászi Anikó–Csernicskó István: …itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint, Ungvár. 85–89.
Kiss Lajos 1997: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest. (A 2. kiadás utánnyomása.)
Kolláth Anna 2005a: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Magyar Tudomány 50: 156–163.
Kolláth Anna 2005b: Első fejezet a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. In: Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.), Tanulmányok a kétnyelvűségről III: 15–30. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004: Helyesírás. Osiris Kiadó, Budapest.

Lanstyák István 2006: A nyelvi változatosság mint szótártani probléma. Adalékok a határtalanítás módszertanához. In: Lanstyák István, Nyelvből nyelvbe. Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 57–104.

Lelkes György (szerk.) 1992: Magyar helységnév-azonosító szótár. Balassi Kiadó, Budapest.

Lelkes György (szerk.) 1998: Magyar helységnév-azonosító szótár. Talmi Kiadó, Baja. (2. kiadás.)

Magyarország 1989: Magyarország nemzeti atlasza. Szerk. biz. elnök: Pécsi Márton. Kartográfiai Vállalat, Budapest.

Mező András 1982: A magyar hivatalos helységnévadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Péntek János 2004: A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. Magyar Tudomány 49: 724–726.

Péntek János–Benő Attila 2003: Nyelvi jogok Romániában. In: Nádor Orsolya–Szarka László (szerk.), Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában. Akadémiai Kiadó, Budapest. 123–145.

Sebők László 1990: Magyar neve? Határokon túli magyar helységnévszótár. Arany Lapok Kiadó, Budapest.

Sebők László 1997: Határokon túli magyar helységnévszótár. Teleki Intézet, Budapest.

Szabómihály Gizella 1998: A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellegzetességei (Cseh)Szlovákiában 1918–1998 között. In: Tóth László (szerk.), A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. Ister, Budapest. I: 132–167.

Szabómihály Gizella 2005: A szlovákiai magyar nyelvtervezés kérdései. Standardizálás és kodifikálás. In: Vörös Ferenc (szerk.), Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. (A 2005. október 20–21-i somorjai konferencia előadásai. MNyTK 224.) Magyar Nyelvtudományi Társaság–Konstanstin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara–Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum, Budapest–Nyitra–Somorja. 27–34.

Vályi András 1796: Magyar országnak leírása. Buda. (Arcanum DVD Könyvtár VI.)

Veress Emőd 2006: Nyelvhasználati jogok a magyar közigazgatásban. Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny IV/2: 35–41.

Zalabai Zsigmond (szerk.) 1995: Mit ér a nyelvünk, ha magyar? A „táblaháború" és a „névháború" szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból 1990–1994. Kalligram Kiadó, Pozsony.

Zsigmond Tibor és munkatársai 2002: A Csallóköz szívében. Dunaszerdahelyi járás. NAP Kiadó, Dunaszerdahely.

The process of abolishing borders in the field of local names

Following World War I, the Austro–Hungarian Monarchy and, within it, the Kingdom of Hungary were broken up, with almost two-thirds of the territory of the Kingdom of Hungary ceded to newly created states, the Czechoslovak Republic, the Kingdom of Romania, and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. In the regions of these states (and their successors) bordering Hungary considerable populations of Hungarians have lived to the present day. The successor states typically renamed towns and villages, replacing their earlier, official Hungarian names with names in the respective state language, and, after World War II, usually prohibited even the use of the old Hungarian names. As a result of political changes in the 1990s, gradually all states neighboring Hungary have officially allowed the use of and standardized the Hungarian place names in addition to the names in the state language. Hungarian linguists, however, were not always invited to offer their expertise in this process, which has resulted in various discrepancies of the use of Hungarian place names: the names of many places changed several times during the 20th century, new places were established, old ones were merged into one, but these changes were not noted in Hungary, and relevant databases and encyclopedias in Hungary usually contain only the names of places as they were standardized and used in the late 19th and early 20 century. This often leads to different sources using different names (some of them outdated) for the same place. There is, then, a great need to sort out and standardize the Hungarian names of places outside Hungary, involving in the process all relevant parties, and with a clarification of the principles to be applied as a prerequisite.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (BUDAPEST)

A magyar nyelv és nemzet értelmezhetősége a határtalanítás folyamatában (vázlat)

A határtalanítás az 1920-ban meghúzott trianoni határok szellemi, nyelvi, lelki meghaladásának programja, amely az 1990 utáni politikai változások következtében vált lehetővé. A határtalanítás hosszú folyamat, amelynek egy összetevője a magyar nyelvközösség egyesítésének tudatossá tétele, tudatos, tudományos segítése. A határtalanítás programjának gyakorlati összetevői mellett bőséggel vannak tágabb, elméleti, művelődési összefüggései is. Ezeket az előzményeket és következményeket szintén érdemes számba venni, a velük kapcsolatos kérdéseket föltenni, hogy a magyar nyelvközösség alakulásának közelmúltját és jövőbeli kilátásait jobban megismerhessük.

Kettős feltételezésből lehet kiindulni. Egyrészről látni kell, hogy általában a nyelv, és a magyar nyelv fogalma a közelmúlt történeti változásai miatt nagymértékben átalakult az azt beszélők ismeretében. Másrészt a nyelvközösség, így a magyar nyelvközösség kategóriája – részben a nyelvvel, részben a nemzettel való viszonyításában – szintén újabb értelmezéseket kapott. Érdemes a nyelv státusának változásait kezdőpontként venni. A magyar nyelv a korábbi, egyetlen zárt normában felülről rögzített kifejezőeszköz elve helyett az ezredfordulóra általában a sokféle változatban hálózatosan működő, a megismerésben alapvető szerepet játszó tudásként és önazonosításként jelenik meg. Ezt a belátást különösen erősítette a detrianonizáció beinduló folyamata, melynek során az elszakított részek nyelvi tekintetben korábban nem remélt módon újraegyesültek. Az önreflexiós és önreferenciális folyamatokban a nemzet fogalma továbbra is kulcskérdés marad. A magyar nyelvvel kapcsolatban szóba jöhető közösségfogalmak (nép, társadalom, állam, nemzet) közül a nemzet tűnik a leginkább vonatkozó kategóriának. Az államból vagy a népszellemből levezetett nemzetfogalom már képtelen átfogni a teljes közösséget, ugyanakkor a nyelv továbbra is meghatározó tényezője a nemzetnek. Ez azért lehetséges, mert egy nyelv részben mindig specifikus módon konstruálja meg a világot, ill. annak elemeit (vö. Langacker 1987, Tolcsvai Nagy 2005).

A számos megfogalmazható fölvetésből itt elsőként a nyelv leírásának két szempontját szükséges vázolni, a határtalanítás szükségességének és módszertanának jobb megértése érdekében. Majd a régiók határtalanítását a jelzett változások viszonyában érdemes szemlélni.

1. A nyelvi változatosság

A modernizált, összetett művelődésű közösségek, így a magyarországi társadalom vagy a teljes magyar nyelvközösség nyelve számos változatból tevődik

össze. A változatosság történeti folyamatok eredménye, ám korántsem puszta társadalmi különbségekből ered. A nyelv önmagában hordozza önmaga változatosságának lehetőségét. Ennek alapja az a jellemző, amely lehetővé teszi, hogy egy-egy kifejezendő dolgot, viszonyt, folyamatot többféleképpen ki lehet nyelvileg fejezni, pontosabban többféle módon meg lehet konstruálni valamely dolog, viszony, folyamat nyelvi kifejezésének a szemantikai és szintaktikai szerkezetét (valamely tagmondatban).

A nyelvi változatosság egyik hagyományos megragadási formája a nyelvváltozatok elkülönítése. E kérdéskör óriási szakirodalmára itt csupán utalok. Annyit szükséges megjegyezni, hogy a nyelvváltozat meghatározott nyelvi kifejezések gyakori és jellegzetes együttállásaként értelmezhető. Az így értett nyelvváltozatok a mai magyar művelődésben nem kizárólag egy vagy több beszélőközösség mindennapi nyelveként funkcionálnak, hanem közetlen fogalmi és szociális jelentést kapnak. Például csoportok, kisebb közösségek vagy személyek önazonosságának fenntartóivá és jelzőivé válnak, más nyelvváltozatokkal való viszonyukban.

A nyelvi változatosság változatokban megjelenő rendszerét a nyelvtudomány hosszabb ideje különböző módokon írja le. Jellegzetes modellálási eljárás:

– a hierarchia (amelyben az irodalmi nyelv vagy sztenderd a többi fölé rendelődik),
– a mozaik (amelyben kevéssé összefüggő, egymás mellé helyezett változatok találhatók),
– a hálózat (amelyben az egyes változatok összefüggnek egymással).

Elméleti és módszertani megfontolások alapján a hálózatmodell tűnik ma a legtermékenyebb leírásnak. A hálózatban az egyes összetevők (itt a nyelvváltozatok) dinamikusan függnek össze, azaz hatnak egymásra, értelmezhetőségük a többi ismeretétől függ. A hálózat középpontja nem állandó, személy vagy csoport nézőpontjától függ. Emellett a hálózatmodell tartalmaz egyéb, itt lényeges fölismeréseket: nincs éles határa a rendszerszerűen felfogott nyelvnek, a nyelvközösségnek és a nyelvterületnek. A határtalanítás nem egy homogén, hanem természetesen változatos nyelvközösségben történik meg, ezért a hálózatmodell megfelelőnek tűnik ennek tervezésére.

2. A nyelv értelmezése nyelvtudományi keretben

A határtalanítás másik megkerülhetetlen szempontja a nyelv fogalma. Nem beszélhetünk a nyelvről, ha nem jelöljük ki azt a nézőpontot, ahonnan ez a beszéd megfogalmazódik. Ismeretes, hogy a nyelvet az elmúlt évszázad során több jellegzetes nyelvelmélet különféleképpen írta le. Három nyelvelméleti irányt érdemes itt nagy vonalakban elkülöníteni.

1) A klasszikus strukturalizmus Saussure elméletében a nyelv lényegét olyan elvont rendszerben látta, amelyet strukturáltsága tart össze, és amelyet a mindenkori beszélő készen kap, hiszen az a kollektív tudás része.

2) A transzformációs generatív grammatika (általában a strukturális, formális irány) a nyelvet az elmébe beprogramozott algoritmikus tudásként írja le, elvont

egyetemes nyelvtanként (univerzális grammatikaként), idealizált beszélővel (l. É. Kiss 1998). A nyelvi tudás a grammatikailag jólformált mondatok létrehozására és felismerésére irányuló egyetemes képesség, amely a nyelvelsajátítással egy (vagy több) nyelvben valósul meg. A nyelvnek a beszélő ebben az elméletben is ki van szolgáltatva.

3) A funkcionális nyelvészet számos iránya a nyelvet szintén tudásként szemléli, ám a nyelv központi funkciójának a jelentések hozzáférhetővé tételét tekinti. A jelentés eszerint tapasztalati alapú, absztrakcióval és kategorizációval jön létre. A jelentésszerkezetekkel képezzük le a világ jelenségeit, dolgait és folyamatait. A jelentésszerkezeteknek nyelvtani szerkezetek felelnek meg, amelyeket mindig tágabb környezetükben, támogató mátrixukban kell leírni. A funkcionális nyelvészet szerint a nyelv nem csupán egyetemes, hanem kultúra- és nyelvspecifikus is, valamint jellemző rá a változékonyság és a változatosság, az ezekből összeálló dinamikus egység (vö. Givón 2001, Langacker 1987, Tolcsvai Nagy 2005).

A határtalanítás szempontjából a funkcionális nyelvészet adja a legtöbb nyelvtudományi fogódzót, tehát olyan nyelvelméletet, módszertant és leírást, amely felhasználható nyelvi tervezési műveletek előkészítésében és végrehajtásában.

3. A magyar nyelvi régiók határtalanítása

A határtalanítás következő összetevője történeti és közösségi. A történeti jellemző a Koselleck (2003/1979) által értelmezett újkor fogalmában helyezhető el. Eszerint legkésőbb a felvilágosodásban uralkodóvá válik az a felfogás, amely szerint

– a végítéletre várás megszűnik,
– megnyílik az út a határ nélküli jövő előtt,
– így nemcsak a múltat értelmezi az újkor felfogása, hanem tudatosan új szakaszt nyit,
– a jövő másságára, a változásra mint olyanra és a változás gyorsulására vár,
– amely az Isten képére teremtett ember transzcendenciát elfedő magabiztosságát eredményezi, hogy azután abból induljon ki.

Az újkor e jellemzői a magyar kultúrában különösen 1990 után váltak jelentőssé, a (magyar) nyelvre vonatkozóan is. Megváltozott a nyelvről való tudás. A korábbi zártabb és hierarchikusabb ismeretek helyébe általában is nyelvi típusokról való tudás lépett, amely legalább részben a prototípuselven alapul (a kategóriákba sorolás fokozat kérdése, a példányok családi hasonlóság alapján kerülnek be egy kategóriába, a kategóriák határai nem élesek). Ennek megfelelően a nyelvi változatosságról és a nyelvváltozatokról való tudás típushatásokra és egyúttal a közvetlen tapasztalatra épül. Fontos szerepet játszik a viszonyítás és összehasonlítás (általában nem vagy alig tudatosan), valamint a nagyobb reflektáltság. Mindezért a nyelvvel kapcsolatos tapasztalati tér (a nyelvi tapasztalatok összessége személyes és közösségi történetiségben), valamint az elváráshorizont (a nyelvi produkciókkal kapcsolatos elvárások személyes és közösségi rendszere) tagolt, változataiban egymáshoz viszonyítva működik, és folyamatosan változik.

Mindez természetesen része, alkotója a kultúra újfajta gyakorlatának, amelyben a folyamatos létrehozás, összehasonlítás művelete játszik kiemelkedő szerepet. Ezáltal az egyén, a személy, ill. a kisebb közösség, a beszélőközösség nézőpontjai érvényesülnek. A közös és eltérő művelődési ismeretek hálózatában a nyelv, a nyelvváltozat, az ismert nyelvváltozatok (a vernakuláris mellett is) az elsődleges kommunikációs funkciókon kívül az önazonosság és önazonosítás, az önreflexió és az önlétrehozás.

Ez a folyamat összetetten történik a mai magyar (nyelvi) gyakorlatban, valamint a tervezett, tudatos társadalmi cselekvésekben. A folyamat sokirányú: részben integratív (a változatosság a spontán gyakorlatban kijelöli önmaga határait), részben szétbontó, szétágazó (a személyes és csoportidentitással, ill. a tudatos szétkülönbözéssel, például a nemzet dekonstrukciós kísérleteiben).

A Kárpát-medencei magyar nyelvterület mesterségesen, politikai alapon létrehozott régióit korábban minden lehetséges eszközzel elszigetelték egymástól az 1920-ban létrejött utódállamok. Az elszigeteltség 1990 után főképp ismét politikai okok miatt erőteljesen csökkent. E külső folyamathoz nagyban hozzájárultak azok a látszólag csupán műszaki, távközlési újítások (főképp a számítógép és az internet), amelyek sok szempontból valóban semmisnek tekintik a politikai államhatárokat. Ez az átalakulás egyszerre gerjeszti és elvégzi a művelődési formák föntebb jelzett módosulásait, a kisebb egységekből fölépülő hálózatok működését. A határtalanításnak ez ad művelődési lehetőséget, immár egy új közegben, nem pusztán a régit visszaállítva, hanem új minőséget létrehozva.

4. A nemzet

A nemzet magyar eszmetörténete jelentősen eltérő korszakokra bomlott az elmúlt jó kétszáz évben. Ennek a folyamatnak csak nagy vonalakban lehet állomásait jelezni, itt Gyáni Gábor összefoglalása alapján (vö. Gyáni 2003: 60–81). A 19. században alapvetően az állam és a nemzet azonosításából eredő nemzetfelfogás uralkodott. 1920 után a szellemtörténet értelmezésében a nemzet szellemi tényező, szellemi entitás, amely mintegy megelőzi a nemzetben létezőket, a nemzet történeti jellemzőit (például Joó Tibor kifejtésében). Kevéssel később megfogalmazódik a népi nemzet eszméje, amely szerint a nemzet lényege a magyar népiségben lelhető fel (Mályusz Elemér és mások eszmerendszerében). 1945 után a magyar nép szabadságharcának osztályszempontú kommunista magyarázata vált uralkodóvá (Révai József kidolgozásában), majd az osztályszempont határozta meg a nemzet központilag hirdetett fogalmát (például Molnár Erik felfogásában). Az 1960-as és 1970-es évektől Szűcs Jenő felfogása hozott változást a történetírásban. Szűcs Jenő következetesen szétválasztotta nép, nemzet és állam kategóriáját, történetileg viszonylagosította e fogalmakat, főképp a gens és a natio viszonyában (Szűcs 1974, 1970/1992).

A nemzet és a nyelvközösség bonyolult viszonyának elemzésére itt kevés a tér. Annyi megállapítható röviden is, hogy a nemzet mint közösség hasonlóképpen

nem hierarchikus és nem mozaikos, hanem hálózatszerű képződmény, jóllehet dinamikus szerkezete nem egyezik meg teljesen a nyelvi és a nyelvet beszélő közösségi hálózattal. A nyelvközösség egymásba érő, egymást átfedő beszélőközösségek hálózata (nyelvváltozataikkal), a nemzet szociális és művelődési és beszélőközösségek egymásba érő, egymást átfedő hálózata. A mai magyar nemzet különböző csoportjai eltérően értelmezik és értékelik a magyar nyelv művelődési szerepeit, teljesítményét. Ebből a kölcsönhatásból eredően nyelv és nemzet viszonya mindig tartalmaz valamennyi normatív összetevőt, mind befelé irányulva, mind pedig kifelé, mostanában a globalizációs hatásokkal részben szemben és részben elfogadóan. A határtalanítás az újkor történeti jellemzői és a művelődési, nyelvi hálózatjelleg körülményei között egyszerre illeszkedik annak nemzetegyesítő és globalizációs irányába. Hiszen globalizációs eszközökkel és közegben megy végbe, jórészt modernizált nemzeti politikai és művelődési célokból.

5. A határtalanítás változatai

A határtalanításnak, nemzet, nyelv és közösség viszonyának további vizsgálata számos irányban folytatódhat. Kutathatja és irányíthatja a bölcselet, a történettudomány és történetbölcselet, a pszichológia és szociálpszichológia.

A nyelvtudomány a fent vázolt kommunikációs és leíró tudományos közegben a már említett Koselleck-féle kettős fogalomból indulhat ki. A tapasztalati tér lehet pillanatnyi és reflektálatlan, de lehet reflektált, történeti vonatkozású, összehasonlító, magában a praxisban is. Ez adja a továbblépés mindenkori alapját. Az elváráshorizont mindig a tapasztalati térből ered, s szintén lehet spontán vagy reflektált. Minden változatában a hagyományban áll, de azt újraértelmezve a jövőre irányul, legyen az a következő pillanat egy nyelvi interakcióban vagy a közeljövő egy nyelvközösség történetében. A jövőre tekintés pedig általában tervezéssel kezdődik. A határtalanításnak e ponton mutatkozik meg a gyakorlati oldala. A gyakorlati határtalanítást két szinten lehet megvalósítani.

1) Tág értelemben a határtalanítás a nemzetegyesítés részeként a nyelvi és művelődési hálózatok újraegyesítése, újraalakítása vagy létrehozása. A Kárpát-medencei magyar beszélőközösségek közötti hálózati kapcsolatok regenerálódásának, kiépülésének elősegítése.

2) Szűk értelemben a nyelvi határtalanítás nyelvi tervezési tevékenység, egyúttal pedig nyelvtudományi leíró tevékenység. Ennek mai legnyilvánvalóbb formája a külső régiók és az anyaország szókincsének egyesítése (nem egységesítése), azaz közös és reflektált tudásunk részévé tétele. E műveletek önmagukon túlmutatnak, hiszen nem csupán gyűjtésről, feltárásról és bemutatásról van szó, hanem a szavak különböző régiók és csoportok közötti funkcionális mozgásáról, a Kárpát-medencei magyar anyanyelvűek közötti nyelvi dinamikának a helyreállításáról, erősítéséről. A folyamat bizonnyal túllép a szókészlet határain, mind a gyakorlatban, mind a tudományos leírásban, nyelvi tervezésben.

Összegzés

A változataiban hálózatszerűen működő magyar nyelv a határtalanítás folyamatában egyrészt egységesítő, másrészt viszont a sokféleséget növelő irányokat vesz. Hozzájárul a nemzet fogalmának újraértelmezéséhez és újraalkotásához, ám ezt részben a globlizáció eszközeivel és módszereivel teszi. További kutatások tárgya, hogy a magyar nyelv a világleképezés specifikusságát mennyire képes fönntartani a határtalanítás folyamatában, és milyen nemzetfogalom kialakulásához járulhat hozzá.

Irodalom

Givón, Talmy 2001: Syntax. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.

Gyáni Gábor 2003: Posztmodern kánon. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

É. Kiss Katalin 1998: A generatív nyelvészet mint kognitív tudomány. In: Pléh Cs.–Győri M. (szerk.), A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Pólya Kiadó, Budapest. 23–39.

Koselleck, Reinhart 1979/2003: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikájához. Atlantisz, Budapest.

Langacker, Ronald W. 1987: Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations. California, Stanford.

Szűcs Jenő 1970/1992: „Gentilizmus". A barbár etnikai tudat kérdése. In: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Magyar őstörténeti könyvtár 3. JATE, Szeged. 11–266.

Szűcs Jenő 1974: Nemzet és történelem. Gondolat, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor 2005: Funkcionális nyelvészet: elmélet és gyakorlat. Magyar Nyelvőr 348–362.

*

The concept of the Hungarian language and nation in the process of de-trianonization

The paper deals with the de-trianonization processes in the Carpathian Basin in a historical and socio-cultural frame. In this respect de-trianonization means the linguistic and cultural reunion of the Hungarian regions put to different new states founded in the 1920 Versailles Peace Treaty. The process of linguistic reunification after decades of iron curtain between Hungary and the neighbouring states includes the following important aspects: the acceptance of linguistic variation, the functional and usage-based view of language, the linguistic and cultural (not political) treatment of the Hungarian linguistic regions, and a pluralistic interpretation of approaches to the notion of the nation help to develop a complex approach to Hungarian language as it is used in different regions and countries.

VÖRÖS FERENC (SZOMBATHELY)

A határtalanítás „mostohagyermekei”

Bevezetés

Az 1990-es években útjára indított határtalanítás programja egyre több gyümölcsét érleli be napjainkra. Sorra jelennek meg olyan szótárak, amelyekbe beépülnek az anyaország határain túli magyar nyelvváltozatok lexikai egységei. Publikációk sora számol be arról, milyen idegen, államnyelvi hatással magyarázható jelenségek mutathatók ki ezekben a kontaktusváltozatokban. A kontaktusjelenségekkel foglalkozó írások közül több munka is érinti a tulajdonnevek, azon belül a személynevek kérdését, ám a téma részletesebb kifejtése, összefoglaló áttekintése mind ez ideig várat magára. Jól jellemzi a helyzetet, hogy ma még olyan családnévszótárunk sincs, amelyből az anyaország határain belül évszázadok óta járatos idegen eredetű elemek etimológiájáról tájékozódhatnánk. E tekintetben a mai magyar politikai határok mentén élő regionális dialektusokról pedig szinte semmit nem tudunk, holott nyilvánvaló, hogy a határon túli magyar beszélőközösségek névállományában számos, korábban, illetőleg időközben integrálódott román, ruszin, szlovák, ukrán stb. névvel kell(ene) számolnunk.

Ez az írás erre a hiátusra kívánja felhívni a figyelmet. Kitüntetett szerepet kapnak benne a magyar nyelv anyaországi és szlovákiai változatába integrálódott családnevek. Egynémely megállapítása olyan általánosításokkal is megpróbálkozik, amelyek a többi határon túli magyar nyelvváltozatra is kiterjeszthetőek. Várható hozadékai között említhető a figyelemfelkeltés, valamint a vonatkozó elméleti és gyakorlati kérdések újragondolásának felvetése, amelyek hosszabb távon hatást gyakorolhatnak a kodifikációs célokat kitűző szótárakra csakúgy, mint a folyamatban lévő korpuszmunkálatokra. Közvetetten ugyancsak felhívhatja a figyelmet a határainkon túli magyarság körében végzett és publikált névtani munkák ilyen irányú érdeklődésének fölöttébb foghíjas voltára.

A családnevek nyelvek közötti vándorlása

A tulajdonnevek – ezen belül a családnevek – a szókészleti állomány többi csoportjától eltérően általában egyetlen nyelvben sem alkotnak szoros, jól strukturált nyelvtani rendszert. Ám a családnevek a közszavaktól eltérően neologizmusként és archaizmusként elsősorban nem csak ezért mutatnak nagyon változatos mozgást egy nyelvben. Újabb kori bekerülésük és kiveszésük sokkal inkább társadalmi-gazdasági tényezőkkel hozható összefüggésbe. Ezen belül külön figyelmet érdemelnek a népességmozgások, amelyek általában magukkal viszik a befogadó közösségek nyelvébe a neveket, különösen akkor, ha az így kapcsolatba kerülő beszélőközösségek azonos kultúrkörhöz tartoznak.

Kölcsönzés és integráció

A magyar névtani szakirodalomban bevett gyakorlatnak számít, hogy egy-egy település vizsgálatakor behatóbb elemzésnek csak a magyar etimológiájú családneveket vetjük alá. Az eredet szerint jövevénynek számító réteg esetében általában megelégszünk annyival, hogy az oda besorolt neveket a forrásnyelvek szerint csoportosítjuk. Ezzel a kevésbé avatottak számára akarva-akaratlan azt a látszatot keltjük, mintha más nyelvekből átvett családnevek nem tartoz(hat)nának bele a magyar nyelv lexikai állományába. Nem igényel különösebb kifejtést, hogy egy adott beszélőközösségben használatos családnevek, ezen belül a jövevények is a magyar szókészlet szerves részét képezik.

Az itt tárgyalandó problémakört felvetés szintjén már egy 2005-ös tanulmányomban érintettem (vö. Vörös 2005a). Ebben azt boncolgattam, miként befolyásolhatja a szókészlet nagyságára vonatkozó becsléseket a határon túli hely- és személynévállomány figyelembevétele. Akkor számszerű adatok kimondása nélkül arra a megállapításra jutottam, hogy ez a megközelítésmód jelentős mértékben befolyásolhatja a jelenlegi álláspontokat. Ugyanott egyúttal rávilágítottam az idegen eredetű tulajdonnevek számbavételének ambivalens gyakorlatára. Akkori megállapításaim lényegileg visszhangtalanok maradtak. Tudomásom szerint a határtalanítás programjában részt vevő kutatók figyelmét sem keltették fel.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a tulajdonnévi kölcsönzések minősítése a kontaktológia számára is sok nehézséget okoz, hiszen azok általában egyszavas vagy azzal lényegileg egyenértékű egységekként kerülnek be az átvevő nyelvbe. Ez sok esetben megnehezíti annak eldöntését, hogy alkalmi(bb)nak számító interferenciajelenséggel vagy integrációnak számító, nyelvek között végbemenő kölcsönzéssel van-e dolgunk.

Magam is tisztában vagyok azzal, hogy a tulajdonnevek lexikológiai szempontú kezelése az említetteken túl nem kevés problémát vet fel. Ezek megítélésének ellentmondásosságáról már a Pusztai-emlékkönyvben szóltam (Vörös 2005a: 490). Azóta változatlanul pontatlannak, sőt erősen vitathatónak gondolom az 1984 óta érvényben lévő akadémiai helyesírási szabályzat 202. b) szabálypontjában megfogalmazottakat: „*Az idegen eredetű tulajdonnevek egy részét már teljesen magyarnak tekintjük, szemben azokkal az idegen nevekkel, amelyeknek más nyelvekből való származását még felismerjük*”. Miért gondolom tarthatatlannak ez utóbbi szabálypont második részének két tagmondatát? Azért, mert korántsem világos, hogy a magyar beszélőközösségnek mely tagjai, csoportjai számára kell elhomályosulni a más nyelvből átvett név etimológiájának. Továbbá ez a mérce minden bizonnyal számtalan, határon túli magyar nyelvváltozatban gyökeret vert kölcsönelemet száműzne az ún. idegen, tehát nem magyar nevek csoportjába. A Kárpát-medencei magyarok többsége kétnyelvűsége okán a saját régiójának másodnyelvéből származó lexikai egységek jó részéről – és így a családnevekről is – tudja, hogy azok milyen eredetűek. Sőt az esetek nagy részében jelentésükkel,

morfológiai tagolódásukkal is tisztában van. Más kérdés, hogy a használat során ezt nem mindig tudatosítják. Ez azonban nem meglepő, hiszen általában az anyanyelvünkben keletkezett nevek sem generálják automatikusan az adott névegyed etimologizálását.

Az idegen eredetű nevek minősítésekor a helyesírási vonatkozásokat mindenképpen megfontolandónak gondolom, bár hangsúlyozandó, hogy az integrálódott elem magyarosodó írásképe – a közszavakhoz hasonlatosan – alapvetően nem ok, hanem következmény. Csak zárójelesen jegyzem meg: volt már arra példa, hogy az idegenből jött név magyarosított írásmódja jeles nyelvészek egy részének rosszallása ellenére emelkedett norma szintjére, sőt a köznevesülést erősítendő kis kezdőbetűssé vált az adott névegyed (lásd pl. az 1984-es helyesírási reformkor a *Diesel-* > *dízel-* irányú metamorfózist).

Az integrálódás nem minden név írásképét érinti. Közismert tény, hogy vannak olyan esetek, amikor kötelező érvényű magyar és a nemzetközi szabványok, mértékegységek állnak a magyarosított írásmód útjában (pl. *Celsius*-fok, *Sabin*-cseppek; *Joule* ~ *joule*, *Newton* ~ *newton, Pascal* ~ *pascal,* de keresztnévként: *Paszkál* stb.). Ezekben a mai helyesírási norma rendre megtartja az eredeti ortográfiát.

A tulajdonneveken belül a családneveknek – amint a fentebb idézett példák is mutatják – általában mégis kivételezett a helyzetük. Mindenekelőtt azért, mert pl. az őket befogadó szöveg fordításakor a forrásnyelv és célnyelv közötti „ingázásuk” során normatív követelménynek számít eredeti írásképük minél következetesebb megtartása. Ezt az elvet általában még olyan esetekben is szem előtt tartjuk, ha a magyar ábécében nincsenek meg az eredeti névben meglévő magán- és mássalhangzók jelölésére használatos betűk és betűkapcsolatok. Eltérő írásrendszerek között az említettek nyilvánvalóan nem vagy csak nehezen érvényesíthetők.

Mind ez ideig a kölcsönzés és az ortográfia főbb összefüggéseiről szóltam, ám a kérdéskör összetettsége megköveteli, hogy legalább utalásszerűen más problémákról is említést tegyünk. Az írásképnek azért sem lehet elsőbbséget tulajdonítani idegen szó (ang. *foreign word* ~ ném. *Fremdwort*) és jövevényszó (ang. *loanword* ~ ném. *Lehnwort*) megkülönböztetésekor, mert akkor látókörünkből nagymértékben kirekesztenék a beszélt nyelvi jelenségeket. Márpedig könnyen belátható, hogy ez miféle következményekkel járna.

Mielőtt az idegenből kölcsönzött családneves példákra rátérnénk, nézzük meg, hogyan történik a kölcsönelemek írott alakjának integrálása a közszavak körében! Ehhez vessünk egy pillantást a szaknyelvi regiszterek idegen eredetű lexikai rétegeire!

Köztudott tény, hogy a kémiában az ismert szerves vegyületetek száma a tízmilliót is meghaladja. Ezek egy részének szaknyelvi megnevezésére a laikusok által is felismerhetően idegen eredetű, sőt idegen hangzású szót használunk.

Még akkor is idegenszerűnek érezzük őket, ha írásmódjukat magyarosítjuk. Közülük számos olyat tartunk nyilván, amelyeket többé-kevésbé – itt számba nem vehető okok miatt – az átadó nyelv szabályai szerint írunk. Ezeket írásképük és a mai magyarban általánosnak mondható gyakorlattól esetenként jelentősen eltérő fonotaktikai felépítésük ellenére is a szaknyelvi regiszter részének tekintjük. Vagyis olyanoknak, amelyek nemcsak az adott nomenklatúra, hanem az összmagyar szókészlet szerves részét képezik (vö. Seregy 2002: 428). Ugyanez mondható el egyéb más szaknyelvi regiszterek szavainak egy jelentős részéről. Tucatjával hozhatnánk fel példákat az említett szakterületekről. A fentebbi állítás igazolására álljon itt néhány önkényesen kiragadott *a* betűvel kezdődő zenei és nyelvészeti példa! Íme: *accelerando, air, aisz, affettuoso, all'ungherese*; *adsztrátum, affrikáta, agglutináció, allomorf, antepenultima, antroponímia, aszillabikus, ausztronéziai (nyelvek)* stb. Természetesen olyanokat is említhetünk, mint pl. a nyelvészetben a *langue, parole, language,* amelyek annak ellenére szaknyelvinek számítanak, hogy a fogalmak bizonyos helyzetekben helyettesíthetők szinonim szakkifejezésekkel *(nyelv, beszéd, nyelvezet)*. Ám a szinonimák párba állítása után könnyen belátható, hogy azok nem teljesen ekvivalensek egymással. Vagyis idegenszerűségük ellenére a *langue, parole, language* és a hozzájuk hasonlók a magyar szaknyelv terminológiájához tartoznak.

Az átadó nyelv írásképének részleges vagy teljes megőrzésére számtalan példát említhetnénk. Ezek közül megint csak önkényesen ragadok ki néhány olyan nyelvünkbe bekerült indoeurópai eredetű szót, amelyekben ún. ch-Laut-ot találunk: pl. *almanach* (ném.), *jacht* (holl.), *mechanika* (gör.–lat.), *monarchia* (gör.–lat.), *pech* (ném.), *technika* (gör.–lat.) stb. Pedig a magyar ábécé nem ismeri a *ch*-t. Jó néhány német eredetű családnevünket is az eredeti szabályok szerint írjuk, megtartva bennük a szóban forgó betűt. Csak néhány kiragadott példát idézek az *s*-sel kezdődőek közül: *Schäfer, Scheiber*, *Schimmer, Schmidt, Schneider, Schönfeld*, *Schuster*, *Schwarz* stb. Még keresztnévkincsünkben is találunk német közvetítésű *ch*-s nevet (pl. *Richárd*). Az említett családnevek egy része régóta megvan nyelvünkben. Általában a laikus nyelvhasználók többsége is pusztán a hangzás alapján meg tudja róluk mondani, hogy melyik nyelvből vettük át őket. Bizton állíthatjuk, hogy német eredetük ellenére a magyar szókészlet állományát gyarapítják. Nagyjából ugyanez mondható el nagyon sok szláv eredetű családnevünkről.

Úgy gondolom, ezek után bátran megállapítható, hogy a nevek, főként a családnevek esetében még az írásmód sem perdöntő annak eldöntésekor, hogy beletartoznak-e a magyar névkincsbe vagy sem.

Bonyolultabbá teszi a képletet, hogy a szomszédos országokban élő magyar beszélőközösségek névegyedei között jó néhány olyan családnévre bukkanhatunk, amelyet a fentebb kifejtettek értelmében nemcsak idegen eredete, de idegen írásmódja ellenére is kénytelenek vagyunk a magyar névkincs részének te-

kinteni. A szlovákiai *Dušik*ok ~ *Dusik*ok, *Fečo*k ~ *Fecsó*k, *Jakubček*ek ~ *Jakupcsek*ek, *Korček*ek ~ *Korcsek*ek, *Kožik*ok ~ *Kozsik*ok, *Nemčok*ok ~ *Nemcsók*ok, *Sležák*ok ~ *Szlezsák*ok, *Spišák*ok ~ *Szpisák*ok, *Turček*ek ~ *Turcsek*ek, *Vančo*k ~ *Vancsó*k stb. ősei hajdan nyelvük és identitásuk megváltoztatásával gazdagították a magyar névkincset. Más kérdés, hogy az itt felsorolt párok – mint írásváltozatok – milyen információtartalmat hordoznak a nevet viselő családok identitásáról és/vagy nyelvi hovatartozásáról. S akkor még nem beszéltünk napjaink vegyesházasságaiban szociálizálódott magyar identitású, de szlovák, ukrán, ruszin, román, szerb, horvát, szlovén, német nevet viselő nyelvtársaink családnevéről. Igaz, minden bizonnyal ezekből van kevesebb. Számuk mégsem elhanyagolható.

Az elmondottak alapján könnyen belátható, hogy a családnevek integrációja szempontjából sem az írásképet, sem a fonotaktikai felépítést nem tehetjük meg abszolút mércének. Példáim a szlovákiai magyar nyelvterületről származnak, de bízvást gazdagíthattuk volna a sort a szomszéd országokban élő magyar beszélőközösségek hasonló eseteivel.

A tulajdonnevek integrációjának megítélésekor elvi lehetőségként felvetődhetne, hogy a magyar nyelvhasználatban való első felbukkanás és/vagy elterjedés ideje óta eltelt időtáv nagyságát tegyük meg mércének. Ennek azonban ellentmond az a nyelvtörténeti axióma, hogy bizonyos lexikai kölcsönzések hangalakja az átvétel régisége ellenére is jól felismerhetően árulkodik idegenszerűségéről, míg mások hangteste – dacára az átvétel időbeli közelségének – jól beilleszkedik a befogadó nyelv rendszerébe (vö. Lőrincze 1999: 104). Vagyis az átvétel óta eltelt idő nagyságát sem tekinthetjük abszolút mércének, bár az a lexikai elemek integrálódása szempontjából sem teljesen közömbös tényező.

Az újabb kori szláv eredetű kölcsönzések közül például legkönnyebben azok integrálódnak, amelyek régóta és nagy tömegben fordulnak elő az összmagyar beszélőközösség névállományában. Integrálódásukat segíti, ha van alaki és/vagy funkcionális párjuk a magyarban, illetőleg az, ha a szóvég utolsó hangja vagy hangcsoportja összecseng valamilyen magyar szóvéggel. Minden valószínűség szerint ilyenek a *-ský* (> *szky ~ szki, cky ~ cki*) és *-ič* (> *ics* ~ m. *-ics*), *-a* (m. *-a*), *-o* (m. *-ó*), *-ka* (m. *-ka*), *-ko* (m. *-kó*) stb. végűek (vö. Hajdú 2003: 288; Kniezsa 2003: 348; Vörös 2004: 370–411). A magyarban régtől fogva és nagy számban vannak *szky ~ szki, cky ~ cki* végű szláv eredetű nevek. Ezeknek ráadásul a szóvége hasonló hangzást mutat a különféle *-i* végződésű magyar képzésekkel. Ugyanebben a körben említhetjük a szlávból integrálódott nagy mennyiségű *-ics* végű családnevünket. Ezek az átadó nyelv(ek)ben eredendően diminutív és patronimikumképzősek egyaránt lehettek. Mivel azonban a szláv nyelvekben a kétféle képzőfunkció a különféle történeti hangváltozások következtében alakilag egy idő múlva egybeesett, ma már nehéz őket eredeti funkciójuk szerint szétválasztani. Alaki egybeeésük a magyar *-ics*-csel ugyancsak megkönnyítette a befogadásukat. A Kniezsa által magyar–szlováknak nevezett tizenhat képző mindegyikével

kapcsolatban többé-kevésbé hasonló következtetésekre juthatnánk, ha a szláv nyelvek valamelyikéből kölcsönzött családnevek magyar nyelvi életrajzát tüzetesebben megvizsgálnánk (a magyar–szlovák képzőket lásd: Kniezsa 2003: 347).

Horizontális és vertikális egyeztetés a névegyüttesben

Horizontálisan és vertikálisan egyeztetés tekintetében az anyaországi úzustól eltérő szabályokkal találkozhatunk a magyar nyelv határon túli kontaktusváltozataiban (a horizontális és vertikális egyeztetés fogalomhasználatára vö. Kenesei 2000: 111). A probléma szemléltetésére vegyünk két jellegzetes típuspéldát: *Vančo Csilla* és *Dušik Erzsébet!* Mindkét névegyüttes írott alakja vegyeskódúnak számít. Hogy ez ne így legyen, a horizontális egyeztetés szabálya szerint: 1. a mellékjeles családnevet *-ová* képzőnek és a keresztnév szlovák alakjának kellene követnie; 2. vagy a családnevet kellene magyarosan írni; stb. Ám az általános szabályokat egyéb, speciális direktívák írják felül. Nevezetesen az, hogy az apa vagy éppen a férj családnevének eredeti írásmódját ugyan tiszteletben kell tartanunk, de a tényleges névviselő valamilyen ok miatt a lehetséges szociolingvisztikai változók közül a szituációnak, beszédhelyzetnek jobban megfelelő(nek gondolt) formát részesíti előnyben (*Dušik Erzsébet*et az *Alžbeta Dušiková ~ Dušiková Alžbeta,* esetleg a *Dušiková Erzsébet* helyett). De az is lehet, hogy egyszerűen csak regionális érvényű közösségi normákhoz igazodik. A másik példa esetében – mivel a *Csilla* keresztnévnek nincs szlovák metanyelvi párja – ennél kevesebb a szóba jövő szociolingvisztikai változók száma (*Vančo Csilla, Csilla Vančová ~ Vančová Csilla*). Az egyeztetés ilyenkor látszólag vertikális szinten sem mutat kompatibilitást a szóban forgó típusokon belül. Itt is hozzá kell azonban tennünk, hogy az egyeztetés szabályainak megsértéséről akkor beszélhetnénk, ha csak az egyik vagy másik nyelv normáinak figyelembevételével ítélkezünk: magyarországi magyar vagy szlovákiai szlovák mércével mérve. Más a helyzet, ha a kérdéses kódválasztást a kétnyelvűség „szabályai" alapján ítéljük meg. Ebben az esetben a morfológiailag hibrid képződményt teljesen „szabályosnak" kell elfogadnunk. Természetesen a *Vančo* szóvégi rövid *o*-járól is másképp kell vélekednünk, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar nyelvterület északi peremén elhelyezkedő palócban a szóvégi *ó*-k rendre megrövidülnek (vö. Benkő 1988: 203). Ez utóbbi esetben a szóban forgó példa kapcsán már pusztán csak ortográfia tekintetben beszélhetünk hibrid alakulatról. A nyelvi tények reális megítéléséhez tudnunk kell azonban azt is, hogy az esetek egy részében nem az utóbb leírtakról van szó, hanem általában arról, hogy a szlovák anyanyelvű és/vagy nemzetiségű férj vagy apa családnevéhez magyar keresztnév kapcsolódik. A harmadik lehetőség az, hogy ún. névváltogatással van dolgunk.[1]

[1] A névváltogatást mint új terminus technikust használom a jelenség megnevezésére. Részletesebben a Hungarológiai Kongresszus névtani szekciójában foglalkoztam vele (A megjelenőben lévő tanulmány munkacíme: Névfordítás és névváltogatás).

A névváltogatás lényege abban áll, hogy a magyar–szlovák viszonylatban metanyelvi párnak tekinthető keresztneveket beszédhelyzettől függően váltogatják: hol a hivatalosnak számító másodnyelvi (pl. szlovák, román, ukrán stb.), hol meg a hivatalosnak nem tekinthető keresztnévalakot használják. Mindez összefügg a névviselés és névhasználat összhangjának 1922 utáni megbomlásával (vö. Vörös 2004: 47–48, 225–258). A folyamat kezdetén ennek alapját a névfordítás képezte. Ekkor a metanyelvi párok váltogatása egyúttal alapvetően kódváltáshoz kötődött: szlovákul, románul, ukránul stb. a névpár szlovák, román, ukrán stb. alakját, magyarul annak magyar alakját használták. Hogy manapság névváltogatásról beszélhessünk, nem kell hozzá már kódváltás. Elégséges a beszédhelyzet megváltozása, pl. informálisból formálisba történő váltás vagy fordítva. A magyar felvidéki nyelvváltozatában esetenként hivatalos iratokon az is előfordul, hogy a két alak együtt szerepel. Ilyenkor az egyértelműen szlovákos jegyeket viselő névegyüttes fölött magyaros autográf aláírást találunk, pl. *Jozef Kinčeš* fölött Kincses József szerepel. Az említett példában a névegyed egyik része a szlovák, másik része pedig a magyar helyesírás szabályai szerint íródik, miközben különféle beszédhelyzetekben ugyanazt a személyt jelöli (vö. Vörös–Simon 2004: 11).

Szlovák eredetű családnevek a magyarban

A személynevek, azon belül a családnevek egy jelentékeny részének a terjedése azt a népességmozgási útvonalat követi, amelyet viselőjük élete során bejár. Más a helyzet az ismert személyek nevével. Az ő családnevük leginkább a nyelvnek abban a regiszterében jelenik meg, amely interakcióik, mozgásterük közegét adja. Természetesen a személynevekre is érvényesek azok a szabályok, amelyeket a nyelvtörténet a közszavak beszédbeli és nyelvi terjedésére, befogadására és idegenből való kölcsönzésére normatív szabályként megfogalmaz (vö. Zsilinszky 2004: 189). Ezek után viszonylag könnyen megválaszolható az a kérdés, hogyan került az anyaországi magyarba nagy számú szlovák és/vagy cseh eredetű családnév.

A 17–18. század tájékán Észak-Magyarországról több hullámban érkezett az ország délebbi területeire szlovák ajkú népesség. Ennek eredményeképpen ma Magyarország 11 megyéjében vannak szlovákok. Családnévanyaguk szlovák eredetű rétege Magyarország egész területén nyomot hagyott a mai magyar névkincsben. Rajtuk kívül szép számmal találunk olyanokat is, amelyek végső soron a csehből vagy a lengyelből származnak, de egy részük nagy valószínűséggel szlovák közvetítéssel került nyelvünkbe.

Minden különösebb válogatás nélkül álljon itt néhány közéletből ismert személy családneve: *Csehák, Demszky, Gyurcsán, Hornyák, Jakubcsek, Kosicky, Makovec, Nemcsák, Nemcsók, Novodomszky, Oravec, Pokorny*, *Pospischil, Szikora, Zahorán* stb. Számtalan olyat is fel tudunk sorolni, amelyet kevésbé ismert

családok viselnek. Ezek közül néhány nyugat-dunántúli példát említek, amelyekkel az utóbbi időben nap mint nap találkozom: *Bábszky*, *Drozgyik, Koricsánszky, Lednicky, Lezsák, Marek, Nebehaj*, *Rampaskó, Szklenár, Vlcskó* stb.

Mizser Lajos a Nyíregyháza környékén fellelhető tirpák családnevek feldolgozásakor közvetetten ugyancsak azt bizonyította, hogy az általa vizsgált térségben mennyi idegen eredetű, de ma már magyarnak számító névvel találkozhatunk, közöttük természetesen számtalan szlovákkal is (Mizser 2000).

Összegzés

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a magyar névkincsnek azok a nevek is részét képezik, amelyek más nyelvből kerültek át hozzánk. A személynevek különleges jogi helyzetüknek köszönhetően a magyar családnévállománynak eredeti írásmódjukat tiszteletben tartó nevek is részévé vál(hat)nak. A magyar nyelv Kárpát-medencei kontaktusváltozataiban különféle okok miatt egyaránt találkozhatunk magyaros és attól eltérő írásmódú idegen eredetű családnevekkel. Időbeli rétegződés tekintetében mindkét csoportban együtt, sőt esetenként párhuzamosan élnek az egyes alakvariánsok. A magyar nyelv határon túli kontaktusváltozataiba átkerült nagy számú másodnyelvi eredetű családnév – mint a lexikai kölcsönzés sajátos válfaja – a kontaktológia érdeklődésére is számot tarthat(na). Mind a mai napig hiányzik egy olyan névkataszterünk, amelynek segítségével országhatáron belül és kívül is képet alkothatnánk a magyar nyelvterületen használatos családnévállomány területi elhelyezkedéséről, összetételéről. Ennek létrehozása megalapozhatná egy tágabban értelemben hungarocentrikusnak mondható családnévszótár összeállítását. Benne helyet kaphatna a teljes repertoár, függetlenül attól, hogy országhatáron belüli, vagy a szomszédos országok magyar nyelvváltozataiba kölcsönzés útján bekerült családnevekkel van-e dolgunk.

Irodalom

Benkő Loránd 1988: A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.

Forstinger, Rudolf 2000: Maďarská příjmení v českých zemích. Onomastické Práce. Svazek 4. Praha. 97–108.

Hajdú Mihály 2003: Általános és magyar névtan. Osiris Kiadó, Budapest.

Kázmér Miklós 1993: Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Kenesei István (szerk.) 2000: A nyelv és a nyelvek. Corvina Kiadó, Budapest.

Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2004: Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.

Knappová, Miloslava 1992: Příjmení v současné češtině. Jazyková příručka. AZ KORT, A.S. Liberec.
Kniezsa István 2003: Helynév- és családnévvizsgálatok. Kiss Lajos bevezető tanulmányával. Lucidus Kiadó, Budapest.
Lőrincze Lajos 1999: Nyelvművelésünk főbb kérdései. In: Fábián Pál–Tátrai Szilárd (szerk.), Nyelvművelés. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Mizser Lajos 2000: Tirpák vezetéknevek. Stúdium Kiadó, Nyíregyháza.
Seregy Lajos 2002: A magyar szókincs nagysága, szerkezete. In: Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Kiadó, Budapest. 427–431.
Vörös Ferenc 2004: Családnévkutatások Szlovákiában. Kalligram Kiadó, Pozsony.
Vörös Ferenc 2005a: A nyelvkincs Trianon utáni gyarapodásának egyik módjáról. In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Budapest. 491–496.
Vörös Ferenc 2005b: Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után. Névtani Értesítő 27: 197–213.
Zsilinszky Éva 2004: Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest. 172–203.

*

”Stepchildren” of unlimitation

My essay is dealing with the synchronic name contactology. The family names – integrated into the native country and the Slovakian variety of the Hungarian language – play a significant role in it. One of its statements tries to do such generalizations which can be extended to the another beyond the frontier varieties of the Hungarian language. My purpose is to draw the attention to the theme and to raise the rethinking of the relevant theoretical and practical questions which can influence for a long time both the dictionaries set codifical purposes and the corpus works being in progress. Indirectly it can also direct the attention to the lack of the same interest of the onomastical researches done and published in the circle of the Hungarians living cross our borders.

VÖRÖS OTTÓ (SZOMBATHELY)

A névhasználat tervezésének néhány kérdése kisebbségi, kétnyelvűségi környezetben

A 2004. évi kolozsvári élőnyelvi konferencián Simon Szabolccsal a szlovákiai magyar személynévhasználat sajátosságaival foglalkoztunk. Később adattárakban, néhány egyetemi szakdolgozatban, egyéb publikációkban is találkoztam főként a kisebbségi magyar névhasználatot tükröző adatokkal. Ezekben már más névfajták is megjelentek. Az utóbbi időben tudatosan kerestem és gyűjtöttem a témakört érintő írásos, de szóbeli információkat is. Mostanra elég adat áll rendelkezésemre ahhoz, hogy mások számára is hasznos elméleti összegzésre tegyek itt kísérletet. Értesüléseim a romániai névhasználati viszonyok ismerete tekintetében hiányosak. Ennek ellenére a megszerzett tudást már elegendőnek tartom ahhoz, hogy a „határtalanítás" jegyében összefoglaljam az abból fakadó nyelvtervezési vonatkozásokat, megfogalmazzak ajánlásokat. Az adatok értékelése során rájöttem arra is, hogy ha válaszolni akarunk arra a gyakorlati kérdésre, hogyan működjön a névhasználat kisebbségi kétnyelvűségi környezetben, akkor vizsgálnunk kell a névátültetés kérdését a kódváltás folyamatában. Ekkor pedig arra kell válaszolnunk, fordíthatók-e a tulajdonnevek, illetve milyen különbségek vannak ebben a tekintetben és a fenti beszédhelyzetekben a különböző névfajták között. A kérdést a tulajdonnév jelentésszerkezetének és a mára is érvényes, de valójában az 1920-tól folyamatosan kialakult névhasználati gyakorlatnak az összevetésével tudjuk megválaszolni. Gondolataimat az alapkérdésünk szempontjából részemről legfontosabb két tulajdonnévi fajtának, a személyneveknek és a helyneveknek példáján fejtem ki.

J. Soltész Katalin azt írja: „A tulajdonnév jelentésszerkezetén a következő tényezők összefüggését értjük: önkényesség és motiváltság, információtartalom, denotáció, konnotáció, valamint az etimológiai jelentés és ennek felismerhetősége (átláthatóság)" (J. Soltész 1979: 24). A meghatározásban megnevezett jelentésszerkezeti elemek definícióit a szerző alaposan kifejti, így azokat magam számára is mérvadónak tartom.

1. Az önkényesség a helynevek és a személynevek esetében azt jelenti, hogy egy adott hangsornak a nyelvhasználatban elvileg nem kell kapcsolatának lenni közvetlenül a jeltárggyal, azaz a megnevezett személlyel vagy térbeli objektummal. Sánta János már nem sánta, mint családnévadó őse, vagy Fűzvölgy település környékén nem a fűzfa a jellemző növény, hanem az akác. A névadást azonban annak pillanatában különböző (társadalmi, nyelvhasználati) feltételek kötik,

amit állammá szervezett társadalmak néhány évszázada törvénnyel is szabályoz(hat)nak. J. Soltész Katalin ide sorolja a családnévnek törvényben rögzített öröklését, a személynévnek a megfelelő névanyagból való kiválasztását, a családi, vallási vagy egyéb társadalmi hagyományokat. „A helynévadást rendszerint az elnevezendő objektum tulajdonságai, környezeti tényezők motiválják, vagy …az emlékeztetés szándéka" – írja. Ez utóbbit bizonyára az utcanevekre, illetve a birtoklástörténeti mozzanat motiválta egyéb helynevekre érti. A fenti helyen olvashatjuk még, hogy az új nevek keletkezésében mindig fontos szerepe van az analógiának, hogy azok morfológiai szerkezetük szerint is beépüljenek a névfajta megfelelő szókészleti kategóriájába, azaz „névstílusúak", „névszerűek" legyenek.

Az önkényesség és a motiváltság a vizsgált kisebbségi és kétnyelvűségi környezetben olyan sajátosságokat is mutat, amelyek eltérnek általános tudásunktól. Ma már közismert tény, hogy a Kárpát-medence helységnévrendszerét gyökeresen megváltoztatták az 1920 után kialakult vagy átrajzolt államterületeken a szomszédos országok területrendezési törvényei. Ezek több hullámban és államonként is különböző módon igyekeztek elérni azt a célt, hogy minden településnek legyen ún. államnyelvi megnevezése. Ez a törekvés szakított azzal a történelmileg kimutatható motiváló ténnyel, hogy a településnév természetes, de sok esetben mesterséges kialakítása is igazodott a névhasználó kisközösség nyelvéhez. (Itt jegyzem meg, hogy erre korábban a magyar állam is tett nem túl dicsőséges, szerencsére nem is túl sikeres kezdeményezést. Így lett például Dobronakból Lendvavásárhely, vagy a mai Turnišče Bántornya, de erre a sorsra jutott a Felvidéken Oktina is.) A változtatások első hulláma még sok esetben megelégedett a neveknek az államnyelv betűivel való átírásával. Így lett Tornalja helyett Tornaľa, Párkány helyett Parkaň stb. Más esetben, ha az adott település a kettős névadás révén rendelkezett egy államnyelvileg elfogadható nem magyar névvel, azt tették meg elsődleges névvé: Nagyszombat – Trnava, Kassa – Košice, Újvidék – Novi Sad, Nagyvárad – Oradea. Voltak esetek, amikor a településnevet történelmileg kialakító motiváció részben megváltozott, ezért az azt tükröző névrészt a változtatáskor elhagyták. Ezeket akár természetes névváltozásoknak is tekinthetjük, ugyanis a helyi népnyelvi változatok sohasem használták a névhomonímia elkerülésére tett bővítést. Így lett Őrihodosból Hodoš, Alsólendvából Lendava, Alsócsitárból Štitare. Több Hodos ugyanis nem volt Szlovéniában, Alsólendva névpárját, Felsőlendvát pedig a szlovén népnyelvben mindig is használt Gradnak nevezték hivatalosan is. Csitárnak sem volt Szlovákiában motiváló névpárja. A névváltoztatások drasztikusnak mondható hulláma 1945 után következett be, amikor a településnevekre is kiterjesztették a tiszteleti névadást mint motiváló tényezőt. Ez a tendencia főleg Szlovákiában, részben Ukrajnában érvényesült. A fenti változások a magyar nyelvű helységnévhasználatot általában nem érintették, bár írásbeliségüket még a magyar nyelvű sajtóban is igyekeztek

egy időben hatalmi szóval is korlátozni. Azokban az esetekben, ahol az államnyelvi változtatás logikusnak tűnt a magyar nyelvű lakosság számára, és a szóbeli használat is alátámasztotta, megerősítette a másik nyelv motiválta változtatást, és ahol a magyar helységnevek használatát a törvény lehetővé teszi, ezeket használják dokumentumokon, helységnévtáblákon. A változtatásokat akár nevezhetjük tudatos nyelvi tervezésnek is. Ezért ma Szlovéniában a néhány évtizedig Lendvavásárhelynek nevezett települést Dobronaknak, Őrihodost Hodosnak, Alsólendvát Lendvának nevezik hivatalosan magyarul is. Névhasználati szempontból még előnyös is, hogy megrövidültek a szótestek.

A motiváltság névadási szerepének alkalmazása fontos szerepet játszott abban a folyamatban is, amíg az új államok az előző századforduló táján felvett kataszteri térképek, az ún. színes birtokívek alapján elkezdték a kataszteri nyilvántartás és térképezés új rendszerének kidolgozását. Az csak nyelvpolitikai kérdés, hogy egyáltalán le kell-e fordítani azokat a neveket, amiket valaha a jelenlegi földhasználók ősei adtak, és azokat apáról fiúra szállva tovább adták a használatára vonatkozó tudással együtt, és ez a tudás csak a földhasználó számára tartalmazza a legfontosabb tájékozódási információkat. De az alkalmazott módszer egyúttal el is fed vagy torzít fontos tartalmakat. Ha a Szabó-erdőt, amelynek művelési ága szántó, rét, vagy akár falurész, lefordítják, mi lesz belőle? Ha a fordító tud magyarul, foglalkozásnévnek tekintheti, és Schneiderwald lesz. Ha családnévnek, akkor is elképzelhető az előző megoldás, de az már a családnevet létrehozó motiváción alapszik. Vagy toleránsnak gondolván magát, meghagyja az előtagot, és Szabówald kerül a térképre. „Csináltsága", a célnyelvben való idegenszerűsége nagyon árulkodó. És a végeredmény pont annak az információnak nem felel meg, ami miatt lefordították, hogy utaljon a jelenlegi művelési ágra. Ennélfogva a kisebbségi nyelvtervezéssel foglalkozó irodákban annak a módjait kell kidolgozni, hogy legalább azokon a helyeken, ahol a kisebbségi nyelvhasználatot a hivatalos érintkezésben törvény biztosítja, mi módon lehet elérni a kataszteri nyilvántartások visszaállítását az azokat használók nyelvi igényei szerint. A központi államigazgatásoknak pedig nem a nevekben, hanem más módon kell elérni, hogy a legfontosabb információkat ne a névből akarja megfejteni a területen már ismerős szakember, hanem más jelölésből. Ezt a gyakorlatot már a 19. századi német anyanyelvű mérnökök is alkalmazták. A mai technika mellett pedig sok megoldásból lehet válogatni.

A sajátos motiváltságra törekvés megmutatkozik a személynévadásban is, ha a névhasználó közösség történelmileg kialakult választási lehetőségét az államigazgatás szabályozni, főként ha korlátozni akarja. Tudunk arról, hogy amikor Romániában rendelkeztek arról, hogy ha a születendő gyereknek olyan nevet adnak, aminek van úgymond román megfelelője, akkor azt kell bejegyezni, a szülők tiltakozásul Emese, Réka stb. nevet adtak. Ez kezdetben csak az erdélyi névdivat arányait változtatta meg, később azonban a teljes nemzeti névkincsünk

használatában is változást indukált. Hasonló motiváció persze vezethet különböző eredményre. Szlovákiában a szülők egy része ugyanúgy próbált tiltakozni, ezért gyakran választották a Zoltán, Zsolt stb. nevet, mások viszont azokat a neveket adták gyerekeiknek, amelyek írásképe szlovákul és magyarul is ugyanolyan volt: Adriána, Tibor stb. Az ő motivációjuk lényege az volt, hogy úgy adjanak magyarnak tekinthető nevet, hogy ezt a tényt részben el is fedjék, ne tegyék ki előítélet céltáblájául gyereküket. Ezt a törekvést azonban nem tudjuk statisztikailag mérni, mivel az ottani magyar lakosságnak számításaink szerint legalább 4/5-e hivatalos dokumentumaiban szlovákosított változatban szerepel a neve (vö. Simon–Vörös 2006). A névválasztás motiválója néha a többségi nyelv névalakjainak rendszere lehet. Szlovéniában a Jutka név azért válhatott becenévből hivatalos névvé, mert a szomszédos szlovénban gyakori a *-ka* végződésű női név (Darinka, Ivetka).

2. A továbbiakban a jelentésszerkezet következő eleméről, az információtartalomról szólok. Bár korábban vitatták, ma azonban evidenciának számít, hogy a tulajdonnévnek van információtartalma, ami része a jelentésnek, de nem azonos vele, néha azonban egybeesik. A nyelvek találkozásakor, kódváltáskor azonban gyakran annak vagyunk tanúi, hogy nyelvtudás hiányában az idegen név jelentéstartalma szűkülhet, de az információtartalma akár bővülhet is. A helynév információtartalma sokféle lehet. A Dunáról tudjuk azt, hogy tulajdonnév, víznév, hogy hajózható folyam. A jelentése tömören az, hogy a Fekete-erdőtől a Fekete-tengerig folyó nagy vízgyűjtő. A Petőfi Sándor utcáról tudjuk, hogy közút és Petőfi Sándor magyar költőnek állít emléket. A Bikarét helynévről viszont azt tudhatjuk, hogy a névadás pillanatában, de akár ma is rét művelési ágú terület, tulajdonosa a faluközösség, és a szarvasmarha-állomány genetikai egészségét megőrizni hivatott tenyészbika tartójának a használatba adott illetménye (volt). Az elsőnek említett Duna, Fekete-erdő stb. példával nem kívánok foglalkozni, azok szerintem nem érintik kérdésünket, hanem olyanok, mint a nemzetközi műveltségszavak, amik terjedhetnek eredeti hangalakjukban, de tükörfordításban is. Az utcanevek elvileg fordíthatók, ám a tiszteleti neveket tartalmazók csak részben, hiszen ma nem fordítjuk a személyneveket akkor sem, ha ez technikailag lehetővé válna. Vagyis az ulica Alekszandra Petrovicsa Ungváron nem töltené be szerepét, mert az információtartalom fontos elemét, hogy magyar személyről van szó, elfedné. Így a tisztelet alapjául szolgáló forradalmár költő mivoltot sem tudná azonosítani, aki látja a táblát. Ez általában nem is jelent gondot, csupán Szlovákiában a jelenleg érvényben levő, a mai Szlovákia területén egykor élt történelmi személyiségek nevének írásmódjára vonatkozó átírási szabály miatt. A törvény értelmében ha Párkányban Balassiról neveznek el utcát, a névpár csak Valentin Balaša lehet. A hordozott információtartalom így csökkent értékű. Pedig rajta kívül szlovákiai településeken kaphatna utcát Matej Bel, Imrich Thö-

köly, František Rakoczy, Helena Zrínyi is. Ez utóbbi példák látszólag a deklarált államnyelvre vonatkozó problémák, azonban a kétnyelvűségben megvalósuló kódváltás során mindkét nyelvre visszahatnak. Ha másban nem, kerülik ezeket a személyiségeket a tiszteleti névadásban.

Az információtartalom sérülése a személynévhasználat gyakorlatában is megtalálható. A családnevek használatáról részletesen értekezik Vörös Ferenc: Családnévvizsgálatok Szlovákiában c. munkájában, illetve Csernicskó István: A magyar nyelv Ukrajnában c. könyvében, majd érdekes tudósítást ad a kiegészítő apai név használatáról az Imja otcsesztva (Csernicskó 1997) című kisebb tanulmányában. Varga József pedig a vegyes házasságokban élők névdivatját mutatja be (Varga 1999). Szól a kérdésről Lanstyák István is (Lanstyák 2000). A felsorolt munkák mindegyike arról tanúskodik, hogy amint korábban részben már utaltam rá, a magyar személynévkincset főként annak írásbeli használatában olyan erőszakos változtatási kényszer érte, aminek káros hatását csak tudatos nyelvtervező, illetve nyelvi ismeretterjesztő, szívesen mondom azt is, hogy nyelvművelő munkával lehet kiküszöbölni. A nem kívánt változás a családnevek esetében általában az idegen betűjelekben valósul meg. A szláv eredetű Dusikot, Kozsikot, Fecsót több szlovákiai ismerős család egy részében Dušik-nak, Kožiknak, Fečo-nak írják, mondván, hogy ez így van jól, hiszen ezek szlovák eredetűek. Az nem világos számukra, hogy ezekkel a névfajtákkal identitásának megváltoztatásával ősük a magyar névkincset gazdagította. A két írásváltozat mögött pedig különböző információtartalom rejlik. A szlovák írásmódú Dušik őse lelkes, vagy lélekkel foglalkozó ember volt, a Kožiké pedig bőrkikészítő mester, azaz cserzővarga. A magyar írásmód szerint írt családnevek mindegyikének pedig fontos információtartalma egyebek mellett az, hogy olyan magyar családhoz tartozik a névviselő, akinek névadó őse nem magyar, hanem szláv volt. A foglalkozásnévi információtartalom csak akkor jelenik meg, ha ismerjük az adott szláv nyelvet. A szinkrón nyelvi helyzetben csak a magyar írásmódú változat információtartalmának van értelme. Ugyanúgy kifogásolom a kárpátaljai magyarok kiegészítő apanevének hivatalos érintkezésben való használatát. Erről azonban itt nem szólok, mivel másutt már részletesen kifejtettem a véleményemet. A keresztnevek esetében még mindig él az a tévhit, hogy azok fordíthatók, azaz hogy a Ferencnek szlovákul František, németül Franz, szlovénul Franc, horvátul France a megfelelője. Így bármely névnek, amelynek őse nem belső keletkezésű, hanem főként a Martirológiumra támaszkodó keresztény névadás révén került a különböző nyelvekbe, más nyelvekben van ugyanolyan megfelelője, mint a fogalmi gondolkodás alapjául szolgáló közszavaknak. Ha ezt elfogadnánk, számos nyelv esetében komoly gyakorlati akadálya lenne a megvalósításnak. A szlovénban például nem csak a Francot, hanem a becenévi változatait is bejegyzik. Akkor a Ferencnek, amely a magyarban csak egy formában anyakönyvezhető, melyik legyen a megfelelője. Vagy a Vilmos angolra fordítva Wilhelm, Willy,

Billy, Bill vagy Will legyen. Ráadásul a keresztnevek esetében is csak a magyaros változat tartalmazza azt a fontos információt, hogy a névviselő nemzetisége magyar. Annak tehát, hogy szorgalmazom azokban az állami magyar nyelvváltozatokban a keresztnevek visszamagyarosítását, illetve a teljesen magyar nyelvű anyakönyvezést, az identitást is erősen érintő érzelmi vonatkozása mellett nagyon fontos gyakorlati nyelvhasználati oka is van.

3. Eddigi véleményemet talán aláhúzza az, amit a harmadik jelentésszerkezeti elemről, a denotációról tudunk. A fogalmon általában a szónak (nyelvi jelnek) a jelölt dologra (denotátumra) való vonatkozását értjük. J. Soltész Katalin a kérdést gazdagon elemezve megállapítja, hogy „a tulajdonnév denotációja egyedi, mivel denotátuma, a jelölt dolog is egyedi, ezért tovább nem általánosítható: a tulajdonnév jelentése tehát egybeesik a denotációval." (J. Soltész 1979: 29). Ez az én olvasatomban azt is jelenti, hogy a denotáció csak egyértelmű nyelvi helyzetben működik zavartalanul. A fentebb kifejtett, más jelentésszerkezeti egységekben fellépő zavarok ide is kiterjednek. Pl. jól ismerjük Göntér Ferit, de Göntér Francot is azonosítani tudjuk?

4. Különösen igaz az értelmezési névhasználati kétely a negyedik jelentéselem, a konnotáció esetében. Mint tudjuk, a konnotáció nem más, mint a név asszociatív értéke. Ezt pedig csak a konkrét névhasználó közösségben tudjuk értelmezni, mivel az asszociációk egy része nem választható el a jelentéstől. Pl. a felismerhetően magyar tulajdonnév asszociálhatja helynév esetében a kistájat, amelyben elterül a denotátuma, a becenevek némely fajtája asszociálhatja a névviselő életkorát stb.

5. Végül a jelentésszerkezet laikusok számára is legjobban felismerhető eleme az etimológiai jelentés viszonya a tulajdonnévi jelentéshez. A személynevek esetében annak csak a név keletkezésének idején van jelentősége, hogy milyen átlátszó etimológiájú a név. A keresztnevek ezt a tulajdonságukat elég hamar elveszítik, különösen, ha a hangalakjuk módosul, vagy közszói jelentésük elavul. A családnevek tovább őrizhetik leíró jellegüket, de már nem viszik magukkal a keletkezésükkor létező motivációt. Szőke András gyereke lehet fekete is. J. Soltész Katalin a világos etimológiájú, leíró tulajdonneveket szóneveknek, azokat pedig, amelyek jelentése elhomályosult, jelneveknek nevezi. Egy névnek egy másik nyelvbe vándorlása során a szónév jelnévvé válik, hiszen a másik nyelvben nincs közszói jelentése. A mi kisebbségi példáinkban, illetve főként a helyneveket érintő államnyelvesítés során a tükörfordítások szorgalmazásával ezt a jelnévvé válást igyekeztek csökkenteni. Török Tamás: Az Ipoly mente helynevei című doktori dolgozatában kimutatta, hogy a vizsgált 13 településen a szlovák nyelvű térképek helyneveit több mint 80%-ban tükörfordítással alkották meg.

Ezzel a nevek jelentésszerkezetének egy elemét gazdagították, a másik négy viszont károsodott. Talán megérne a téma egy önálló Kárpát-medencei névtani tanácskozást az érintett társnyelvek képviselőivel együtt.

Irodalom

Csernicskó István 1997: „Imja otcsesztvo" (az apai név használatáról a kárpátaljai magyarok körében). In: B. Gergely Piroska–Hajdú Mihály (szerk.), Az V. Magyar Névtudományi Konferencia Előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30. MNyTK 209.) I: 162–167. Budapest–Miskolc.

Lanstyák István 2000: A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.

Simon Szabolcs–Vörös Ottó 2006: Nyelvtervezés–névtervezés. Személynévhasználat és a szlovákiai magyarok. In: Benő Attila–Szilágyi N. Sándor (szerk.), Nyelvi közösségek – nyelvi jogok. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Kiadja az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 243–259.

J. Soltész Katalin 1979: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Budapest.

Varga József 2003: Muravidéki személynevek. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva.

*

Some questions of the palling of name-use in minority and bilingual environment

This lecture is analysing data collected for the question of hungarian minority name-selection. It touches upon that theoretical question whether proper names can be translated, also concerns that matter if in certain other languages translation of names is principally required, what consequences this has on communication, use of names and name theory. The theoretical analysis of the study relates the examined data to the meaning structural elements of proper names established by Katalin J. Soltész. Altogether it concludes that the politically-induced practice of name translation does not promote authentic communication. Even calques can be commented on as enriching merely one element of the meaning structure of names, however, the other four elements suffer insuries by them.

*NÉVMUTATÓ**

II. András *127*
Assmann, Ian *101, 102*
Avrorin, V. A *41*
Bakos Ferenc *9, 10, 120, 121*
Bakró-Nagy Marianne *116*
Balázs Géza *119*
Ballagi Mór *111*
Balogh Dezső *120*
Bárdosi Vilmos *111*
Bartha Csilla *33, 34, 35, 38*
Bartos-Elekes Zsombor *157, 158*
IV. Béla *127*
Benkő Loránd *182*
Benő Attila *7, 8, 35, 88, 118, 120, 157*
Beregszászi Anikó *88*
Bogdan, Sz. K. *53, 54*
Borbély Anna *33*
Bozóki Antal *159*
Bradean-Ebinger, Nelu ***13***
Brogyányi Béla *95*
Buszel, V. T. *55*
Crystal, David *33, 34, 38*
Csánki Dezső *165*
Csernicskó István *7, 41, 83, 88, 95, 115, 191*
Csicsay Alajos *27, 28, 95*
Deme László *53, 64, 118*
Előry Vilma ***27***
Erős László *103*
Fábián Miroszlava *53*
Fábián Pál *118*
Fazakas Emese *118*
Fényes Elek *159, 160, 165*
Fercsik Erzsébet *87, 95, 119*
Ferencz Imre *102, 103, 106, 107*
Fishman, Joshua A. *33, 35, 36, 38*
Fogarasi János *62, 71, 73*
Forgács Tamás *109, 110*
Földi Ervin *156, 162*
Gál Noémi ***33,** 35*
Gál Sándor *81*
Gálffy Mózes *120*
II. Géza *127*
Géza fejedelem *125*
Givón, Talmy *173*
Göncz Lajos *41, 42, 83*
Grétsy László *53, 118*
Grünwald Béla *132*
Gyáni Gábor *174*
Gyeserijev, J. D. *41*
György Zsuzsa *102, 103, 104, 105, 108*
Győri Klára *102, 103, 106, 108*
Habsburg Ferdinánd *128*
Hajdú Mihály *181*
Hajdú-Moharos J. *160, 162, 165*
Herder, Johann G. *132, 133*
Hoffmann István *166*
Horger Antal *68, 73*
Horváth Katalin ***41***
Hulpa Diána ***53***
Iliescu, Ion *140*
Jakab István *27*
Jesenský, Janko *155*
Kádár Edit ***61***
Karda László *107*
Käfer István *166*
Kékedy László *120*
Kelemen Béla *120*
Kenesei István *182*
Kiefer Ferenc *65*
King, Kendall *33*
Kiss Gábor *7, 111, 117, 118*
Kiss Jenő *36, 42, 53, 84, 95*
É. Kiss Katalin *63, 64, 65, 66, 67, 75, 76, 78*
Kniezsa István *181, 182*
Kocsis Károly *94*
Kocsis Rózsi *102, 104, 105*
Kolláth Anna *7, 27, **81,** 89, 95, 115*

* A névmutatóban azok a nevek szerepelnek, amelyeket a szerzők tanulmányukban kiemeltek, az irodalomjegyzékben megadottakat itt nem tüntettük fel.

Kontra Miklós *35, 83, 95, 117,119*
Koselleck, Reinhart *173, 175*
Köllő József *107*
Kratzer, Angelika *71*
Krauss, Michael *33*
Kristó Tibor *102, 105*
Laczkó Krisztina *7, 117*
Lajos Katalin ***101***
Langacker, Ronald W. *171, 173*
Lanstyák István *7, 27, 82, 83, 84, 89, 90, 94, 95, 115 117, 118, 153, 191*
T. Litovkina, Anna *110, 112*
Lőrincze Lajos *181*
Maleczki Márta *71*
Márton Gyula *120*
Mártonfi Attila *7, 117*
Maszenko, Larisza *41, 42*
D. Mátai Mária *67, 69, 76*
Mező András *159, 163*
Mieder, Wolfgang *110, 112*
Mizser Lajos *184*
Molecz Béla *66, 67, 72, 73*
Munkácsi Bernát *62, 72*
O. Nagy Gábor *108, 109, 111*
Paczolay Gyula *110*
Pálóczi Horváth Ádám *111*
Papp György *7*
Pátrovics Péter *65, 76*
Péntek János *7, 35, 39, 82, 85, 88, 95, 109, **115,** 116, 120, 121, 153 157, 167, 188*
Pintér Tibor *83, 94*
Prószéky Gábor *117*
Pusztai Ferenc *9, 29, 84, 116*
Rózsavölgyi Edit ***125***
Rubinyi Mózes *73*
Salamon Anikó *102, 103, 104*
Sasse, Hans-Jürgen *70, 71, 75*
Sebők László *156, 158, 160, 162*
Seregy Lajos *180*
Simon Szabolcs *183, 187, 190*
Simonyi Zsigmond *65, 67, 71, 74, 75*
Sládkovič, Andrej *155*
Smith, Carlota *75*
J. Soltész Katalin *68, 187, 188, 192*
Szabó Demeter Éva *35, **139***
Szabó T. Attila *120*
Szabómihály Gizella *7, 27, 88, 95,**153***
Szarka László *117*
Szarvas Gábor *62, 71*
Székely Ábrahám *75*
I. (Szent) István *125, 126, 136*
Szilágyi N. Sándor *35, 118*
Szili Katalin *65*
Szoták Szilvia *7, 83, 88, 95, 115*
Szűcs Jenő *175*
Tamási Gáspár *102*
Teiszler Pál *120*
Teliya, Veronika *107*
Tenny, Carol *63*
Tolcsvai Nagy Gábor *7, 85, 89,117, **171,**173*
Vályi András *159, 160, 165*
Varga József *191*
Vendler, Zeno *63*
Vöő Gabriella *110*
Vöő István *109, 120*
Vörös Ferenc ***177,** 178, 181, 183*
Vörös Ottó *183,**187***
Wacha Balázs *65, 73, 74, 77*
Wacha Imre *53, 118*
Wichmann, Yrjö *61*
Wurm, Stephen *33*
Zaliznyak, Hanna *41, 42*
Zsemlyei János *120*
Zsilinszky Éva *183*
Žagar Szentesi O. *7, 83, 88, 95*

TÁRGYMUTATÓ

a határon túli magyar nyelvészeti kutatóműhelyek virtuális hálózata *83*
a határtalanítás visszhangja *81, 95*
A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén *83*
a magyar nyelv kézikönyvtára *85*
a magyar nyelv változatai *82, 84, 88*
a szótárírás módszerei *30*
Act LXXVII on the Rights of National and Ethnic Minorities *16*
alkotmány *139, 141–144, 146, 149*
aspektus *63, 68, 65, 69, 71, 72, 75, 76, 77, 78*
asszimiláció *126, 132*
Ausztria (Őrvidék) *89*
az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete *83, 95*
az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi Osztálya *83*
állami változatok *82*
államközpontú névadás *162*
államnyelv *42, 44, 46, 47, 49, 50, 51, 128, 130, 133*
belső név *158*
beszédhelyzet *41, 42, 44*
beszélőközösség *172, 174, 175*
beszélt nyelv *61,63, 70, 77*
congregatio populorum *125*
csángó *61, 62, 63, 68, 69, 71–78*
dákó-román elmélet *132*
demográfiai feszültség *126*
demográfiai szívóerő *126*
demographic data *14*
detrianonizáció/detrianonizálás *88*
diminutív névképzők *181*
domborzati nevek *161, 162*
Drávaszög (Horvátország) *89*
egyéni identitás *103*
egyéni kutatóhelyek *83*
egynyelvű *43, 44, 49*
egységes nyelvváltozat *28*
elsődleges szocializáció *42, 45, 49*
elváráshorizont *173, 175*
endonima *158*
erdélyi magyar nyelvváltozat *7, 8, 10*

European Commission *13*
European Union *13*
exonima *166*
élőnyelvi konferenciák *83*
fonotaktika *180, 181*
földrajzi nevek kodifikációja *118*
földrajzinév-bizottság *156, 157, 160, 162, 164, 166*
frazeológia *101–112*
funkcionális nyelvészet *173*
generatív grammatika *172*
Gramma Nyelvi Iroda Dunaszerdahely *82*
hagyományos nyelvfelfogás *29*
harmadlagos szocializáció *43, 51*
határon túli lexikai elemek *27, 29, 31*
határon túli magyar helységnevek hivatalos használata *154, 155*
határon túli magyar helységnevek standardizálása *153, 154, 157, 160, 162, 167*
határon túli magyar helységnevek változatossága *153*
határtalanító szótárprogram *81, 87, 89, 95*
hatósági név *164*
hálózat *172, 174, 175, 176*
háromnyelvű *42, 43, 49*
héber *38*
helyi nyelvjárás *45, 50*
helységnévazonosító szótárak *162, 167*
helységnévjegyzék *155, 160, 164*
Hodinka Antal Intézet Beregszász *82*
hospesek *126*
ht-lista *29, 30, 31, 85, 88, 89, 116*
HUNGEO'96 állásfoglalás *163, 164, 165*
idegen szó *7,8*
igekötő *61–78*
interferencia *9*
interferenciajelenségek *121, 178*
írott és beszélt nyelvi korpuszok *83*
jelentésbővülés *7, 8, 9*
jelentéstágulás *10*
jelentésszűkülés *10*
karlócai béke *129*
Kárpát-medencei magyar névanyag *161, 162, 163*
Képes diákszótár *83, 85, 89*
kétnyelvű *42, 43, 50*

kétnyelvűség *33, 34, 35, 39, 81, 94*
kétnyelvűségi szemlélet *81, 94*
Kiegyezés *134*
kisebbségi nyelv/kisebbségi nyelvek *34, 38, 41, 44*
kisrégiók *82*
kodifikálás *115, 116, 188, 120, 121, 122*
kontaktuselemek *119, 120, 121*
kontaktusjelenség/ kontaktusjelenségek *96, 177*
kontaktusnyelvészet *119, 120*
korlátozott kompetencia *29*
korpusz alapú szótár *31*
korpuszmunkálatok *117*
korpusztervezés *35, 38, 115, 120, 121*
kódváltás *121*
kölcsönszó *12*
köszönési formák *54, 56, 58, 59*
közigazgatási törvény *142, 146, 148, 149*
közmondás *102–106, 109–112*
köznyelv *8, 9, 10, 11, 120, 121, 122*
köztes név *158*
kutatóállomások *82, 85, 88*
különfejlődés *116*
language policy *15, 25*
lexikográfia *7, 8*
lokális identitás *106*
magyar Duden *85*
Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.^{2}) *84, 95*
magyar helységnevek törzskönyvezése *154, 156, 158, 159, 160, 162, 164, 166*
magyarnyelvi korpuszok *82*
Magyarságkutató Tudományos Társaság Szabadka *82*
Maribori Egyetem Bölcsészettudományi Kar *86*
másodlagos szocializáció *49, 50*
másodnyelvi dominancia *34*
megőrzött régiség *70, 72, 73, 75*
Minorities Ombudsman *16, 17, 24*
minority education *17, 18, 19, 20, 21*
minority language *13–26*
minority language communities *13*
Muravidék (Szlovénia) *81, 86, 89–95*
National and Ethnic Minorities Office (NEKH) *16*
national minorities *14, 15, 16, 26*

national minority self-governments *22, 24, 25*
nemzeti identitás *106, 107, 109*
nemzeti mítosz *132, 133, 134*
Nemzeti Szövegtár *83*
nemzetiségi törvény *134*
népvándorlások *126*
névegyüttesek elemeinek egyeztetése *182*
névrendezés *153, 154, 155, 156, 159, 160, 162, 164*
névterület *162, 163, 166*
névtörvény *148*
névváltogatás *182, 183*
nyelvcsere *33, 34, 35, 38, 39*
nyelvélénkítés *33*
nyelvfelélesztés *33, 40*
nyelvféltés *119*
nyelvföldrajz *116, 118, 199, 120*
nyelvhalál *33, 35*
nyelvhasználati színtér *41, 42*
nyelvi asszimiláció *34, 35*
nyelvi egységesülés *82*
nyelvi ideológiák *81, 96*
nyelvi irodák *82, 84, 85, 87, 88, 90*
nyelvi ismeretterjesztés *96*
nyelvi jogok *35, 39*
nyelvi kodifikáció kiterjesztése *115, 120, 121*
nyelvi különfejlődés *153*
nyelvi orientáció *49*
nyelvi purizmus *81*
nyelvi revitalizáció *33, 35, 38, 39*
nyelvi standardizmus *81*
nyelvi tervezés/nyelvtervezés *33, 35, 36, 38, 39, 86, 88, 89, 94, 96, 115, 116, 119, 122*
nyelvi tiszteletadás *53*
nyelvi változatosság *171, 172, 173*
nyelvközösség *171, 172, 174, 175*
nyelvmegtartás *119*
nyelvőrzés *119*
nyelvpolitika *35, 39*
nyelvterület *163, 164, 166*
nyelvtervezés *86, 96*
nyelvválasztás *42, 43, 44, 49*
nyelvválasztási stratégia *49*

nyelvváltozat-választás *41, 46, 49*
nyelvvesztés *34*
nyelvvisszaszorulás *81*
olvasási szokások *48*
Osiris Helyesírás *83, 85*
önazonosság *172, 174*
önlétrehozás *174*
Őrvidék (Ausztria) *88, 89*
összmagyar lexikai elemek *29*
paraszti önéletrajz *102, 105*
parömiológiai minimum *110*
patronimikum-képzők *181*
pánszlávizmus *132*
presztízs *81, 89, 96*
presztízstervezés *115*
prezentáló mondat *70, 75, 78*
privát szféra *42, 43, 44, 47, 50*
prototípuselv *173*
Public Foundation for National and Ethnic Minorities *17, 23*
puha törvény *139, 146*
reformáció *129*
regional or minority languages *13, 19, 20, 24*
regionális köznyelv *43, 44, 45, 46, 49*
rendszerváltás *135*
romanizmusok *115*
soft law *144, 146, 149*
standard *115, 116, 121, 122*
státusztervezés *35*
stílusminősítés *30*
strukturalizmus *172*
Szabad Újság *81*
Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kolozsvár és Sepsiszentgyörgy *81*
szaknyelv *118, 122*
személyes identitás *101, 103, 106*
szétfejlődés *116*
szlovákiai „táblatörvény” *155*
szlovákosodás *128*
Szlovénia (Muravidék) *82, 86, 89, 90, 93*
szójegyzékek *83, 85, 86, 89*
szólás *101–112*
szóláshasonlat *102, 104, 108*

szórend *61–78*
szórványmagyarság *50*
szótárak határtalanítása *27, 29, 30*
szótárprogram *81, 84, 87, 89, 93, 95*
szövegközlések *83*
szöveggyűjtemények *83*
szubstandard *122*
tanügyi törvény *144, 145*
tapasztalati tér *173, 175*
tájszavak a határon túl *29*
telepesek *126*
telepítés *126, 129*
településnév-azonosító szótárak *153, 160*
tévénézési szokások *48*
the European Charter for Regional or Minority Languages *19, 20, 24*
the new Member States *13*
thetikus állítás *71, 75*
többnyelvűség *128*
többségi nyelv *43, 50*
történelmi név *154*
transzszilvanizmusok *115, 120, 121, 122*
tulajdonnevek integrációja *181*
tulajdonnevek kölcsönzése *178, 179, 184*
udvariassági formulák *53*
új honfoglalás *129*
újkor *173, 175*
Újvidéki Egyetem *82*
Vajdasági Magyar Nyelvi Korpusz Magyarkanizsa *82*
vegyeskódúság *182*
veszélyeztetett nyelvek *33, 34*
Word helyesírás-ellenőrző program *85, 94*
xenizmusok *121*

A tanulmányok szerzői

Benő Attila 1968-ban született. Magyar–angol szakot végzett 1995-ben, 2000-ben doktorált a kolozsvári egyetemen. Jelenleg ugyanazon az egyetemen docensként dolgozik a Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszéken. Kutatási területe: kontaktológia, szociolingvisztika, szemantika. Fontosabb publikációi: *A kölcsönszó jelentésvilága* (2004, Erdélyi-Múzeum Egyesület); *Nyelvi kapcsolatok, nyelvi dominanciák az erdélyi régióban* (társszerző: Péntek János) (2003, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége); *Hungarian in Romania* In: Anna Fenyvesi (ed.) *Hungarian Language Outside Hungary*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. (Társszerző: Szilágyi N. Sándor), 2005.

Elérhetősége: attilabe@yahoo.com

Bradean-Ebinger Nelu (1952, CSc, egyetemi tanár) a Budapesti Corvinus Egyetem (BCE) professzora, a Nemzetközi Tanulmányok Intézet Idegennyelvű Képzési Központjának vezetője és a Miskolci Egyetem (ME) BTK Német Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszék egyetemi magántanára.

Előry Vilma (PhD) az MTA Nyelvtudományi Intézetének főmunkatársa. Kutatási területe a szövegtan-szövegtipológia-stilisztikán, valamint a lexikográfián kívül a az intézeti nyelvi tanácsadó szolgálattal is kapcsolatos nyelvtervezés, nyelvi menedzselés.

Gál Noémi 1981-ben született az erdélyi Nagybányán. A Babeş-Bolyai Tudományegyetemen szerzett angol–magyar szakos diplomát 2003-ban, 2004-ben pedig mesteri fokozatot. 2005-től a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék doktorandusza. Fő kutatási területe a nyelvi revitalizáció és a nyelvi tervezés. Kolozsváron él.

Elérhetősége: str. Fabricii 2/11, Cluj Napoca, Romania.

Horváth Katalin 1945-ben született Kárpátalján. Az Ungvári Állami Egyetem Filológiai Karán 1969-ben szerzett filológus, magyar nyelv és irodalom szakos tanári oklevelet. Az Ungvári Rádió- és Televízióadások magyar szerkesztőségében dolgozott. 1970-től az ungvári egyetem magyar filológiai tanszékének tanára. Habilitált egyetemi docens. Kutatási területe: magyar nyelvjárások, helynevek, szociolingvisztika, anyanyelvi tantárgypedagógia, nyelvművelés, a magyar mint idegen nyelv tanítása.Iskolai és egyetemi tankönyvei, tanulmányai jelentek meg. Ungváron él.

Elérhetősége: khorv@univ.uzhgorod.ua

Hulpa Diána 1978-ban született. Az Ungvári Nemzeti Egyetemen 2000-ben szerzett magiszteri filológus, magyar nyelv és irodalom szakos tanári oklevelet, 2004-ben pedig jogász oklevelet. 2000-től az Ungvári Nemzeti Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének oktatója. Fő kutatási területe a szociolingvisztika és az irodalomtudomány.

Elérhetősége: 88000 Ungvár, Hodinka u. 10/80

Kádár Edit 1975-ben született. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen 1997-ben magyar–angol szakos tanári oklevelet, 1998-ban pedig a szocioetnolingvisztikai programban mesteri fokozatot szerzett. 2006-ban védte meg doktori értekezését. 1997-től a BBTE BTK Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének oktatója. Fő kutatási területe: leíró alaktan és mondattan, valamint generatív szintaxis (elsősorban a nominális mondatok és a *van*-os szerkezetek szintaxisa). Ezen kívül a szövegtan, a nyelvtörténet és a kétnyelvűség-kutatás témakörében is jelentek meg tanulmányai.

Elérhetősége: ekadar@yahoo.com

Kolláth Anna 1954-ben született Rumban (Magyarország, Vas megye). 1978-ban szerzett magyar–német szakos középiskolai tanári diplomát Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. 1978-tól 1981-ig a Kanizsai Dorottya Gimnáziumban tanított, 1981-től 1993-ig a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola (ma Berzsenyi Dániel Főiskola) Magyar Nyelvészeti Tanszékének oktatója volt. 1993 óta dolgozik Szlovéniában, a Maribori Egyetem Pedagógiai Kara Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén, 1998-ig magyar lektorként, 1998 óta habilitált egyetemi docensként. 2004 márciusától tanszékvezető. Elsősorban leíró magyar nyelvtant oktat. 1993-ig főképp dialektológiával foglalkozott, azóta fő kutatási területe a magyar–szlovén kétnyelvűség. Publikációi érintik a nyelvalakítás és a kétnyelvű oktatás kérdésköreit is. Mariborban és Szombathelyen él.

Elérhetősége: anna.kollath@uni-mb.si; a.kollath@chello.hu

Lajos Katalin 1971-ben született. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen 1996-ben szerzett magyar-néprajz szakos oklevelet. 1996-2003 között középiskolai magyartanárként dolgozott, 2003-tól a csíkszeredai Sapientia EMTE Humán Tanszékének román-angol szakán tanársegéd, mai magyar nyelvet, román–magyar kontrasztív nyelvtant és fordítástant tanít. 2002-től a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar nyelvészet tanszékének doktori iskolájában tanul. Fő kutatási területe a frazeológia. Csíkszeredában él.

Elérhetősége: lajoskati@yahoo.com

Péntek János egyetemi tanár (Babes–Bolyai Tudományegyetem, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék). A Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. Alapítója és szakmai vezetője az Akadémia által 2001-ben létrehozott *Szabó T. Attila Nyelvi Intézet*nek (Kolozsvár). 1941-ben született Körösfőn (Kolozs megye). 1964-ben végzett a kolozsvári egyetemen, és ettől kezdve oktatója az intézménynek. Általános nyelvészetből, magyar nyelvészeti tárgyakból, etnológiából, magyar néprajzból vezetett szemináriumokat, majd tartott előadásokat. 1990–2006 között volt előbb a Magyar filológiai, majd a Magyar nyelv és kultúra, utóbb a Magyar és általános nyelvészeti tanszék vezetője. Intézetvezetőként négy évtizedes szünet után indította újra a képzést a néprajz szakon, részt vett a kolozsvári egyetem átszervezésében, reformjában, a romániai magyar felsőoktatás új intézményeinek kialakításában. Kutatási területei: magyar dialektológia, etnolingvisztika, nyelvi kontaktológia, szociolingvisztika.

Elérhetősége: pentekj@gmail.com

Rózsavölgyi Edit 1961-ben született Barcson. 1980 és 1982 között a budapesti ELTE angol–orosz–olasz szakos hallgatója volt. 1983-tól a Veronai Tudományegyetemen tanult, ahol 1986-ban szerzett kisdoktori címet kontrasztív nyelvészeti témájú szakdolgozattal. 1986 óta a Padovai Tudományegyetem Magyar Tanszékén lektor. Fő kutatási területe a szinkrón kontrasztív nyelvészet, elsősorban a morfoszintaxis körében, a nyelvtipológia, a magyar nyelv művelődéstörténete, magyar kultúrtörténet, magyar filmművészet. Pádovában él.

Elérhetősége: edit.r@unipd.it

Szabó Demeter Éva 1976-ban született. 2000-ben szerzett magyar–francia szakos tanári diplomát a BBTE-n. A kolozsvári BBTE Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének tagja 2001-től, majd pedig 2003-tól PhD-hallgató. Kutatási területe a szociolingvisztika, ezen belül a kétnyelvűség, nyelvcsere, nyelvi jogok. Kolozsváron él.

Elérhetősége: d_evacska@yahoo.com

Szabómihály Gizella 1956-ban született. A pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán 1979-ben szerzett szlovák–magyar szakon tanári oklevelet. 1992-ig ugyanott a magyar tanszék oktatója, jelenleg szabadfoglalkozású szakfordító és tolmács. 2001-től a dunaszerdahelyi székhelyű Gramma Nyelvi Iroda vezetője. Kutatási területei: szlovák–magyar konfrontatív nyelvészet, szociolingvisztika, nyelvpolitika, fordításelmélet- és gyakorlat, kisebbségi nyelvtervezés. Ezekből a témákból számos publikációja jelent meg magyar, szlovák, német és angol nyelven (a publikációs jegyzéket l. a www.gramma.sk honlapon a Gramma/Munkatársak rovatban). A szlovákiai Csilizradványon él.

Elérhetősége: szmihalyg@stonline.sk, gramma@real-net.sk.

Tolcsvai Nagy Gábor (1953). Az ELTE magyar–angol szakát végezte. 1978-tól az MTA Nyelvtudományi Intézetének, 1985-től azt ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének munkatársa, az MTA doktora (2000), egyetemi tanár (2004), 2006 óta a Károli Gáspár Egyetem tanszékvezető professzora. 1996 és 2000 között a Helsinki Egyetem professzora volt. Fő kutatási területe a szövegtan, a stilisztika, a jelentéstan, a nyelvi tervezés és a magyar nyelv művelődéstörténete, a funkcionális kognitív nyelvészet. Tanácskozási jogú tagja az MTA I. osztályának, tagja az MTA Nyelvtudományi és Magyar Nyelvi Bizottságának, a Magyar Nyelvőr és Protestáns Szemle szerkesztőbizottságának. 10 önálló, 2 társszerzős könyve, 160 tanulmánya jelent meg, 6 kötetet szerkesztett.

Elérhetősége: tnghu@hotmail.com.

Vörös Ferenc 1957-ban született. Az ELTE-n 1986-ban szerzett magyar szakos tanári oklevelet. 1986 óta dolgozik a felsőoktatásban. 1996 és 2005 között a nyitrai Konstantin Egyetem vendégtanára volt. Jelenleg a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének tanára. Dr. (univ.) és PhD fokozattal rendelkezik. Fő kutatási területe a névtan és a szociolingvisztika. Több könyv szerzője, szerkesztője és társszerkesztője. Felvidéki kutatási eredményeiből számos tanulmánya jelent meg, melyekért 2006-ban Csűry Bálint Emlékérmet és -díjat kapott. Jelenleg Győrben él.

Elérhetősége: voros99@freemail.hu, fvoros@ukf.sk

Vörös Ottó a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének főiskolai tanára, illetve a révkomáromi Selye János Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalom Tanszékének tanára. 1995 óta a nyelvtudomány kandidátusa. Korábban 2 évig tanított a Maribori Egyetemen, 5 évig a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem jogelődjén, 8 évig a Pozsonyi Comenius Egyetemen volt vendégtanár. Fő kutatási területe a névtan, a nyelvföldrajz, de jelentek meg nyelvtörténeti (etimológiai) munkái is.

Elérhetősége: votto@bdtf.hu

Kétnyelvűség-problémák

ANDRIĆ EDIT (ÚJVIDÉK)

A vajdasági diákok kétnyelvűsége

Manapság a kétnyelvűség nemcsak kívánatos jelenségnek számít, hanem mindinkább követelményként jelentkezik úgy Európában mint a világ más részein is. Függetlenül attól, hogy a kis nyelvek kiveszése állandó folyamat és a mindinkább nemzetközivé váló angol nyelv dominanciájának ellenében, a két- vagy többnyelvűség mind jobban szükségletté válik. A kétnyelvűségen elsősorban az anyanyelv mellett valamilyen idegen nyelv megközelítőleg anyanyelvi szintű ismeretét kell érteni. Európában sok olyan térség van, amelyben a kétnyelvűség természetes jelenség, mert heterogén nemzeti közösségek lakják, s így az anyanyelv és az idegen nyelv mellett jelen van egy harmadik is, a társadalmi környezet nyelve. Így van ez Vajdaságban is, amely a történelem folyamán különböző népek fennhatósága alá tartozott, az évszázadok során a lakosság nemzetiségi összetétele folyton változott.

A mai tartományban a XX. század elejéig magyar államigazgatás volt érvényben, így aki valamilyen módon érvényesülni szeretett volna, annak meg kellett tanulnia magyarul (sőt nemritkán németül is, mivel a magyarokon kívül németek is éltek benne nagy számban). Most a helyzet teljesen más, a szerb az államnyelv, s azt kell elsajátítaniuk a kisebbségeknek. Az államalapító szerb népen kívül mintegy 30 nemzeti kisebbség él ma Vajdaságban, legszámosabbak a magyarok, majd a szlovákok, ruténok, horvátok, románok, romák stb. Az alábbi táblázatban a magyar népesség csökkenése és az etnikai szerkezet megváltozása látható a népszámlálások adatai szerint százalékokban kifejezve:[1]

város / év	1880	1941	1953	1971	1991	2002
Újvidék	26,7	50,4	28,4	16,0	8,8	6,0
Szabadka	51,3	60,1	50,6	48,7	39,6	35,0
Zenta	88,2	91,7	82,5	83,3	78,3	78,1
Magyarkanizsa	95,5	97,0	88,5	91,1	88,2	86,5
Óbecse	60,5	68,7	63,8	58,8	50,5	45,5
Topolya	97,3	95,0	87,8	81,8	66,9	60,9
Törökkanizsa	50,5	52,2	49,9	50,6	38,7	35,0
Becskerek	19,3	36,0	37,7	25,8	17,6	14,5
Zombor	14,3	36,0	22,3	16,3	9,7	7,2
Temerin	86,0	91,2	80,8	73,5	55,6	42,6

[1] Az adatok Mirnics Károly: Nemzeti kisebbségből szórványnépesség című tanulmányából valók (In: Kisebbségi létjelenségek. MTT Könyvtár 7. Szabadka, 2003: 25–84).

A fentiekből kiderül, hogy a második világháború kezdetéig a magyarok arányszáma folyton növekedett (1880-ban a tartományban átlagban 72%, 1941-ben pedig 79% volt a magyarok aránya), miután azonban Vajdaság végérvényesen Jugoszlávia részévé vált, fokozatosan, az utóbbi 10–15 évben viszont az egyes vidékeken hirtelen csökkent létszámuk (az említett városokban átlagosan 1991-ben 16,85%, 2002-ben pedig 14,28%-ot tesz ki). A lakosság részaránya alakulásának függvényében módosult a népesség kétnyelvűségének foka, szintje, aránya. Ma a szerb az államnyelv, de a nemzetiségi összetétel Vajdaság különböző részein nagyon eltérő. Míg Észak- és Közép Bácskában a magyar közösség homogénebb (Magyarkanizsa 86,6%, Zenta 78,1%) addig Dél Bácskában és Bánát déli részén (Szerémséget nem is említjük, mert ott ma csak szórványban élnek magyarok) számuk drasztikusan csökkent. A folyamat 2002. után tovább folytatódott de ezt konkrét adatokkal nem tudjuk alátámasztani. A fent említett túlnyomórészt magyarlakta területeken még ma sem ritkaság a szerb anyanyelvűek kétnyelvűsége, sőt a magyarnak a szerb anyanyelvre gyakorolt hatása sem (Erről bővebben ld. Andrić és Čudić[2]). Ugyanott viszont lényegesen kisebb a magyar anyanyelvű tanulók kétnyelvűsége, sőt előfordulnak olyan esetek is, hogy a magyar diákok egyáltalán nem, vagy csak nagyon kicsit beszélik a szerb nyelvet.

Már néhány évtizede létezik az újvidéki Bölcsészettudományi Karon egy olyan szerb nyelvi tanszék, ahol magyar osztályokban tanító szerb nyelvtanárokat képeznek. E körül is felmerül néhány gond, kezdve attól, hogy nagyrészt azok iratkoznak ide, akiknek nem sikerült más tanszékre bejutniuk, nem túlzottan érdekli őket a magyar nyelv és nem veszik komolyan a munkát, egészen addig, hogy az itt diplomát szerző hallgatók nem a szakmájukban helyezkednek el, hanem más pályát választanak. Ebből az következik, hogy a szerb nyelvet sokszor olyan tanárok tanítják, akik maguk sem ismerik jól az államnyelvet, vagy ha igen, akkor más szakosak és úgy a szerb, mint pedig magyar nyelvtani tudásuk igen hiányos. Gondok merülhetnek fel még abban a kedvező esetben is, amikor szakképzett tanár tanítja a diákokat, mégpedig azért, mert a tanulók (kivált kisebb, homogénebb magyarlakta közösségekben) nem érzik szükségét annak, hogy megtanulják az államnyelvet. Ők ugyanis saját mikroközösségükben boldogulni tudnak anyanyelvükön, s nem gondolnak arra, hogy esetleg, érvényesülésük során, szükségük lesz a szerbre. Talán ez az oka annak, hogy sok magyar érettségiző meg sem próbálkozik beiratkozni az újvidéki egyetemre, hanem tanulmányait Magyarországon folytatja, vagy pedig ha itthon marad, olyan tanszéket választ, amelyen magyar tannyelvű az oktatás (a Magyar Tanszék, az idén

[2] Andrić Edit: A népek és a nyelvek együttélése. In: Tanulmányok 37. füzet, Novi Sad 2004: 91–100; Čudić Marko: Prilog proučavanju mađarsko-srpskih jezičkih interferencija u Severnoj Vojvodini. Filološki pregled, XXX 2003/2: 187–205.

kezdi meg munkáját a szabadkai tanítóképző egyetem, a szabadkai Műszaki Főiskolán és Közgazdasági Karon, valamint az újvidéki média szakon részben magyar nyelvű az oktatás). Ezzel ellentétes jelenség az, amikor a diákokat teljes mértékben kétnyelvűeknek minősíthetjük. Az utóbbi kategóriába nagyrészt a vegyes házasságban született, valamint a túlnyomórészt szerb lakta közösségekben élő gyerekek tartoznak, mint amilyen Szerémség és Dél-Bácska, ahol a magyarok csak szórványban élnek. Itt egy másik probléma merül fel inkább, az anyanyelv visszafejlődésének tendenciája, a környezeti nyelv kifejezett hatása, amely interferenciajelenségekhez vezet.

Ott ahol a két nyelv megközelítőleg egyenértékű, felvetődik az a kérdés, hogy a kétnyelvű gyerekeknél melyiket tekinthetjük anyanyelvnek, mert ha az apa nemzetiségi hovatartozása a döntő a gyerekek esetében, akkor megesik, hogy a szerb apa gyereke, aki szintén szerbnek vallja magát, magyar tannyelvű iskolába jár és a magyart beszéli jobban.

A vajdasági magyar diákok nyelvhasználatát vizsgálva, egyik kutatásom során a tanulóknak a nyelvi jellegű feladatokon kívül egy ötven kérdést tartalmazó kérdőívet kellett kitölteniük, amelyben többek között a család és mikroközösségük nemzetiségi és szociális státusát határozták meg, nekik maguknak kellett felmérniük és értékelniük a szerb, illetve magyar nyelvi kompetenciájukat, nyilatkozniuk kellett nyelvhasználati szokásaikról, véleményt mondani a kétnyelvűség hasznosságáról stb. A kutatást Szabadkán, Újvidéken, Zentán, Szenttamáson, Kupuszinán és Ürményházán végeztem. Tehát a helységek földrajzi fekvése, a települések nagysága, a magyar lakosság százalékaránya a népességben, valamint egyéb feltételek (gondolok itt konkrétan a művelődési tartalmak adottságaira és más körülményekre), teljesen különböznek. Ezúttal a kérdőívekből leszűrhető következtetéseket mutatnám be.

Szabadka. A felsorolt helységek közül Szabadka van legközelebb az anyaországhoz, a magyarok az összlakosság mintegy 35%-át teszik ki. Hozzá kell fűzni, hogy itt a legfejlettebb az oktatási hálózat magyar nyelven, a magyar tévé és rádió adásait is gond nélkül lehet követni. Szabadkán 41 diák (33 általános és 8 középiskolás) válaszolt kérdéseimre, ezekből 7 vegyes házasságban született, kettőnél az anya szerb, háromnál az apa, két tanulónál az apa horvát. A szülők iskolai képzettsége átlagosan szerény, amint az az alábbi táblázatból kiderül

szülő	**végzettség**	**általános iskola**	**középiskola**	**főiskola/egyetem**
anya		12	19	10
apa		13	24	4

Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélnek a szüleikkel, többségük azt válaszolta, hogy magyarul, csak három gyerek beszél az édesanyjával horvátul, egy az édesapjával szerbül és két gyerek az édesapjával mindkét nyelven.

A tanulók közül majdnem mindegyik magyar nemzetiségűnek vallja magát három kivételével, az egyik horvát, a másik szerb, egy viszont nem nyilatkozott. Érdekes megjegyezni, hogy az a tanuló aki horvátnak tartja magát otthon senkivel sem beszél horvátul és a családban elsőként a magyart sajátította el, szerbül csak az iskolában kezdett tanulni. A diákok nagy része azért tartja magát magyarnak,[3] mert: magyar az anyanyelve (31); szülei magyarok (27); beszél magyarul (7); a közösséghez tartozónak érzi magát (8).

Harmincöten előbb magyarul tanultak meg beszélni, négyen mindkét nyelvet egyszerre sajátították el, két diák nem válaszolt a kérdésre. Szerbül 16-an a családban tanultak meg, 12-en az iskolában, 5-en a szomszéd gyerekektől játék közben, 3 diák kijelentette, hogy nem tud szerbül (közülük 2 középiskolás), 5 viszont nem válaszolt a kérdésre. Ebből arra lehet következtetni, hogy ők sem beszélik az államnyelvet, s ez akkor a diákok egy ötöd részét képezné.

Ezek után a tanulóknak maguknak kellett értékelniük mindkét nyelvi tudásukat, bár azt hiszem nem teljesen volt egyértelmű a kérés, mert az a gyanú merült fel, hogy nem a saját véleményüket írták be, hanem egy kicsit az iskolai osztályzatok voltak hatással az értékelésnél.

	1-es	**2-es**	**3-as**	**3 / 4-es**	**4-es**	**5-ös**	nem válaszolt
magyar	–	1	2	2	11	22	2
szerb	3	9	12	–	9	3	5

Meg kell jegyezni azt is (ami a fenti táblázatból nem derül ki), hogy egy diák csillagos ötössel, egy viszont 9-essel értékelte magyar tudását. 31 diák érzi úgy, hogy magyar nyelvtudása erősebb, 2-en viszont meglepő módon a szerbet jelölték meg erősebbnek, míg 7 diák mindkét nyelvi kompetenciáját egyforma szintűnek ítéli meg.

A továbbiakban a diákok legszemélyesebb nyelvhasználati szokásaikról nyilatkoztak. Íme az eredmények:

Milyen nyelven ...	magyarul	németül/ arabul[4]	mindkét nyelven	nem válaszolt	nem szokott
álmodik?	35	1/0	–	2	3
imádkozik?	38	0/1	–	2	–
káromkodik?	17	–	20	2	2
számolja a pénzt?	39	–	–	2	–

A gyerekek túlnyomó többsége csak magyarul ír és olvas, éspedig csak házi feladatot ír, újságot, regényt olvas. Nyolcan olvasnak és írnak magyarul is, szerbül is, kettő olvas magyarul és angolul, kettő pedig négy nyelven olvas.

[3] Itt tetszés szerint két választ is megjelölhettek a diákok.

[4] Ezt a két adatot fenntartásokkal kell fogadni.

Arra a kérdésre hogy velük is megtörténik-e az a nálunk igen elterjedt jelenség miszerint a magyar beszédbe szerb szavakat iktatnak, különböző formában 22-en válaszoltak igenlően, de volt köztük ilyen felelet is:[5]

– Nem mert nem beszélek jól szerbül.
– Velem ilyen még nem történt mivel alig tudok szerbül .

A következő kérdés az volt, hogy szerintük előny-e, vagy hátrány a kétnyelvűség. A diákok túlnyomó többsége pozitívan vélekedik a kétnyelvűségről, íme néhány válasz:

– Én szeretek szerbül beszélni és nem tartom hátránynak a kétnyelvűséget.
– Mindenképpen előny, mert segít a mindennapi életben és az érvényesülésben.
– Előny. Mert sokszor előfordul hogy a közelbe nincs tolmács és szerb és magyar nem érti meg egymást.
– Szerintem a kétnyelvűségnek nincs hátránya. Nemtudom megindokolni.
– A kétnyelvűség szerintem előny, abból a szempontból, hogy az illető, aki két nyelven beszél ebben az országban bárkivel kapcsolatot tud teremteni. Kevesebb megaláztatást és szégyent érez. Viszont azok az emberek sokszor nem tudják eldönteni melyik nemzetiséghez tartoznak. Úgy érzik nem tartoznak sehova.
– Csakis előny ha jól használjuk mindkettőt. Minnél több nyelvet tudsz, annál többet érsz.

Csak ketten válaszoltak nemlegesen:

– Hátrány, mert egyiket sem tanuljuk meg tökéletesen.
– Hátrány.

Egy válasz nem minősíthető, egy diák pedig nem válaszolt a kérdésre.

30 tanuló válaszolt negatívan arra a kérdésre hogy megtörtént-e már velük hogy rájuk szólt valaki, ne beszéljenek magyarul (egynél a kommentár: csak azt próbálja meg...), 11-nél a válasz igenlő volt, éspedig a következő helyzetekben fordult elő velük az eset:

– Ha utcán megállít valaki mindig magyarul válaszolok neki. De ők elvárják, hogy szerből beszéljek hozzájuk.
– orvosnál, piacon stb.
– az orvosnál és a postán; közértben
– elpirosodtam; már nem emlékszem pontossan; séta közben a városban
– Amikor volt pár szerb nemzetiségű velünk és nem értették, hogy mit beszélünk.
– A szerb órán.

Újvidék Vajdaság legnagyobb városa, a tartomány fővárosa is egyben. Közel 300 ezer lakosa van, ebből a 2002-es népszámlálás adatai szerint 15 687 magyar. Bácska déli pontján helyezkedik el, 90 kilométernyire Magyarország határától. Öt általános iskolában folyik magyar tannyelvű oktatás, de a gyerekek létszáma

[5] A válaszokat nem javítottam, tehát úgy tüntettem fel őket ahogy a dolgozatokban állnak.

igen kicsi, az alsó osztályokban van ahol már csak öt diák tanul. Gimnázium is működik magyar nyelven, itt van a Magyar Tanszék és némely tanszékeken magyarul lehet hallgatni az általános tárgyakat (szociológia, pszichológia). A magyarországi tévéállomások közül csak a Duna tévét követheti az itteni lakosság, mégpedig azok akik bevezették a kábeltévét. Az újvidéki televízió magyar szerkesztősége egyre inkább leépülőben van, kevés a magyar műsor, (a Mozaik televízió most indítja be kísérleti egész napos adását) ezért a magyarok is leginkább a szerb állomások adásait nézik. Újvidéken 67 diák vett részt a felmérésben, mind az öt általános iskola 5. és 7. osztályos tanulói kitöltötték a kérdőívet. Közülük 15-en vegyes házasságban születtek, éspedig hét édesapa szerb, háromnak pedig az édesanyja, egy gyerek mindkét szülője „egyéb", az egyik édesapja arab, és egy diák nem válaszolt a kérdésre. A szülők iskolai végzettségével kapcsolatos adatok az alábbiak szerint alakulnak:

szülő	**végzettség**	**általános iskola**	**középiskola**	**főiskola/egyetem**
anya		5	(28/9) 37	25
apa		4	(27/7) 34	23

46 anya csak magyarul beszél a gyerekével, három csak szerbül, 18-an pedig mindkét nyelven. Az apák közül 36-an beszélnek csak magyarul, hatan szerbül, és 25-en mindkét nyelven. Az iskolákban a diákok többsége szerb nemzetiségű, de a magyarok velük is társalognak, a barátaik azonban többségben magyarok (17 diáknál) csak nyolc tanuló válaszolt úgy, hogy több szerb barátja van. A magyar szomszédokkal hat tanuló szerbül beszél (!), 12 szerbül is és magyarul is, a többiek magyarul társalognak (két diáknak nincs magyar szomszédja).

62 diák magyarnak vallja magát, egy szerbnek, ketten nem tudják eldönteni hogy magyarok-e vagy szerbek, és van közöttük egy török és egy arab gyerek is. Érdekes megjegyezni, hogy van 8 olyan diák, aki magyarnak érzi magát függetlenül attól, hogy édesapja vagy édesanyja szerb. A magyar nemzetiség mellett azért döntöttek, mert: a szüleik magyarok (49), magyar az anyanyelvük (47), beszélnek magyarul (16), mások annak tartják őket (6), a közösséghez tartozónak érzik magukat (7).

A továbbiakban a legszemélyesebb nyelvhasználati kérdések felől érdeklődtünk:

Milyen nyelven ...	magyarul	szerbül	mindkét nyelven	nem válaszolt	nem szokott
álmodik?	32	–	31	4	–
imádkozik?	50	2	3	5	7
káromkodik?	5	2	53	5	2
számolja a pénzt?	44	6	15	2	–

A fenti táblázatból kiderül, hogy a gyerekek vagy magyarul vagy mindkét nyelven egyaránt álmodnak, hogy inkább csak magyarul imádkoznak, de mindkét nyelven káromkodnak, s a pénzt magukban leginkább magyarul számolják, de néha szerbül is.

Több mint a fele előbb a magyar nyelvet sajátította el (37-en), 24 gyerek egyszerre tanulta meg a magyart és a szerbet, 1 viszont előbb a szerbet. A szerbet legtöbben (34) a családban tanulták meg, éspedig mind 1,5–5. életévük között, zöme kb. 2 éves korban, a többiek az utcán, az óvodában, a barátok között, illetve környezetüktől tanultak meg szerbül beszélni. Csak 8-an találkoztak a szerbbel először az iskolában.

	1-es	**2-es**	**3-as**	**3 / 4-es**	**4-es**	**5-ös**	nem válaszolt
magyar	–	–	4	2	31	30	–
szerb	–	3	20	1	23	20	–

Amint a táblázatból látható, nincs olyan gyerek aki nem tudna szerbül, 32 diák úgy érzi, hogy jobban beszél magyarul, 10 hogy a szerb nyelvtudása az erősebb, 25-en pedig hogy egyformán beszélik a két nyelvet.

28 diák csak magyarul olvas, 32-en magyarul is és szerbül is (és még valamilyen világnyelven), 6-an nem válaszoltak erre a kérdésre, 4 viszont csak szerbül olvas (itt a szabad idejükben való olvasásra gondolunk, nem pedig az iskolai kötelező olvasmányokra). Ami az írást illeti, itt a magyar nyelv még inkább dominál, 49-en csak magyarul írnak, nyolcan magyarul és szerbül, a többiek vagy nem feleltek, vagy nem kaptunk tőlük érdemleges választ. Leginkább regényeket olvasnak és csak házi feladatot írnak.

Arra a kérdésre hogy velük megtörténik-e hogy néha szerb szót használnak amikor magyarul beszélnek az alábbi válaszokat kaptuk:

– Én csak szavakat használok a beszédembe, mert ezt érdekesnek találjuk.
– Meg de ritkán.
– Nem, én csak ha a szó nem jut eszembe az egyik nyelven akkor a másik nyelven mondom.
– Őszintén majdnem mindig. Kivétel magyar órán.
– Igen mert pár szavat nem tudom megmondani magyarul hanem szerbül.
– Sajnos igen.
– Megtörténik néhányszor.
– Néha (de ritkán).
– Nagyon sokszor.
– Szoktam párszor de az anyukámmal is megtörtént ez mint velem.
– Néha csak amikor sietek a beszédben.
– Csak akor történik meg amikor egy hónapot nem beszélem az egyik nyelvet.
– Persze. Úgy érdekesebb.
– Valamikor egy szót amit magyarra szeretném mondani eszembe jutt szerben.
– Csak a társaságban, ha különböző nemzetiségiekkel vagyok.

Tehát, hét diák kivételével a gyerekek használják az alaki tükrözést. Az egyik esetében biztosak vagyunk hogy őszinte választ kaptunk, a többinél viszont azt hiszem hogy csak az elvárásnak akartak megfelelni. Érdekes azonban a feleletek megfogalmazása, az ugyanis, hogy magyarázkodni kívánnak-e vagy csak a gyakoriságot akarják hangsúlyozni, olykor viszont meg is indokolják miért teszik ezt.

Amikor a kétnyelvűség hasznosságára kérdezünk rá, a tanulók nagy része előnyként értékeli azt, van közöttük két diák aki hátránynak tartja és meg is indokolja (hátrány mert keverik a két nyelvet), háromnak viszont nincs határozott álláspontja ezzel a kérdéssel kapcsolatban. A leggyakrabban előforduló válaszok ezek voltak:

– Előny, mert több emberrel bírok beszélgetni.
– Előny, ahány nyelvet tudsz, annyit érsz.
– Előny, mert kihathat később a munkalehetőségre.
– Előnység, mert fejletebb a tudás.
– Előny azért mert jobban tudunk kommunikálni.
– Szerintem előny, azért mert tudunk mind a 2 nyelvet.
– Előny mert az okosab.
– Szerintem ez előny. Joban lehet az embereknek megérteni.
– Előny azért mert többet tudsz a más nemzetiségről és kulturáról.
– Jól beszélek magyarúl meg szebűl is.
– Előny, minél több nyelvet tudok annál több embert ismerhetek meg.
– Előny, mert több országban feltudjuk találni magunkat.

27 diák nyilatkozott úgy, hogy rájuk szóltak, ne beszéljenek magyarul. Éspedig:

– Az iskolában és néha az utcán. Olyan helyzetekben mikor sok szerbbel voltam.
– Mikor az iskola év elött mentem tankönyvet magyarul veni és egy ember le szidott hogy hogy birok szerb országban magyarul beszélni.
– Egy este 11 órakor magyarul beszéltünk a parkba. Egy fiatal legény ránk szól, hogy ne beszélyünk magyarul. Kicsit be volt rugva (részeg volt).
– Akkor amikor többségben magyarok voltunk valahol és azért, hogy azok a szerb gyerekek akik velünk voltak megértsék amit mondunk.
– Amikor társaságban vagyok és a barátnőmmel magyarul beszélek és a többiek szerbek akkor rámszólnak hogy ne beszéljünk magyarul mert ők nem értik.
– Amikor társaságban vagyok és szerb is van közöttünk.
– Az úton az iskolából hazafelé.
– Az autobuszban, mikor a barátnömmel magyarul beszéltünk.
– Az iskolában a barátnőmnek vannak szerb barátnői és ha beszél velük és én hozzá szólok magyarúl, akkor rám szokott szólni.
– A szerb nyelv órán. A tanárnő szokot rám szólni.
– Hogyha beszélgetésünk közben egy szerb oda jött hozzánk vagy amikor az utcán hangosan beszéltem magyarul.
– Az iskolában, a szünetben.
– Városban és autobuszokban amikor szüleimmel és barátaimmal beszélek.
– Az utszán amikor mék barátnőmmel haza.

Az esetek egy részében nem a nemzetiségi gyűlölet szítása rejlik, hisz van közöttük jóindulatú figyelmeztetés is, bár a nemzeti tolerancia hiánya az utóbbi néhány évben drasztikusan növekedett a városban.

Zenta kb. 20 ezer lakosából a 2002-es népszámlálás adatai szerint 15 860 magyar. A város Bácska északi részén helyezkedik el, magyar művelődési központ, ahol a magyar oktatás is színvonalasan meg van szervezve. Itt van az egyik magyar tehetséggondozó gimnázium is, amelynek tanulói Vajdaság különböző részeiből valók. 14 tanulója vett részt a felmérésben, közülük egy tanuló vegyes házasságban született, az apa szerb.

szülő	**végzettség**	**általános iskola**	**középiskola**	**főiskola/egyetem**
anya		2	(5/2) 7	5
apa		2	7	4 (1 Phd)

A szülők egy apa kivételével (aki szerb) magyarul beszélnek a gyerekeikkel. A tanulók mind magyar nemzetiségűeknek vallják magukat, éspedig azért, mert: magyar az anyanyelvük (11), a szüleik magyarok (6), mert a közösséghez tartozónak érzik magukat (6), igazából nem tudja eldönteni (1). A tanulók között van egy lázadó fiatalember, aki megjegyzi: „de bár ne lennék magyar” (áthúzva).

Érthető, hogy mindannyian előbb a magyart tanulták meg, szerbül csak később az iskolában vagy a környezetküktől, de vannak olyanok is közöttük, akik úgy nyilatkoznak, hogy nem tudnak szerbül. Érdekes, hogy kivétel nélkül magyarul álmodnak, imádkoznak és számolják a pénzt magukban, de heten mindkét nyelven káromkodnak (még az is, aki nem beszél szerbül).

Milyen nyelven ...	magyarul	szerbül	mindkét nyelven	nem válaszolt	nem szokott
álmodik?	14	–	–	–	–
imádkozik?	14	–	–	–	–
káromkodik?	7	–	7	–	–
számolja a pénzt?	14	–	–	–	–

Nyelvtudásukat így értékelték:

	1-es	**2-es**	**3-as**	**3 / 4-es**	**4-es**	**5-ös**	nem válaszolt
magyar	–	1	1	1	5	5	–
szerb	3	4	4	1	2	–	–

Csak két tanuló érzi úgy hogy a szerb nyelvi tudása jeles, hárman közülük viszont nem beszélik a nyelvet. 13-uk szerint a magyar erősebb a szerb nyelvi kompetenciájuknál, s csak egy egyenlíti ki a két nyelvet, éspedig jeles szinten.

Még ilyen homogén magyarlakta környezetben is megtörténik, hogy szerb szavakat kevernek beszédükbe a diákok, de néha csak a tréfa kedvéért. Érdekes azonban, hogy itt a tanulók sokkal toleránsabban, elnézőbben viszonyulnak ehhez a jelenséghez mint Vajdaság többi részeiben, még akkor is ha velük ilyesmi nem fordul elő. Lássunk néhány véleményt:

– Sajnos Kúla vidékére nagyon jellemző, többek közt én is szoktam ezt használni.
– A környezet hatása, erről nem teljes mértékben ő tehet.
– Ez a környezettől függő. Mindenki úgy beszél, ahogy jónak érzi.
– A hétköznapi beszédben sokszor magunk sem tudjuk mi a szerb és mi a magyar szó. Természetes, hogy a környezet kihatással van az ember szóhasználatára.
– Semmi gond, ha olyan közössébe van mit csináljon.
– A környezet behatása miatt van, vagy csak mert jobban hangzik.
– Nálam is megesik néha ez a dolog. Van, hogy egy szerb szóval jobban ki lehet fejezni magadat, mint egy magyar szóval.
– Vagy ki akar tűnni, vagy megszokás, környezetéből fakad.
– Nem túl jó dolog. Ez a magyar nyelv elszerbesítéséhez vezet. Én igyekszem elkerülni az idegen szavak használatát amennyire lehet.
– Egyes esetekben nagyon érdekes, máskor már idegesítő.
– Próbálkozom ezen változtatni.

Néhányan azzal magyarázzák a szerb szavak hiányát beszédükben, mert nem tudnak jól szerbül: „Csak ritkán, mert töröm a szerbet és szégyenlek makogni."

Két vélemény kivételével mindannyian határozottan előnynek ítélik meg a kétnyelvűséget, de már konkrétabb, felnőttekhez illő megindoklással:

– előny, könnyebb érvényesülni
– előny, több nyelven tud elhelyezkedni mint munka hely, mit új lakóhely
– előny, mert jól tud kommunikálni minkét nyelvű ismerőseivel, viszont talán egyik nyelven sem érzi magát igazán otthon
– előny, egyértelműen jobban feltalálja magát az ember
– Mindenféleképpen előny. A hivatalos papírok szerb nyelven vannak írva, a boltban is gyakran előfordul hogy az eladó szerbül szólal meg, vagy a buszvezető stb. Nem árt, ha ilyen helyzetben mi is meg tudunk szólalni szerbül.
– előny, mert vajdaságban nehéz magyarnak lenni
– előny, főleg az elhelyezkedés és a mindennapi életben is.

Csak hárman tüntették fel hogy rájuk szóltak ne beszéljenek magyarul:

– Ha a társaságban szerbek is vannak.
– Társaságban, mikor többségben voltak a szerbek akkor azt monták, hogy szerbül beszéljünk.
– Boltban.

Ürményháza dél-bánáti falu, Vajdaság dél-keleti részében fekszik, a vizsgált helységek közül a legmesszebbre esik Magyarország határától. 2002-ben 1033

lakosa volt, ebből 714 a magyar. Csak egy általános iskolája van, nemrég még a felső tagozat sem működött, mert kevés volt a gyerek, ezért a diákoknak ötödiktől Zichyfalvára kellett járniuk. Pillanatnyilag van annyi diák, hogy működtessék a felső osztályokat is. A magyarországi tévéállomások adásait nem lehet fogni, az újvidéki televízió műsorait lehet csak követni magyar nyelven. 19 gyerek töltötte ki a kérdőívet, közülük 5 vegyes házasságból származik (2 anya szerb, 2 szlovák, 1 apa szlovák).

szülő	**végzettség**	**általános iskola**	**középiskola**	**főiskola/egyetem**
anya		6	13	–
apa		7	(11/1) 12	–

Az édesanyák közül 14-en csak magyarul beszélnek gyerekeikhez, a két szlovák nemzetiségű csak az anyanyelvén, egy anya csak szerbül, kettő viszont szerbül és magyarul is kommunikál. Az apák (kettő kivételével) csak magyarul beszélnek otthon (a szlovák apa csak szlovákul, egy viszont szerbül is és magyarul is). Mind a 19 gyerek nemzeti hovatartozásául a magyart jelölte meg, mert: szüleik magyarok (6), a közösséghez tartozónak érzik magukat (4), magyar az anyanyelvük (1), magyarul beszélnek (1).

Egy gyerek kivételével aki előbb a szerbet tanulta meg és még négyen, akik egyszerre tanulták meg minkét nyelvet, a többiek először magyarul tanultak meg beszélni. A szlovák szülők gyerekei három nyelven beszélnek. A szerbet vagy a családban (6), vagy pedig az iskolában / óvodában sajátították el (13).

	1-es	**2-es**	**2 / 3-as**	**3-as**	**4-es**	**4 / 5-ös**	**5-ös**
magyar	–	–	2	3	8	3	2
szerb	–	1	–	5	10	–	2

Ötüknél a magyar erősebb, négyüknél a szerb, és kilenc diák úgy értékelte, hogy egyforma nyelvi kompetenciával rendelkezik a két nyelven.

Milyen nyelven ...	magyarul	szerbül	mindkét nyelven	nem válaszolt	nem szokott
álmodik?	10	–	8	1	–
imádkozik?	18	–	–	1	–
káromkodik?	6	–	12	1	–
számolja a pénzt?	18	–	–	1	–

Mindannyian helytelennek találják a szerb szavak tükröztetését a magyarban, de többségük beismeri, hogy velük is megtörténik a jelenség. Kivétel nélkül előnynek tartják a kétnyelvűséget, méghozzá tisztán gyakorlati okokból kifolyólag. Csak két tanuló említi meg hogy rájuk szóltak a barátnőik akik nem tudnak magyarul, hogy beszéljenek szerbül, mert nem értik őket.

Összegezés

A kétnyelűség vidékünkön természetes jelenség, de nem mindenhol és nem egyforma mértékben van jelen. Annak foka, szintje több tényezőtől függ. Kihat rá: a település földrajzi fekvése, pontosabban az anyaországhoz való közelsége; a település nagysága (város vagy falu, ha az utóbbiról van szó milyen közel van a városhoz); a magyarok aránya az összlakosság számához viszonyítva; a mikroközösség nemzeti összetétele (szomszédok, iskola, baráti kör, városrész); a család viszonyulása a kétnyelvűség szükségességének kérdésköréhez; a szülők kétnyelvűségének foka (bár a kutatás kimutatta, hogy a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása nincs közvetlen hatással a gyerek kétnyelvűségére, inkább az anyanyelv megőrzését befolyásolja); hogy léteznek-e művelődési intézmények mindkét nyelven a helységben; hogy kénytelen-e a gyerek az anyanyelvén kívül államnyelven is kommunikálni; a szerbtanár motivációja és felkészültsége; a tanítási módszerek.

A kétnyelvűség magasabb szintje nem szükségszerűen az anyanyelv rovására megy, de a szerb nyelv hatása jobban érezhető az olyan diákok magyar megnyilatkozásaiban, akik kimondottan jól beszélik a szerb nyelvet. Beszédükbe gyakrabban csempésznek be szerb szavakat, sőt, a szerb nyelvre jellemző vonzatokat használnak, tükörfordítást alkalmaznak. Ez a túlnyomóan szerb lakta vidékekre jellemző inkább, s itt a magyar tanárok, az iskola felelősége, valamint a szülők szerepe hangsúlyozottabb mint a többi helységekben.[6]

[6] Erről bővebben ld. Andrić Edit írásait: A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása. Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. Budapest, 1995. 235–245; Közvetlen alaki tükrözés az újvidéki magyarok nyelvhasználatában. Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. 10. élőnyelvi konferencia. Budapest, 2000. 11–16; Szerb lexikai hatások a vajdasági magyar nyelvben. Iskolakultúra, XII. évf. 2/10. szám, Pécs. 72–76; A vajdasági magyar diákok nyelvi hibáiról. Hungarológiai Közlemények, 34/4: 48–59. Hungarológia Tanszék, Újvidék, 2002; A szerb nyelv hatása a kétnyelvű gyerekek magyar nyelvhasználatára Vajdaságban. V. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetem Balatonalmádi, 2002. május 26–30. – Jubileumi kötet CD-n. Szerk. Lengyel Zsolt–Navracsics Judit. VE Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Veszprém; A szerb nyelv hatása a magyar általános iskolás tanulók nyelvére a Vajdaságban. Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások. Szerk. Gábrityné Molnár Irén–Mirnics Zsuzsa. MTT Könyvtár 7. Szabadka, 2003. 193–213; A vajdasági magyar gyerekek nyelvhasználatában tapasztalható környezetnyelvi hatásokról. Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere. Szerk. P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 153–162; A népek és nyelvek együttélése. Tanulmányok, 37. füzet. Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszéke, Újvidék, 2004. 91–101; Iskoláskori kétnyelvűség Vajdaságban. In: Mi ilyen nyelvben élünk. MTT Könyvtár 9. Szabadka, 2004. 249–267.

KOVÁCS MAGDOLNA (HELSINKI)

Az igék sajátosságai az ausztráliai magyar nyelvváltozatban

Bevezetés

A magyar nyelv kontaktusváltozatainak vizsgálata az utóbbi évtizedekben fellendült, ami a témára vonatkozó szélesebb körű általánosításokat is lehetővé tett. Jelen dolgozatomban főként az igékre vonatkozó megjegyzésekre térek ki a legújabb szakirodalom alapján.

De Groot (2005: 351–370) a tipikus standard magyar és a kontaktusváltozatok közötti eltérések közül az igékre vonatkozóan elsősorban az analitikus szerkezetek használatának magasabb arányára mutat rá a kontaktusváltozatokban.

A határokon túli magyar nyelvváltozatok esetében több kutató az igekötők és az igevonzatok eltérő használatát, az analitikus szerkezetek magasabb arányát, valamint a standard magyarban megszokott ige helyett más ige használatát emeli ki (Csernicskó 1998, Göncz 1999, Lanstyák 2000, Göncz–Vörös 2005, Benő–Szilágyi N. 2005, Csernicskó 2005, Lanstyák–Szabómihály 2005).

Az igeragozás módosulása jellemző az amerikai magyar nyelvre is. A fenti típusokon kívül Fenyvesi (2005a: 289–293, 297, 301–304) még a következő sajátosságokat említi: a határozott és a határozatlan ragozás felcserélését, az aspektusjelölés fokozatos elvesztését, az igemódok keverését, a számbeli egyeztetés hiányát, illetve a *szokott* ige angolnak megfelelő használatát.

A továbbiakban az ausztrálai magyar nyelvváltozat sajátosságait elemzem az igehasználat szempontjából. Elemzésem alapjául 1993–94-es adatgyűjtésem szolgál. A gyűjtés 35 adatközlő 28 órányi magnóra rögzített interjúanyagát tartalmazza. A gyűjtött anyag részletesebb leírása megtalálható máshol (pl. Kovács 2001: 59), ezért erre nem térek ki.

Az ausztráliai magyar igehasználat a statisztika tükrében

Az igeragozást korábban a közvetlen kölcsönszavak és a kódváltás szempontjából vizsgáltam az 1993–94-es korpusz alapján. A korpuszban a kölcsönzött igék (21) és a kódváltásban szereplő igék száma (29) nem túl magas (az összes kódváltásnak például kb. csak a 2%-át teszik ki az igék). Nagy részük magyar igeképzőt tartalmaz, s úgy ragozódik, mint a magyar igék, pl. *komplén-ol* 'panaszkodik' (< angol *complain* 'panaszkodik'), *le-write-ol* 'felír' (< angol *write down*, szó szerint 'ír le') (Kovács 2001a, Kovács 2001b: 129, 170–175).

Mostani dolgozatomban az igéknek azon eseteit vizsgálom a korpuszban, amelyek nem tartoznak a fenti kategóriákba, tehát nem közvetlen kölcsönzések és nem részei kódváltásnak, de eltérnek a magyarországi nyelvhasználattól. Azokat a standardtól való eltéréseket, amelyek megvannak a magyarországi nem

standard nyelvhasználatban is, de nincs párhuzamuk a kontaktusnyelvben, s amelyeket Lanstyák és Szabómihály (1998) egyetemes magyar változóknak nevez, szintén nem vizsgálom. Ilyenek például a nákozás, a suksükölés vagy az ikes igeragozásnak a standardtól eltérő személyragjai. Tehát az 1. sz. példához hasonló eseteket nem a suksükölés szempontjából elemzem, hanem azért, mert az igei személyrag a magánhangzóharmónia szempontjából is eltér a standardtól.

(1) És akkó, mikó hazajövünk, akkó *kinyissük* az ajándékot. <2.28–9>[1]

Az egyes szám második személynek a magyarországi nyelvhasználatnál feltehetőleg jóval gyakoribb előfordulása sem témája dolgozatomnak.[2] Nem foglalkozom az igevonzatok eltéréseivel sem (pl. *emlékszik vmiről*, *följogosít vmihez*), mivel ezek valamilyen esetragot érintenek, s ezért ezeket az esetragok változásainak körébe utaltam, még akkor is, ha kötelező vonzatok. A *szokik* igét sem vettem fel a nyelvi változók közé.[3]

Az így fennmaradó, a magyarországi nyelvhasználattól eltérő igehasználat száma 252. Ez önmagában nem túl sok, ha arra gondolunk, hogy a legtöbb mondatban van ige. Ez utalhat az ige vezető szerepére, fontosságára a mondatban: az ige alkotja a mondat magját, bonyolult viszonyokat fejez ki (személyre, számra, időre, módra, aspektusra, tárgyra stb. utalás), ezért a különböző igeformák megőrzése fontosnak látszik.

Az 1. sz. ábrán látható, hogy az igék használata jelentős generációs[4] különbséget mutat: a második generációs adatközlők jóval nagyobb mértékben térnek el a standard nyelvhasználattól, mint az első generációsok. A második generációs adatközlők minden változónál eltérnek a standardtól, az első generációsok viszont négy változó esetében egyáltalán nem térnek el tőle. Az első generációs adatközlők 33 esetben térnek el a magyarországi nyelvhasználattól (ez az összes eltérésnek mindössze 13,1%-a), míg a második generációsok 219 esetben (86,9%). Az első és második generációs adatközlők közötti jelentős eltérés statisztikailag is valószínűsíthető (Mann–Whitney U-teszt: $p<0,0001$).

[1] A példák után álló számok az adatközlő kódját tartalmazzák. Az első szám a generációs hovatartozásra utal (1. vagy 2. generáció), a második pedig az adatközlő neve helyett használt sorszám. A kötőjel utáni harmadik szám pedig azt jelzi, hányas számot képvisel az adatközlő a 2. sz. ábrán.

[2] Lanstyák és Szabómihály (1998) rendszerében ezt az egyetemes kontaktusváltozók csoportjába sorolhatnánk.

[3] Elsősorban azért nem, mert jelen idejű használata egyetemes magyar változó. Angol hatásra van ugyan egy már befejezett cselekvésre utaló használata is, amely miatt kontaktusnyelvi változó is lehetne.

[4] Az első generáció adatközlői közé azokat számítottam, akik 15 éves koruk felett hagyták el az országot, a második generációhoz pedig azokat, akik Ausztráliában születtek vagy még nem töltötték be a 15 évet, amikor elhagyták az országot.

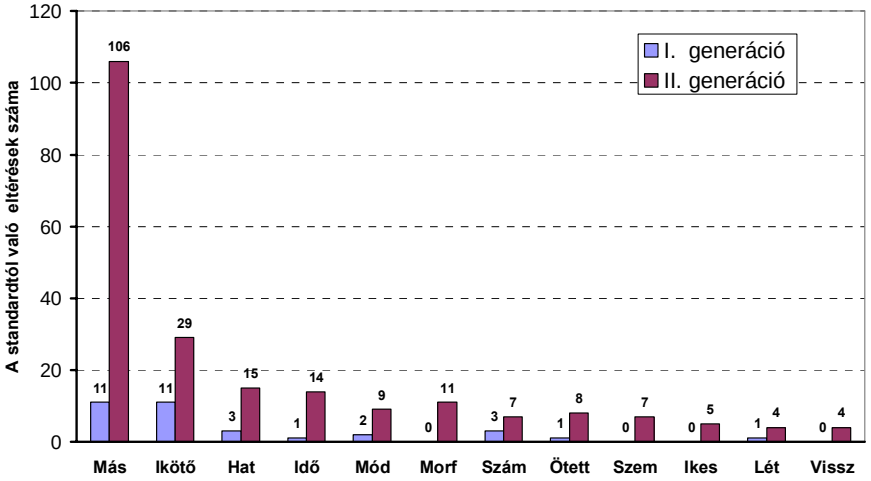

Más = Más ige; Ikötő = igekötő; Hat = határozottság; Idő = igeidő; Mód = igemód; Morf = morfofonológia; Szám = szám; Ötett = összetett igealak; Szem = személy; Ikes = ikes ige; Lét = létige hiánya; Vissz = visszaható ige.

1. sz. ábra: *Az igei nyelvi változók generációs megoszlása az ausztráliai magyar korpuszban a standard magyartól való eltérések számának alapján.*

A standardtól való eltérést legtöbbször az okozza, hogy az adatközlők egy adott szövegkörnyezetben feltételezhető ige helyett más igét használnak (117 eset = 46,4%). Ezt követik az igekötők (40 eset = 15,9%), majd a határozott és határozatlan ragozás eltérései (18 eset = 7,1%). A három kategória együtt az összes eltérés 69,4%-át adja. Az igeidő 15-ször (6,0%) tér el a standardtól, az igemód 11-szer (4,4%), s ugyanennyi a morfofonológiai eltérések száma is. A számbeli egyeztetés 10 esetben más, mint a standardban (4%), s az összetett igealakok 9 esetben mutatnak változást (3,6%). A személybeli egyeztetésnél 7 eltérés található (2,8%), az ikes igéknél 5 (2%). A létige szintén 5 esetben hiányzik (2%), a visszaható igéknél pedig 4 változás (1,6%) észlelhető a standardhoz képest.

Az első és második generáció nyelvi viselkedése közötti különbségeket részletezi a 2. sz. ábra adatközlőkre lebonva. Az ábrán nyomon követhető, hogy a második generációs adatközlők között nincsen egyetlen olyan sem, akinél ne lenne valamilyen eltérés az igehasználatban, s több mint a felénél tíznél több eltérés található. Az első generáció 17 adatközlője közül viszont ötnél egyáltalán nem fordul elő igékkel kapcsolatos eltérés a standard magyarhoz viszonyítva, a másik ötnél pedig csak egy-egy eltérés található. Ennél a generációnál a standardtól való eltérések száma az egyes adatközlők esetében – egy kivétellel – maximum négy. Az első generációban kivételt képező adatközlő (a 2. sz. ábrán az egyes számmal[5] jelzett személy) adja az első generáció eltéréseinek majdnem

[5] Az adatközlő korpuszbeli kódja: <1.18>.

egyharmadát (30,3%-a). Ez az adatközlő 16 éves korában – tehát szinte az első és második generáció határán – hagyta el az országot és a nyelvi interjú idején 43 éve élt Ausztráliában, nyelvi profilja több ponton közelebb áll a második, mint az első generációéhoz.

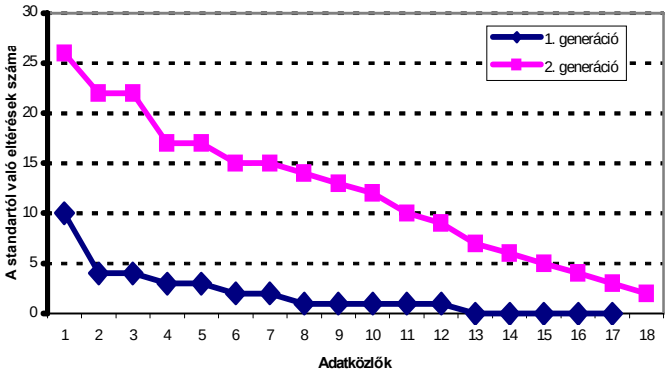

2. sz. ábra

A standard igehasználattól való eltérések száma az egyes adatközlőkre lebontva, valamint generációs megoszlás szerint. (Az adatközlők a standardtól való eltéréseik számának megfelelően csökkenő sorrendben szerepelnek.)

Az igehasználat sajátosságai a példák tükrében

Az ausztrálai magyar korpuszban az igei eltérések legnagyobb része tehát abból adódik, hogy az adatközlők gyakran más igét használnak, mint ami az adott szövegkörnyezetben a magyarországi nyelvhasználatban megjelenne (117 eset = 46,4%).[6] Az összes igei eltérésnek majdnem a felét kitevő eltérések szókincsbeli változásra utalnak. A változás főként második generációs adatközlőkre jelemző (a 117-ből 106 esetben, amely 90,6%).

A standardhoz képest más ige használata gyakran közvetlen angol hatásról tanúskodik. Az angol szerekezetek tükörfordításával keletkező igék formailag megvannak a magyarországi magyarban is, de az adott szövegkörnyezetben nem azokat használnánk. Ezt a típust Lanstyák és Szabómihály (1998) rendszerében az analóg kontaktusváltozók csoportjába sorolhatnánk. Ilyen a 2. sz. példában a *kijön* ige 'megjelenik' jelentése,[7] valószínűleg az angol *come out* (szó szerint *jön ki*) tükörfordításaként. A 3. példában pedig a *ír* ige 'előfizet' jelentése az angol *subscribe* (szó szerint: *aláír*) hatására alakulhatott ki. A 4. példában a *nyom* ige

[6] Ebbe a kategóriába soroltam azokat az igekötős igéket is (59 db), amelyek helyett más – igekötős vagy anélküli – ige szerepel a korpuszban, ez tehát csökkenti az igekötős igék kategóriáját, amely a második legnagyobb csoport.

[7] Itt esetleg számolhatunk a *kijön a nyomdából* kifejezés hatásával is.

'erőltetni, kényszeríteni' jelentése az angol *press* 'nyom, kényszerít stb.' ige hatását mutatja, ugyanígy az 5. példában a *tud* ige jelentésbővülése is az angol *know* 'ismer, tud' ige hatása. Ez egyben egyszerűsödésnek is számít, hiszen az egyik szó jelentésbővülésével a másik szó valószínűleg kiiktatódik a szókincsből. Még nyilvánvalóbbak az egyszerűsödésnek azok az esetei, amikor bonyolultabb igék helyett ún. egyszerűbb igéket (pl. a *jön*, *megy*, *van*) használnak az adatközlők (6. sz. példa). Ez tükrözhet angol hatást is, de nem minden esetben. Az egyszerűsödés a strukturális nyelvváltás egyik összetevője és mint ilyen a fokozatos nyelvváltás egyik mutatója lehet (Campbell–Muntzel 1992 [1989], Bartha 1995: 45–46).

(2) Pesti Hírlap, meg ilyen a, ami ott, ami ottani mindennapi újságok, amik *kijönnek*. <2.32–11>
(3) Hát csak a, a, ami a kocsival szempontból, magazinokat veszem, ami kell. Hát nézd a-, angol újságra nem *írok* semerről. <2.17–7>
(4) A szüleim próbáták *nyomni*, hogy magyarú mondd. <2.1–4>
(5) Mert mindenki, akit *tudok*, itt van, tudod. <2.21–3>
(6) Elkezdem magyarul, aztán a végén, asszem nagyon sokszor angolul, angolul, angolul *megy*. [...] megint hirtelen egy szó, megakadok, akkor az *bemegy* angolul, és akkor megint folytatom. <2.22–1>

A standardtól eltérő igék másik csoportját azok az igék alkotják, amelyek nem mutatnak angol kontaktushatást. Ezek gyakran hasonló tövű vagy kezdetű szavak felcseréléséből adódnak (7. sz. példa: *elszállásol* > *elszáll*), néha pedig ellentétes szavak keveréséből (8. sz. példa). A 8. sz. példában a *belejön* és a *kizökken* keveréséről lehet szó; az igekötő a standard szerint elvárt szó igekötőjének megfelelő. A másik típusba ebben a csoportban olyan szavak felcserélése tartozik, amelyek jelentésükben egymáshoz viszonylag közel állnak, de nem minden szövegkörnyezetben lehetnek szinonimák (9–10. sz. példa: *kinyit* > *beindít*; *elhuny* > *elhull* – ez utóbbiak hasonló kezdetűek is).

(7) [...] hogy nem is tudtuk vóna *elszállni* azokat a rengeteg magyarokat. <2.1–4>
(8) Ha nagyon akarok, akkor egész folyékonyan tudok beszélni, egész komoly témáról, még akkor is, hogyha egy pár napba telik, míg *belezökkenek*. <2.2–6>
(9) Egyik éjszaka, az egyik helyen, ahol voltunk, valaki *beindította* a csapot a mosdóba. <1.3–6>
(10) Aztán kapott egy nagy szívrohamot is, má né-, négy nap után, úgy csak lassan *elhullt* tőlünk. <2.1–4>

A más igék használatának kategoriájába sorolhatnánk az ugyanazon ige visszaható és nem visszaható párjának felcserélését is. Azért kerültek eredetileg külön

kategóriába, mert a korábbi szakirodalom (de Groot 2005) alapján felállított hipotézis szerint várható volt, hogy az ausztráliai magyar adatközlők is több analitikus szerkezetet használnak, mint amennyit a standard magyarban használnánk. Az angol nyelvben nincsenek visszaható igék, tehát ez elősegíthetné az analitikus szerkezetek gyakoribb használatát. Az ausztráliai korpuszban négy esetben (1,6%) keveredik visszaható és nem visszaható ige, s mindegyikben a kettő közötti átmenet keletkezik (11–12. sz. példa): *fejeződik be* / *fejezzük be* > *fejeződjük be*; *meglepődtem*/*meglepett* > *meglepőtt*. A 11. példában az ige és az igei személyrag közötti, három ponttal jelölt szünet valószínűleg az adatközlő bizonytalanságára utal. A példák csekély volta általánosításra nem ad lehetőséget.[8]

(11) A, mert tíz-, tizenkettedikbe *fejeződ...jük* be az iskolát, és akkor sokat kell tanulni. <2.16–2>

(12) Írt nekem magyar-, angolul egy levelet, és azt mondta, hogy nem akarok visszajönni Ausztráliába, hogy én magyar kislány vagyok, nekem ez a hazám. S úgy *meglepőtt*, és mondtam neki, hogy há muszáj visszajönni. <2.31–17>

Az ausztráliai korpuszban az igekötőhasználat változásai alkotják az igehasználat eltéréseinek következő nagy csoportját. Az igekötővel kapcsolatos változásokra több tanulmány is rámutat a kontaktusváltozatokban. Az igekötőhasználat változásait az amerikai magyarban Fenyvesi (2005a: 291–293) a következő kategóriákba sorolja: a) aspektuális igekötő hiánya *(kezdet sírni);* b) más ige és igekötő használata, amely egyszerűsödéssel kapcsolódik össze, amely azonban nem mutat angol hatást (*kijötünk az iskolából* 'elvégeztük...'); c) az igekötő helyettesítése más igekötővel, gyakran angol mintára (*a bányát lezárták* 'bezárták' < ang. *close down* – szó szerint: zár le); d) az egész igekötős ige helyettesítése angol szerkezet mintájára (*a kórházbol letettek* 'elbocsátottak' < ang. *put down* – szó szerint: tesz le); e) egyéb esetek.[9]

Az ausztráliai magyar nyelvhasználatban az igekötővel kapcsolatban három lényeges eltérés figyelhető meg: az igekötő elhagyása (13 esetben), igekötő hozzáadása (10) és más igekötő használata (15). A három fő kategórián kívül két esetben szintaktikai (szórendi) eltérés található az igekötőhasználatban.[10]

[8] De Groot (2005) általánosításai olyan írásbeli kérdőíveken alapulnak, amelyeken – többek között – éppen a visszaható szerkezetekre kérdeztek rá, mégpedig úgy, hogy az adatközlő előtt ott volt a visszaható és a nem visszaható forma is (pl. *(borotválkozik* / *borotválja magát),* s a kettő közül kellett választania. Hasonló felmérést nem végeztem, s a személyes interjúkban nem bukkantak fel olyan egyértelmű esetek, mint az említett kérdőíveken.

[9] A példákban a standardtól eltérő írásmód a tényleges kiejtést jelzi.

[10] Ha az igekötős ige helyett más igét használtak az adatközlők, ezt a „más ige" kategóriájába utaltam; lásd ott.

Az igekötő elhagyása – az amerikai magyarhoz hasonlóan – a legtöbb esetben az aspektualitás elvesztésével jár, mint pl. az *(el)lop, (el)vállal, (meg)eszik, (meg)mond, (meg)próbál, (meg)tanul, (meg)változik* igék esetében. A 13. és 14. példa ezt illusztrálja:

(13) Amikor idejött Ausztráliába, akkor akármilyen munkát *vállalt*, például ápolónő lett. <2.24–10>
(14) Tudod, nehéz *mondani*, hova szeretnék menni, mikor nem nézté körül. <2.21–3>

Mivel ezen igék megfelelői az angolban általában nem határozószó és ige összekapcsolódásából álló frazeológiai egységek, hanem egyszerű igék – pl. *eat* '(meg)eszik', *say* '(meg)mond', *steal* '(el)lop', *try* '(meg)próbál' – s az angol igékből hiányzik a magyarnak megfelelő aspektusjelölés, ezért az aspektualitásvesztéssel egybekötött igekötővesztés esetében nagy valószínűséggel angol hatással számolhatunk. Azonban nem közvetlen hatásról van szó, hanem közvetettről, mégpedig a másodnyelv nyelvtani rendszerének hatásáról.

Néhány esetben az igekötő olyan igéről marad le, ahol a mai magyar nyelv nem különböztet meg igekötős és igekötő nélküli párt, mint például a *befejeződik – *fejeződik* esetében (15. példa). A magyar ige angol párja itt is egyszerű, puszta ige, nem pedig össszetett frazeológiai szerkezet.

(15) Tudod, nálunk az iskolába hat lecke van egy nap, kilenckor kezdünk, fél négykor *fejeződik*, és amit, amit választottam.[11] <2.12–5>

Az ausztráliai magyar korpuszban tíz esetben szerepel olyan helyen igekötő, ahol a standard magyarban nem szerepelne (pl. *elküld, elutazik, elvégez, lebetűz, összehasonlít* stb.; lásd a 16–17. példát[12]).

(16) Mer egy, Budapesten volt munkába állatorvos és kutat-, kutató, kutatói munkát *végzett el* itt. <2.17–7>
(17) Akkor elkezdtünk, ugye akkor elkezdtünk *elutazni*, akkor majnem minden évbe elvoltunk valahol. <1.9–2>

Az igekötő hozzáadása a legtöbb esetben nem mutat közvetlen angol hatást. Közvetett hatással viszont számolhatunk, hiszen az angol aspektusjelölés hiánya elősegítheti az ausztráliai magyarban az igekötő aspektusjelölő funkciójának elvesztését, s a funkcióvesztés miatt nemcsak az aspektuális igekötő elhagyása, hanem hozzáadása is lehetségessé válik, anélkül, hogy az így keletkezett szó aspektuális

[11] Lecke = tanóra. A mondat vége arra utal, hogy ezután még szabadon választható órák is következhetnek.
[12] Mivel a 17. példában többször is előfordul az *el-* igekötő, nem lehet kizárni a nyelvbotlás lehetőségét sem.

jelentést hordozna (vö. Bartha és Sydorenko (2000) hasonló megállapításait az amerikai magyarra vonatkozóan). Az aspektualitásvesztés egyben a nyelvi rendszer egyszerűsödését is jelenti, ami pedig a nyelvvesztés egyik jele lehet.

Az igekötő hozzáadása néhány esetben kontamináció következménye is lehet: ugyanannak az igének két, hasonló jelentésű, de eltérő vonzatú, igekötős, ill. igekötő nélküli formája keveredhet. Ilyen a 18. példa, amelyben egy első generációs adatközlő valószínűleg összekeverte a *hasonlít vmit vmihez* és az *összehasonlít vmit vmivel* szerkezetet. Az angolban is van egy hasonló típusú kettősség (a *compare with* és a *compare to* formájában: 'összehasonlít vmivel' [hasonló típusú dolgot] és 'hasonlít vmit vmihez' [eltérő dolgot]).

(18) De szintén nem lehetett ezeket a lakáshelyzeteket a magyar lakásviszonyokhoz, ugye, *összehasonlítani*. <1.7–9>

A magyarországi nyelvhasználattól eltérő igekötő 15 esetben fordul elő a korpuszban. Az eltérő igekötővel használt igék nagy része formailag megvan a magyarországi nyelvhasználatban is, sőt jelentése is közel esik ahhoz, amit helyettesít. Ezt illusztrálja a 19. sz. példa, amelyben a *mos* igének *ki-* igekötős formáját a *meg-* igekötő helyettesíti. Hasonló párok a korpuszban a *felvarr – megvarr*, *kinyit – megnyit*, *túlél – átél* stb. Néhány esetben az igekötőcsere kontamináció következménye lehet. A 20. példában esetleg a *ledarál* ige hatására keletkezhetett az *elszaval* forma, de az *el-* és *le-* igekötő keveredésével is számolhatunk. A legtöbb esetben egyik típusnál sem tételezhetünk fel angol hatást.

(19) Mer nem lehet az ember agyát *megmosni*, hogy én nagyon, hogy mindent úgy köll csináni, ahogy mások mondják... <2.18–1>
(20) Fogalma sem volt, hogy mit mondott, de elmondta. Úgy, ahogy, mint ahogy egy verset *leszavaltak*. <1.11–27>

Az ausztráliai korpusz következő nagyobb csoportját (az összes eltérés 7,1%-a) a határozott, illetve a határozatlan ragozásban történő változások alkotják. Fenyvesi (2000, 2005a: 290) szerint az amerikai magyarban gyakrabban használnak határozatlan ragozást a határozott helyett, mint fordítva, de ennek tendenciaszerűsége nem bizonyítható egyértelműen. Legtöbbször névmási tárgyak, infinitivuszi tárgyak, határozott névelős tárgyak és tulajdonnevek, valamint tárgyi mellékmondatok esetében tapasztalható a standardtól való eltérés.

Az amerikai magyarhoz hasonlóan az ausztráliai korpuszban is több esetben fordul elő határozatlan ragozás használata határozott helyett (11 eset), mint fordítva (7 eset). Határozatlan ragozás határozott helyett – egy kivétellel – csak másodgenerációs adatközlőknél észlelhető. A kivétel ismét az a 18. sz. adatközlő,

aki 16 éves korában hagyta el az országot. A 21. példa tőle való.[13] Határozatlan formák legtöbbször mellékmondatban kifejtett tárgy mellett fordulnak elő. A főmondatban vagy van utalószó (mutató névmás), mint a 21–22. sz. példában, vagy nincs (23. sz. példa). A 24. példában felszólító módú alakban és mutató névmás mellett fordul elő a határozott forma, a 25. sz. példában pedig határozott névelős tárggyal, a *szeret* ige mellett. Ez utóbbi a *szereti a...* és a *szeretek + infinitivusz* típusok keveréséből is adódhat.

(21) Amit hozzáér, azt mindig *eltol*. <1.18–1>
(22) Bekerültünk az iskolába, és ottan azt *csináltunk*, amit a többiek. <2.24–10>
(23) Meg hogy ott *lelőttek*, aki lassabban dógozott meg aki nem jól dógozott. <2.32–11>
(24) Ezt légy szíves, ne *hangoztassál*. <2.2–6>
(25) Igazából csak a történelmet *szeretek* meg még talán a földrajzot is. <2.33–12>

Határozott ragozás hét esetben található határozatlan helyett, főként vonatkozó névmás mellett (26. sz. példa). Egy határozói mellékmondattal fordul elő (27. sz. példa; itt számításba jöhet az *úgy határozott* és az *azt határozta* szerkezet kontaminációja), egy pedig határozatlan névelő mellett (28. sz. példa), s ez utóbbi példa – meglepő módon – első generációs adatközlőtől való.

(26) Csak meg kell szerezni hozzá a, a hallgatóságot, aki odafigyel, akit *érdekli* az, amit, amit maga mond. <1.11–3>
(27) Anyám úgy *határozta*, hogy Ö[14] Németországban nincs jövő a számunkra. <2.2–6>
(28) Mer ha például valaki *énekli* egy magyar nótát, hogy tudom fordítani? <1.23–7>

Az angol nyelv nem különböztet meg határozott és határozatlan igeragozást, ezért az angol nyelvi minta közvetetten elősegítheti a határozottsági rendszer felbomlását az ausztráliai nyelvhasználatban. Mivel az adatok inkább a határozottság csökkenésének irányába mutatnak, nem pedig fordítva, a rendszer felbomlása egyben egyszerűsödést is jelent.

Az igeidőnek a standardtól eltérő használata 15 esetben fordul elő az ausztráliai korpuszban, s ez az összes eltérés 6%-a. A standardtól való eltérés legtöbbször a fő- és mellékmondat közötti igeidőegyeztetésből adódik (29–30. példa). A korábban 20. sz. példaként más szempontból idézett 31. sz. példában pe-

[13] A mondatban a standardtól való egyéb eltérés is található: a *hozzáér vmit* igevonzat az angol *touch something* 'u.az' mintáját követi.
[14] A nagy Ö a nyögés jele.

dig egy múlt idejű eseménnyel kapcsolatos, de általános jellegű megállapítás kerül múlt időbe. Az igeidőnek a standardtól való eltérése a legtöbb esetben angol szintaktikai kontaktushatást tükröz. Néhány esetben a múlt időről a jelen időre való véletlenszerű áttérés tapasztalható (32. sz. példa). Valamilyen történet intenzív mesélése közben a magyarországi irodalmi és beszélt nyelvben is tapasztalható igeidőváltás, itt viszont inkább véletlenszerű időbeli ugrásról lehet szó vagy egyszerűen a múlt idő jelének lefelejtéséről.

(29) Mivelhogy az elején már láttuk, hogy nem *tudtunk* Ausztriába maradni [...] <2.33–12>
(30) És mikó tizennyolc és leszek és *befejeztem* az iskolát, akkó anyukám majd elkűd oda egy évre. <2.13–13>
(31) Fogalma sem volt, hogy mit mondott, de elmondta. Úgy, ahogy, mint ahogy egy verset *leszavaltak*. <1.11–3>
(32) A cserkészetbe kelett, kelett egy évet magyar történelem tanfolyamra járni, s az már *kezd* egy kicsit nehéz lenni, nem élveztem nagyon, mer nehéz volt. <2.26–14>

Az igemódok jelölése 11 esetben (4%) tér el a standardtól. Az igemód általában jelöletlenné válik: három esetben főnévi igenév szerepel a felszólító mód helyett (33. sz. példa), hatban pedig kijelentő mód a felszólító vagy a feltételes mód helyett (34. és 35. példa). Legtöbbször – és az itt felsorolt példák mindegyikében – angol szerkezeti hatással számolhatunk, amely egyben egyszerűsödéssel is jár. A 33. sz. példában a *hova menni* szerkezet szintaktikai tükörfordítás (vö. angol *where to go*). A 34. példa mellékmondatának angol megfelelőjében kijelentő mód lenne, a 35. példában pedig múlt idővel fejezné ki a modalitást az angol.

(33) Nem tudjuk, nem tudjuk, hova *menni*. <2.21–3>
(34) Nem akarjuk, hogy *értenek*, hogy mit mondunk. <2.21–3>
(35) Ha *kellett* valami mást csinálni, akkor én zenét csinálnék vagy, vagy németet. <2.12–5>

A standardhoz képest bonyolultabb szerkezetet két esetben használnak az adatközlők: kijelentő mód helyett felszólító módot (36. példa), felszólító helyett pedig összetett alakú feltételeset (37. példa); ezeknél is angol kontaktushatással számolhatunk.

(36) Én csinálom a munkát, te *tedd* a pénzt, neked nem köll dógozni, én megcsinálom a munkát. <1.18–1>
(37) De ahhoz kellett volna még, nem tudom, ennyi és ennyi óra, hogy kereskedelmi pilóta *lehettem volna*... <1.11–3>

A számbeli egyeztetés tíz esetben (4%) tér el a standardtól. Az esetek felénél többes számú alany mellett egyes számú igei állítmány áll (38. példa), a másik

felénél pedig fordítva (29. és 30. példa). Bizonyos esetekben angol hatással számolhatunk. A 38. példának megfelelő angol mondatban a birtoklás kifejezésére használt ige nem többes számú (*had*); a 39. példában viszont a számnév mellett többes számú ige állna az angolban. A 40. példában a *rokonságunk* (+ E. sz. ige) és *rokonaink* (+ T. sz. ige) keveréséből is adódhat a többes számú ige használata.

(38) De hát énnekem soha nem is *volt* olyan nagy igényeim. <2.33–12>
(39) Bátyámnak a két fiú *beszélnek* egy pár szót és semmi. <2.35–8>
(40) Nekünk *voltak* ottan még rokonságunk. <1.34–12>

Fenyvesi (2000) szerint az igei személyragok személybeli keverése nagyon ritka az amerikai bevándorló nyelvekben, s az amerikai magyarban az eddigi kutatások szerint egyetlen ilyen esetet sem találtak. Az ausztráliai korpuszban hét esetben fordul elő (2,8%), ezek mindegyike második generációs adatközlőtől származik. Néhány esetben akkor fordul elő más személyjelölés, amikor több alanyról van szó és a beszélő ugyan részese a történetnek, de ez nem derül ki a mondatból, legfeljebb csak a bővebb szövegkörnyezetből. Mint ahogy a 41. példában is: a beszélő a gyerekek csoportjába tartozott az elmesélt történet idején, ezért a többes szám első személy használata, bár a mondat ilyen formában, a ”mi” személyes névmás nélkül, többes szám 3. személyt kívánna a standard nyelvhasználatban. Más esetben angol hatással számolhatunk, mint például a 42. példában, ahol a létige múlt idő egyes szám első személye megegyezik a harmadik személyű formával. A 43. példában viszont többes szám első személy szerepel egyes szám első helyett. Az adatközlő arra a kérdésre ad választ, hogy mennyit beszélt kiskorában a szüleivel magyarul. Mivel testvére nincsen, a többes számú forma nem ebből adódik. (Esetleg a mondatban szereplő *beszélünk* ige többes szám első személyű személyragja is hathatott valamennyire a *van* igére.)

(41) [...] hogy a nők és a gyerekek egy nagy terembe *aludtunk*. <2.24–10>
(42) Mert úgy találtam, hogy más. Mert mikor Magyarországon *volt*, akkor volt matek házifeladatom. <2.16–2> <az adatközlő önmagáról beszél>
(43) De most már inkább sokat, többet angolul beszélünk, mind mikor kicsi *voltunk*. <2.26–14>

Az összetett igealakok közé soroltam a *-hat/het* képző helyett szereplő analitikus szerkezeteket és a modális ige + főnévi igeneves szerkezeteket, valamint a feltételes mód összetett alakjait. A standardtól való eltérések száma meglepően kevés (9 = 3,6%), s az adatok csak második generációs adatközlőktől valók. A 44. példában a modális ige mellett elmarad a főnévi igenév jele, két esetben pedig analitikus szerkezet (*lehet, szabad* + főnévi igenév) fordul elő a *-hat/het* képző helyett (45. példa). Mindkét esetben számolhatunk angol hatással: az angol infinitivusznak nincs külön jele az igén, s a 45. példa angol megfelelője pedig

analitikus szerkezetet (*may I speak...?* 'beszélhetek, beszélhetnék'; szó szerint: szabad én beszél[ni]).

(44) Mikor mentem iskolába, akkor kelett, kelett *beszél* angolul. <2.35–8>
(45) Ha fölhívom az aput, akkor mindig kérdem, szabad beszélni miszter Szabóval,[15] csak úgy. <2.16–2>

Az ikes igék ragozása öt esetben (2%) tér el a magyarországi nyelvhasználattól, s csak másodgenerációs adatközlőknél.[16] Négy esetben iktelen ige ikes ragozásúvá válik: *kezd(ik)* [kétszer]*, néz(ik), hány(ik)* (lásd: 46. példa), egy esetben pedig fordítva (47. példa). Mivel a 47. sz. példa nem egyértelmű iktelendés (a *lakik az édesanyám és a nagymamám* / *van az édesanyám és a nagymamám háza* szerkezet keverése vagy egyszerűen szerkezeti váltással összekapcsolódó befejezetlen forma), így inkább ikesedésről, vagyis bonyolultabbá válásról beszélhetünk. Ez meglepő, hiszen az angol rendszer nem erősíti ezt a a fajta változást. Az ikes esetek száma azonban túl kevés efféle általánosságok megállapításához. Arra a kérdésre, hogy mennyiben befolyásolhatja az egyes sz. 3. személyben az *-ik* megjelenését a tárgyas igék hasonló alakú, többes sz. 3. személyű határozott ragozású formája, a korpuszban előforduló esetek alapján lehetetlen választ adni.

(46) *Kezdik* nehez-, nehezebb lenni. <2.21–3>
(47) Most is egymás mellett laknak, lakunk, a *lak*, *lak* az édesanyám meg a nagymamámnak a háza. <2.1–4>

A létige öt esetben hiányzik a korpuszban (2%): négy esetben másodgenerációs adatközlőnél, egy esetben pedig a már többször említett 18. sz. adatközlőnél. A létige inkább a névszói-igei állítmány esetében hiányzik, ezt illusztrálja a 48. sz. példa, egy esetben pedig egyes szám első személyben (49. sz. példa). Ez utóbbinál angol hatással számolhatunk.

(48) Tudod, asszíszem nagyon meleg <~~0~~> ott éni. <2.21–3>
(49) Én vótam a legfiatalabb, a gruppba, én tizenhat éves <~~0~~>. Január harmincadikán vót a születésnapom. <1.18–1>

A morfofonológiai változások (11 db = 4,4%) kategóriája eléggé vegyes. Ide soroltam a személyragok és az időjelek nem standard változatait, a mássalhangzóasszimilációnál előforduló nem standard formákat stb. Az 50. sz. példában a *kinyissük* alak a magánhangzóharmónia szempontjából a magas hangrendűeket illető általános szabályoknak felel meg: a mai nyelvérzék szerint magas hangrendű *-i* mellett szabálytalan, mély hangrendű, standard forma (*kinyitjuk*) helyett

[15] A nevet megváltoztattam.
[16] Ahogy korábban említettem, a standardtól eltérő, de a magyarországi beszélt nyelvben is megtalálható ikes igeragozásbeli eltérésekkel nem foglalkozom.

„szabályos", magas hangrendű formát használ az adatközlő (*kinyissük*). A hangrendi szabályok túláltalánosítása egyben a rendszer egyszerűsítését, a szabálytalan forma kiiktatását is jelenti. Az 51. példa a mássalhangzóasszimiláció hiányát mutatja, az 52. példában pedig feltehetőleg a *lélegzet* alakból vezeti le az igetövet az adatközlő (de a *lélegzik* és *lélegeztet* keveredése sem zárható ki). Az 53. példában a létige egyes szám második személyű alakja tér el a standardtól: ismét egy szabálytalan forma *(vagy)* „szabályossá" tételének *(vagyol)* lehetünk tanúi. [17]

(50) És akkó, mikó hazajövünk, akkó *kinyissük* az ajándékot. [18] <2.28–9>
(51) Táncolni mentem, magyar tánccsoporttal és hogy hogy rokonokat *látsak*. <2.16–2>
(52) Amikor emberek nem tudnak *lélegzetni*. <2.35–8>
(53) De azt nehéz csináni, mikor öreg *vagyol*. <2.21–3>

Az eltérő morfofonológiai esetek másodgenerációs adatközlőktől valók, s a példák egyike sem tükrözi a kontaktusnyelv hatását, hanem belső változás. Szintén a fokozatos nyelvvesztés egyik jelensége lehet.

Következtetések

Az ausztráliai magyar nyelvváltozatnak a standard igehasználattól való eltéréseit mutattam be tizenkét nyelvi változó alapján, s próbáltam rávilágítani az eltérések hátterére is. A nyelvi változók elemzése azt mutatja, hogy egy folyamatban levő nyelvi változásnak lehetünk tanúi az ausztráliai magyarban: az igei szókincs és az igemorfológia sok esetben eltér a standard magyartól. A statisztikai elemzés rámutatott arra is, hogy az első és a második generáció között jelentős eltérések találhatók az egyes nyelvi változóknál. A második generáció statisztikailag kimutatható valószínűséggel sokkal több esetben tér el a standard magyar használattól, mint az első generáció. Már ez a tény is utalhat arra, hogy fokozatos nyelvvesztés következik be az ausztráliai magyar nyelvben. Az egyes változók elemzése ezt a tényt erősíti meg: a második generációnál a vizsgált tizenkét nyelvi változó mindegyikénél található valamilyen eltérés a standard magyartól, s az eltérések gyakran angol kontaktushatással magyarázhatók. A kontaktushatás egyrészt lehet közvetlen és kézzelfogható, mint például a más ige használatának kategóriájában, ahol a legtöbb esetben tükörfordítással számolhatunk. Közvetett hatásról beszélhetünk például az igekötők aspektuális jelentésének elvesztésekor, illetve a határozott/határozatlan ragozás megváltozásakor vagy például az igeidők változásainál. Ilyen esetben az angol rendszerből vagy

[17] A *vagyol* forma ugyan megvan a magyarországi beszélt nyelvben is, de elsősorban kedveskedő, kötekedő értelemben. Mivel a másodgenerációs adatközlőnél erről nincs szó, talán nem számít következetlenségnek, hogy felvettem.
[18] Ez az 1. sz. példa megismétlése; a suksükölésre vonatkozó megjegyzést lásd ott.

hiányzik az a jelenség, amely a kontaktusváltozatban kezd eltűnni (aspektuális igekötő, határozottság) vagy az angol másfajta rendszert alkamaz (pl. időegyeztetés a fő- és mellékmondatban). Az adatközlők az angol mintát követik, s ez okozza a standard magyartól való eltéréseket. Vagyis: a másodnyelv szabályai fokozatosan helyettesítik az első nyelv szabályait.

Az ausztráliai korpusznak a standardtól való eltérései sok mindenben hasonlítanak az amerikai magyarra, s ez nem véletlen, hiszen a kontaktusnyelv – az amerikai és ausztráliai angol változat bizonyos eltérései ellenére – ugyanaz. Az eddigi amerikai magyar kutatások azonban nem mutattak ennyire nyilvánvalóan rá, hogy a szókincsbeli változások adják az igehasználatbeli eltérések legnagyobb csoportját. A szókincs cserélődése összhangban van a nyelvvesztéssel, ill. a nyelvváltással foglalkozó korábbi szakirodalom megállapításaival. Thomason és Kaufman (1991 [1988]) ún. kölcsönzési skáláján a nyelvváltás első szintjén a nem alapszavaknak számító szavak kölcsönzése jelenik meg, a második szinten (intenzív nyelvi kontaktus esetén) alapszavak kölcsönzése is, majd ezt követik az alaktani, a szintaktikai és a hangtani kölcsönzések. Az igeragozásbeli sajátosságok egy részénél angol hatás nem mutatható ki, de pl. az egyszerűsödés folyamata ebben az esetben is a fokozatos nyelvváltás egyik összetevője lehet. Ahol nem egyszerűsödés, hanem inkább bonyolultabbá válás következik be (pl. az igekötők hozzáadása esetében), a kiváltó ok közvetve ott is lehet egyszerűsödés. Az aspektualitásvesztés (amely egyszerűsödés) következményeképpen az igekötős és az igekötő nélküli forma szabad variánssá válik, s ezáltal igekötős (= bonyolultabb/jelölt) forma is megjelenhet ott, ahol a standardban egyszerűbb, jelöletlen forma szerepelne. Campbell és Muntzel (1992 [1989] szerint a nyelvi variabilitás növekedése szintén a fokozatos nyelvváltás egyik mutatója lehet.

Az ausztráliai magyar korpuszban az egyes adatközlők egyéni nyelvhasználatát (idiolektusokat) elemeztem és az idiolektusoknak a standardtól való eltérései alapján vontam le következtetéseket. Az egyes példák tehát nem arra utalnak, hogy a példában előforduló jelenség meghonosodott volna az egész ausztráliai nyelvközösségben. A nyelvi változók segítségével azonban tendenciákat következtethetünk ki, s megállapíthatjuk, hogy ezek a tendenciák mennyire jellemzőek az adatközlők egy-egy nagyobb csoportjára, jelen esetben az egyes generációkra. Az elemzés alapján megállapítható, hogy a tizenkét nyelvi változónál észlelt eltérések kevésbé jellemzőek az első generációra; esetükben eltérések főként csak a más ige használatánál, ill. az igekötőknél találhatók (11–11esetben; a többi változónál csak 0–3 eltérés van). A nyelvi változók alapján az első generáció nyelvhasználatát tehát inkább csak szókincsbeli változás jellemzi. Ha az adatközlő nem a standard szerint elvárt igét használja, a nyelvbotlás vagy a pillanatnyi keverés lehetősége sem zárható ki, különösen az első generáció esetében. Tehát előfordulhat, hogy a példákban bemutott nem standard szavak egy része a performancia és nem a kompetencia szintjén tér el a standardtól. A második ge-

neráció esetében viszont a nyelvi változók alapján kimutatott változások strukturális nyelvvesztésre utalnak, ami a közösség egészének fokozatos nyelvváltásához vezethet. (A közösség funkcionális nyelvvesztését már korábban vizsgáltam [Kovács 2002]). Egy közösség nyelvváltása természetesen sok nyelven kívüli tényező függvénye, s a folyamat nem mindig visszafordíthatatlan.

A nyelvvesztés egyéni szinten azonban bonyolultabb kérdés. Ugyanis annak megállapításához, hogy egy-egy második generációs adatközlő esetében nyelvvesztésről van-e szó (tehát a korábban jól elsájított magyar nyelv kopásáról/fakulásáról) vagy a nyelv gyermekkorban való tökéletlen elsajátításáról, ismernünk kellene az adatközlők korábbi, gyermekkori nyelvismeretét, erre viszont a legtöbb gyűjtőnek nincs lehetősége.

Irodalom

Bartha Csilla 1995: Nyelvcsere, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In: Kassai Ilona (szerk.), Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 37–47.

Bartha Csilla–Sydorenko, Olena 2000: Changing verb usage patterns in first and second generation Hungarian–American discourse. In: Fenyvesi Anna–Sándor Klára (szerk.), Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 44–54.

Campbell, Lyle–Muntzel, Martha C. 1992 [1989]: The structural consequences of language death. In: Dorian, Nancy C. (szerk.), Investigating obsolescence. Studies in language contraction and death. Cambridge University Press, Cambridge. 181–196.

Csernicskó István 1998: A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest.

Csernicskó István 2005: Hungarian in Ukraine. In: Fenyvesi 2005b: 89–131.

Benő Attila–Szilágyi N. Sándor: Hungarian in Romania. In: Fenyvesi 2005b: 133–162.

Fenyvesi Anna 2000: The affectedness of the verbal complex in American Hungarian. In: Fenyvesi Anna–Sándor Klára (szerk.), Language Contact and the Verbal Complex of Dutch and Hungarian: Working Papers from the 1st Bilingual Language Use Theme Meeting of the Study Centre on Language Contact, November 11–13, 1999, Szeged. Teacher Training College, Szeged: 94–107.

Fenyvesi Anna 2005a: Hungarian in the United States. In: Fenyvesi 2005b: 265–318.

Fenyvesi Anna (szerk.) 2005b: Hungarian Language Contact Outside Hungary. John Benjamins, Amsterdam.

Göncz Lajos 1999: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris–Forum–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Újvidék.
Göncz Lajos–Vörös Ottó 2005: Hungarian in the former Yugoslavia. In: Fenyvesi 2005b: 187–240.
Kovács Magdolna 2001a: „A szókincs az nekem nem annyira bő." Az ausztráliai magyarság nyelvének néhány lexikai sajátossága a nyelvfenntartás szempontjából. In: Néprajz és Nyelvtudomány XLI/1: 135–147.
Kovács Magdolna 2001b: Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian. Åbo Akademi University Press, Åbo.
Kovács Magdolna 2002: Hatalom és nyelv: fokozatos nyelvváltás az ausztráliai magyarok körében. In: Hoffman István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.), Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson. Jyväskylä. 339–349.
Lanstyák István 2000: A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony.
Lanstyák István–Szabómihály Gizella 1998: Nyelviváltozó-típusok a magyar nyelv szlovákiai változataiban. In: Sándor Klára (szerk.), Nyelvi változó – nyelvi változás. JGYTF Kiadó, Szeged. 99–112.
Lanstyák István–Szabómihály Gizella 2005: Hungarian in Slovakia. In: Fenyvesi 2005b: 47–88.
Thomason, Sarah Grey–Kaufman, Terence 1991 [1988]: Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. University of California Press, Berkeley.

MOLNÁR CSIKÓS LÁSZLÓ (ÚJVIDÉK)

A kettős és többes identitások szociolingvisztikai szempontból

A kettős és a többes identitás általános kérdései

Az identitás fogalmát általában az azonos nemzethez való tartozásra szokták érteni, lehet azonban vallási, faji, regionális, állami, államközösségi stb. önazonosságról is szó.

A nyelv szembetűnő vonása a nemzeti identitásnak, többek között általa jut kifejezésre a nemzetek sajátos nyelvi világképe. A nyelv a különbözőség kulcsa, ugyanis fogalmi apparátusa és jelentésrendszere strukturálja azt, amit a világból látunk, és ahogyan látjuk. Joshua Fishman szerint a nyelv azért válhatott sok esetben a nemzeti identitás, a kulturális önállóság és az önálló államiság szimbólumává, mert olyan alapvető szimbólumrendszer, amelynek segítségével formálódnak a közösségen belüli kapcsolatok. Más megkülönböztető jegyekkel ellentétben a nyelvnek megvan az a helyzeti előnye, hogy elsajátítható, ezért a nyelvi identitástudat az egyén szocializálódása során megváltozhat vagy megváltoztatható. Így az asszimilációs törekvések teljesítésének nincs kézzelfogható akadálya.

Az állami és a nemzeti önazonosság kialakulási folyamata ugyan szorosan összefügg egymással, formájában és dinamikájában mégis különbözik egymástól. A nyelvi tényező mindkettőben fontos szerepet játszik. Egyrészt a nyelv szembetűnő vonása az identitásnak, másrészt olyan szemantikai mélységek megnyilvánulása, amelyekben a nemzetek sajátos nyelvi világképe megfogalmazódik. A nyelvet ezért tartják a különbözőség kulcsának, amelynek fogalmi apparátusa és jelentésrendszere strukturálja azt, amit és ahogy a világból látunk.

Európában az államépítés történetileg megelőzte a nemzetépítést. Sőt, egyes országokban átfogó államépítés folyt a nemzetépítés uralkodóvá válása előtt. Ideális esetben mindkét, egyidejűleg vagy egymást követően zajló folyamatnak a nemzetállam kialakulásához kellene vezetnie. Ám e kettős folyamatot csak kivételes esetekben koronázta teljes siker. Az igazi nemzetállamokat valószínűleg a két kezünkön megszámlálhatjuk. Olyan államok világában élünk, melyek között csak néhány igazi nemzetállam akad, míg a többiek sikeres, többnemzetiségű vagy egy domináns nemzeten alapuló államok, amelyeket más nacionalizmusok kérdőjeleznek meg többé vagy kevésbé. Vannak állam nélküli nemzetek is. Ha valamennyi potenciális nemzet kialakítaná a maga megkülönböztető nemzeti identitását, és ennek alapján mind elindulnának egy többé-kevésbé sikeres nemzetépítés útján, a világ számos államának léte válna kérdésessé.

Valamennyien állami fennhatóság alatt élünk. Nincs a világon olyan terület, amely fölött semmilyen állam ne gyakorolna, vagy ne követelne magának fenn-

hatóságot. Leszámítva néhány állam nélküli népet, melyeket először a Népszövetség határozott meg, és akiknek ún. Nansen-útlevelük van, mindenki egy állam polgára vagy alattvalója – ám valószínűleg milliók vannak, akiknek nincsen semmilyen nemzethez-tartozás tudatuk. Ha megkérdezik őket, azt meg tudják esetleg mondani, hogy milyen országban élnek, de nem képesek nemzeti kategóriában gondolkodni. Sokan azok közül, akiket a néprajztudósok, nyelvészek, politológusok és a nacionalista mozgalmak vezetői szerint egy bizonyos nemzet tagjainak kellene tekinteni, nem éreznek így, lehet, hogy nincs is ilyen identitásuk, sőt, még az is előfordulhat, hogy egy másik nemzettel azonosulnak.

Az identitás kérdésére hatással lehetnek a nemzeti kisebbségek kialakulásának eltérő történeti körülményei. Különbözőképpen jutnak kifejezésre a régi, többé-kevésbé önkéntes belső migrációs hullámok révén kialakult csoportok, a gazdasági vagy politikai kényszerűség miatti kivándorlás útján létrejött közösségek, valamint a politikai döntések nyomán kialakított kisebbségek stb.

Mindenki előbb-utóbb felteszi magának és másoknak azt az egészében megválaszolhatatlan kérdést, hogy ki vagyok én. Azonosságtudatunk két csomópont, személyes, illetve szociális identitásunk köré szerveződik. Személyes identitásunk külső közvetítők nélkül nem jöhet létre, csak szociális identitásunkon nyugodhat. A szociális identitásunk kialakulásának fő meghatározója, hogy a környezetünk tagjai miképpen reagálnak ránk, miféle kategóriákkal azonosítanak bennünket. Mások által látjuk magunkat.

Sok kisebbségi számára a megoldás az integráció és egyfajta kettős identitás kialakítása. A XIX. században is voltak erre törekvések, de mind a kisebbség, mind a többség végül is meghiúsította. Ljudevit Stúr szlovák hazafi ezt írta, mégpedig magyarul: Szlovák anyanyelvű magyar vagyok. Vitkovics Mihály, Vörösmarty irodalmi és baráti körének ismert tagja magyarul és szerbül írta verseit. Szerb érzelmű magyar hazafinak vallotta magát. Amerikai magyaroknál is előfordul ez a kettős identitás. Csak így tud integrálódni a többségbe egészségesen, megtartva mindkét kötődését. Akármelyiket föladja, belső keserűséghez, belső bizonytalansághoz, külső összeütközésekhez vezet mind a kisebbséggel, mind pedig a többséggel szemben. Egyébként az újabban divatos „kettős identitás" kifejezés: a '90-es évek elejéig nem volt használatos. Az életérzés azonban létezett, még akkor is megvolt, amikor még reménye sem látszott annak, hogy egyszer hangosan és nyíltan kifejezésre jut.

Bindorffer Gyöngyi monográfiában dolgozza fel egy magyarországi német közösség kettős identitását. Könyvének újdonsága és érdeme, hogy a magyarországi német kisebbségről szóló tudományos és politikai diskurzus egyik kulcsfogalmát, az identitást úgy tárgyalja, hogy miközben integrálja az e tárgyban született fontosabb történeti, nyelvészeti, szociológiai munkák eredményeit, a kettős – etnikai és nemzeti – identitás fogalmának újragondolásával olyan összetett, rugalmas tudományos definíciót alkot, amely alapján megérthetők és értelmezhe-

tők a kettős identitás változó alakzatai. Szerinte az etnikai és nemzeti identitáshoz kapcsolódó tudáskészletek, az érzelmi attitűdök, értékek nem állandóak és statikusak, hanem a térben és időben eltérő helyzetekből fakadó elvárásokhoz igazodva különböző módon, intenzitással és arányban mobilizálódnak, tesznek szert jelentőségre. Az identitásnak ez a meghatározása elutasít minden kizárólagos értékválasztást az etnikai és nemzeti identitás között.

A kettős identitás „különböző forrásokból származó identitáselemek egyénre szabott, egymást kiegészíteni képes, egymással összhangban lévő elemek kiegyensúlyozott kombinációja", ennek ellenére az etnikai és a nemzeti identitás közötti egyensúly egyén és kisebbségi csoport szintjén egyaránt érzékeny, sérülékeny, és korántsem az egyetlen lehetséges viszony. A kettős identitás modelljének kidolgozásakor a szerző öt olyan lehetséges mintát mutat be, amelyek mindegyike föllelhető (volt) a dunabogdányi svábok között. Az egyensúlyban lévő identitás a kisebbség és a többség közötti harmonikus viszonyt feltételezi; a konfliktusos identitás szerkezete jellemzően a kisebbséget ért traumákra való reakcióként alakul ki, és átbillen az erős negatív érzelmekkel átszőtt etnikai identitás javára; elvesztett identitásról akkor beszélhetünk, ha a kisebbségi csoportból származó egyén asszimilációja a többségi közösségben lezárult és a kisebbségi identitás föladását eredményezi. Az újra felfedezett identitás azokat a főként fiatalabb generációkhoz tartozó svábokat jellemzi, akik elveszítették ugyan tradicionális sváb identitásukat, ám ezt a hiányként megélt állapotot oly módon igyekeznek kiegyensúlyozni, hogy etnikai identitásukba német nemzeti elemeket emelnek be. A visszaszerzett identitás azokat a kitelepített svábokat jellemzi, akik kényszerűen kijelölt új, németországi lakóhelyükön elveszített hajdani kettős identitásukat hazatelepüléssel igyekeznek újra birtokba venni.

A többes identitás nem annyira közösségi, mint egyéni jelenség. Rendszerint többszörös migrációval van összefüggésben. Több típusa lehetséges. Például az egyik esetében a kisebbségi helyzetben felnövő egyén házasság révén többségi területre kerül, ott dolgozik, majd bizonyos idő elteltével családostul kivándorol, úgyhogy identitására nemcsak anyanyelve, hanem a többségi nyelv és a befogadó ország nyelve is hatással van. Egy másik típusban az egyén eltérő nemzetiségű és anyanyelvű szülők gyermekeként olyan országban telepedik le, amelyben egy harmadik nyelv van használatban.

Az identitás bonyolultabbá válhat a különböző anyanyelvű, vallású és fajú személyek házasságából származó gyermek számára már akkor is, ha nem párosul migrációval. Különleges esetekben a származási és a migrációs tényezők megsokszorozzák az identitási lehetőségeket.

A mai világban az identitások nem kizáró jellegűek. Az emberek nem azonosítják magukat spanyolként vagy katalánként, bár ha belekényszerítik őket ebbe a kettősségbe, akkor lehet, hogy némileg kényszeredetten döntenek valamelyik mellett. Az emberek többszörös identitásoknak képesek megfelelni. Juan J. Linz

szerint bizonyítékok vannak rá, hogy egyforma erősen kötődhetnek két feltételezett nemzeti identitáshoz, hogy tekinthetik magukat egyszerre spanyolnak és katalánnak, feltéve, hogy megengedik nekik egy ilyen kettős identitás kifejezését. Természetesen lesznek, akik erősebben érzik ilyennek vagy olyannak magukat, és a nacionalistákra hárul a feladat, hogy sarkított választásra késztessék őket a kettő között. A többnemzetiségű államok építését vagy fennmaradását ez a kettős identitás teszi lehetővé. Ez az összetettség megmutatkozik például a Spanyolországhoz tartozó Katalóniában is. 1982-ben Katalóniában az emberek 32%-a határozta meg magát spanyolként, vagy inkább spanyolként, mint katalánként; 40% egyenlő mértékben spanyolként és katalánként; 17% inkább katalánként, mint spanyolként; és 9% katalánként. Azok között, akiknek mindkét szülője Katalóniában született, ezek az arányok a következőképpen alakultak: 11%, 48%, 26,5%, 14%; akiknek két bevándorló szülőjük van: 34%, 37,5%, 12%, 11%, maguk között a bevándorlók között pedig: 64%, 26%, 4%, 2%.. Ez a tény minden nacionalista számára kényelmetlen. Vannak, akik azt állítják, hogy államuk nemzetállam, és teljes azonosulást követelnek vele, valamint a domináns nemzetiséggel. Szerencsére vannak olyan politikusok is, akik elfogadják a kettősség tényét, és politikai programjukat két identitás, az államnemzeti és a nemzetállamiságra nem törekvő nemzeti identitás összeférhetőségére építik.

A nyelvi nacionalizmus nem új keletű jelenség; a nacionalizmust tanulmányozó tudományág azonban meglehetősen fiatal, és az egyes jelenségek leírására használt szakterminológia sok esetben többféle értelmezésre ad lehetőséget, ezért célszerű az egyes fogalmak esetenkénti értelmezése. Az etnikai közösségek nem külsőleg körülhatárolt, belsőleg homogén entitások. Az etnikai csoportokat egymástól elválasztó határ mentális eszköz, amely egyetlen célt szolgál, hogy megkülönböztesse a „mi”-t a „mások”-tól. A határ kialakítása és megtartása a közösségi identitástudat formálásának a legfontosabb eszköze. Jellege és jelentősége a történelem folyamán változhat, szerepe azonban mindaddig megmarad, amíg a határ létezik. Az identitástudat az adott esetben folyamatra utal, jelezve, hogy mind az egyén, mind a csoport identitása állandóan változik. Az etnikai határok kialakítása és fenntartása az egyes közösségek önmeghatározásának függvénye. Fredrik Barth szerint egy csoport identitástudata különböző tartalommal tölthető meg anélkül, hogy az identitás megszűnne létezni, mindaddig, amíg az identitás határai megkülönböztető funkcióval bírnak. Valójában tehát nem a tartalom, hanem a csoport tagjai által fontosnak tartott és fenntartott határok határozzák meg a közösség identitástudatát, ezáltal magát az etnikai közösséget is behatárolva. Ugyanakkor a más csoportokkal való állandó összehasonlítás a legfontosabb határépítő mechanizmus. Henri Tajfel szerint az egyén a születésétől kezdődően a más egyénekkel való összehasonlítás alapján határozza meg saját identitását. Az egyén identitása többek között magában foglalja a etnikai és nemzeti kategóriát. Ezek csak a más etnikai vagy nemzeti csoportokkal való ösz-

szehasonlítás alapján kapnak értelmet. Az összehasonlítás eredményeként az egyén más csoportokkal szemben a saját csoportját mindig kedvező színben látja és tünteti fel.

Kisebbségi identitásproblémák

A kettős identitás rendszerint olyan identitáskonstrukció, amelyben egy többségi dominanciájú országban élő kisebbség nemcsak a saját etnikai identitását őrzi meg és nyilvánítja ki, hanem magáévá teszi, érzelemileg átéli a többségi nemzet identitásának azokat az elemeit, amelyek saját etnikai identitásának elemkészletéből hiányoznak, vagy csak részben találhatóak meg benne. A nemzetállamokban együtt élő etnikai csoportok akkor őrzik meg etnikai identitásukat, ha a két identitás közt nincs kibékíthetetlen ellentét. Az egyén akkor érzi a politikai nemzethez tartozónak és nem másodrangú állampolgárnak magát, ha a kulturális, nyelvi, vallási vagy a regionális különbségektől függetlenül kialakul egy közös, több etnikai csoportot magába foglaló azonosságtudat, amelyet elsősorban az állampolgárság intézménye szimbolizál.

Az otthonosság-érzéshez nem elég a nemzetiségi státust meghirdetni, ennek az alapérzésnek a gyakorlati feltételeit kell megteremteni – mondja Mirnics Károly. Társadalmi szerephelyzetük és politikai jogkörük bizonytalanságai miatt a kisebbségek sok helyütt inkább otthontalannak, 'sehova sem tartozónak' érzik magukat. A „kettős kötődés", a „kettős identitás" olykor nem egy igényesebb, teljesebb emberi élet lehetőségét villantja fel előttük, ahogy ennek lennie kellene, hanem identitászavart és önismereti bizonytalanságot eredményez. S ha e bizonytalanság mellett „lojalitásuk" számonkérésével, megkérdőjelezésével társadalmi helyzetüktől és befolyásuktól függetlenül a kisebbségek bármikor sarokba szoríthatóak, sorsukkal szemben tehetetlennek érzik magukat, feladják jövőbe vetett hitüket, s maradéktalanul úrrá lesz rajtuk helyzetük tragikus megéléséből fakadó rossz közérzetük.

A magyar nemzeti közösség – vagy a magyar nemzetközösség – tudata, vállalása minden elméleti okfejtés ellenére létező közösségi keret – mondja Szarka László. Etnopolitikai megközelítéssel ebben a keretben lehet értelmezni a magyarországi és a kisebbségi magyar nemzeti közösségek, valamint a diaszpóra-magyarság közötti kapcsolatokat, viszonyrendszert, a magyar etnikai identitás, a magyar nyelv, a magyar nyelvű kultúra fenntartására, fejlesztésére irányuló közös szándékot.

Egyéni és közösségi érdekek, lokális, regionális identitások, állami és államközi programok, egyházi és civil szervezetek, oktatási intézmények, sőt intézményrendszerek tartják fenn, működtetik és újítják meg naponta ezt a közösséget, s igyekeznek ellensúlyozni a szétfejlődési tendenciákat. Ez utóbbiak mögött a diaszpóra-helyzet szétszóródottsága, a kisebbségi léthelyzetek ténylegesen mindennapos jelenléte, az asszimilációs nyomás és kísértés, az intézmény nél-

küli etnicitás magára hagyatottsága és sok más motívum, folyamat, tényező húzódik.

A nyelvészek a kétnyelvűvé lett kisebbségi magyar közösségek által beszélt nyelvet a magyar nyelv kontaktusváltozataiként határozzák meg, a másik nyelv senki számára sem kerülhető meg, folyamatos hatást gyakorol a Magyarországon kívüli magyar nyelvhasználatra. Szarka László szerint a kétnyelvűség legtöbbször egyoldalú, kiegyensúlyozatlan jelenség a Magyarországgal szomszédos valamennyi államban. A többségi társadalmakban folyamatosan csökken, és a városi népességben szinte a nullához közelít a magyarul tudó többségiek száma. A magyar nyelv státusa minden javulás, a nyelvi jogok minden kiterjesztése ellenére kezd kritikussá válni: az alkotmányban, a nyelvtörvényekben rögzített államnyelvek mellett a kisebbségi magyar nyelv a magyar lakta területeken is csak lassan és nehézkesen válik elfogadott vagy hivatalos második nyelvvé, a nyelvi egyenjogúság következetes megvalósítása Szarka szerint még ott is reménytelenek látszik, ahol törvény kötelezi a régió intézményeit a kétnyelvűség alkalmazására.

Ehhez a negatív helyzetképhez a kettős állampolgárságról szóló sikertelen népszavazás is hozzáilleszthető. Milyen identitás alakul a kettős állampolgárságot népszavazással elutasítása utáni helyzetből? Nyilván az erdélyi vagy a vajdasági magyar identitás szempontjából az anyanemzethez, anyaországhoz való kötődés ezzel nem szűnik meg, hogy végletes identitásváltást eredményezne a kettős állampolgárság kudarca. Ezt a döntést sérelemként, a nemzetiségének szimbolikus megtagadásaként, legalábbis megkérdőjelezéseként. értelmezi a határon túli magyar. A határokon átívelő nemzet koncepciójának rovására megerősödhet a regionális identitástudat, a nemzeti határok mögé zárkózás élménye helyett fokozottabban felértékelődik a regionális identitás megélése.

Az uralkodó nyelv egyúttal az etnokulturális együttélési minta alapját adja. Kisebbségi helyzetben a nemzetiségi nyelv olykor elveszti elsőbbségét. Háromnégy generáció életében a család etnikai és nyelvi jellege leginkább azáltal változik meg, ha a házastársak idegen etnikai közösségből származnak, ezzel együtt a családon belül gyakran a magukkal hozott nyelv válik elsődlegessé. Ez rendszerint összefüggésben állt a makro szintű történelmi, etnikai és politikai változásokkal. Az utódok legfiatalabb generációjában szemmel láthatólag túlsúlyba kerül az államalkotó etnikumhoz való tartozás, még ha ezt verbálisan nem is nyilvánítják ki.

Az adott terület etnikai földrajzi helyzetéből is fakadhat identitásprobléma, mégpedig azokban az esetekben, amikor a nemzetiségi lakosságú települések nem kapcsolódnak a magyar etnikai tömbhöz, és ők maguk sem alkotnak egységes, kompakt egységet (mint például Vajdaságban a szerémségi vagy a Felvidéken a Nyitra megyei magyar lakta települések). A magyarok etnikailag vegyes helységekben laknak, sokuk még a saját településén belül is kisebbségben él.

Ennek következtében erősebb az asszimiláció, rengeteg a kettős identitású ember.

A kényszerű telepítések is hátrányosan befolyásolják a nemzetiségi létet A II. világháborút követő csehszlovák–magyar lakosságcsere során mintegy 73 000 magyarországi szlovák települt Szlovákiába. Az áttelepülés után a Magyarországon maradt szlovákság nem csupán létszámában fogyatkozott meg, hanem felbomlottak azok a több száz éves hagyományokra visszatekintő, etnikailag viszonylag zárt közösségek, amelyek a magyarországi szlovákság nyelvének, kultúrájának hordozói voltak. A veszteség hosszú távú káros hatása mindmáig érvényesül.

A kettős identitás szórványhelyzetben még csak megoldást jelenthet, a tömbben élők számára viszont egyáltalán nem vonzó. Miképpen érzi magát a kettős identitás „áldásától" megkímélt, magát magyarnak tartó polgár ma Romániában? Tudatosan kizárja a „román valóságot" az életéből, nem olvas román újságot, nem néz román tévét. Megteheti: Székelyföldön leélheti úgy az ember az életét, hogy meg sem tanul románul. Érhetik emiatt hátrányok, de asszimilálódni nem fog.

A kisebbségi identitás fennmaradását régebben a paraszti életforma zártsága biztosította. Városi környezetbe kerülve a vegyes házasságok és a kettős identitás állapota az asszimiláció előtti utolsó állomást jelentették. A világon mindenütt a nagyváros volt az etnikai „olvasztótégely". Magyarországon is ez a folyamat zajlott évszázadokon át. Mára azonban a helyzet megváltozott. A változás itt a hetvenes évektől érzékelhető, és különösen felgyorsult a kilencvenes években.

A kettős identitás asszimilációs tendenciái jelentősen visszaszorultak a Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia felbomlásával, talaját vesztette a felemás szovjet, jugoszláv, illetve csehszlovák identitás. Közvetlenül a Szovjetunió szétesése előtti időkben ukránul beszélni annyit jelentett, mint ellenzékinek lenni. Ma ez nem jelent mást, mint átlagos állampolgárnak, esetleg hivatalnoknak lenni, tehát alaposan megváltoztak az ukrán nyelv használatának társadalmi konnotációi. A szovjet identitás kialakított egy ukrán–orosz keveréknyelvet (surzsyk), majd a nyolcvanas–kilencvenes évek ukrán identitása kialakított egy orosz–ukrán keveréknyelvet (ez mindkét esetben spontán nyelvi fejlemény volt), a mai nyelvi helyzetet a surzsyk formalizálása és a két nyelv közötti tudatos választás jellemzi.

Paradox módon olykor a tolerancia is okozhatja a kisebbségi nyelvhasználat visszaszorulását. Nehéz elképzelni toleránsabb kisebbségpolitikát a finnországinál, a hivatalos statisztikák mégis azt mutatják, hogy a svéd kisebbség egyre fogy, a magukat svéd anyanyelvűnek vallók számaránya hetven év alatt az összlakosság egészéhez viszonyítva 12 százalékról 6-ra csökkent. Az adatok megtévesztők, mivel a svéd nyelvet anyanyelvi szinten beszélők száma ennél jó-

val nagyobb, a hivatalos felmérések azonban nem tüntetik fel a kétnyelvű kategóriát, pedig a becslések szerint a kétnyelvűek száma egyre nõ. Ezt az is bizonyítja, hogy a svéd nyelvű iskolák Svéd-finnország nagyobb városaiban túlzsúfoltak. Egyre több szülő szeretné biztosítani gyermekei kétnyelvűségét, mert a svéd nyelv utat nyit a többi indoeurópai nyelv és kultúra felé. Ugyanakkor a svéd nyelvű finnországi kultúra közege egyre szűkül, mivel a kétnyelvűséghez nem szükségszerűen járul kettős identitás, és így a kétnyelvűek többsége, ha választás elé kerül, a finn nyelvet tünteti fel anyanyelveként

A nyelvi határok jelentősége az asszimilációs törekvések hatására megnő. Paradox módon a finnországi svéd kisebbség az etnikai-nyelvi identitás megőrzése terén nehezebb helyzetben van, mint például a szlovákiai magyar kisebbség, mert a nyelvi identitás megőrzése nem „mindennapi" feladat. A finn nyelvet anyanyelvként beszélő többség nagyfokú toleranciája arra ösztönzi a svédül beszélő kisebbséget, hogy kontaktushelyzetekben a többségi nyelvet használja. A svéd nyelvi identitás ettől még nem szűnik meg létezni, csak átalakul. A finnsvéd kétnyelvűek száma növekszik, a svéd etnikai-nyelvi közösséghez való elsődleges tartozás jelentősége azonban csökken. Egyre többen ismerik fel, hogy ahhoz, hogy a svédet anyanyelvi szinten beszélők számáról valós képet kapjunk, a „kettős nyelvi identitású" kategóriát is be kell a jövőben vezetni a népszámlálás során.

A nemzet–állam konstellációban a különböző etnikumok iránti tolerancia változó lehet. Így az Indonéziában, Jáva szigetén lakó kínaiak jó anyagi helyzetben vannak, és ezért a jávaiak türelmet tanúsítanak velük szemben. Ettől eltérő a balti országokban élő oroszok sorsa, korábbi kiváltságaikat elvesztették, kedvezőtlen helyzetbe kerültek

Tömeges identitásváltoztatások

Némelyik vidéken impériumváltozáskor egyes városok lakossága tömegesen identitást változtat. Érdekes példa Érsekújvár, ahol 1910-ben a lakosság 91%-a vallotta magát magyarnak. Ez a szám 1930-ban 45%-ra csökkent, majd 1941-ben újra 91%-ra ugrott. 1960 és 1970 közt 30%-ra esett vissza, de 1991-ben újra emelkedett. Ezt a nagyarányú mozgást csupán a háború utáni kitelepítésekkel nem lehet megindokolni, sokkal összetettebb dologról van szó. Kassa nemzetiségi összetétele is sajátosan alakult a huszadik században. Az impériumváltás előtt a város lakosságának a háromnegyed része vallotta magát magyarnak, a harmincas évek elejére ez az arány húsz százalék alá esett, majd a negyvenes évek elején ismét hetven százalék fölött volt. Igaz, közben módosultak a határok és lakossági migráció is volt, de a ki- és beköltözés nem indokolt ilyen óriási változásokat. A második világháborút követő retorziókat azonban Kassa magyarsága többé nem tudta kiheverni. Szabadkán is hasonló mozgásokat lehet megfigyelni, ha nem is ennyire erőteljeseket. 1910-ben a lakosságnak 58,7%-a

vallotta magáét magyarnak, 1931-ben pedig mindössze 29,7%. 1941-re ismét jelentősen megnőtt a magyarok aránya, 60,1%-os lett, 1953-ban pedig 50,6%-ra csökkent. Úgy tűnik, hogy a lakosságnak egy jelentős hányada egyes városokban aszerint vallja magát ennek vagy annak, hogy épp melyik nemzet kerül előnyösebb helyzetbe.

A statisztikai és a becsült adatok nagymértékű eltérése a magyarországi kisebbségek esetében is megfigyelhető. Ezt a kisebbségi vezetők a hivatalos adatfelvétel, a népszámlálás módszertani hibáinak hangsúlyozásán kívül főként a kisebbségeket a múltban sújtó traumákkal, az abból eredő félelemérzettel magyarázták. A múltbeli sérelmek tagadhatatlanul jelen vannak a kisebbségek, főként a németek, a délszlávok, a zsidóság és a cigányság tudatvilágában, azonban ennek a tényezőnek fő magyarázatként való emlegetése erősen megkérdőjelezhető. Elég csak a horvátok nyolcszoros, illetve a szerbek és a szlovének alig kétszeres adatbeli eltérésére utalni, miközben a 40-es–50-es évek fordulójának délszlávellenes politikája egyaránt és egyenlő mértékben sújtotta ezt a három kisebbséget Magyarországon. Használhatóbb és valószerűbb magyarázatnak tűnik a kettős identitás kategóriája. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó személyek nagy részének identitása nem egyértelmű, bizonytalan, több irányú kötődés jellemzi.

Kivándoroltak identitáshelyzete

A klasszikus politikai emigránsra az volt a jellemző, hogy hozott identitását a legteljesebb mértékben igyekezett fenntartani. A brazíliai emigrációban élő Stefan Zweig szerint „Németország ott van, ahol én vagyok”. Ezt a véleményt az Amerikába emigrált Thomas Mann is osztotta, jelezve, hogy az említett élethelyzet egyáltalán nem kizárólagos. Ennek a magatartásnak nyilvánvaló alternatívája egyrészt a tudatos és mielőbbi asszimiláció, másrészt a kettős identitás. Ebben a döntéshelyzetben (ha egyáltalán van ilyen, vagyis léteznek valós alternatívák) a választás eredményét nagyban befolyásolja a döntésszituáció determináltsága, vagyis szabadságfokának mértéke csakúgy, mint a választott alternatíva tartóssága (végletessége, ideiglenessége, vagy véglegessége). Ezek a kérdések feltehetőleg hasonlóképpen fordultak meg annak idején mind az „amerikás” magyaroknak, mind azoknak a fejében, akik Kelet-Magyarországról az országhatáron belül nyugatabbra próbáltak szerencsét.

A II. világháború után Amerikába került dipisek erős magyarságtudatot hordoztak Ebben a csoportban gyakoriak voltak a sokgyermekes családok, erős identitástudatot és szigorú vallásosságot igyekeztek továbbadni az utódoknak. A magyar nyelvhez ragaszkodó családokban otthon általában csak magyarul beszéltek. Ha az édesanya vagy más családtag a születés után néhány évig a gyermekkel otthon maradt, megtörtént, hogy a kicsi iskoláskoráig nem is tanult meg angolul. Hatéves korában aztán gyorsan elsajátította a másik nyelvet, és tökéle-

tesen kétnyelvű lett. Azokon a településeken, ahol kevés magyar élt, nem működött magyar közösség és hétvégi iskola. Ott a családon belül oldották meg az anyanyelv, az írás, az olvasás, valamint a magyar irodalom, a történelem tanítását.

Az ötvenhatosokra és a későbbi kivándorlókra nem volt jellemző a dipisek szigorú magyarságtudata és konzervativizmusa, ha azonban ilyen szellemiségű közösséggel kerültek kapcsolatba, ők is átvették látásmódjukat. Mivel a működő emigráns magyar szervezetek többnyire keresztény-konzervatív jellegűek, a kultúra megőrzésének számos területén törekszenek szemléletük érvényesítésére.

Az amerikai magyarság jellemző vonása a kettős identitás: többségük egyszerre tartja magát magyarnak és amerikainak is. Ez a már néhány évtized elteltével a Magyarországról elvándorolt első generációsokra is vonatkozik; a kint születettekre pedig általánosan jellemző. Felfogásuk szerint az óhaza csak a nyelvet, a szokásokat és bizonyos kulturális szimbólumokat hagyományozott rájuk, míg életmódjuk, világszemléletük, céljaik, vágyaik, közösségi életük, ünnepeik stb. teljesen megváltoztak, amerikaiak lettek. Jelentős részüknek a véleménye szerint a mai Magyarország idegen világ, ahol jól lehet szórakozni, rokonokkal találkozni, utazgatni, de a kommunizmus hagyatékát magán viselő országban élni nem nagyon lehet.

A diaszpóra helye a változó magyar nemzetfogalomban mindig is rendkívül fontos volt – mondja Szarka László. Az elmúlt tíz-húsz év radikális elmozdulásai nyomán a nyugati magyarság identitásképletei is folyamatosan változnak. Az egy-két generáción belül kihaló, eltűnő, asszimilálódó emigrációs alapozású diaszpórát fokozatosan felváltja a szülőfölddel nem csupán érzelmi, hanem mindennapos kölcsönös gazdasági, politikai, kulturális, rokoni, utazási kapcsolatokat fenntartó integratív diaszpóramodell, amely ráadásul a nagyvilágba kiáramló magyarországi és határon túli magyar diákokkal, munkavállalókkal, szociális és politikai menekültekkel folyamatosan feltöltődik és részben lecserélődik.

Ezzel együtt a magyar nemzetközösség részei és egésze már ma is egészen mást jelent, mint száz vagy akár csak ötven évvel ezelőtt. Magyarország, Ausztria, Szlovénia és Szlovákia uniós tagsága s a reménybeli további bővítés Feketetengerig elképzelt balkáni második hulláma nyomán az európai kontinensen élő magyarok minden eddiginél nagyobb hányada egységes, szupranacionális politikai keretek közé kerülhet.

A magyar hátterű, magyar származású elméletileg „tiszta magyar” amerikai vagy éppen burgenlandi, muravidéki, pozsonyi, ungvári, temesvári, újvidéki családok százaiban, a vegyes házasságok tízezreiben háttérbe vagy éppen teljesen kiszorult a magyar nyelv, amely azonban egyfajta háttérnyelvként – megint csak az esetek többségében – valamilyen érzelmi hátteret, az átlagosnál magasabb toleranciaszintet biztosít a többes identitásszerkezetek fennmaradásához.

Szarka László természetesnek veszi, hogy a holnapi magyar nemzetközösségnek sok tízezer tagja nem vagy alig beszél majd magyarul.

Nemcsak magyarok vándoroltak messzi földre, hanem Magyarországra is telepedtek távoli népek tagjai. Szegeden például a XVIII–XIX. században gyökeret vert szerb, cigány, német, szlovák és román etnikumon kívül az utóbbi negyven évben görög, orosz, ukrán, lengyel, arab és vietnami etnikai közösség jött létre. A letelepedők többsége magyarokkal kötött házasság révén került a városba, kisebb részben családostul érkeztek. A bevándorlókból külföldi születésű magyar állampolgárok, egyes esetekben kettős állampolgárok lettek. A folyamat azonban ezzel sem zárul le, hiszen mindig van elvándorlás, és még gyakrabban más városokból való áttelepülés, valamint újabb bevándorlás is. Az új etnikumok első generációja állampolgárság szempontjából mindig vegyes: eredeti állampolgárságukat megtartók, magyar állampolgárok és kettős állampolgárságúak egyaránt vannak közöttük. A vegyes házasságokból született második generáció azonban magyar állampolgárként születetett és kettős identitású, kétnyelvű. A második generáció részesedése a populációban gyorsan növekszik, hiszen a gyerekek többnyire a házasságkötést követő években születnek. Ugyanakkor a szegedi új etnikumok körében már a harmadik generáció is megjelent. A szegedi szerb, román, német és szlovák etnikumok hosszabb történetüket követően most kerültek olyan helyzetbe, hogy többségük etnikailag vegyes házasságban él, vagy ilyen házasságból származik, az új etnikai közösségek pedig eleve így jöttek létre. A régi és új etnikumok ugyanabban a nagyvárosi környezetben élve, dolgozva, tanulva most ugyanazokkal az identitási problémákkal kerültek szembe. Nincs különbség a régi és az új etnikumok identitását alakító legfontosabb tényezők, a család, a lakóhely és a munkahely között.

Sajátos problémát jelentenek a Magyarországon élő kínaiak. A Magyarországon élő kínai gyermekek integrációja és kettős identitásuk kialakítása csak akkor képzelhető el, ha a gyermekek magyarul és kínaiul egyaránt kiválóan tudnak. A nyelvtanulás feltételei azonban eddig csak részben voltak adva, ugyanis egyrészt a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatására a legtöbb általános iskola nincs berendezkedve, másrészt pedig a kínai nyelv tanítására szerveztek ugyan két vasárnapi iskolát, sajnálatos módon azonban az ottani óraszámok kevesek ahhoz, hogy a kínai nyelvet és főként az írást tökéletesen el lehessen sajátítani. Az új iskola egyik célja tehát, hogy rendes oktatás keretében teremtsen lehetőséget mindkét nyelv alapos elsajátítására.

Nemzeti helyett vallási identitás

A 19. századtól Európában a nyelvnek megkülönböztetett szociokulturális és politikai szerepe van. A nyelv 1880 és 1914 közt vált olyan tényezővé, mely az identitástudat formálásának nélkülözhetetlen eszköze lett. A vallási különbségek ebben az időszakban háttérbe szorultak, és a legtöbb nemzeti mozgalom, amely

ebben az időszakban bontakozott ki, a nyelvi különbségeket ruházta fel politikai jelentőséggel. Szintén 19. századi örökség az a felfogás, hogy az egy közös nyelven beszélő közösség nemzetet alkot, és a nemzetnek egy homogén kultúrájú, egynyelvű államot kell létrehoznia.

Az európai zsidó identitásban a vallás fontosabb szerepet tölt be, mint a nyelv. A zsidók nyelvükben többé-kevésbé asszimilálódnak, vallásuk azonban elkülönülést biztosít számukra. A Magyarországra települt zsidók a XIX. században jelentős szerepet töltöttek be a kapitalista fejlődésben. Az 1918-19-es forradalmak azért voltak vonzók a zsidók számára, mert kiutat kínáltak a bizonytalan asszimilációból és az ebből eredő identitásválságból, a világforradalomtól minden probléma megoldását várták. Ezért voltak olyan sokan a zsidók a Tanácsköztársaság vezetői közt. A német megszállásig a zsidók helyzete Magyarországon összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint a szomszédos és más kelet-európai országokban. Az atrocitásokra, a gettósításra és a deportálásokra csak akkor került sor, amikor a politikai vezetőréteg szétesett.

A zsidók eljövendő magyarországi fejlődése három alternatívát tesz lehetővé. Az egyik a teljes asszimiláció, amely felé a zsidóság nagyobb része a XIX. század második felétől elindult. Így eljut ahhoz a stádiumhoz, amikor az asszimilált számára az előző identitás már semmi kapcsolatot sem jelent. A másik lehetőség a disszimiláció, a zsidó identitás vállalása, ezt jó néhányan megtették 1945 után, amikor kivándoroltak Izraelbe. A harmadik, bizonytalan megoldás valamiféle kettős identitás, magyar is, meg zsidó is, de ez talán csak átmeneti állapotként lehetséges.

A zsidó identitás teljes vállalása Magyarországon nemzetiségi létet jelent. Ezt a megoldást kevesen választanák. Ma ilyet mondani hallatlan és felháborító. De gondoljunk arra, hogy a pártállami időkben éppily hallatlan és felháborító volt a cigánykérdés, mint nemzetiségi kérdés felvetése. A cigányokat csak „szociális csoportnak" volt szabad tekinteni.

Magyarországon a szociológiai felmérések szerint legalább százezer zsidó él, ám döntő többségük nem vallásos. A nemzetiségi lehetőséggel azok is megélhetnék zsidóságukat, akik nem mennek el a hitközséghez. Már 1992-ben volt erre vonatkozó kezdeményezés, de akkor a zsidó szervezetek mindegyike elutasította.

Néhány magyarországi zsidó személyiség az Országos Választási Bizottsághoz fordult azzal a szándékkal, hogy a magyarországi zsidóság nemzetiségként való elismertetése érdekében aláírásokat gyűjtsenek. A kezdeményezők a szabad identitásválasztáson kívül azért is fontosnak tartják a zsidó kisebbség elismerését, hogy a nem vallásos zsidók is képviselethez jussanak. Azonban a magyarországi zsidók nem szívesen mennének bele egy olyasféle „visszaminősítésbe", mint a nemzetiségi státus. A magyar zsidóság az 1867-es emancipációs törvényig, esetleg az 1895-ös recepciós törvényig nemzetiség volt, utána pedig jogi-

lag a magyarság államalkotó részévé vált. Mérhető teljesítményével a nemzeti feladatok ellátásában vitt szerepével ezt a funkciót maradéktalanul betöltötte.

A zsidók körében végzett közvélemény-kutatás szerint a megkérdezettek 30%-a zsidó vallású (származású) magyarnak vallja magát, 24%-a magyarnak is meg zsidónak is, 23%-a Magyarországon élő zsidónak, 12%-a európai polgárnak, 13%-a pedig csak magyarnak. A magyarországi zsidóság anyanyelve magyar, többségének a nemzetisége is az.

Az Európai Közösségen belül az európai identitás kérdése is felvetődik. A nemzeti és az európai identitás arányszámai a régi és az új tagok körében némi eltérést mutatnak Csak nemzeti azonosságot vall a régi tagországok lakosságának 40%-a és az új tagországok lakóinak 33%-a Először nemzeti, aztán európai identitást vall a régiek 44%-a és az újak 54%-a. Először európai, aztán nemzeti identitású a régiek közt 8%, az újak közt pedig 6%. Csak európai identitást vall a régiek 4%-a, illetve az újak 2%-a.

Irodalom

Antos Balázs–Fiáth Titanilla 2003: Határsávok. Az identitás meghatározói egy nyugat-magyarországi faluban. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont. Munkafüzetek, 90. Budapest.

Barth, Fredrik 1996: Ethnic Groups and Boundaries. In: John Hutchinson–Anthony D. Smith (szerk.), Ethnicity. Oxford University Press, Oxford.

Bihari Zoltán (szerk.) 2000: Magyarok a világban. Kárpát-medence. Kézikönyv a Kárpát-medencében, Magyarország határain kívül élő magyarságról. Ceba Kiadó, Budapest.

Bindorffer Györgyi 1996: Identitás kettős kötésben. MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont. Munkafüzetek, 16. Budapest.

Bindorffer Györgyi 2001: Identitás kettős kötésben. Etnikai identitás és kulturális reprezentáció a dunabogdányi svábok körében. Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Biró A. Zoltán 1992: A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról. Regio 1992/3: 61–71.

Fišman, Džošua 1974: Sociologija jezika. Kultura 25: 104–115. Beograd.

Gereben Ferenc 1999: Identitás, kultúra, kisebbség. Osiris Kiadó, Budapest.

A. Gergely András 1997: Kisebbség, etnikum, regionalizmus. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.

A. Gergely András 2001: Tér, idő, határ és átmenet (Politikai antropológiai esettanulmányok). MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont. Munkafüzetek, 86. Budapest.

György Attila 2001: „Az én státusom”. Krónika, 2001. november 3-4.

Herceg János 1991: Nyelv és haza. Magyar Szó, 1991. febr. 3.
Klement Kornél 1998: Gyermeknevelés a szórványban. Obernburg.
Lanstyák István 1998: A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). In: Kontra Miklós–Saly Noémi (szerk.), Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról. Osiris, Budapest.
Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. Magyar kisebbség VII/3. sz.
Máté László: Kettős identitás? Szabad Újság. http://www.hhrf.org/szabadujsag
Mirnics Károly 1992: A népszámlálások és a vajdasági magyarok identitása. Regio – Kisebbségi Szemle 3. évf. 3. sz.
Mirnics Károly 2001: Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In: Fészekhagyó vajdaságiak. Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka. 9–75.
Mirnics Károly 2002: Menekülő önazonosság-tudat. Kisebbségkutatás 2002/2. szám.
Nyíri Pál 2003: Új ázsiai migráció Kelet-Európába: a magyarországi kínaiak. In: Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 161–180.
Pataki Ferenc 1987: Identitás, személyiség, társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Pelle János: Zsidó tükörben. Hetek IX. évf., 3. sz.
Puskás Tünde 2000: Nyelv, identitás és nyelvpolitika Európában. Szemle, a szlovákiai magyar tudományos műhelyek folyóirata. II. évfolyam, 2000/1. szám.
Szarka László 1999: A közép-európai kisebbségek tipológiai besorolhatósága. Országos Kisebbségkutató Konferencia. Budapest, 1999. április 8-9.
Szarka László 2004: A kisebbségi magyar közösségek helyzete és fejlődési tendenciái a kutatások tükrében. Korunk, 2004. január.
Szolnoki Györgyi (Óriás Nándor Szakkollégium, Pécs): Európai versus nemzeti identitás [előadás a VI. Eötvös-konferencián].
Tajfel, Henri 1969: The Formation of National Attitudes: A Social-psychological Perspective. In: Muzafer Sherif and Carolyn W. Sherif (szerk.), Interdisciplinary Relationships and the Social Sciences. Aldine Publishing Company, Chicago.
Várdy Béla 2000: Magyarok az Újvilágban. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.
Zsidó identitás, vallás nélkül. http://www.sofar.hu/hu/node/40603

RANCZ TERÉZ (KÉZDIALMÁS)

Kétnyelvűség Kézdialmáson

Erdélyben a szórványban élő magyarok kétnyelvűségének vizsgálata hangsúlyosabb, mert itt a másodnyelvi hatás erőteljesebb, mint Székelyföldön, ahol még mindig zártabb etnikai tömbről, viszonylag homogén csoportról beszélhetünk. Mégis érdemes megvizsgálni a székelyföldi kétnyelvűség sajátosságait, mert az összegyűjtött adatok hasznosak lehetnek nemcsak a nyelvi tervezés és nyelvművelés szempontjából, hanem összefüggésekre, problémákra világíthatnak rá. E célból vállalkoztam egy székelyföldi település nyelvhasználatának elemzésére, és az áttekinthetőség érdekében észrevételeimet, vizsgálatom eredményeit három gondolat köré csoportosítottam.

I. Kézdialmás földrajzi fekvése és a lakosság migrációja

1. Kézdialmás székelyföldi település. A hajdani Háromszéken, a jelenlegi Kovászna megyében található, Kézdivásárhelytől 17 (Lemhény és Nyújtód falvakon áthaladva), ill. 19 km-re (Kézdiszentkereszt és Szentléleken át). A történelmi Magyarország határszéli falva, a Keleti-Kárpátok kanyarulatában, az ezeréves határ közelében fekszik, az Ojtozi-szoros lábaitól 12 km-re északnyugatra.

A falu lakosságának lélekszáma: 962, ebből 931 magyar, 12 román, 19 roma. Felekezeti megoszlás: 909 római katolikus, 16 református, 12 ortodox, 3 szombatos, 1 jehova tanúja és 21 felekezeten kívüli. Kézdialmás etnikailag viszonylag homogén magyar település, ugyanakkor fekvésénél fogva a magyar nyelvhasználati terület „végvára".

2.1. A felső-háromszéki medencét északon és keleten szegélyező hegyvonulatok az idők folyamán természetes védelmet nyújtottak az itt élőknek nagymértékben segítve az anyanyelv megőrzését. E földrajzi fekvés lehetővé tette a Moldvától való elszigetelődést, a közvetlen és erőteljes román nyelvi hatástól való mentesülést, azonban a szükség, a gazdasági nehézségek az elzártságra feleseltek. A művelhető területek terméketlenek, s emiatt a fiatalok gyakran kényszerültek arra, hogy otthonaikat elhagyva Moldvában keressenek munkát. Székelyföldön tömbmagyarságról beszélünk, ám a homogenitás nem jelent másnyelvű csoportoktól való elzártságot, bár ez utóbbi csökkenti az asszimiláció esélyeit. E viszonylag zárt területről vándorolt el nemcsak a csángók, hanem a bukaresti magyarok nagy része (l. Murvai 2006: 139–164), sőt e vidék lakosságának jelentős keleti, délkeleti irányú migrációjával kell számolnunk az utóbbi száz évben is. Bözödi György *Székely bánja* című, 1938-ban megjelent monográfiájában azt fejtegeti, hogy a székelyeknek Romániába való áttelepedése igen jelentős és rendszeres volt a történelem folyamán, azon okból eredően, hogy

Székelyföldhöz közelebb esett Románia, mint Magyarország. E migrációnak nem elhanyagolható nyelvi hatásai voltak.

2.2. A vizsgált településen az utóbbi száz évben a legjelentősebb végleges ill. időszakos elvándorlások a következők voltak:

– A század elején, leginkább a két világháború közötti időszakban a migráció fő iránya Moldva, oka a gazdasági nehézségek, a megélhetésért folytatott küzdelem. A kézdialmási fiatalok 70%-a évente négy-öt hónapot a szőlőtermesztésben dolgozott Tecuci, Nicoreşti, Iveşti és Brăila környékén, 15%-a Bukarestben volt cseléd.

– A 40-es évek végén a nagy szárazságok kényszerítették a lakosságot arra, hogy a gyerekeik nagy részét ideiglenesen Arad, Temesvár és Torda vidékére telepítse át (vö. Rancz 2003: 33–36). E migráció időtartama és az elvándorlók száma jelentéktelenebb az előbbinél.

– A 60–70-es években kezdődött el a nagyvárosokban való munkavállalás, pl. Brassó, Bukarest, Ploieşti, Galaţi stb.

– A 90-es évektől a lakossági migráció iránya megváltozott. Elkezdődött a városi lakosság visszatelepedése (idősebbek), valamint a fiatalok időszakos/végleges magyarországi munkavállalása/kitelepedése.

3. Ha ezeket a lakossági mozgásokat összevetjük, azt tapasztaljuk, hogy a migráció a román nyelvterületre hosszabb időintervallumon át egész a 90-es évekig folyamatosabb, rendszeresebb, míg a magyar (erdélyi és anyaországi) nyelvterületre való elvándorlás ritkább, véletlenszerűbb, ill. inkább napjainkban kezd rendszeresebbé válni. Ezért a nyelvhasználatban a standardot illetően csak az utóbbi 15 évben beszélhetünk olyan tapasztalatszerzésről, mely nem szorítkozik kizárólag az iskolai oktatásra. Az anyaországból induló erőteljesebb és állandó nyelvi hatás a politikai változásoknak, de legfőképpen a technikai fejlődésnek köszönhető.

II. A kézdialmási kétnyelvűség

1. Vizsgálatom során különféle módszereket alkalmaztam: egyrészt a megfigyelést (passzív anyaggyűjtés), másrészt kérdőíves gyűjtést. A nyelvhasználati kérdőív összeállításában Lanstyák István–Szabómihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat –iskola- kétnyelvűség,* Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban),* ill. Kiss Jenő: *Társadalom és nyelvhasználat* című munkáiban közzétett kétnyelvűségi nyelvhasználatra vonatkozó kérdőívekre alapoztam. Az általuk alkalmazott kérdőíveket egyrészt kiegészítettem néhány kérdéssel, másrészt kihagytam néhány egyetemes változóra (E változóra) vonatkozó kérdést, feladatot.

A megkérdezett személyek adatai:

Személyek	Férfi		Nő	
	Iskolázott	Szakiskolát végzett vagy iskolázatlan	Iskolázott	Szakiskolát végzett vagy iskolázatlan
14–25 éves	2	2	2	2
25–60 éves	4	3	3	4
nyugdíjas	2	2	2	2
Összesen	8	7	7	8

2. Elsősorban a kontaktusváltozók (K változók), de az egyetemes és kontaktusváltozók (EK változók) változatainak feltérképezésére tettem kísérletet. Kevésbé volt célom az egyetemes változók vizsgálata, mert „az E változók változatainak használati arányát valószínűleg a beszélők kétnyelvűsége nem befolyásolja, a különbségek inkább a kétnyelvűségi helyzetből (a standard megismerésének és használatának korlátozott mértéke miatt) adódhatnak”– állítja Göncz (1999: 149). Vizsgálatom célkitűzése az volt, hogy átfogó képet kapjak a kézdialmási kétnyelvűségről.

3. A kézdialmási kétnyelvűség jellemzői

3.1. Nyelvhasználat. A kézdialmási emberek nyelvhasználatára hosszú idő óta, változó mértékben hatott az államnyelv. Több tényező játszott abban szerepet, hogy e vidéken még nem fenyeget a kódváltás veszélye (pl. tömbmagyarság, nemzeti identitás, a két nyelv közti lényeges különbségek és eltérések, magyar nyelvvel szembeni pozitív attitűd stb.). Természetesen kontaktusjelenségek előfordulnak a nyelvi rendszer minden síkján, regiszterenként és beszélőnként változó mértékben.

A magyar nyelv használata a magánérintkezésben (a családon belül) szinte kizárólagos, de a munkahelyi nyelvhasználatban jelentős teret nyert az államnyelv, bár ez utóbbi esetben az anyanyelv használata gyakoribb a többi magyar kisebbséghez viszonyítva. A nyelvhasználat fontosabb színtereinek adatai a következők:

A magánérintkezésben használt nyelvek és használatuk gyakorisága
(Kérdés: Milyen nyelven szokott Ön beszélni az alábbi személyekkel?)

Személyek	Kézdialmás						Magyar kisebbségek			
	magyar		román		egyéb		magyar		egyéb	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Szüleivel	30	100	0	0	0	0	578	98,6	40	6,9
Nagyszüleivel	30	100	0	0	0	0	546	95,5	17	3,1
Gyermekeivel	30	100	5	16,6	3	10	389	88,1	88	21
Házastársával	30	100	4	13,3	2	6,6	408	92	68	14,7
Barátaival	30	100	17	56,6	2	6,6	581	97,8	412	69,4

Munkahelyi nyelvhasználat (Kérdés: Milyen gyakran használja az adott nyelvet?)

Nyelvhasználat	Kézdialmás						Magyar kisebbségek			
	magyar		román		egyéb		magyar		többségi	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Alig vagy soha	3	10	4	13,3	17	56,6	59	8,8	50	7,6
Ritkán	4	13,3	7	23,3	7	23,3	138	20,5	162	24,6
Gyakran	23	76,6	19	63,3	6	20	476	70,7	447	67,8
Összesen	30		30		30		673		659	

A nyelvek írásban való használatának gyakorisága

Az írás természete	Kézdialmás						Magyar kisebbségek					
	magyar		román		semmi-lyen		magyar		többségi		semmi-lyen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Magánlevelet ír	29	96,6	9	30	1	3,3	562	94,5	223	37,5	4	0,7
Hivatalhoz ír	10	33	26	86,6	2	6,6	158	26,6	516	86,7	32	6,2
Szakmával kapcsolatban ír	11	36,6	21	70	5	16,6	211	35,2	407	68,4	94	15,8

A nyelvek olvasásban való használatának gyakorisága

Az írás természete	Kézdialmás								Magyar kisebbségek					
	magyar		román		egyéb		sehogy		magyar		többségi		sehogy	
	N	%	N	%	N	%			N	%	N	%	N	%
Újság	28	93,3	19	63,3	2	6,6	0	0	545	92,3	416	69	4	0,7
Vallásos irat	20	66,6	0	0	0	0	10	33,3	491	83,1	90	15,2	79	13,4
Vers, regény	29	96,6	13	43,3	0	0	1	3,3	525	88,5	234	39,5	40	6,8
Szakirodalom	18	60	11	36,6	1	3,3	12	40	337	56,8	349	58,9	131	22,1
Egyéb nyomtatv.	15	50	27	90	4	13,3	0	0	329	55,7	505	85,2	40	6,8
Összesen	110		71		7		23		2227		1594		294	

A nyelvek írásban és olvasásban való használati gyakoriságát összevetve a kisebbségben élő magyarság nyelvhasználatával megállapítható, hogy általában szignifikáns eltérések nincsenek, kivételt a vallásos iratok magyar nyelvű (a megkérdezettek egyharmada nem olvas vallásos iratot), valamint a szakirodalom többségi nyelvű olvasása képez.

Rádió- illetve tévéműsorok nyelve

Műsorok	Kézdialmás						Többi magyar kisebbség			
	magyar		román		egyéb		magyar		egyéb	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Film	29	96,6	27	90	17	56,6	521	88,5	484	82,3
Szórakoztató m.	28	93,3	24	80	2	6,6	524	89	368	62,5
Sportközvetítés	21	70	19	63,3	4	13,3	406	72	363	64,4
Hírek	25	83,3	29	96,6	1	3,3	521	88,5	423	71,8
Időjárás	23	76,6	28	93	1	3,3	530	89,8	418	70,9
Összesen	126		127		25		2502		2056	

Rádió- és tévéműsorok hallgatottsága/nézettsége:

Tévé- és rádióadók		Kézdialmás		Magyarország		Többi kisebbség	
		N	%	N	%	N	%
MTV 1		5	16,6	99	97,1	402	67,6
MTV 2		15	50	99	97,1	350	57,6
Duna TV		27	90	38	37,6	235	39,5
RTV 1	Többségi TV	25	83,3			367	61,7
PRO TV		21	70				
PRIMA TV		15	50				
ANTENA TV		17	56,6				
Kossuth rádió		5	16,6	67	66,3	423	71,2
Petőfi rádió		6	20	56	56	290	47,6
Siculus magyar nyelvű adása / helyi rádió magyar adása		26	86,6			365	61,3
Siculus román nyelvű adása / többségi rádió		12	40			212	38,9
Összesen		174		123			

– Általában a kézdialmásiak nyelvhasználatára erőteljes nyelvjárásiasság jellemző, a nyelvi bizonytalanságok is nagyok. Különösen formális beszédhelyzetekben gyakoriak a hezitációk, de emellett a normatúlteljesítéssel is egyre inkább számolnunk kell, különösen más vidékről érkezett beszélővel folytatott kommunikációs helyzetekben. Ez utóbbi jelenség oka, hogy a beszélő tapasztalja a nyelvhasználatbeli különbségeket, de felületes a standard norma-ismerete és inaktív kettősnyelvűsége.

– Nincs lényeges eltérés a generációk nyelvhasználata közt: az argónak, a szlengnek, a hobbinyelveknek kisebb a használati arányuk szemben a nyelvjárással. Ennek oka Kiss Jenő szerint az, hogy az anyanyelv elsődleges közege a család, így az ifjúságot olyan intenzív köznyelvi hatás, mint anyaországi társaikat, nem éri (vö. Kiss 2002: 192–194). A diáknyelv az ifjúság nyelvhasználatában visszafogott. A különböző generációk esetében archaikusabb nyelvhasználattal találkozunk, a nyelvi újítások nehezebben honosodnak meg, lassabban jutnak el ide. A beszélők általában pozitívan viszonyulnak a nyelvi hagyományokhoz, elutasítóak az újításokkal szemben. A férfiak nyelvhasználata nyelvjárásiasabb, mint a nőké, ez utóbbiak fogékonyabbak az újszerűségre (a nemek szerinti nyelvhasználatról való részletes adatokat l. T. Károlyi 1994: 94–95).

– A diákok szókincse szegényes. Felmérések szerint a háromszékiek helyesírása erdélyi viszonylatban a legrosszabb.

3.2. Hangtani sajátosságok

– A középzárt *ë* hang teljes értékű fonéma, fennmaradását az államnyelv is segíti, mivel abban csak középzárt *ë*-t ejtenek. E fonémának jelentésmegkülönböztető szerepe van (*repülhettek – repülhettëk, vesz(ik) – vëszik, mëntek – mëntëk* stb).

– Az *ö* fonéma sajátos hangszíne, azaz veláris irányba való elmozdulása, nyíltabb ejtése feltételezhetően (vö. Juhász 2003: 302–307) államnyelvi hatásnak köszönhető (pl. *ökör*).

– Hangszín tekintetében az *e* fonéma nyíltabb realizációja *(ę, ą̈),* valamint az *a* és *á* fonémák zártabb *(ą, ą́)* ejtése gyakori. Így az *a* az *o* irányába mozdul el, míg az *á* az államnyelvi *á* fonémához közelít.

– Érzékelhető a magánhangzóknak és mássalhangzóknak a normától eltérő időtartammal való ejtése bizonyos esetekben. Különösen egytagú szavakban gyakori az *í, ú, ű* rövidülése (pl. *viz, tiz, rug, lud, tüz, füz, buza, hus, tyuk*).

– A mássalhangzókra adott helyzetben épp a nyúlás jellemző (pl. *eggyetem, ellem, heggeszt, cukkorka, jappán, szallag, esső).*

– Hangsúlyos helyzetben rövid magánhangzó is megnyúlhat (pl. *dícsér, pólitika*).

– Előfordul, hogy felcserélődik egy hosszú és egy rövid hang időtartama a szóban (pl. *fóró, vārógép, szöllő).*

3.3. Alaktani sajátosságok

– Többes számú főneveknek mint egyetemes és egyben kontaktusváltozóknak (pl. *fájnak a lábai, égnek a szemei)* megszokottnál gyakoribb a használata. A magyar az egyes szám felé hajlik, illetve a halmozott alany és állítmány egyeztetése alkalmával is gyakoribb az egyes számú alaki egyeztetés (pl. *Pista és Feri diák*). A román nyelv a többes szám felé hajlik, gyakori az értelmi egyeztetés (pl. *Stefan si Francisc sunt elevi*).

Változó	A standard elfogadása			A nemstandard elfogadása		
	Kézdi-almás	Ma-gyaro.	K-m. össz.	Kézdi-almás	Ma-gyaro.	K-m. össz.
K_*banánt/banánokat*	27 90%	94 87,9%	699 83,3%	3 10%	13 12,1%	140 16,7%
K_*önzővé/önzőkké*	11 36,6%	75 70,1%	515 61,4%	19 63,3%	32 29,9%	324 38,6%
K_*függönyt-szőnyeget / függönyöket-szőnyegeket*	17 56,6%	60 56,1%	457 54,7%	13 43,3%	47 43,9%	379 45,3%
K_*tűzoltóvá/tűzoltókká*	11 36,6%	60 56,1%	428 51,2%	19 63,3%	47 43,9%	402 48,4%
K_*lába/lábai*	27 90%	93 94,9%	707 88,2%	3 10%	5 5,1%	95 11,8%
Átlag	62%	68,2%	63%	38%	31,8%	36,9%

(K-m. össz. = Kárpát-medence összesítve)

– A magyarban nem ismeretes a nyelvtani nem kategóriája, vagyis a „nembeli különbségek nyelvünkben nem grammatikalizálódtak” (Lanstyák–Szabómihály 1997: 71). Az élőlények nemét (pl. a foglalkozások neveinek „női formáját”) a nő-utótag hozzáadásával lehet jelölni, de ez csak olyankor szokás, ha az alany nemét külön hangsúlyozni óhajtjuk. Mivel a román nyelvhasználatban a nemek szerinti megoszlás jellemző, hatása van az erdélyi kisebbség nyelvhasználatára. EK változóként megfigyelhető a mesterségnevek használatánál a „feminizálás”, azaz az élőlény nemének megjelölése hangsúlytalan esetben is.

Változó	A standard elfogadása			A nemstandard elfogadása		
	Kézdialmás	Magyaro.	K-m. össz.	Kézdialmás	Magyaro.	K-m. össz.
K_*tanár/tanárnő*	3 10%	61 58,7%	231 28,6%	27 90%	43 41,3%	576 71,4%
K_*igazgató/igazgatónő*	17 56,6%	85 82,5%	578 72,6%	13 43,3%	18 17,5%	218 27,4%
K_*fodrász/fodrásznő*	17 56,6%	94 89,5%	503 62,3%	13 43,3%	11 10,5%	304 37,7%
K_*mester/mesternő*	19 63,3%	91 88,3%	554 76%	11 36,6%	12 11,7%	173 24%
Átlag	46,6%	79,8%	59,5%	53,4%	20,1%	40,5%

– Államnyelvi hatásnak minősíthető néhány szokatlan vonzat, mint kontaktusváltozó (K változók) megléte (pl. *örül valamiért* a *valaminek* helyett, *szimpatizálja őt* a *szimpatizál vele* helyett, *meg vagyok győződve abban, hogy* a *meggyőződtem arról helyett*).

3.4. Szókészleti sajátosságok

a) Szókölcsönzés. Az államnyelvből nagyon sok szó bekerült a nyelvhasználatba, melyek közt találunk transzilvanizmusokat is, pl. *buletin* ’személyi igazolvány’, *karióka* ’filctoll’, *orda* ’édes sajt’, *kitánca* ’nyugta’, *faktura* ’számla’, *deklaráció* ’nyilatkozat’, *árdé* ’paprika’, *gogos* ’paradicsompaprika’, *vineta/ vinete* ’padlizsán’ stb. Ezek a változók csak kontaktushelyzetben alkotnak standard magyar megfelelőjükkel nyelvi változót. Csernicskó (1997: 121–122) a kárpátaljai magyarok kétnyelvűségét elemezve a kétnyelvűség legszembetűnőbb hatásaként a kódváltást és a szókölcsönzést említi. A kézdialmásiak kétnyelvűségére nem jellemző a kódváltás, ritkán van rá eset (pl. szakszöveg alkotása esetén fordul elő), ellenben a szókölcsönzés igen gyakori.

Beszédhelyzetek, melyekhez kölcsönszavak kötődnek:

– hivatalos és politikai élet *(prefektus* kb. ’megyefőnök’, *PRM – NRP, PSD – SzDP);*
– honvédelem (*plutonier* ’őrmester’, *káplár* ’tizedes’, *bibán*’ újonc’);

– iskolai-egyetemi élet (*média* 'átlag', *kurzus* 'előadás/jegyzet' *abszolváló vizsga* 'szakaszzáró vizsga', *parciális* 'kollokvium');
– egészségügy (*perfúzió* 'infúzió ', *reanimáre* 'újjáélesztés');
– sport (*tréning* 'melegítő', *ojnalabda* 'métalabda', *trikó* 'póló/mez');
– munkahelyi érintkezés (*bon* 'ételjegy', *somer* 'munkanélküli', *angazsál* 'alkalmaz/felvesz', *navétázik* 'ingázik, *abonament* 'bérlet');
– pénzügy, közigazgatás (*budzset* 'tőke', *TVA* 'ÁFA', *virál* 'átutal', *kontszám* 'számlaszám').

b) Tükörfordítások/tükörkifejezések gyakran használatosak államnyelvi szószerkezetek szószerinti fordítása következtében, pl. *telefont adtam vkinek (am dat telefon) – telefonáltam helyett; csinálom az ételt (fac mâncarea) – főzök, főzöm az ételt helyett; fizikai személy (persoană fizică) – természetes személy helyett; repülő posta (poştă aeriană / par avion) – légiposta helyett.*

c) Idegen, megfelelő magyar szóval helyettesíthető **szavak** román közvetítéssel kerülnek be a regionális köznyelvbe, pl. *komputer – számítógép; diszpécser – munkairányító.*

d) A beszélő gyakran érzi a használt szó idegen eredetét, emiatt **magyarosítani** próbálva igekötőt kapcsol hozzá, s így az adott szóalakhoz két előtag kapcsolódik (egy magyar, egy román), pl. a *deszkurkálja magát (se descurcă)* – jelentése 'kivágja, feltalálja magát' – *kideszkurkálja* alakban használatos. Ilyen szavak még: *beinvesztál (investál – beruház, befektet), leaterizál (aterizál – leszáll), beinkasszál (inkasszál – bevesz, begyűjt).*

3.5. Mondatszerkesztési sajátosságok

– Bár kevésbé szembetűnő, államnyelvi hatással e téren is számolnunk kell. Gyakori a határozó előrevetése (pl. *kezdve azzal, hogy*; *függetlenül attól; gondolva arra* stb). Szokatlan szórenddel ritkábban találkozni:

Változó	A standard elfogadása			A nemstandard elfogadása		
	Kézdialmás	Magyaro.	K-m. össz.	Kézdialmás	Magyaro.	K-m. össz.
K_*Péterrel való találkozás / találkozás Péterrel*	26 86,6%	77 73,3%	633 75,8%	4 13,3%	28 26,7%	202 24,2%
K_*késni fogok / fogok késni*	25 83,3%	91 85,8%	699 83,4%	5 16,6%	15 14,2%	139 16,6%
K_*épület bejárata / bejárat az épületbe*	27 90%	95 88,8%	729 87%	3 10%	12 11,2%	109 13%
K_*menni készül / készül menni*	27 90%	98 91,6%	670 80,3%	3 10%	9 8,4%	164 19,7%
Átlag	87,5%	86%	81,5%	12,5%	14%	18,5%

– Jellemző az analitikus szerkezetek előnyben részesítése a szintetikus alakokkal szemben:

Változó	A standard elfogadása			A nemstandard elfogadása		
	Kézdi-almás	Ma-gyaro.	K-m. össz.	Kézdi-almás	Ma-gyaro.	K-m. össz.
K_*tagdíj/ tagsági díj*	4 13,3%	75 71,4%	302 36,2%	26 86,6%	30 28,6%	532 63,8%
K_*kimehetek/ ki szabad menjek*	20 66,6%	104 97,2%	805 95,8%	10 33,3%	3 2,8%	35 4,2%
K_*légterét/ légi terét*	24 80%	97 90,7%	592 71,3%	6 20%	10 9,3%	238 28,7%
K_*hegedült/ hegedűn játszott*	20 66,6%	90 84,1%	663 79,3%	10 33,3%	17 15,9%	173 20,7%
K_*ne türelmetlenkedj/ ne légy türelmetlen*	22 73,3%	61 57,5%	450 54,3%	8 26,6%	45 42,5%	379 45,7%
K_*szépítkezik/ szépíti magát*	4 13,3%	84 80%	511 61,8%	26 86,6%	21 20%	316 38,2%
Átlag	52,2%	71,5%	59,8%	47,8%	28,5%	40,2%

3.6. Helyesírás

„...szerb hatásra idegen szavak a normától eltérően jelentkeznek ejtésben vagy írásban – állapítja meg Göncz Lajos – (pl. *hémia* kémia helyett, *akreditál* akkreditál helyett, *deffiniál* definiál helyett, *rentabilis* rentábilis helyett)" (Göncz 1999: 144). Kézdialmáson ilyen a *nájlon* (nejlon), *gem* (dzsem), *korekt* (korrekt), *korupt/korupció* (korrupt/korrupció), *kontrol* (kontroll), *koléga/kollega* (kolléga).

A magyar–román nyelvi interferenciának hasonló következményei vannak a helyesírásban:

– Legerőteljesebb a román helyesírás hatása a központozásban (pl. vesszőhasználatban, idézőjel-használatban). Gyakori az intézménynevek írásakor a tulajdonnévi rész idézőjeles írása (pl. *Scoala Generala „Molnár Józsiás" – „Molnár Józsiás"* Általános Iskola)

– Az államnyelvben néha sajátos elválasztási szabályok érvényesülnek, melyek a magyar helyesírásra is rányomják bélyegüket (pl. az *l, r* az előtte álló mássalhangzóval együtt kerül át az új szótagba, emiatt a magyar szavak elválasztásakor tapasztalni: *tá-bla, kon-krét* helyesírási hibákat).

– Román norma érvényesül az ünnepnapok, tulajdonnevek írásában (intézménynevek, helységnevek és egyéb földrajzi nevek írása, pl. égtájak), aminek oka az, hogy a hivatalos feliratok, intézménynevek vizuális hatása erőteljes.

– A keltezés írását is a román helyesírási norma zavarja (pl. 12. 06. 2006.).

– Az idegen szavak írásában sem a magyar helyesírási normát követik (pl. *pszihológia* a pszichológia helyett, *tehnika és tehnológia* a technika és technológia helyett, *gem* a dzsem helyett)

– A mozaikszavak írásában teljes a következetlenség. Gyakran szerepelnek egyazon újságcikkben, újságszövegben a politikai pártok, nemzetközi intézmények magyar, román sőt angol betűszavas alakjai (pl. *PSD – SzDP; ANL – Országos Lakásügynökség, CNSAS – Volt Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Bizottság*).

Összegzés

– A kézdialmási lakosság nyelvi helyzetére jellemző az egyetemes magyar standardnak mint E változónak és az államnyelv által „fertőzött" nyelvjárásnak mint K (kontaktusváltozónak) az együttélése.

– A nemzeti standard ismerete és használata a lakosság többségénél hiányos és passzív. Aktív használatról csak egy szűk értelmiségi réteg esetén beszélhetünk.

– Mivel formális helyzetekben a többségi nyelv használatos, a magyar standard használata korlátozott.

– Az informális beszédhelyzetek az anyanyelvjárás használatát segítik. Ehhez társul egy sajátos közösségi magatartás, mely nem tulajdonít kellő jelentőséget sem az írás pontosságának, sem a nyelvhasználatnak.

A vizsgált nyelvi változók változatainak használati gyakoriságát összesítve a következő információk birtokába juthatunk:

Nyelvi jelenségek	Kézdialmás		Magyarország		Kárpát-m. össz.	
	S	NS	S	NS	S	NS
Analitikus szerk.	52,2	47,8	71,5	28,5	59,8	40,2
Szórend	87,5	12,5	86	14	81,5	18,5
Többes szám	62	38	68,2	31,8	63,1	36,9
Feminizálás	46,6	53,4	79,8	20,2	59,5	40,5
Átlag	62,1	**37,9**	76,4	23,6	66	**34**

Összevetve a változók használati gyakoriságát a magyarországi és az összkisebbségi nyelvhasználattal kiviláglik, hogy a kézdialmásiak nyelvhasználata szignifikánsan eltér az előbbiektől. Míg az analitikus szerkezetek és a többes szám használatában a kisebbségi nyelvhasználathoz áll közelebb a használati gyakoriság Kézdialmáson, addig a szórend tekintetében a magyarországi standardhoz. A feminizálást illetően a megkérdezettek több mint fele a nemstandardot tartja presztízsértékűnek, így e nyelvi jelenség tekintetében a legszignifikánsabb az eltérés. Tény, hogy kézdialmásiak nyelvhasználatában az EK és K vál-

zók használati gyakoriság-vizsgálata azt jelzi, hogy a standard és nemstandard használati aránya a kisebbségben élő magyarság nyelvhasználatához közelít, de emennél erőteljesebben jelentkezik a nemstandard presztízsértéke.

Ha ehhez társítjuk a nyelvismereti szint felbecsülésével kapcsolatos kérdőíves vizsgálat eredményeit, azt tapasztaljuk, hogy a megkérdezettek 100%-a azt állítja, nagyon jól beszél magyarul, sőt az erdélyi nyelvhasználatot tartja a legszebbnek (nyelvi sztereotípia). Ennek ellentmond az a vélemény, hogy mégis 73% az etnikai keveredés veszélyével számol, és a nyelvi purifikációt, idegenszerűségek kigyomlálását is szükségesnek tartja.

A megkérdezettek 43,3%-ának volt nyelvi nehézsége az anyaországi beszélővel folytatott kommunikáció során. Leginkább olyan szavak, kifejezések okoztak megértésbeli problémát, melyek jelentésbeli vagy tulajdonképpeni tájszavak, vagy transzilvanizmusok. Tény, hogy nem beszélhetünk sem a gyerek, sem a felnőtt beszélő aktív kettősnyelvűségéről Kézdialmáson.

III. A kétnyelvűséghez társuló nyelvi attitűd, avagy melyik az „igazi"magyar nyelv?

1. Kettős kötődésük miatt a kisebbségeknél beszélhetünk bizonyos másságélményről/ másságtudatról, mely szociálpszichológiai és szociolingvisztikai oldalról is megközelíthető. Mivel a nyelvhasználatot befolyásolja a nyelvi attitűd, ennek vizsgálatára is kitértem. Megfigyeléseim során azt tapasztaltam, hogy a vizsgált település lakói jelentős hányadának nyelvi attitűdje logikátlan, inkonzisztens (pl. *nem magyar, hanem székely; nyelvhasználata a legszebb, de megtisztításra szorul; sok a román kölcsönelem, de az anyaországiaknál magyarosabb a beszéde; beismeri, hogy a standard ismerete hiányos, de véleménye az, hogy az anyaországi beszélők formális beszédhelyzetekben tanulhatnának a székelyektől* stb). Ennek okait igyekeztem megtalálni.

2. Mi a következménye, ha az anyaországtól távol, egy peremtelepülésen, a magyar standard hatásoktól viszonylag mentes nyelvközösség nyelvhasználatában lemarad a centrumtól, másrészt állandó kudarcélményben van része az államnyelv elsajátításában is?

A magyar és román nyelv genetikai, strukturális különbözősége lehet az oka, hogy a magyar anyanyelvű beszélőnek nehézségei vannak az államnyelv elsajátításában, használatában. Ehhez hozzájárul, hogy „maga a román oktatási rendszer akadályozza a román nyelv sikeres tanulását" (Péntek 2004: 106). Székelyföldön a családias, informális beszédhelyzetekben ritka a román nyelv használata, nem adekvát módszerek révén történik a nyelvoktatás, magas a követelményszint, a kisebbségi negatívan viszonyul a többségi nyelvhez, de tisztában van kényszerhelyzetével. A standard alkalmazása elsősorban az iskolai oktatáshoz kötődik. Az alternatív tankönyvek egyike sincs tekintettel arra, hogy a kisebbségi gyerek oktatását nem az egynyelvű magyar gyerek oktatási módszerei-

vel, eljárásaival valósíthatjuk meg. Állandó tapasztalata a gyereknek: a nyelvi hibákra, vétségekre való figyelmeztetés, nehézségek a standard használatában, anyanyelvjárása iránti elutasító, negatív és leértékelő magatartás. A kétnyelvű beszélőnek kettős kudarcélményt kell feldolgoznia egyrészt az államnyelv, másrészt az anyanyelv használata terén.

3. A személyiség a kudarc, a sikertelenség feldolgozására különböző elhárító mechanizmusokat alkalmaz, hogy visszaállíthassa a lelki egyensúlyát, feldolgozza a sérelmeket. Anna Freud (1967) az elhárító mechanizmust azokra a tudattalan stratégiákra alkalmazta, melyek segítségével az emberek negatív érzelmeikkel küzdenek. A kétnyelvű ember egyik nyelv elsajátításában, használatában sem képes olyan teljesítményre, mint az adott nyelvek egynyelvű beszélői, de kisebbségi helyzete révén a többség elvárja tőle az államnyelv minél tökéletesebb ismeretét, másrészt önmagával szemben magasra teszi anyanyelvismeretének mércéjét, mivel elsősorban nyelve által fejezi ki nemzeti hovatartozását. Ezért attitűdjének affektív és kognitív összetevői egyaránt sérülhetnek, viselkedésének következetességét, logikáját inkonzisztencia válthatja fel (Atkinson 2001: 423–429). Mivel egyik nyelvet sem birtokolja egynyelvű beszélői szinten, mindkét nyelvtől, nemzettől elhatárolódik, hol teljesen hátat fordít a többségnek, hivatkozva kisebbségi státuszára, hol nemzeti identitásában inog meg, és különbözőségét, másságát ismeri be. Attól függően, hogy melyik nyelv használatában adódnak nehézségei, támaszkodik a másik nyelvi tudására különböző módon kompenzálva sikertelenségét.

4. A többségi nyelv esetén átélt kudarca feldolgozásakor kihangsúlyozza nemzetéhez való tartozását. A standard használatában jelentkező kudarca feldolgozására különféle elhárító mechanizmusokat alkalmazhat: kimondja kettős kultúrához való kötődését; felértékeli nyelvhasználatát; a kompenzáló purizmus lehetőségével él, azaz általános használatú nemzetközi terminológiát is magyarral helyettesít; leértékeli saját nyelvhasználatát, de valamely más kisebbségi régió nyelvhasználatát értékeli túl.

Az általam vizsgált peremtelepülésen olyan méretű nyelvi eredetű kudarcról, mely tagjainak nemzeti identitásában törést okozna, és nemzetétől való elforduláshoz vezetne, nem beszélhetünk, ám tapasztalni az anyaországi standard leértékelését, a kompenzáló purizmus meglétét, a kontaktusváltozat felértékelését és a másság vállalását.

A kézdialmásiak szükségszerűnek tartják a nyelvtisztítást, ám ennek megvalósítását az oktatásra hárítják, nem figyelve a család tudatosabb nyelvhasználatára, a nyelvi attitűdön való változtatás szükségességére, az egyén, a beszélő és a közösség hozzáállására, magatartására. Talán épp ennek a sajátos attitűdnek is köszönhető az anyanyelvjárás megtartó ereje, és az, hogy e közösség a magyar nyelvhasználati peremterületen ellenállóvá vált a nyelvcsere kísértésével szemben.

Irodalom

Atkinson, Rita L.–Atkinson Richard C. 2001: A stressz. A társas viselkedés. In: Atkinson, Rita L.–Atkinson, Richard C.–Smith, Edward E.–Ben, Dary J.–Nolen-Hoeksema, Susan (szerk.), Pszichológia. Osiris Kiadó, Budapest. 423–521.

Balogh Lajos 2003: A nyelvjárási anyaggyűjtés. In: Kiss Jenő (szerk.), Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest. 157–174.

Csernicskó István 1997: A kárpátaljai magyarok kétnyelvűsége. Szivárvány XVIII/2: 117–124.

Göncz Lajos 1999: A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban). Osiris Kiadó–Fórum Könyvkiadó, Budapest–Újvidék.

Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei. In: Kiss Jenő (szerk.), Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest. 262–324.

T. Károlyi Margit 1994: Adalékok a nemek szerinti nyelvhasználat kérdéséhez. In: Annus Gábor–Bárdos Jenő–Lengyel Zsolt (szerk.), Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia 1992. Veszprémi Egyetem, Veszprém. 95–96.

Kiss Jenő 2003: Regionális nyelvhasználat és vizsgálata. In: Kiss Jenő (szerk.), Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest. 175–256.

Kiss Jenő 2002: Társadalom és nyelvhasználat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Kiss Paszkál 2004: Vélemény, véleményformálás: attitűdök szerepe a nevelésben. In: N. Kollár Katalin–Szabó Éva (szerk.), Pszichológia pedagógusoknak. Osiris Kiadó, Budapest. 368–392.

Lanstyák István 1991: Töprengések a szlovákiai magyar kétnyelvűségről. In: Győri-Nagy Sándor–Kelemen Janka (szerk.), Kétnyelvűség a Kárpát-medencében I. Pszicholingva Nyelviskola–Széchenyi Társaság, Budapest. 20–29.

Lanstyák István 1993: Kétnyelvűség és nyelvművelés. Magyar Nyelvőr 117: 475–479.

Lanstyák István–Szabómihály Gizella 1997: Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

Murvai Olga 2006: Viseltes szavak. Hoc est transsylvanicum. Tanulmánygyűjtemény. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

Rancz Teréz 2003: Nyelvjárási sajátosságok Kézdialmáson. In: Rancz Teréz: Gyöngyeiteket ne szórjátok szét. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy. 66–94.

Péntek János 2004: Anyanyelv és oktatás. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

Fordítási kérdések

CSEH MÁRTA (ÚJVIDÉK)

Kultúrák találkozása: a műfordítás

1. A Hungarológiai Kongresszus egyik plenáris előadásában hallhattunk arról, hogy a kisebbségi létben fontos szerepe van a „befogadás”-nak. Az előadó mint a kisebbségi lét kulturális vonatkozásainak egyik fontos tényezőjéről beszélt erről.

Szerencsésnek mondhatom magam, hogy – bár nem vagyok hivatásos műfordító – az a néhány szerb nyelvű szöveg, amely az utóbbi években mint olvasót annyira megkapott, hogy szükségét éreztem lefordítani őket magyarra, megjelenhetett a *Híd* folyóirat különböző számaiban, tehát az egyéni élményen túlmenően lehetővé vált, hogy mások is olvashassák, hogy – ha kedvező fogadtatásban részesül – fordításirodalmunknak a részévé váljon. Milica Mićić Dimovska[1] kortárs szerb írónő néhány novellájáról[2] van szó, s ezúttal azokról a tapasztalataimról szeretnék beszámolni, amelyeket e szövegek fordítása során szereztem.

Mondanivalóm három témakört érint, ezeket a következőképpen nevezem meg: a szövegválasztás motívumai; „szövegellenállás” (nyelvi-nyelvközi mozzanatok); és „közegellenállás” (az életvitelbeli „másságokkal” kapcsolatos fordítástechnikai kérdések).

2. A szövegválasztás motívumai a Dimovska-fordításokat illetően esetemben egyértelműen körülírhatók: olyan szöveg fordításába fogtam bele, amely „megszólított” valamilyen összefüggésben (a tartalma, a stílusa, a nyelvezete okán), s ennek a motiváltságnak legföljebb az állított korlátot, hogy akadt-e a szövegben olyan, részlet, szó, motívum, amellyel – úgy éreztem, nehezen tudnék megbirkózni. Sokáig töprengtem pl., hogy az *U procepu* novellának milyen címet adjak. A szövegében is volt egy szó, amelyet semmilyen szótárban nem találtam meg. (Végül kiderült, hogy sajtóhibáról van szó, de ezt csak a szerzővel való konzultálás után sikerült kideríteni.) A *Psiha za Bogorodicu* a vallásos-misztikus története miatt vonzott és taszított egyidejűleg, hogy végül is az esztétikai ér-

[1] Kortárs szerb írónő. Újvidéken született 1947-ben. A Belgrádi Egyetem Filológiai Karán irodalomtudományból szerzett oklevelet. 1981-ben Szirmai-díjban, 1992-ben Andrić-díjban részesült. Művei: *Priče o ženi* (novellák, 1972), *Poznanici* (rövidpróza, 1980), *Utvare* (regény, 1982), *Odmrzavanje* (novellák, 1991), *Poslednji zanosi* (regény, 1996), *U procepu* (novellák, 1998), *Putopisi* (1999), *Mrena* (regény, 2002), *Zaručnice* (novellák, 2003), *Utočište* (regény, 2005).

[2] Az alábbi szövegekről: *Osmehivanje* (A mosoly), *Zelena nimfa* (A zöld nimfa), *Parta* (A parte), *Izabranik* (A kiválasztott), *U procepu* (Csapdában), *Psiha za Bogorodicu* (A Szűzanya tükre).

tékei nyomjanak a latban annyit, hogy vállaljam az átültetését magyarra. A *Koža* lefordítását azért halogatom, mert van benne egy motívum, amelyet nyelvileg lesz nehéz megoldani. A szerző azon kívánságának sem tettem még eleget, hogy az 1942-es újvidéki razzia egyik túlélőjének az élettörténetével foglalkozó *Odmrzavanje* című elbeszélést lefordítsam, bár fontos szövegnek tartom.

3. A nyelvi-nyelvközi mozzanatokkal kapcsolatos tapasztalataimmal folytatom. „Ahol két kultúra él egymás mellett, ott fájdalom van." (Balázs Géza). Az alkalmi műfordító parafrázisa erre a megállapításra: ahol két *nyelv* él egymás mellett, ott fájdalom van. Hiszen a kultúra – ha irodalmi alkotásról van szó – eredetijében is és fordításában is a nyelvben valósul meg. A különböző nyelvek és a különböző nyelveket beszélő közösségek együtt (és nem pusztán egymás mellett) élése rendszerint zökkenőkkel jár: eltérő szokások, életmód, értékrend színezik – esetenként nehezíthetik – a (végső soron) közös emberi értékeken nyugvó életvitelt, s mindez a nyelv(ek)ben is megmutatkozik. Emellett a magyar nyelv és a szerb egyébként is eléggé különböző módon „működnek".

3.1. A frazémák (többszavas szókészlettani egységek) lefordíthatatlansága klaszszikus és kimaradhatatlan terület, amikor a fordító izzadságos munkájáról van szó. Véleményem szerint – és ezt fordítástechnikai stúdiumaimon tanultam meg még hajdanán, egyetemista koromban, Papp György tanár úrtól – előtérben a gondolatnak kell állnia. Már csak azért is, mert az irodalmi alkotásnak, még ha fordításszöveg is, elsősorban olvasmányosnak illik lennie. Művészi alkotásról lévén szó azonban, amely eredetileg mégiscsak egy másságokkal teli világot fest, a fordító számára mindig nyitott marad a kérdés: mennyi (nyelvben zajló) idegenséget/másságot engedhet meg magának. Esetről esetre más lehet a jó megoldás. *A Szűzanya tükre* című novellából veszek két idézetet (három példát) ennek a „liberális" hozzáállásomnak az illusztrálására.

(1) *šta oni znaju* 'mit tudják ők' – sejtelmük sincs

(1a) *Ali* šta oni*, ti kritičari i pamfletisti* znaju *o slasti slikanja po živom modelu!*

(1b) De ugyan már, kritikusoknak, pamfletíróknak *sejtelmük sincs* arról, micsoda gyönyörűség élő modellt festeni!

(2) *upotrebljavati [reč, izraz] u negativnom smislu* 'negatív értelemben használni [vmely szót, kifejezést]' – elmarasztalólag

(3) *imati nešto protiv [nečega]* 'ellene lenni [valaminek]' – semmi kifogása [nincsen] [valakinek valami ellen]

(2/3a) *Za kritičare, bio sam majstor portreta u duhu akademskog realizma.* Nisam imao ništa protiv *tog izraza iako su ga izvesni kritičari* upotrebljavali u negativnom smislu*, kritičari kojima se gadila reč „narudžba".*

(2/3b) A kritikusaim szerint az arcképeimet az akadémiai realizmus jellemzi, s mestere vagyok ennek az irányzatnak. *Semmi kifogásom* ez ellen a minősítés ellen, habár egyes bírálóim, azok, akiknek szálka a szemében a „megrendelés" szó, sokszor használják *elmarasztalólag*.

3.2. *A zöld nimfa* fordítása közben pedig azon töprengtem sokat, hogy joga van-e a fordítónak megváltoztatni a szöveg legközönségesebb grammatikai jellemzőit. Konkrétan: például az igeidőket. Ebben a novellában ugyanis az idősíkok váltakozásával játszik az írónő. A történet: (happy end nélküli) mese az írógépről, s a gépírókisasszony a novellában, míg írja a főnöke által diktált szöveget, el-elábrándozik, fölidézi az előző esti mulatság történéseit. Mindkét idősík az eredetiben múlt idejű igealakokhoz kötődik. Azt hiszem, nem tévedtem, s nem látja kárát a fordítás „esztétikuma", hogy az irodai történéseket jelenidejűsítettem, a múlt idejű igealakokat pedig az ábrándok síkjában hagytam meg.

3.3. Mi a jó megoldás a tulajdonnevek esetében? Ha létező földrajzi objektumokról, illetve személyekről vagy olyan műalkotásokról, rendezvényekről stb. van szó, amelyek ismertek mindkét nyelvterületen, nyilván nem kérdés a kérdés, hiszen mindkét nyelvnek az eszköztárában megtalálható a „jeltárgyak" megfelelő nyelvi kódja, a fordítónak csak az a dolga, hogy megtalálja őket: *Grgeteg* – Görgeteg, *Almaška crkva* – Almási templom, *Leon i Konstantin* – León és Konsztantínosz, *Akatist* – Akathisztosz (*A Szűzanya tükre* c. elbeszélésben), *Ajfelova kula* – Eiffel-torony, *Kanski festival* – Cannes-i Fesztivál (*A zöld nimfa* c. novellában). Viszont ettől eltérő helyzet is adódhat. *A zöld nimfa* című szövegben fontos szerepet játszik egy neves színésznő (akivel a gépírólány azonosul), s „aki" majdnem meghiúsította, hogy megszülessen a fordítás. Nem sikerült ugyanis kinyomoznom, létező személyt nevez-e meg a *Никол Карусел* betűsor. A további gond ezzel kapcsolatban, hogy ha – mondjuk mégis – fiktív személyről lenne szó, mi a latin betűs írásképe a névnek? A Nicol Carousell névalak mellett döntöttem.

Hogy a személyneveket le kell, le lehet-e fordítani egy műalkotásban, az adott esetben vitás kérdés is lehet, hiszen a szerzői névadás néha beszélő neveken keresztül közvetít esztétikai tartalmakat, írói szándékot. *A Szűzanya tükre* c. elbeszélésben például a történet kulcsszereplőjének *Gospojinka* a keresztneve, szoros összefüggésben azzal, hogy Szűz Máriát a görögkeleti vallásban (a szokásosabb, gyakrabban használatos névalak, a *Bogorodica* mellett) a *Gospojina* névvel is megnevezik. A fordításban ez az összefüggés nem volt figyelmen kívül hagyható, lábjegyzetben utalnom kellett rá.

A katolikus és a pravoszláv vallás közötti különbségeket sem szerettem volna teljesen elsikkadni hagyni. Ezért használtam Gábor arkangyal megnevezésére a *Gábriel* névváltozatot, ezért a *Bogorodicá*-ra nemcsak az *Istenanya*, *Szűzanya* neveket, hanem egy ízben a görögkatolikusok által használatos „tükörfordítást", az *Istenszülő*-t is.

3.4. A fordítás kapcsán legtöbbet talán mégis a közszavakkal kapcsolatos gondokról, tévesztésekről, buktatókról szokás, érdemes beszélni.

A fordításban körülírással is csak jelezni tudtam a szerb szöveg *vršnjakinja* 'valakivel azonos korú nő' szavát:

(4a) *Terao ju je da posećuje rodbinu i svoje* vršnjakinje *iz susedstva.*

(4b) Biztatta, látogassa meg a rokonokat, a szomszédban lakó *barátnőit*…

Az *izraz* 'kifejezés' helyett is jobbnak láttam a *minősítés* szót használni, mert így gördülékenyebb lett a mondat. Vö. (2/3a), (2/3b)!

A *svakako* jelentése(i) (1. 'mindenképpen, minden módon, mindenesetre'; 2. 'föltétlenül, okvetlenül, biztosan, bizonyára'; 3. 'természetesen, persze' stb., lásd: Szerbhorvát–magyar Nagyszótár, 3: 265) nem látszottak alkalmasaknak a kívánt tartalom közvetítésére, ezért a főmondatban egy főnévre bíztam a *svakako* módosítószóval kifejezett jelentéstartalmat:

(5a) Svakako*, konačni izgled lica na slici biva na izvestan način idealizovan...*

(5b) *Tény,* hogy a képeimen az arc valamiképpen idealizálttá válik…

A magyarban–szerbben egyaránt poliszém a *familija/família* jövevényszó. Használati értékük a mindennapi beszédben mégsem egészen fedi egymást: a vajdasági szerbek körében a *familija* szót bizonyos választékosság jellemzi, patinát kap tőle a szöveg, amelyben előfordul, (s furcsa, de csak látszólagos ellentmondásként közvetlenebbé, bizalmasabbá, familiárisabbá is válik egyben).

Jelentéstartalmának is van olyasféle vonatkozása, hogy természetesebben alkalmazható a társadalom magasabb rétegeibe tartozó családok jelölésére, pl. a *Svekrvina smrt* című novellájában Milica Mićić Dimovska is így használja: „*Ta njegova velika ljubav bila je od onih devojaka koje muškarce obrću oko prsta, pred kojima muškarci padaju na kolena, puze pred njima zaboravljajući na svoje dostojanstvo, svoj ponos, zaboravljajući na svoju* familiju" (Zaručnice, 30). „*I htela ju je za snaju i nije. Htela ju je zato što je godilo njenos sujeti da se orodi s* familijom *jednog profesora fakulteta...*" (Zaručnice, 31).

A magyarban a *família* szónak más a stílusértéke: választékossága inkább azzal függ össze, hogy régies, ma már ritkán használt szava a köznyelvnek (*on je iz dobre familije: jó családból való*); ha ma *famíliá*-t emlegetünk mégis, annak van némi ironikus, enyhén gúnyos vonatkozása (*Micsoda família!, Szép kis família!*)[3]. Véleményem szerint „semleges" megfelelőként helyesebb a *család* szóval fordítani, mint pl. *A Szűzanya tükre* c. elbeszélésben:

(6a) *U to vreme sam* familiju *preselio u Beograd...*

(6b) Ez idő tájt költöztettem át a *családomat* Belgrádba…

3.5. Esetenként terminus vagy szakkifejezés is előfordul a szépirodalmi szövegben, a célnyelvi megfelelő fölkutatásához vagy szakszótárak vagy a szakma művelői segíthetik hozzá a fordítót. A *zöld angyal*-ban ilyen az *akrilátok* (akrila-

[3] '(Népesebb v. jelentősebb) család' jelentésben – ahogy az ÉKsz. értelmezi – olvashatunk a *famíliá*-ról Selma Lagerlöf *Helga* c. regényének magyar fordításában, a hősnő, Helga egyik mondatában: „Odahaza úgy örült az apám meg az anyám, hogy ilyen jó famíliánál szolgálok." (Külföldi Regényírók sorozat, Franklin Társulat, é. n.) Itt a népies beszédmódot érzékelteti.

ti) a vegyészet, *A Szűzanya tükré*-ben pl. az *ikonoklaszták*, *képrombolók* (ikonoklasti) a művészettörténet terminusai közül. Ez utóbbit fontosnak tartottam magyar szóval jelölni, hogy az olvasónak ne kelljen lexikonokban keresgélnie a ritka szó után:

(7a) *Da li je trebalo da spalim sve te slike na kojima je Gospojinkin lik? Bogobojažljivo odgovaram molitvom: Oprosti mi, Gospode, za to mešanje slike i slike, odraza i odraza, fantazije i fantazije, jer nije u mojoj moći da ponudim rešenje. Nisu to mogli ni carevi vizantijski,* ikonoklasti*, Leon i Konstantin.*

(7b) El kellett volna égetnem a képeket, amelyeken Goszpojinka alakja megjelenik? Istenfélő ember lévén fohász a válaszom: „Bocsáss meg nekem, Uram, hogy összetévesztettem a képet a képpel, a képzetet a képzettel, a képzeletet a képzelettel, mert nem adatott meg nekem a hatalom, hogy ismerjem a helyes választ. Nem voltak annak birtokában még a *képromboló* bizánci császárok, León és Konsztantinosz sem."

A terminusok esetében a fordítónak körültekintőnek kell lennie akkor is, ha a szöveg nem kíván maradéktalan szakszerűséget. Gondolni kell arra is, hogy gördülékeny legyen, maradjon a szöveg, élvezhető a kifejezésforma, még ha esetleg magyarázatra vagy körülírásra van is szükség a befogadó kultúra szemszögéből nézve.

4. Az életvitelbeli „másságokkal" kapcsolatos fordítástechnikai kérdésekről jelzésképpen csak annyit, hogy leginkább *A Szűzanya tükre* című elbeszélés fordítása során találkoztam ilyenekkel. A római katolikus és a görögkeleti vallás miszticizmusa között nem húzható párhuzam. Bár a fordítás elkészült, egy jó ismerősöm (maga is fordító) jó előre figyelmeztetett, hogy legyek fölkészülve az esetleges elmarasztaló bírálatokra is. Hiszen ahhoz, hogy minden egyes motívum – legyen bár szó egy apró utalásról, sugallt, de esetleg ki sem mondott jelzésről csupán –, amely az eredetiben megjelenik, s amelynek ott fontos funkciója van, ne sikkadjon el semmi, alaposabban kellene ismernem a pravoszláv vallást, liturgiát. A figyelmeztetés elgondolkodtatott, s a szokásosnál is tovább „érleltem" a fordítást.[4]

5. A magam számára egy betűszót „alkottam" figyelmeztetőül, hogy mit kell elvárnom magamtól, ha fordítok, hogy mire kell törekednem, ha jól akarom végezni ezt a munkát. Ez a betűszó a KAP: K (= következetesség), A (= azonosíthatóság), P (= pontosság). A KAP mindhárom problémakört érinti, amelyekről a föntiekben szó esett.

[4] Közben elolvastam a Háború és békét. Egyszer Makai Imre, s egyszer Bonkáló Sándor fordításában. A Tolsztoj-regény olvasása közben fogalmazódott meg bennem a gondolat: ha valaki magyarul olvassa (majd) a Dimovska-szöveget, talán élvezetet talál benne akkor is, ha nem is mindenben tudtam híven követni az eredeti motívumrendszerét.

GEREVICH-KOPTEFF ÉVA (HELSINKI)

Táj és szöveg. Mészöly magyarul és finnül

Mészöly Miklós írásaiban központi szerepe van a tájaknak, a tájleírásoknak. A nagyon pontos leírások sokszor múzeumok tájképeinek mindent feltüntető katalógusleírásaira emlékeztetnek, amelyek a képek azonosítására szolgálnak. Mennyire feleltethető meg a leírás a festménynek, a szöveg hogyan jeleníti meg a vizualitást? Irodalmi szövegek tájleírásai (megfigyelés, emlékképek, fantázia alapján) a valóság vizualitásának adnak verbális formát, és ez a verbalitás hoz létre az olvasóban egy képet, a valóság illúzióját vagy pontosabban egy mentális tájat, melynek különleges kapcsolata van az indító képekkel és élményekkel. A valóságos táj esztétikai tapasztalata, amelyben része van a verbalitásnak is és motívumoknak, archetípusoknak is, és az irodalmi szöveg alapján mentálisan kialakított kép érzékelése között bonyolult viszony létezik, amelyben szerepe van a felismerésnek és az azonosításnak. Mészöly részletező, pontos leírásai a táj identikus újrafelismeréséhez vezethetnek, de mivel Mészöly szövegei metaforikusan működnek, a nyelve metaforikusan teremti meg a valóságot („minden metaforában tud csak jelentkezni, megmutatkozni, megvalósulni" – Thomka 1995: 32), a megértés és a befogadás folyamatában szerepet játszik a vizuális és retorikus kapcsolata, a szöveg képisége és retorikussága (Kelemen 2003: 432–433). A táj irodalmi, esztétikai leírhatóságának, elbeszélhetőségének, az irodalom képiségének specifikus problémájára utalnak a mészölyi szövegek nem irodalminak tűnő, túl pontos leírásai, és e leírások metonimikus és metaforikus alakzatainak összefonódásai. E részletező, alapos leírás a valóság, igazság szenvedélyes (rögeszmés?) újrafelidézésére és megismerésére törekszik, de ehhez szüksége van a mögötti (metafizikus?) világba vivő metaforákra is. Mészöly a Párbeszédben a valóság továbbgondolásáról beszél (Mészöly 1999: 67). Az ábrázolt, teremtett, műv(ész)i világ és az azt szemlélő befogadó állandó nézőpontkeresésre kényszerül (Kelemen 2003: 434–435) a szöveg metaforikus működése révén.

E szempontok alapján vizsgálom meg egy mészölyi írás szövegalkotásában a pontosság poétikai szerepét, a leírt tájak azonosításának és metaforikusságának alakulását, azt, hogyan jelenik meg a reprezentáció retorikai funkcióként, és ez milyen kapcsolatban van külső és belső perspektívák és idősíkok váltakozásaival, a történet összefüggéseinek alakulásával, a nyelv leíró narratívájával. Hogyan fonódik össze a pontos látványteremtés technikája és a nyitottabb műalkotás többértelműsége, van-e ellentmondás köztük?

E célra a Magasiskola néhány részletét jelöltem ki (I. melléklet), hiszen finn fordítását is megnézem, ezért csak a lefordított írások közül választhatok. Mivel csak a Magasiskola, a Saulus, Az atléta halála és az Árnyék című novella van le-

fordítva finnre, úgy döntöttem, hogy a Magasiskolából veszem a példákat. A fordítások elemzésénél egyik szempontom az, hogy a finnek számára a valóságban is idegen táj hogyan jelenik meg nyelvileg. Ad-e a finn nyelv lehetőséget arra, hogy a finn kultúrában nem létező vagy másképp létező dolgok leírhatók legyenek-e és a metaforikus, retorikus jelentések alakulása követhető-e.

Mészöly pontos leírásaiban nagy szerepet játszanak a lírai beszédmódra jellemző trópusok, nyelvi képek és ezeknek narratív funkciójuk is van. A látványt hangulatilag-tartalmilag jelenítik meg és „funkciójuk a személyek, elsősorban az elbeszélő közérzetének a megjelenítése" (Thomka 1995: 33) A táj hangulatát megmutató lírai alakzatok, nyelvi képek révén kerül a realista-metonimikus leírás metaforikus síkra, egyben egy másik, realista, konkrét világba, de ez csak a metaforák utalásaiban és asszociációiban létező homályos világ. Ez lenne a parabola világa? Ezt is a dolgok megfelelő elbeszélését megtörő reflexív, metafiktív megszakításokként lehet értelmezni? A metaforák erősítik a teremtettséget, a látvány mögötti rejtett, titkos értelmeket, amelyeket egymásra csúsztat az emlékezés folyamata. A látvány, a vizuális leírás mellett a mozgás, erős hang, szag és tapintás leírások teszik érzékletesen teljessé Mészöly világát. A nyelv retorikussága a különböző érzékek közti átjárást, metaforikus mozgást teremt.

Az elemzésben felbontottam a kiválasztott szövegrészt szemantikai, grammatikai egységekre, íly módon versszerű szöveg született, amit megerősített az elemzésben megjelenő lírai alakzatok képhálózata.

A Magasiskola tradicionális tájképleírással kezd, a puszta szép, realista tájképével, de már az első mondat hasonlata a fölvillanó és kialvó napsugarakról, mint morzejelekről, elárulja, hogy ez az ismertnek, érthetőnek és egyértelműnek gondolt táj rejtélyes, mert rejtjeleket, morzejeleket ad, amiket meg kell fejteni, de a szél, mint az emlékezés képe, összekavarja ezeket is. A morze-hasonlat, amely nemcsak a tájról, hanem a szövegről is szól, visz át a szöveg metaforikus szintjére, amely az olvasás alatt konnotációkkal és asszociációkkal erősödik.

A következő metafora már a totálból indított tájhoz való közelítéskor született: a gátak tetején nővő csenevész tamariszkuszok fürtös virágai piroslanak vércseppként. Új, meglepő információ, bár a gát oldalának gépek általi megerőszakolásához kapcsolható asszociáció, de új, súlyos motívum, mely hordozza az egész elbeszélés alaptémáját: a véráldozatot, a kínzást, az ölést és a halált, Mészöly legerőteljesebb motívumait, az állat és az ember, a zsákmány és a vadász, a megkínzott és a kínzó összekapcsolását. (Tolcsvai 1999: 157) A nyelvi képek által a realista-metonimikus hagyományos és a metaforikus szintek között állandó villódzás van (Thomka 1995: 94). A cím metaforikus, sokjelentésű, konkrétan az indító magas perspektívához kapcsolódik, majd metaforikus és ironikus lesz.

A pusztán végigdübörgő, vágtató ménes körözése és a magányosan keringő sas a hagyományos, petőfis szabadságkép része. Ezt a képet nyitja ki, keveri meg a pontos, túlrészletező leírás, amelynek metaforái az átlagolvasó számára érthe-

tetlen részeket tartalmaznak, pl. a feltornyosuló monyasok (csődörök): itt nemcsak a főnév okoz problémát, hanem a melléknévi igenévi jelző is, mert ez csak úgy lesz érthető, ha a magasból való látást hirtelen, váratlanul alulnézet váltja fel és fölveti a kérdést, hogy ki is beszél és hol van a beszélő. Kelemen szerint a metafora nem csak a képi és nyelvi átvitelek eszközeként funkcionál, hanem a különböző idősíkok és perspektívák közötti közvetítőként is működik (Kelemen 2003: 447). A metaforában történik meg majdnem észrevehetetlenül a perspektívaváltás, a külső perspektíva belsővé változik, és a belső és külső perspektívák összefonódnak. A napba bámuló herélt meghökkentő képe metaforikus asszociációkat hozhat magával. A magányos sas képének, leírásának romantikus konnotációját a hasonlat változtatja meg: a két karikás, mozdulatlan, üveggyöngy szem és a furcsa, nem mozduló repülés kitömött madár képét asszociálja: halott madár, halott szabadság? A vérmetafora után a jajgató bíbic sikoltozó tamtamolása a későbbi realisztikus, konkrét és metaforikus veszélyt is előrevetíti.

A veszélyjelzés után a konkrét ketrecek leírása következik hangokkal és szagokkal, a börtön és a különböző rabok egzakt felsorolásával, a bezártság különböző modelljeivel. A tanyaház is mint a börtön, amire a börtönhasonlat helyett ellentéte, a szél határozója utal: szabadon. Petőfi és Arany tanyaházainak idillje megváltozott. A természeti jelenségek, a táj kezdeti leírásai a népdalok hagyományos poétikai megoldásaira emlékeztetnek. Tehát hagyományos képeket felmutatva nyitja ki a szöveg az új metaforákkal is értelmezett, értelmezhető táj jelentéseit. Ebben a tájképben két új Mészöly-motívum jelenik meg: az árnyék és a vonatfüst vagy pontosabban ezeknek a hiánya. E két motívum intertextualitásai a Mészöly-szövegekben a konkrét tájleírás jelentőségteljességét, metaforikusságát fokozzák. A bevezetőben a halastavak nem látható hala a pikkelyes melléknév metaforájában rejtőzik: a tavak vize pikkelyes. Majd később az ismétlésekkel a zsákmány és az áldozat metaforikus, biblikus szerepe erősödik.

A kurzívval szedett harmadik személyű bevezető végig jelen időben írt és mintegy mitikus jelenné teszi a bemutató leírást és utolsó mondatai összefuttatják a két szintet azzal, hogy elhagyja a helyhez és időhöz kötött konkrétumokat, ezáltal is általánossá tesz. Azonkívül szóhasználata hirtelen eltér az eddigitől, a sólyomtelephez illőtől: a komor és méltóságteljes, liget, fegyelmezett szilajság egész más stílushatásúak (Berzsenyiesek).

A harmadik részletben, a bevezető után kezdődő egyes szám első személyű riportszerű beszámolás múlt idővel indít, hogy aztán időnként jelenbe csapjon, mint néhány oldallal később, ahol az egyes szám első személyt általános alany (harmadik vagy második személyű) váltja fel: meg kell szokni, nyargalhatsz, ülhetnél, látnál, vallani fogsz. Tehát az idősíkváltás perspektívaváltással párosul és megelőzi, bevezeti a folytatás kulminációját, amikor a konkrét beszámoló általános szintre lép, és a fényketrecben a cella és a vallatás metaforikusnak tűnő, de új realista valóságába juttat. A táj és a látvány hangulatát a nyelvi képek retori-

kája jeleníti meg, e képek egy másik, ahhoz hasonlító, motívumaiban annak megfelelő valóságot alkotnak.

Az itt tárgyalandó szövegrész poétikailag az ellentétekre, ismétlésekre és szinonimákra épül, a párhuzamosság ősi, retorikus eszközeire: Fény – árnyék, iszap – vér, ketrec, cella – puszta, szabadság, a ménes dübörgése - a ketrecek hangtalansága, néma, csend, hangtalan – dübörgés, nyerítés, kiáltás, vijjogás, bezár – kinyit, a pusztai égbolt fényketreccé, börtönné, cellává alakul. A fegyelmezett szilajság és a fényketrec oximoronok. Jancsó Szegénylegények c. filmjének világa ez. Nem véletlen, hogy a fordító is észrevette és megjegyezte a fordításantológia előszavában, hiszen a filmet a novella megjelenésének idején vetítették Finnországban (Launonen 1973: 11)

A fordítás mindig változással, változtatással jár, a változás a fordítás egyik ontológiai jellemzője (pl. Benjamin 1989: 16, Chesterman 1997: 2, Kosztolányi 190), amit a fordítás egyik leggyakrabban idézett romantikus metaforája, a szép hűtlenek, próbál eltakarni, etikai és esztétikai szintre vinni. A fordítás és az eredeti közti viszony bonyolult hálózatrendszerekre épül, amelyeknek tematikus egységei motívumok köré épülnek és e motívumokon belül játszanak szerepet a metaforák is mint az alaphangulat vagy alapmotívum ismétlései, szinonimái és ellentétei.

A finn fordítás Korkeakoulu címmel novellaantológiában jelent meg 1973-ban, fordítója Hannu Launonen, a legnevesebb finn fordító. Mennyiben látunk más tájat a finn bevezetőben? Mennyiben változott meg a finn szöveg? (II. és III. melléklet).

A legalapvetőbb változás az igeidő megváltozása, a jelen időből múlt idő lett, így már ezzel csökken az általános, metaforikus szint. A hajnalból reggel lett, a köd pedig határozatlanabb formájú igéje révén (reszketett). A farm szó sem rendelkezik a telep különlegesebb rendeltetésére vonatkozó jelentéssel. A napsugarak igéje (villantak) veszi át a határozói igenévek (fölvillanva és kialudva) jelentését. A morzejel hasonlat leegyszerűsödött, ahogy az egész kép, de továbbra is az a táj a ködöt összekavaró széllel.

A második képben érdekes változás történt, először úgy gondoltam, azért, mert a fordító számára ismeretlen jelenségről van szó, és így a pusztán végig görgő dübörgést égzengésnek értelmezi, tehát teljesen új jelenséget csatol a szövegbe, igaz, ez a jelenség metaforikusan is értelmezhető. De ha visszagondolunk a feltornyosuló jelző problémájára, akkor azt is mondhatjuk, hogy az eredeti szövegben ez a jelző magába zárja a tornyosuló viharfelhők asszociációjának lehetőségét. Így a fordító egy új értelmezést talált. A lovak vágtatása és galoppozása egyszerűsödött, hiányzik a perspektívaváltás. A harmadik képnél meglepő félreértés történt, a sas sólyommá változott és mozgása kevésbé mozdulatlan. Csűdjéből karom lett, talán a fordító nem akart egy túl szakszerű kifejezést hasz-

nálni. A halastavak metaforikus képe, a rejtett halmotívum eltűnt, a langyos iszapból puha agyag, a sásfűből nád, a tógátból csatorna lett. Nem teljesen világos ez a táj, a hernyótalpak futószalagcsíkjainak képe éppen az ellenkezőjébe váltott, valószínűleg nem értette a fordító. Finnül is zavaró a mondat, furcsa a táj. A bevezetés végének általános szintjét a sólyom szó használata teszi konkrétabbá.

A pontos szöveg kevésbé pontos a fordításban, és minél különlegesebb szavakat (monyasok, csűd, gomolygás, hajnal) vagy különleges metaforákat (meglódult, dübörgés görög, feltornyosuló, pikkelyes, hernyótalpak futószalagcsíkja, tamtamozás) használ az eredeti, annál inkább megy a fordítás általános szintre és egyszerűsödik a kép, csökken a feszültség, a többértelműség.

Az utolsó kiválasztott rész általános megoldásait a fordító konkretizálta, az első mondatban a birtokos személyrag használatával, majd múlt idejű egyes szám első személyű igével: meg kellett szoknom, kilométereket lovagolhattam, nem érkeztem meg sehová. Egy kivétellel: a pusztai égbolt bezár (engem?) képének személyessége, (e miatt is kiemelt pont) személytelen lett a fordításban: az ég a pusztát zárta magába. A cella és vallatás konkrét. Az eredetiben a vallatás asszociációja lassan erősödik és csúcspontját az utolsó mondat jövő idejében éri el: vallani fogsz. Ennek a fordítása elgondolkoztató félreértésre utal: ezzel kellett megelégedni.

A félreértések a legérdekesebbek, miből adódnak, szándékos változtatásról van-e szó. A nádat eltűntető traktornyom félreértés lehet, a sas sólyommá változtatása valószínűleg rövidzárlat, de a cella képsor vége annak a gyanúját kelti, hogy az erősen finlandizált Finnországban a fordító nem akarta vagy nem merte megérteni vagy fokozni a börtöncella valóságát, hiszen 1973-ban jelent meg a kötet a fiatal fordító első köteteként. A finn kiadók szerkesztik a fordításokat, de az eredetivel nem szokás összehasonlítani, lehet, hogy csak anyagi okok miatt és a kisebb nyelvek esetében. A fordító kompetenciáján múlik, igénybe vesz-e segítséget és milyen szinten. Hannu Launonen később állandó partnerének választotta fordításaihoz Jávorszky Bélát, akinek itt megköszöni a pontosan nem kifejtett segítségét.

Thomas Beebee amerikai kutató szerint, ahogy a fordítások is az interpretációhoz tartoznak, úgy a fordításokban előforduló félreértések is a megismerési folyamat részei (Beebee 1990: 194). Mészöly egyik interjújában a valóság körülírásáról, körüljárásáról beszél: „körbejárom szerényen, iszonyatos alázatossággal, és különböző ablakokon, réseken megpróbálok rálátni.... és a művön keresztül ezek az ablak- meg résváltogatások új nézőszöget, új rálátást kínálnak a valóságra" (Mészöly 1999: 70). A fordításnak is ilyen lehet a kapcsolata az eredetivel, a különböző fordítások új nézőpontokat, rálátásokat kínálnak az eredetire. A fordításokat is gyakran javítják fordítóik, jobbá, tökéletesebbé akarják tenni, de melyik kor, nemzet, kultúra irodalmának, kiadóinak normái a legigazabbak és meddig javítunk?

Irodalom

Beebee, Thomas O. 1990: Clarissa on the Continent: Translation and Seduction. University Park, The Pennsylvania State University Press.

Benjamin, Walter 1989: An introducton to the translation of Baudelaire „Tableaux Parisiens". Task of the Translator. English Trans. Harry Zohn. In: Readings in Translation Theory. Ed. Andrew Chesterman. Finnlectura, Loimaa. 13–24.

Chesterman, Andrew 1997: Memes of Translation: the spread of ideas in translation theory. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.

Kelemen Pál 2003: Kép és szöveg Mészöly Miklós Megbocsátás című elbeszélésében. In: Józan Ildikó–Kulcsár Szabó Ernő–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.), Az elbeszélés módozatai. Narratíva és identitás. Osiris, Budapest. 431–454.

Kosztolányi Dezső: Ábécé a fordításról és ferdítésről. In: Kosztolányi Ábécé. Nyugat, Budapest (évszám nélkül). 184–190.

Launonen, Hannu 1973: Ei ainoastaan runoudesta. In: Maailma uuteena. Valikoima unkarilaisia novelleja 1929–1970. Válogatta és fordította Hannu Launonen. WSOY, Porvoo. 7–13.

Mészöly Miklós 1999: Párbeszédkísérlet. Kalligram, Pozsony.

Thomka Beáta 1995: Mészöly Miklós. Pozsony, Kalligram.

Tolcsvai Nagy Gábor 1999: Állat, ember, szolidaritás. Mészöly Miklós állatmotívumairól. In: Nem találunk szavakat: nyelvértelmezések a mai magyar prózában. Kalligram, Pozsony. 149–159.

*

I. melléklet

MAGASISKOLA

Hajnali köd úszik a telep fölött,
a gomolygáson rézsútos sugarak törnek át,
fölvillanva és kialudva,
mint a meglódult morzejelek.
Aztán a szél mindent összekavar.

Messziről halk dübörgés görög végig a pusztán,
a ménes most vágtat az itatókhoz.
A feltornyosuló monyasok körözve vágnak a kancák elé,
majd hátulról kerítik őket csattogó nyerítéssel,
a heréltek könnyű galoppban ringanak mögöttük,
az egyik megáll, és belebámul a napba.

A halastavak felett magányos sas kering,
szeme, mint két karikás üveggyöngy, mozdulatlan,
csűdje sárgán világít,
hosszú szárnyhegyei élesen hátravetülnek.
Nem süllyed, nem emelkedik, tartja a magasságot,
mintha kimért, síkos pályán siklana körbe,
aztán alig észrevehető billentéssel irányt változtat,
nyílegyenesen úszik tovább.

A tavak vize pikkelyes,
langyos iszapszag áraszt el mindent.
A tógátak oldalán kőkemény halmazok,
az exkavátorok munkáját még nem gyalulta simára a szél,
a hernyótalpak futószalagcsíkját most kezdi benőni a sásfű,
a gátak tetején csenevész tamariszkuszok,
vércseppként piroslanak rajtuk a fürtös virágok.

A röptetőrét fölött jajgató bibic suhan el,
sikoltozó tamtamozása mindig veszedelmet jelez,
de most ok nélkül óvatos -
csak két ridegen tartott lipicai üget a gátak mentén,
zabra éhesek, nem madárra.

A ketrecekben hangtalanul folyik az élet,
A tógát kiszélesedő öblében dróthálós folyosó vezet a vízig,
.
.
A szél szabadon jár a tanyaház körül,
ami fa volt a közelben, kivágták, hogy zavartalan legyen a kilátás.
Nincs árnyék sehol.
A vonatfüst éppen szétfoszlik, mire ideér.
.
.
A rend azt kívánja, hogy a ligetben komor, méltóságteljes csend
uralkodjék, a várakozás csendje,
és a fegyelmezett szilajság csak a hívó kiáltásra hallassa utánozhatatlan
vijjogását.
.
.
Furcsán összemosódnak az első napok benyomásai.
meg kell szokni az állandó szelet, az árnyéktalanságot,
ha akarsz, kilométereket nyargalhatsz lóháton,
mégsem érzed úgy, hogy megérkeztél valahová,
a pusztai égbolt bezár, mint egy fényketrec,
mintha billiówattos lámpa tızne a szemedbe folyton,
folyton a nyomodban van, mindenütt megtalál,

ennyi erővel cellában is ülhetnél, rács mögött,
ott egy százas körte ugyanezt megteszi,
ha legalább látnál valakit a közelben,
aki hozzád csatlakozik, megszólít,
akkor eltökélhetnéd, hogy néma maradsz -
de sehol senki, sehol egy ember.
Vallani fogsz.

II. melléklet (a finn fordítás magyar nyersfordítása)

FŐISKOLA

Reggeli köd reszketett a farm fölött,
ferde napsugarak villantak a ködgomolyokon át,
mint morzejelek.
Aztán a szél összekavart mindent.
Égzengés (zivatar) dörgött messze a pusztán:
ménes az itatók felé.
A csődörök ugrándoztak vadul a kancák előtt,
majd nyerítve mögéjük vágtak.
utolsóként galoppoztak a heréltek, szelíden.
egyikük meg is állt és fejét fordította a nap felé.
Magányos sólyom körözött a halastavak fölött.
Szemei olyanok voltak mint két sárga gyöngy,
karmai élénk sárgán villantak,
és a szárnyak csapáskor élesen kanyarodtak.
Nem emelkedett, nem is süllyedt, hanem egész idő alatt egy szinten volt
úgy, mintha kimért pályán siklott volna,
aztán irány változtatott könnyı szárnycsapással
s tovább repült egyenesen mint a nyíl.
A tavacskák vize elfogyóban volt,
és belőlük áradt mindenfelé a puha agyag szaga.
A csatornák oldala kőkemény földtöltéssel lett borítva:
az exkavátorok munkája, amit a szél még nem dolgozott el,
a traktorok nyomai, amelyek kezdték lassanként legyőzni a nádat.
Az oldalakon csenevész tamariszkuszbokrok nőttek,
virágaik úgy izzottak mint a vércseppek.
Siránkozó bibic szállt a gyakorlótér fölött.
Doboló hangja általában veszélyt jelent,
de most ez a jel alaptalan volt.
Két lipicai-ló, melyek a csatorna mentén legeltek,
zabot és nem madarat kívántak.
A ketrecek lakói csendben töltötték idejük.
Dróthálóból készült folyosó vitt az öbölbe, az árok közepébe:
.
.

A szél szabadon fújt az épületek közt.
A környék minden fáját kivágták, hogy a láthatóságot javítsák.
Nem találtál árnyékot sehol.
A vonat füstje is semmivé foszlott, mielőtt odaért.
.
.
A rendelkezésekben az áll, hogy a ligetben komor és méltóságteljes csend uralkodjék: fegyelmezett erőszak, várakozó csend, amelyet szükség esetén csak a sólymok utánozhatatlan vijjogása törhet meg.
.
.
Az első napok benyomásai furcsán vannak összekavarodva bennem (a gondolataimban):
meg kellett szoknom az állandó szelet és az árnyék hiányát:
kilométereket lovagolhattam,
és mégis úgy éreztem, hogy nem érkeztem meg sehová:
az ég a pusztát magába zárta, mint egy mérhetetlen fényketrecbe:
és úgy követett mindenüvé elkápráztatva
mint egy billiówattos égő
(szűk cellában, rácsok mögött
egy százwattos lámpa ugyanazt az érzést keltené):
ha legalább valakit láttam volna a közelben,
aki hozzám csatlakozott volna,
akkor úgy döntöttem volna, hogy hallgatok,
de egy (árva) lélek sem látható.
Ezzel kellett megelégedni.

III. melléklet

KORKEAKOULU

Aamusumu väreili maatilan yllä;
viistot auringonsäteet välähtelivät sumukiemuroiden lävitse
kuin moersemerkit.
Sitten tuuli sekoitti kaiken.
Ukkonen jyrisi kaukana tasangolla:
hevoslauma matkalla kohti juottopaikka.
Oriit kirmailivat vauhkoina tammojen edessä,
sitten ne hirnuen ryntäsivät niiden taakse.
Viimeisinä nelistivät ruunat, säyseästi;
muuan niistä pysähtyi ja käänsi päänsä kohti aurinkoa.
Yksinäinen haukka kaarteli kalalammikoiden yllä.
Sen silmät olivat kuin kaksi keltaista helmeä,
kynnet välähtelivät kirkkaan keltaisina,
ja siivet tekivät iskiessään terävän kulman.
Se ei noussut eikä laskeutunut vaan pysytteli koko ajan samalla tasolla,
niin kuin olisi luistellut määrämittaista rataa;

sitten se muutti suuntaa kevein siiveniskuin
ja lähti lentämään suoraan kuin nuoli.
Lammikkoiden vesi oli vähissä,
ja niistä levisi kaikkialle pehmeän saven hajua.
Ojien pientareet oli päällystetty kivikovalla maavallilla:
kaivukoneiden työtä, jota tuuli ei vielä ollut ehtinyt viimeistellä;
traktorien jälkiä, jotka alkoivat vähä vähältä päästä voitolle kaislasta.
Pientareilla kasvoi höytyväisiä tamariskipensaita;
niiden kukat hehkuivat kuin veripisarat.
Vaikeroiva rantakurmitsa liiteli harjoituskenttien yllä.
Se rummuttava kutsu merkitsee yleensä vaaraa,
mutta nyt tuo merkki oli perusteeton.
Kaksi lippitza-hevosta, jotka laidunsivat ojan varressa,
himoitsivat kauraa eivätkä lintuja.

Häkkien asujaimet viettivät hiljaiseloa.
Metalliverkosta tehty käytävä vei lahdelmaan, keskelle ojaa;
.
.
Tuuli puhalteli vapaasti rakennusten välissä.
Kaikki lähistön puut oli näkyvyyden parantamiseksi kaadettu.
Mistään ei löytynyt varjoa.
Junan savukin hajosi olemattomiin, ennen kuin ehti sinne asti.
.
.
Säännöissä sanotaan että lehdossa tulee vallita synkkä ja arvokas hiljaisuus:
kurinalainen väkivalta, odottava hiljaisuus,
jonka voi tarpeen tullen rikkoa vain haukkojen jäljittelemätön kirkuna.
.
.
Ensimmäisten päivien vaikutelmat ovat kummallisesti sekaisin mielessäni;
minun piti totutella alituiseen tuuleen ja varjon puuttumiseen;
saatoin ratsasta kilometrikaupalla,
ja silti minusta tuntui etten ollut saapunut mihinkään;
taivas sulki tasangon sisäänsä kuin suunnattomaan valohäkkiin;
se seurasi häikäisevänä kaikkialle
kuin biljoonan watin hehkulamppu
(ahtaassa sellissä, kaltareiden takana,
saattaisi sadan watin lamppu tuntua samanlaiselta);
jos vain olisin nähnyt lähistöllä jonkun,
joka olisi liittynyt seuraan,
silloin olisin voinut päättää, että pysyn vaiti -
mutta näköpiirissä ei ristin sielua.
Siihen oli tyytyminen.

KATONA EDIT (ÚJVIDÉK)

Irodalompolitika és értékközvetítés
(*Szubjektív gondolatok a második világháború utáni időszak délvidéki fordításirodalmáról)*

Egy másik kultúrával találkozva mindig érdeklődéssel vizsgáljuk, mi az, ami megragadja az idegen ajkú olvasókat, mit fogad be a világ irodalmunkból. Mi az, ami beépül az illető kultúrába, mi válik népszerűvé? A másik viszonyítási alapnak az kínálkozik, mit fordítunk le mi más népek, a mi esetünkben a velünk egy közösségben élő népek irodalmából, hogyan gazdagítja ez látókörünket, illetve az oktatáspolitika révén hogyan szorítja ki esetenként az anyanyelvű szépirodalmat.

Munkám írásakor az volt a legfőbb indítékom, hogy megkeressem a szerb (horvát) és magyar irodalom találkozásának jellegzetes, fénylő vagy csak pislákoló pillanatait. Nem volt célom tételes bibliográfia készítése, csak közös gondolkodásra ingerelni, részben megélt emlékeim alapján, részben az összevető vizsgálatok során elém kerülő alkotások felemlegetése kapcsán felidézni egy korszak eredményeit és ellentmondásait.

Hogy mit olvasunk, mit olvashatunk, miből töltekezünk, azt alapvetően meghatározza az irodalompolitika, fordításpolitika. Az kerül a befogadó elé, amit kinyomtatnak, amit megvehetünk a boltban, amire kötelez az iskola. A második világháború utáni időszak sajátos viszonyokat teremtett a szocialista világ könyvkiadásában. Anélkül, hogy ennek mélyebb elemzésébe fognánk, nyilvánvaló, hogy témánkra nézve ez meghatározó jellegű több szempontból is.

Mivel a határon túli (délvidéki) magyarság szemszögéből vizsgáljuk az adott időszakot, természetesen nem lényegtelen, hogy Magyarország és Jugoszlávia között feszült viszony alakult ki. Számos kérdés merül itt fel: Mi az, amit az anyaországban egyáltalán kiadtak, mi az, ami hozzánk átkerült, mi az, amit az itteni fordítók olvashattak, továbbá, milyen fordítás kiadására volt itthon igény és esély.

A másik viszonylat, mit olvasunk/olvastunk mi a többségi nemzet irodalmából nemzetiségként, szintén erősen politikai meghatározottságú volt a háború után. Mindenesetre sokkal többet, mint az anyaországiak.

A fordítás az ötvenes években vett lendületet. Az idők szellemében irányított és erősen ideológiai meghatározottságú volt. Ha a korabeli időszakra vonatkozó bibliográfiákat olvassuk, elénk tárul gyermekkorunk iskolai irodalma. Egyszerre megvilágosodik, miért is nem tud szabadulni az ember a gondolattól, hogy ezzel a témával foglalkozni kell, hogy hiába tartozik ez a múlt világába, nagyon is érdekel, befolyásol bennünket, hogy ebből vagyunk, illetve ezzé akartak formálni

bennünket. Ahogy számba veszem az adatokat, látom, amint ajándékba kapom egyik-másik könyvet az iskolában, ahogy ott sorakoznak a múltbeli polcokon: a *Történetek Tito életéből, a népfelszabadító háborúból, Nikola Bursać kalandjai, A nagy háború kis hősei* stb. Ezeknek a kiadványoknak a nyomtatása, alkotása nem szünetelt. Még a hetvenes évek végén is reneszánszát élte. Ehhez mérten hogyne jelentett volna vérlázító szentségtörést a Symposion-nemzedék szabad szelleme.

Ahogy cédulázom az adatokat, megjelennek a mesék, és az ifjúsági irodalom. Voltak itt kedvenc hőseim, akikre szívesen emlékszem. Koko történetei Ivan Kušantól ma is kísérnek.

Az ideológiai töltésű szövegek túltengése egyértelmű és természetes volt. Ezek fordíttatása a korabeli irodalompolitikának valósággal szívügye volt. Pinki és Nikola Bursać példaképként lebegtek előttünk, a pionírtörténeteknek se vége, se hossza nem volt: könyvben, képregényben, filmen stb. Nem véletlen. Egy új mitológiát kellett teremteni, új hősökkel, fogalmakkal, rítusokkal. Mindezt a beavatási szertartás jegyében. (Így lettünk pionírok, pionírvezetők, noha magunk sem voltunk tisztában vele, mit is jelent az.)

A testvériség-egység jegyében megismertük egymás népköltészetét, noha ez elég egyoldalú volt, mert magyarról történő mesefordításokról kevésbé beszélhetünk. Persze az egyoldalúság nem helyes kifejezés itt, hiszen Jugoszlávia szinte minden népének és nemzetiségének irodalmát felölelte a kínálat. Elég csak visszaemlékezni a tankönyveimre, a tankönyveinkre olvasókönyveinkre. Ez a vonal olyan erős volt az utolsó időkig, hogy nem egy középiskolás tanítványom akadt, akinek a népballadákról szólva, általános iskolai élményeiből elsősorban vagy kizárólag a szláv népballadák címe tolult az ajkára, stilisztikából pedig csak a szláv antitézis jutott eszébe. A fordításirodalom a későbbiekben kiterjedt a műköltészetre is. Feledhetetlen, hogy biflázták még a gyerekeim is a nem mindig pergő fordításverseket.

Aztán arra is emlékszem, hogy szenvedtem a középiskolában a szerb(horvát) házi olvasmányokkal, majd miképp kezdtem élvezni némely versek ritmusát, Ivo Andrić történeteit, Krleža drámáinak szentenciáit, vagy később Danilo Kiš szellemes írásait. Egyetemi éveim során pedig már az is érdekelni kezdett, hogyan lehet valamit fordításban megközelítőleg egyenértékűen visszaadni. Összefoglalásként Esterházynak az NDK-s lányokról írt esszéjének (Egy közép-európai férfi keservei) a konklúziója jut eszembe: egy történelmi szükséghelyzetnek a hozadékaiból is részesültem. Papp György a fordításokra vonatkozóan ingyen lakomákról (Híd, 2003. július–augusztus, 816. o.) beszél, amikor idegen kultúrák asztalánál lakmározunk. S természetesen az egyetemes magyar irodalom is részesült ebből a lakomából. Több évtizeden keresztül főként a vajdasági fordításokból ismerhette meg a délszláv irodalmat.

Hatalom és kultúra

A hatalom a második világháború után a kultúra ellenőrzésére, szabályozására, egyenkultúra létrehozására törekedett. A határon túli magyar fordítók előtt 45 után ott állt a nagy feladat, a magyar nyelv számára még szinte érintetlen szerb irodalom fordítása. Ez akkor tájt nem is ment olyan könnyen, hisz nem voltak még kiérlelt fordítók, a délszláv irodalom jeles ismerőiről sem beszélhetünk. A megfelelő ideológiai töltésű szövegek fordíttatása és megjelentetése körül a folyóirat-szerkesztők, irodalompolitikusok bábáskodtak. A feladat alól senki nem bújhatott ki. Jobb sorsra érdemes tehetséges fiatal íróink foglalatoskodtak az irodalmi alkotások mellett (nyilván penzumból) ideológiai szövegek magyarításával is.

Az intenzív fordítói tevékenység során neves vajdasági költőink, íróink a délszláv irodalom kiváló tolmácsolóivá nőtték ki magukat. Különös figyelmet érdemel itt Herceg János, Fehér Ferenc, Ács Károly, Pap József, Brasnyó István, Borbély János és a Vajdaságba emigrált Csuka Zoltán munkássága. Az elmúlt hatvan év alatt Ivo Andrićtól, Jovan Sterija Popovićtól, Stevan Sremactól kezdve, Antonije Isakovićon, Ranko Marinkovićon keresztül Mirko Kovačig, Danilo Kišig számos jeles szerző több száz kötete jelent meg magyarul.

A hatvanas-hetvenes években számos figyelemre méltó, értékes fordítás született. Csuka Zoltán tolmácsolásában élvezhettük Ivo Andrić Nobel-díjas író világhírű alkotását, a *Híd a Drinán* című regényt *(Na Drini ćuprija),* Forum Könyvkiadó, Novi Sad, 1962. De Csuka munkáját dicsérik többek között a következő fordítások is: Miloš Crnjanski: *Čarnojević naplója (Dnevnik o Čarnojeviću),* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973; vagy Ivan Goran Kovačić számomra nagyon emlékezetes *Tömegsír (Jama)* című alkotásának átültetése Testvériség–Egység, Noviszád, 1952 stb.

Borbély János fordítói tevékenységét egy igényesen elkészített gyűjteményes novelláskötet mellett: *Aranyhegyek birodalma* (Forum, Újvidék, 1985) számos kiváló fordítás fémjelzi, pl. Ranko Marinković: *Kezek (Ruke),* Novi Sad, Forum, 1961; Danilo Kiš: *Borisz Davidovics síremléke (Grobnica za Borisa Davidoviča),* Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1978; Danilo Kiš: *Fövenyóra (Peščanik),* Forum, Újvidék, 1973 stb.

Herceg János fordításában olvashattuk pl. a következő műveket: Dobrica Ćosić: *Majd megvirrad már (Daleko je sunce)*. Testvériség-egység, Újvidék, 1953; Branislav Nušić: *A gyászoló család (Ožalošćena porodica)*. Testvériség–Egység, Újvidék, 1951; Oskar Davičo: *A költemény (Pesma),* Mihailo Lalić: *Lakodalom (Svadba),* Forum, Novi Sad, 1959.

Ács Károly is jelentős fordítói tevékenységet hagyott maga után, mikor külföldre távozott. Pl. Danilo Kiš regényeinek is hiteles tolmácsolója volt: *Korai bánat (Rani jadi),* Forum, Újvidék, Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1970; *Kert, hamu (Bašta, pepeo)*. Brasnyó István fordításai közül a *Kazár szótár* (Mi-

lorad Pavić: *Hazarski rečnik*) pl. a mai napig vonzza az anyaországi közönséget is.

A háború után nagy lendületet vett a magyar klasszikusok műveinek átültetése is. Lazar Merković, Ormai Eugén, Đorđe Beljanski, Aleksandar Tišma, Mladen Leskovac, Jadranka Damjanov, később Danilo Kiš, Sava Babić, Seja Babić, Ramadanski Draginja, Vickó Árpád és még sokan mások láttak munkához.

A magyar irodalom értékeiből az 50-es, 60-as években a mindig népszerű Petőfi mellett megjelentek Ady Endre, József Attila versei pl. Danilo Kiš fordításában a Forum kiadásában 1961-ben: Endre Ady: *Krv i zlato (Vér és arany),* Attila József: *Noć predgrađa (Külvárosi éj)*. Jókait már a XIX. században is rendkívül sokat fordították. Az 50-es években elkezdődött műveinek újbóli szerb nyelvű kiadása, *Az Arany ember (Zlatan čovek.* Bratstvo-jedinstvo, 1955) és *Az új földesúr* (Novi spahija. Matica srpska, Novi Sad, 1951) voltak a legnépszerűbbek.

Mikszáth és Móricz már a század első felében megjelent szerbül a háború után folytatódott műveiknek a kiadása. A már a századelőn is népszerű *Szent Péter esernyője* mellett (Kišobran svetog Petra, Nolit, Beograd, 1965) a *Beszterce ostroma* (*Opsada grada Besterca*. Prosveta, Beograd, 1951), a *Különös házasság* (Neobični brak, Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad, 1957) is lefordításra került. Móricz Zsigmond korán megjelent alkotásai mellett a háború utáni fordítások közül a *Rokonok* (*Rođaci,* 1963, Forum Kiadó, Novi Sad) és a *Légy jó mindhalálig* (*Budi dobar sve do smrti.* Matica srpska, 1950) emelhető ki.

Kosztolányi Dezsőtől szerbül/horvátul a versein kívül az *Édes Anna* (*Ana,* Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad, 1980) a *Néró, a véres költő* (*Krvavi pesnik,* Zagreb) jelent meg, a *Pacsirta* pedig két fordítást is megélt (*Život u kavezu,* Džepna knjiga, Sarajevo, 1958, Fordította: Létmányi István és *Ševa.* Radio B92, Beograd, 1998, Fordította: Marko Čudić). Végül az *Esti Kornél* is révbe ért, *Kornel Večernji* (Dereta, Beograd, 1999) címen fordította le Sava Babić.

Déry Tibortól természetesen a *Niki* (*Niki*. Forum, Novi Sad, 1963) és *A befejezetlen mondat* (*Nedovršena rečenica.* Prosveta, Beograd, 1969) került előtérbe. Németh Lászlótól először az *Égető Eszter*t (*Estera.* Minerva, Subotica–Beograd, 1960), majd az *Iszony*t (*Užas*. Minerva Subotica–Beograd, 1963) fordították le. A 70-es, 80-as években Örkény *egypercesei* több fordító érdeklődését is kiváltották, Sava Babić jóvoltából pedig a *Tótéka*t *(Vatrogasac Tot)* is olvashatta a szerb közönség.

A női szerzők közül kiemelkedik Szabó Magda, akinek több regénye is népszerűségre tett szert, pl. *Az őz* (*Srna.* Forum, Novi Sad 1964); a Zágrábban megjelent *Freskó* (*Freska,* 1963), a *Mondják meg Zsófikának* (*Recite Žofiki.* Nolit, Beograd, 1975) és a *Régimódi történet* (*Starinska priča,* Narodana knjiga, Beograd, 1982) került a boltokba.

A szerkesztők persze mindig tekintettel voltak a művek tematikájára, politikai kisugárzására. Igyekeztek megóvni olvasóikat a nemkívánatos ideológiai be-

folyásoktól. Attól sem riadtak vissza, hogy kihagyják a művekből pl. a vallási tematikájú részleteket. Így maradt ki a *Pacsirta* Szarajevóban megjelent fordításából Vajkayék imája és a keresztre feszített Jézusról szóló rész 1958-ban (Papp György 2001: 130.)

Ami helyi sajátosságnak számított, az mindenképpen a vajdasági magyar szerzők átültetése volt. Szép gyakorlatnak tekinthetjük a vajdasági magyar szerzők műveinek a fordítását. A korabeli regénypályázatok megvásárolt pályaművei közül számos hamarosan szerb (ahogy akkor mondtuk, szerbhorvát) nyelven is hozzáférhető volt, de Majtényi Mihály regényeit is korán lefordították. Pl. a *Garabonciás* már 1951-ben megjelent (*Grabancijaš,* Bratstvo-jedinstvo, Novi Sad), négy év múlva a *Bige Jóska házassága* is követte (*Ženidba Joške Bige*. Minerva, Subotica). Költőink egy- és többnyelvű antológiákban jelentek meg. Fehér Ferencnek gyűjteményes kötetét *(Szívemben nyugvó tengerek)* adták ki szerbül Miroslav Antić fordításában: U *srcu mi more pritajeno* (Minerva, Subotica, 1979). Sinkó Ervin regényeinek fordításai is napvilágot láttak a zágrábi kiadóknál. Mindezek olvasottságára nincsenek adataink, mindenesetre a politikai akarat egyértelmű volt.

Sava Babić fordítói munkásságát szemlélve is láthatjuk, hogy a hetvenes években maga is számos vajdasági magyar szerző művének fordítását vállalta, de tájékozódott már a kortárs magyarországi irodalom irányába is. A 90-es években azután eljegyezte magát Hamvas Béla művészetével, s minden hozzáférhető művét lefordította. Ezek közül kiemelkedik a *Scientia sacra* I *Silentium*, 1994; *Magia sutra, Karneval I-III,* 1999; *Karneval IV-VIII,* 2000.

A felsorolást lehetne folytatni. Intenzív, sokszor ideológiai indíttatású, de gyakran igen szép elképzelések valósultak meg. A 90-es években a kulturális miliő megváltozásával, a nemzeti erővonalakon mentén kialakuló irodalompolitika a szétdarabolt országban nem tartotta már fontosnak a fordítások egyengetését. A szociokulturális légkör megváltozott, kulturális sivatag keletkezett, az alkotók szétfutottak a szélrózsa minden irányába, Magyarországra, a nyugati államokba költöztek. Mára elhanyagolhatóan kevés vajdasági magyar mű jelenik meg szerb fordításban. A Vojvodina című lap 2005. januári számában Vickó Árpád a Füst Milán Fordító Díj kapcsán (amelyet Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regényének fordításával érdemelt ki: *Pogled grofice Han-Han*) nyilatkozva azt is felpanaszolja, hogy a (közelmúltban elhunyt) jeles irodalomtörténész, Bori Imre munkássága, több tucat könyve teljesen elkerülte a kiadók figyelmét. Mindössze *A vajdasági magyar irodalom történetét* adták ki szerb nyelven, még a 70-es években (*Književnost Jugoslovenskih Mađara*, Matica srpska, 1976, Novi Sad).

A vajdasági magyar szerzők 80-as években megjelent szerb nyelvű gyűjteményes kötetének, *Neobičan poklon* (Matica srpska, Novi Sad, 1983) a nyomába szegődött most a vajdasági magyar prózaírók két antológiája, a *Jedina priča* és a

Symposion antologija, valamint egy kétnyelvű verseskötet is megjelent a vajdasági magyar költők műveiből: *Januári borostyán = Januarski ćilibar* címmel Vickó Árpád szerkesztésében (Arka, Smederevo, 2003), amely szintén ápol némi folytonosságot, mivel ezen a címen jelent meg Fehér Kálmán kétnyelvű verseskötete is Sava Babić fordításában a távoli 1974-es évben (Bratstvo-Jedinstvo, Novi Sad).

Ma a valamikori bőséggel szemben kétségtelen az apály. Az anyaországi és a vajdasági szerzők szerb nyelvű megjelentetése is elsősorban néhány lelkes fordító buzgalmának köszönhető, akik sokszor igen csekély tiszteletdíjért vagy csupán a maguk örömére fordítanak, és színvonalas munkáikkal igyekszenek felszítani a kiadók gyér érdeklődését. Sava Babić már említett elkötelezett munkája nélkül nem jelenhettek volna meg Hamvas Béla és mások művei. Vickó Árpád tevékenységének köszönhető, hogy Konrád György művei közül A *látogatót* (*Posetilac,* 1990) éppúgy leemelheti a polcról a szerb olvasó, mint a *Kerti mulatságot* (*Vrtna zabava,* 1997) vagy a *Városalapítót* (*Osnivač grada,* 1991). *Melinda és Dragoman* című fordításáért Vickó Árpád nemrégiben Miloš N. Đurić-díjban is részesült.

Az elmúlt évtizedek terméséből kiemelhető még pl. a következő alkotások fordítása is: Hajnóczy Péter könyvét, *A halál kilovagolt Perzsiából (Opusteli persijski grad)* Marko Čudić fordította le, Kertész Imre: *Sorstalanság*át *(Besudništvo)* Aleksandar Tišma ültette át (Prometej; Stylos, Novi Sad, 2002).

Ramadanski Draginja értékközvetítő tevékenysége is külön figyelmet érdemel. Kitartóan és színvonalasan fordítja a magyar költőket és prózaírókat. Bazsalikom Műfordítói Díjjal elismert munkáját, a Sziveri János verseiből készült fordításkötetét *(Raspuklina)* maga is a legjelentősebbnek tartja. Az újvidéki Zlatna greda folyóiratban is rendszeresen jelentkezik főleg jeles magyar költők verseinek a fordításásával.

S amit természetesen nem lehet említés nélkül hagyni, az Zilahy Lajos műveinek töretlen népszerűsége. A könyvei iránti érdeklődés nem csökken. Már az idén is megjelent két kötete szerb nyelven. Nála nagyobb népszerűségnek talán csak Márai Sándor regényei örvendenek ma a szerb olvasóközönség körében. *A gyertyák csonkig égnek (Sveće gore do kraja)* 2003-as kiadása után 2005-ben megjelent a *Napló (Dnevnik)* és az *Eszter hagyatéka (Esterina zaostavština)* is.

Fordítás és értékmeghatározás

Fordításkor kulcsfontosságú kérdés az irodalmi művek értékének megállapítása. Mikor értékről beszélek, ismét sikamlós területre érkezem. Koronként, kultúránként változhat a fogalom jelentése. Az sem vitás, hogy korunkban is átalakulóban van az érték fogalma. Sokat beszélünk az értékvesztésről, de hosszabb távlatból tekintve, lehet, hogy csak a fogalom változásáról beszélhetünk majd.

Mindesetre a paradigmaváltás nem lehet kétséges. Témánk szempontjából az a kérdés, mi tekinthető értékesnek, érdekesnek a befogadó irodalom számára.

A háború után közvetlen napi politikai szükségleteket szolgált ki az irodalom- és így a fordításpolitika is. Persze ennek felbukkanása minden korban érzékelhető, a Jugoszlávia felbomlását fémjelző időszakban pedig ismét meghatározó jelleget kapott. Ha kinyitjuk az internetes honlapokat, szerb nyelven meglepően sok információt találunk Konrád Györgyről. Noha kétségtelen, hogy Konrád György művei, a közép-európai ember léthelyzetét, a közép-európaiságot meghatározó esszéi, regényei megérdemelnék a figyelmet, és a szerb irodalomban jelen lévő Európa-igenlő/tagadó önmeghatározás kontextusába nagyon is beleillenek, népszerűvé válása mégis egyértelműen politikai színezetű. A befogadást vitathatatlanul nagymértékben segítette Konrád állandó jelenléte a jugoszláviai kulturális és politikai életben. Az érdeklődés végül a NATO-bombázások idején tett kijelentései, nyilatkozatai kapcsán vált hatványozottá. Ez volt az a pont, amelyen a Másik Szerbia és a nemzeti beállítottságú retorika találkozott. Mindegy most itt, hogy úgy fogalmazunk, hogy Konrád jelentősége egy elszigetelődött közegben felerősödött, vagy csupán elnyerte az őt megillető helyet, tény, hogy a népszerűsége politikai megokoltságú. A mű szempontjából persze az a fontos, hogy eljutott egy idegen közeg olvasójához, méghozzá Vickó Árpád értő tolmácsolásában (aki tizenkét kötetnyit fordított le a szerző alkotásaiból), a többi úgyis a jövő titka. Persze Konrád György népszerűsége kapcsán most is felmerülhet, hogy milyen mértékben vonható párhuzamba az olvasottságával.

Személyes indíttatások

Akár írunk, akár fordítunk, önmegértési, önmeghatározási törekvéseink vezetnek bennünket. Vonatkozhat ez az egész nemzetre, az egyénre, a nemzetre gondoló egyénre. A szerb fordításirodalomban Petőfi pl. mindig a népszerűségi lista élén állt a fordítók és a megrendelők szempontjából is, hisz minden korban elő tudták rántani tőle a megfelelő verset. Származása is egyértelmű vonzóerőt képviselt a szerb fordítók számára. A korabeli szerzők egyik kedvelt vitatémája volt, mennyiben fedezhető fel vonásaiban szláv származása (Babić 1985: 15–16). Mindez természetes, hiszen pl. Danilo Kiš családi vonatkozásai miatt is felkelti a magyar olvasó figyelmét. Volt a szerb irodalomban egy olyan időszak is, mikor nem volt szükség a fordításra, magyarul idéztek, mert irodalmi/értelmiségi körökben a magyar nyelv ismerete természetes volt. Fordítani csak 1848 után kezdtek (Babić 1985: 20).

Mit keresünk a másik irodalomban? Mi ragadhat meg bennünket egy másik kultúrából, és viszont? Sava Babić a fordító indíttatásai között az univerzális emberit emlegeti, ugyanakkor Oravecz Imre *Szajla* című művének fordítását indokló szavaiból szépen kitetszik, hogy ami lenyűgözi, az nagymértékben az egyéni élményeivel rezonáló szöveg. „Az az igazság, hogy bár a könyv magyarul van

írva, mégsem csupán magyar, a miénk is, csak le kell fordítani, de előtte figyelmesen kiválasztani azokat a részeket, amelyek nem szorítják lokális keretek közé, hanem ellenkezőleg, segítenek kiemelni univerzális jellegét. És hogy a lokális színezetet is megőrződjék valamelyest, a fordításban el kell mozdítani a nyelvet az itteni „bácskai nyelv" felé." (Babić 1999: 43.) Így szól az univerzális és lokális viszonyáról, de ugyancsak idézhető a személyességre való utalás is: „Oravecz verseiben költészetté erjedve szinte minden gyerekkori tapasztalatom meglelem. Az első kóborlásokat a közeli beláthatatlan akácerdőben; a mezítlábas topogást, az első megrázkódtatásokat a családon kívül, egy olyan objektíve létező világban, mely nem engedelmeskedik az egyéni vágyaknak; tehénpásztorkodás a cserjésben és a legelőkön… háború és háború utáni évek, legyilkolt szomszédok, elűzött emberek, új szomszédok, új nyelv." (Babić 1999: 52.)

A vajdasági magyar novellisták legújabb szerb nyelvű gyűjteményes kötetének (*Jedina priča*, Antalogija proze vojvođanskih mađarskih pisaca) utószavában Bányai János arról beszél, hogy a vajdasági prózaírók néhány évtizeddel korábbi antológiájával ellentétben (*Különös ajándék* – szerbül: *Neobičan poklon*, mely befelé forduló, belterjes volta miatt a szerb olvasó számára befogadhatatlan volt, a Vickó Árpád fordításában közölt szövegek a beilleszkednek a szerb irodalom folyamába, mint ilyenek befogadhatók, s számíthatnak a jó visszhangra (Jedina priča 226).

Teofil Pančić (Vreme, 1999. dec. 11.) viszont a korszerű, formabontó vonásaiért üdvözli ujjongó szavakkal a fiatal magyar vajdasági írók szerb nyelvű kötetét, a Pressburger Csaba szerkesztette Symposion-antológiát (*Antologija Symposion* 1996–1998, Subotica, 1999). S nem csak a szerb irodalommal harmonizáló jellegét említi, hanem a kiegészítő funkcióját is hangsúlyozza. Nyilván mindkét szemlélet tartalmaz megszívlelendő szempontokat.

Mindenesetre reményt keltő ezeknek a kötetnek a megjelenése, a párbeszéd folytatását remélhetjük tőlük a vajdasági irodalomban.

Írók és fordítók

Az egymás mellett élő kis nyelvek számára különösen fontos egymás megismerése, elfogadása, az egymás kultúrájából való töltekezés. A kis nyelv – nagy nyelv, kis irodalom – nagy irodalom kérdéskörének viszonylagosságát a középeurópai alkotók, olvasók tudják igazából érzékelni. Minden nép számára a maga irodalma a legnagyobb, hiszen legterjedelmesebb ismeretei, élményei ebből származnak, legfőbb kötődései ehhez fűzik. A szomszéd népek irodalma épp a fordítások révén válik kézzelfoghatóvá, befogadhatóvá. A kisebbségben élők számára anyanyelvi szinten és fordításban is elérhető a többségi nép irodalma. A befogadást segítheti a kulturális, tradicionális vonatkozások ismerete. Itt kevesebb a valószínűsége az olyan bakiknak, mint ami Danilo Kiš Kert, hamu című regényének francia fordításakor történt, hogy az *Omer és Merima* bosnyák bal-

ladát, *Homer* és *Merimé*nek fordítsuk, mivel ismerjük a történetet. Tudjuk, hogy nem Homéroszról van szó.

Politikai színezettől mentes vonzódások mindig voltak minden irodalomban, amellett, hogy minden népnek megvan a maga világirodalma. A szerb irodalomnak mindig is szoros kötődése volt az orosz irodalomhoz, a magyar irodalomban ez az érdeklődés politikai indíttatásokból fokozódott a második világháború után, s méltatlanul szorgalmazott szerzők éppúgy előfordultak, mint ahogy nagy formátumú írók műveinek kiváló fordításai is születtek nagyszerű íróink tollából, akiknek ráadásul ez volt az egyetlen érvényesülési lehetőségük.

„Kis" irodalmak egymás között

Sava Babić különös órákat tartott nekünk fordító hallgatóknak. A magyar irodalom elkötelezettjeként arról folytatott velünk párbeszédet, hogyan kellene lefordítania egy-egy szót, mi lenne az adekvát kifejezés. Így valódi beszélgetőtársnak érezhettük magunkat, akiknek a véleménye számít, és az anyanyelvi kompetenciánk segítségével a poétikaiba is betekintést nyertünk.

Babić a kis irodalom – nagy irodalom kérdését épp azzal dönti el, hogy felfedez egy nagy magyar gondolkodót, világirodalmi nagyságot. „Közel negyven éve fordítom a magyar irodalmat, és egyre több örömömet lelem benne. Nem szerződök kiadókkal, én már régóta azt fordítom, amit értékesnek, időtállónak gondolok, ami nem évül el, és nem értéktelenedik el, hogy mikor jelenik meg a fordítás, mintha már nem is az én gondom lenne… Így készült el több mint száz mű fordítása, s csupán mintegy a fele jelent meg. Hogy lehetne hát számomra a magyar irodalom kicsi? Szinte meg sem hallom az ilyen jelzőket; a lehető legtöbbet elsajátítottam belőle magamnak és a nyelvemnek, abból, ami benne a legjobb és megismételhetetlen. Valaha, rég kissé irigykedtem Homérosz, Goethe, Puskin fordítóira… Mindennap beszélgetnek, barátkoznak, meghitt viszonyban vannak ekkora géniuszokkal, akik aztán a fordítóik nyelvén szólalnak meg. Amióta rátaláltam Hamvas Bélára, többé senkire sem irigykedem." (Babić 1999: 32.)

Hamvas és a vajdasági szerzők mellett Babić széleskörű érdeklődése más szerzőkre is kiterjed. Mutatja ezt, hogy az újabb irodalmi vonulatok alkotóit sem téveszti szem elől, így lefordította Eörsi István *Emlékezés a régi szép időkre* (*Sećanje na stara dobra vremena*, 1990) vagy Bodor Ádám *Sinistra körzet* című regényét (*Sinistra*. Poglavlja jednog romana. Dereta, Beograd, 2000). Esterházy Péter műveit is szívesen ülteti át szerbre. Említhetjük pl. a *Hrabal könyvét*, amelyet a belgrádi Dereta Könyvkiadó adott ki 2001-ben, de Esterházy nagyregényével, a *Harmonia caelestis*szel is ő birkózott meg (*Harmonia caelestis.* Prometej, Novi Sad, 2006). Természetesen a regény folytatásáról, a *Javított kiadás*ról sem feledkezett meg (*Ispravljeno izdanje*. Prometej, Novi Sad, 2006.)

Sava Babić beszél arról, hogy már régen azt fordítja, amit értékesnek tart. Rejtve benne van e mondatban, hogy nem volt ez mindig így. Danilo Kiš viszont egyértelműen jelzi, hogy csak személyes indítékokból fordított. Egy helyütt ugyan említi, hogy didaktikai okokból ültette át Petri György verseit, hátha a jugoszláv költők közül is elindul valaki ezen az úton. (Danilo Kiš 1990: 264). A hatás nem maradhatott el, a dolog természeténél fogva épp Danilo Kiš és Petri György költészete között mutathatók ki párhuzamok (Bányai János 2006), noha Danilo Kiš Ady hatását említi, a prózaírók közül pedig Kosztolányit emeli példaképpé.

Ha megvizsgáljuk a fordítók személyiségét, identitását, láthatjuk, hogy a legjelesebbek között több olyan van, aki a magyar nyelvvel szoros kapcsolatot ápol gyermekkora óta, kiváló a passzív nyelvtudása, a magyar környezet, irodalom áramában élt. Nagyon érdekes itt Danilo Kiš Ady Endréhez és költészethez fűződő kapcsolata. Kiš nem szűnik meg hangsúlyozni, hogy még ifjú korában Ady némította el benne a költőt, mert megérezte, hogy ő költőileg nem tudná Adyhoz hasonlóan megragadni ifjúkori lelkiállapotait, így a fordításokban éli ki a költői ambícióit, indíttatásait (Danilo Kiš 1990: 252), (akár Arany János drámaírói tehetségét Shakespeare műveinek tolmácsolásakor). Danilo Kišnek ez a megjegyzése nem hagy kétségeket afelől, hogy az ifjú poétajelölt mennyire mélyen átélte, nyelvileg is értette Adyt. Nem mellékes megemlíteni azt sem, hogy szerinte a fordítás kiváló stilisztikai gyakorlat, sőt akár franciául megfogalmazott mondat is segíthet a végső fogalmazásban. Ide kapcsolnám azt a kijelentését is, melyben arról beszél, hogy miért alkalmaz magyar szavakat a műveiben. „Itt van ez a szó: *kökényszemű*, csak magyarul van értelme, hiába törekednék arra, hogy szerbre fordítsam" (Danilo Kiš 1990: 260). Érezhető itt, hogy valahol mélyen őrzi a nyelvet, a vele való kapcsolatot.

Fontos lehet a találkozás, a közeg megélése is, mint ahogyan egy anekdotikus történetben a jobbára Belgrádban élő Sava Babić meséli, hogy hosszabb magyarországi önkéntes száműzetésében (Jugoszlávia bombázása idején) találkozott a *rezeda* szóval. „János élvezettel mutatja a „sztyeppét", a magas füvet, meg a rezedabokrokat („hisz Krúdyt fordítasz", mondja), pedig én azt hittem, hogy a szó csak halványzöld színt jelent." (Babić 1999: 63).

A közeli kapcsolatok lehetővé tették, hogy egyes írók művei hamarabb megjelenjenek fordításban, mint eredetiben. Nem csak a Symposion volt megjelentetési lehetőség az anyaországi szerzők számára, de pl. Danilo Kiš így közölte Petri György verseit akkor, mikor Petri Magyarországon hivatalosan nem jelenhetett meg (Danilo Kiš 1990: 264). Esterházy Péter pedig a maga csalafinta módján a saját írásai közé csempészte be Danilo Kis prózáját.

A határon túli magyar kultúra hozadékai

A határon túli magyar kulturális közeg természetesen az anyaországinál előnyösebb helyzetben volt a háború utáni három-négy évtizedben a szerb kultúrával való kapcsolatai révén. Egyfelől a nyelvismeret, másfelől a szerb irodalmi élettel való élő kapcsolat tette lehetővé a jeles művek fordítását. Ezzel mintegy szolgálatot téve az egyetemes magyar kultúrának is. Hisz amikor ismertté és elismertté vált pl. Danilo Kiš munkássága Magyarországon, máris kész fordításokra támaszkodhattak, pl. az anyaországban is megjelentek Danilo Kiš a Forum által már korábban kiadott munkái Borbély János tolmácsolásában. A Danilo Kis-breviárium is az innen elszármazott Radics Viktória munkáját dicséri.

Kivételes csoda, s ez csak kortárs alkotók fordításánál történhet meg, hogy a fordító eszmét cserélhet a szerzővel, kikérheti a véleményét, megfogalmazhatja a kételyeit, magyarázatokat fűzhet a választott formákhoz. Mi több, akár címet is adhat a fordításnak. Így igazán az övé az átültetett alkotás. Egy ilyen megkapó történetről számol be a fordító, Borbély János Danilo Kiš *Peščanik* című műve kapcsán: „A történet másik érdekessége, hogy a regény magyar címét maga Danilo adta meg némi gerendanézés után. Hárman voltunk együtt a Forum szerkesztőszobájában: Tomán László, a szerkesztő, a fordító meg a furfangos író, ki a homokórát – bizony – nem találta elég pregnánsnak. Közös erővel törtük a fejünk, jaj, hogy is mondják a homokot másképpen, ejnye hát, a homok egyszerűen homok, mi más volna? S akkor vágta ki Danilo a nagy adut, hogy *föveny*! Ja, tényleg, bólintott most már a másik két nyelvzseni is…Daninak…, a Petőfi-fordítónak könnyű, hiszen a Tisza partján csakugyan sárga föveny-szőnyeg volt terítve, mint emlékezetes!" (Borbély János, Híd, 2003. július–augusztus, 807–808.)

A magyar irodalomnak ma is vannak szerelmesei a délvidéki kulturális közegben. Nekik köszönhető, hogy számos magyar mű szerb fordításban ott szerepel a könyvtárak polcain. Viszont a szerb nyelvű irodalom fordítása ma nagymértékben áthelyeződött Magyarországra (a fordítókkal együtt). Pl. Radics Viktória, Borbély János, Balázs Attila az anyaországban dolgozik, noha pl. Borbély János az újvidéki Híd című folyóirat révén jelentette meg legújabb Dragan Velikić-fordításait, *Az északi fal (Severni zid)* címmel.

Összegezés

A délvidéki irodalmi közegben egy a kultúra számára kedvezőtlen pillanatban újjáéledésre, újjászerveződésre van szükség. A fiatal alkotóknak mintha éreznék is, hogy új alapokon nyugvó kapcsolatokat kell kialakítaniuk, s természetesen egyéni igényeik alapján kell felnőniük a régi nagy fordítók mellé. Vannak jelek arra, hogy akadnak alkotók, akik ezt a nagy múltú munkát folytatni fogják. Ennek szép példája a nagybecskereki Ulaznica folyóirat következő számában Szerbhorváth György és Virág Gábor szerkesztésében, Ramadanski Draginja fordításában megjelenő igényes válogatás a kortárs magyar prózairodalomból *(Najlepše*

pečurke posle kiše). Csak remélni lehet, hogy az anyaországi és a délvidéki kiadóházak már korábban is gyakorlattá vált együttműködésével a lelkes fiatalok egyre több művüket meg is tudják jelentetni. A munkához a fordítóknak biztatást adhatnak az olyan fordítói díjak, elismerések, mint a Bazsalikom, és a Füst Milán Fordítói Díj, a Miloš N. Đurić-díj, és lehetőséget az alapítványi támogatottságú fordítói műhelyek, aminek szép példája a balatonfüredi Magyar Fordítóház.

Irodalom

Babić, Sava 1985: Kako smo prevodili Petefija. Matica Srpska, Novi Sad.

Babić, Sava 1999: Hamvas hárs. Egy műfordító feljegyzéseiből. Vár ucca tizenhét könyvek 33. Művészetek háza, Veszprém.

Bányai János 2006: Danilo Kiš Petrit fordít és verset ír. In: A védett vesztes. Forum Könyvkiadó, Újvidék. 129–134.

Borbély János 2003: Por és hamu. Híd, 2003. július–augusztus, 805–813.

Csáky Sörös Piroska 1973: A jugoszláviai magyar könyv 1945–1970. Forum, Újvidék.

Csáky Sörös Piroska 2000: A Forum Könyvkiadó bibliográfiája 1984–1999. Újvidék.

Čurčić, Marija–Vida Zeremski 1982: Bibliografija međusobnih prevoda književnih dela naroda Jugoslavije i narodnosti Vojvodine 1945–1980. Biblioteka Matice Srpske, Novi Sad.

Čudić, Marko 2003: Danilo Kiš versfordításairól. Üzenet, 2003. nyár, XXX. évfolyam. 9–11.

Faragó Kornélia 2003: Idegen kontextusban. In: Bernáth Árpád és Bombitz Attila (szerk.), Magyar irodalmi jelenlét idegen kontextusban. Grimm Könyvkiadó, Szeged.

Gerold László 2001: Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon. Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Hózsa Éva 2003: Fordítás rózsa-áron. Üzenet, 2003. nyár, XXX. évfolyam. 55–62.

Kiš, Danilo 1990: Gorki talog iskustva. Narodna knjiga, Beograd.

Lazović, Miško: Vreme je za čas srpskog. Vojvodina című folyóirat 2005. januári számának elektronikus kiadása.

Leskovac, Maja (szerk.) 2003: Jedina priča. Antologija proze vojvođanskih mađarskih pisaca. Forum, Novi Sad.

Pančić, Teofil 1999: Novo mađarsko pismo: Antologija Symposion. Vreme, 1999. dec. 11-ei számának elektronikus kiadása

Papp György 2000: Milyen kritika a fordításkritika? Logos, Tóthfalu.

Papp György 2003: „Ingyenlakomáink mesteréről”. Híd, 2003. július–augusztus, 816–819.

Radics Viktória 2002: Danilo Kiš. Pályarajz és breviárium. Kijárat, Budapest.

Az impresszionizmustól a posztmodernig

Szimpóziumvezető:

Szikszainé Nagy Irma és Szabó Zoltán

BÜKY LÁSZLÓ (SZEGED)

A költői szövegmondatok lírikuma

1. "Egyszerűség kedvéért nevezzük a beszédművet és a vele kapcsolatos belső és külső tevékenységet beszédnek, amelybe belefoglaltuk a szónak azt az értelmezését is, hogy beszédmű. [A beszédben különféle] jól elhatárolható halmazok vannak vagy lehetnek: [ezek egyike] a szituációból adódó szabályfelhasználási lehetőségek közötti válogatás, a lehetőségek egy részének a mellőzése, ami átlagos esetben modort vagy modorosságot, művészi fokon művészi modort, azaz művészi stílust eredményez. A modor és a stílus egyaránt az emberi tevékenység mechanikusságát, bizonyos irányban való beidegzettségét és korlátozottságát jelenti, de a művész esetében ez pozitív előjelet kap, mert következetesen a művészi tendencia szolgálatában áll, s amellett újítással is párosul" –írta Károly Sándor (1970: 179). – A kiemelések az eredetiből valók. B. L.

A költői szövegművek ún. művésziessége nem szükségképpen jár együtt a verses formával. E formákban a nyelvi kifejezés elemei a magasabb egységektől a szótagokig csaknem mindig a ritmikus rendezettség állapotában vannak. A szabadversben efféle tulajdonság nem található. "A verselés, a vers létrehozása (latin *versum facere* 'verset készíteni') a nyelv specifikus, átformált, vagy ha tetszik, deformált használatát jelenti. A »vers« műszó (latin *versus* '(el)térített'), bár a verset a prózával (latin *(oratio) pro(or)sa* 'közvetlen, egyenes beszéd') állítja szemben" – állapította meg Lotz János (1973/1976: 215). Ugyanakkor a költőiség [fogalmának, jelentésének] önleírását a XX. században talán csak a Nyugat-líra önértelmezése és értelmező környezetének költészetfelfogása tudta viszonylag szilárdan fenntartani (l. Kulcsár-Szabó Zoltán 2006: 81). Ebbe bizonyára az is beletartozik, hogy a Nyugat első nemzedéke voltaképpen a verses formát tartotta a líra nyelvi megjelenési formájának. Voltaképpen csak Kosztolányi, Karinthy és Babits voltak azok, akik Füst Milánnak, aki nem éppen így verselt, (irodalmi) harcostársai voltak, a folyóirat konzervatívabb része nem is tekintette Füst Milánt a derékhadhoz tartozónak, így például Fenyő Miksa, Schöpflin Aladár, amint erre Somlyó György rámutatott (Somlyó 1969: 150–3). Erre célzott az Így írtok ti-ben Karinthy: "Hosszú ideig a »Nyugat« körül lebegett, mígnem a szerkesztő feltalálta a Füstnélküli Nyugatot […]" (Karinthy 1959: II, 26).

A vers vizsgálatában a nyelvi jelleget tartotta Lotz János fontosnak: "Véleményem szerint a vers helyes megközelítésmódja a nyelvészeti, mely a verset nyelvészeti jelenségek összeségén belüli részhalmaznak – lényegében igen kicsi részhalmaznak – tekinti. Mivel minden vers a nyelvhasználat terméke, teljes egészében a nyelvészet hatáskörébe esik" (Lotz 1973/1976: 219). Ez a fölfogás talán valamelyest szélsőséges, ám a fentebb Károly Sándortól vett nézettel ösz-

szecseng, mivel valóban bizonyos nyelvi megformáltságban lehet megtalálni a költői szövegművek olyatén tulajdonságait, amilyenek azokat mint nyelvi produktumokat jellemzik. A verstan kutatói hasonlóképpen gondolkodnak: "[…] vers és költészet között nemhogy azonosság, de szükségszerű kapcsolat sincsen" (Szepes–Szerdahelyi 1981: 167). Ha a dolog valóban így áll, a versszerűséget mint olyat nem a ritmikus rendezettségű szövegben kell keresni. Az irodalomtudományban, illetőleg az irodalomtörténetben lépten-nyomon előkerül a ritmikus rendezettség nélküli versről afféle megjegyzés, amely jelzi, hogy ebben valamilyen eltérés mutatkozik a megszokottabb nyelvhasználat javára, például József Attila 1926-ban és 1927-ben írott verséről (Kultura, Kiszombori dal) Szabolcsi Miklós írta: "Mindkettő »csepp-vers« – tehát szabálytalan hosszúságú sorok laza szakaszokba sorakozó együttese – mindkettő közvetlen társalgó hangú, elbeszélő-megszólító vershelyzetű, mindkettő a mindennapok világából, egy átlagos jelenségből indul ki, majd »elrepül«, jelképes, általános jelentést kap" (Szabolcsi 1977: 685). Az efféle "szabálytalan hosszúságú sorok laza szakaszokba sorakozó együttese" fölveti a versmondat-fogalom kérdését. A verssorok hosszúsága természetesen viszonylagos, de mindenesetre a kötött formájú versre emlékeztető kitétel, hiszen egy ilyetén versszövegben, mondjuk, egy hexameternél hosszabb sor már nem szokásos; s hogy egy grammatikai mondat – amely esetleg rendszermondat is, de mindenképpen szövegmondat – éppen egy verssor vagy annál több, illetőleg kevesebb – belefér-e a verssorba, az ritmikai tényezőktől és a szövegalkotó grafikai érzékenységétől, megoldásmódjától függ. A fogalom használatáról Szathmári István igyekezett átfogó és történeti képet adni (Szathmári 1991), azonban alighanem joggal állíthatjuk, hogy semmilyen definitív jegy nincs, amely alapján e kategória megállapítható lenne, illetőleg lett volna. A versben szövegmondat van, mint minden szövegműben, amely olyan, mint a beszéd, amelyről annak idején (bő harmincöt éve, amint föntebb idéztem) Károly Sándor írt (még a szövegnyelvészet kibontakozása előtt). S e szövegmondat természetesen lehet nyelvészeti vizsgálat tárgya. Egyébként újabban az irodalomtudományban a 'mondat' költészetének paradigmájáról beszélnek (Margócsy 1996: 83). A szövegmondat és rendszermondat fogalmakat Károly 1980–1981 alapján használom, de grammatikai mondatnak nevezem a rendszermondat fogalma alapján alább azokat az egységeket, amelyek a magyar leíró nyelvészetben használatosak.

2. Karinthy Frigyes (1977: 181–182) Nyájas anyó lepénnyel (Füst Milánnak, emlékezéssel a Nyugatban [1927.] nov. 16-án megjelent "Habok a köd alatt" című versére) című költeményének az aktuális tagolást bemutató elemzéséből idézek egy részletet bizonyos kihagyásokkal (l. Büky–M. Korchmáros 1998; a vers szövege ebben a munkánkban olyan helyről van idézve, amelyben némi szövegromlás van, amely a jelen dolgozatban Karinthy 1928 szerint van javítva).

A jelölések feloldása:

Az első oszlop az elemzési egység sorszámozása, a második az aktuális mondattagok elrendezését mutatja, a harmadikban a vers szövege van.

|| jelzi az elemzés közlési egységeinek (szabad mondatainak) tekinthető részek határát, ha az nem esik egybe a sorvéggel; ugyanilyen értelemben alkalmaztuk a 2. oszlopban is.

| a metszet helyét jelzi, a téma (T) és a propozitum, vagyis réma (R) között.

Aláhúztuk a szövegben a T szakaszát.

Vastagítással emeltük ki a R-ban a fókuszban álló szó vagy szerkezet legnyomatékosabb szótagját, a mondatbeli főhangsúlyt viselő szótagot.

◠ ez az ív mintegy megerősítésül igazolja, hogy – legalábbis olvasatunkban – valóban hangsúlytalanul rásimulva követi a fókuszként értelmezett elemet a kiemelő szórendű állítmány, illetőleg annak igei része.

NAGYBETŰS formával hívtuk fel arra az elemre, amely témaváltáskor az új téma előzményéül szolgál.

T_1, R_2 alsó indexszáma egyszerű előfordulási sorszám, a témák azonosságának, illetőleg a témaváltásoknak a szemléltetésére és propozitumokra való hivatkozás megkönnyítésére.

|?| tagolási bizonytalanságot jelöl.

t, r: a vers egésze szempontjából érdektelen, belső altagolódás; a szövegben szaggatott aláhúzás felel meg az ilyen mellékes témának, például az (5x)-ben.

X: alszövegek jelölése; a főszövegben { }-be van téve. (Az alszövegek elemzésében [ ]-ben a főszövegi rész van.)

(1) $T_1 – R_1$

A mecset gombja körül | **har**kályok◠ültek

(2) $R_2 – T_2$

S egy **vám**szedő◠pirongatta épp ebét | a padkán –

(3) $T_3 – R_3$

Lent a felvonóhídnál | nyájas anyóka
Lepényt, **pe**csenyét, **ill**atos **méz**gát◠árult az ünnepi lakomához,
Amit A JÓSÁGOS KIRÁLY hirdetett aratásra –

(4) {X} – R_4 – {X}

{Mert jóés béketürő e király,} – **így**◠beszéli | bizalmas barátja, a míves –
{Jó és igaz és nem örül más bánatának,
(Komolyan nézte és tünődött, nem nevetett, mint a csacska fürdőmesterek,
Mikor az elítélt nyelvét ábrákkal díszített orsóra csavarta a hóhér,
Réztálat tartva a koppanó vércseppek alá.)
Mértékkel osztja el a gabonát, kinek-kinek érdeme s hivatala szerint
S csak arra ügyel, hogy meg ne károsodjék
Ki istent félvén barátságot tart a hibáserkölcsüekkel is…}

Alszövegek

X alszöveg: a király jellemzése

(1x) $Rx_1 – Tx_1(\leftarrow R_4)$
Mert **jó** és **bé**ketűrő | e király, [– így beszéli bizalmas barátja, a míves –]

(2x) (3x) $Rx_2 – [Tx_1] \parallel R_4 – [Tx_1]$
Jó és **i**gaz || és **nem**⌒örül más bánatának,

(4x) (5x) $Rx_4 – [Tx_1] \parallel Rx_5 – [Tx_1]$
(**Ko**molyan⌒nézte || és **tű**nődött, **nem**⌒nevetett, mint a csacska fürdő-mesterek,
{Mikor az elítélt nyelvét ábrákkal díszített orsóra csavarta a hóhér,
Réztálat tartva | a koppanó vércsöppek alá.)}

(5xa) (6xb) $Rxa_6 – [Tx_1] \parallel Rxb_7 (= t_1 – r_1)$
Mértékkel⌒osztja a gabonát, || kinek-kinek **ér**deme⌒és **hi**vatala⌒szerint

(6x) $Rx_7 – [Tx_1]$ |?| $– Rx_7 (= r_2 – t_2)$
S csak **arra** ügyel, |?| hogy **meg** ne károsodjék
Ki istent félvén, barátságot tart a hibáserkölcsüekkel is…

XX altagolás: epizód a király jellemzésében

(1xx) $Txx_1 – Rxx_1$
[(Komolyan nézte || és tűnődött, nem nevetett, mint a csacska fürdőmesterek,]
Mikor az elítélt nyelvét | **ábr**ákkal⌒díszített⌒orsóra⌒csavarta a hóhér, ||

(2xx) $Rxx_2 – Txx_2$]
Réztálat⌒tartva | a koppanó vércsöppek alá.)

A költő írásjelhasználata alapján két grammatikai mondat mutatkozik "[…] a koppanó vércseppek alá." szövegrésznél van pont. Ám a "Mértékkel osztja el a gabonát" kezdetű szövegdarab voltaképp mellérendeléses rendszermondat-egységgel folytatódik, hiszen a harmadik személyű igealakú állítmány is a királyra vonatkozik. Természetesen több grammatikai mondat megállapítása is lehetséges, ugyanis a szövegrész elején többször gondolatjellel záródó verssorok vannak, grammatikaimondat-határok ezeknél is megállapíthatók lehetnének. A Karinthy-vers szövegrészét fölfoghatjuk egyetlen megnyilatkozásként függetlenül a költő írásjelhasználatától, vagyis az egy helyen alkalmazott pont mondatzáró szerepét és a gondolatjelekkel záródó szövegmondat-egységek bizonyos zárószerepét sem véve figyelembe, minthogy a megnyilatkozásoknak írásban való rögzítése folytán keletkezik a szövegmondat, amelyet a rendszermondati ismeretek alapján szokás grammatikai mondatokra tagolni. Ezt a tagolást a szépírói és a nem ilyen szöveget alkotók különféle okok és szempontok alapján teszik meg, amelyekre itt és most nem szükséges a kitérés.

A Karinthy-szövegdarab tematikai fölépítése (egyebek mellett) meglehetősen nagy látvány nyelvi ábrázolása. A *mecset gombja* és a *harkályok,* a *pad* és az *eb,* a

felvonóhíd és a *nyájas anyóka* mint ábrázolt tárgyiasságok (mondhatni) nagyságrendjükben a nagytól a kicsiig, térben a (viszonylag) távolitól – *mecset gombja* – a(z ugyancsak viszonylag) közeliig – *illatos mézga* – vannak rögzítve. Hasonlóképpen a *jóságos király* is meg nem nevezett helyen, s így voltaképpen távol van, amit viszont *bizalmas barátja, a míves* beszél el, a beszédeseményt halló számára a király bizonyára meglehetősen közel (van vagy volt). E míves beszéde ismét több síkon tartalmaz megállapításokat. A hóhérral kapcsolatos történés, állapot – *komolyan nézte és tünődött* – korábbi, tehát múlt ideji, a gabonaosztás – *mértékkel osztja el a gabonát* – jelenben való; és van jövőben megvalósuló viselkedése is a királynak: *S csak arra ügyel, hogy meg ne károsodjék[,] Ki istent félvén barátságot tart a hibáserkölcsüekkel is…* (M. Korchmáros Valéria szerzőtársammal, amint láttuk, alszövegre bontottuk a királyra vonatkozó kitételeket.)

Már eme vázlatos áttekintés is mutatja, hogy bizonyos stílustípushoz igazodó-tartozó a megfogalmazásmód alapján e szövegdarab, amely szépírói stílusú, azon belül lírai, s amelyen a tárgyias-intellektuális stílus és a szecesszió jegyei mutatkoznak. Természetesen e vélemény az (esetleg tudományos célzattal is) olvasó szövegtípus-kompetenciájának következménye, de nemcsak az övé, minthogy voltaképp minden olvasó a szövegben egy bizonyos szövegtípusra valló példát lát (Szabó 1988: 147).

A szövegdarab téma–réma tagolását vizsgálva elmondható, hogy a tárgyiasságot (többek közt) a *harkály,* a *vámszedő,* a *lepény,* a *pecsenye* és az *(illatos) mézga* jelzi mint viszonylag új hírrész, vagyis réma. Hasonlóképpen a *jó,* a *béketürő,* a *Jó,* a *igaz,* a ***nem***‿*örül más bánatának,* a ***Ko****molyan*‿*nézte,* a ***nem***‿*nevetett* és a többi hasonló rész intellektuális tartalmat hoz új hír, réma gyanánt. Az XX jelzetes alszöveg azt mutatja, hogy bizonyos díszítmény fonódik a szikárabb értelemben vett tárgyi elemek és az intellektuális közé, nevezetesen: *[…] Mikor az elítélt nyelvét* | ***áb****rákkal*‿*díszített*‿*orsóra*‿*csavarta a hóhér,* ***Réz****tálat*‿*tartva* | *a koppanó vércsöppek alá.)*

Az ábrákkal díszített orsó, a vércseppeket fölfogó réztál több szempontból is dekoratív, hiszen valamiféle ábrák vannak a kínzóeszközön, a vércseppek nyilván vörös színűek, a tál természetesen rézszínű (sárgaréz vagy vörösréz); az érzéki érzeteket szecesszióban gyakran hordozzák tárgyak. Ugyancsak szokás a szecesszió kapcsán indázó mondat- és szövegszerkezetekről beszélni (Szabó 1982: 262–264; Szabó 2005: 29). A közelmúltban Jenei Teréz egy Babits-regény kapcsán kísérelte meg ezeket elemezni (Jenei 2002; ismertetése Büky 2004). A Karinthy-szövegmetszet e tekintetben (is) szecesszívnek tartható. Mint már szóba került, e szövegdarab egyetlen megnyilatkozás-egység, s mint ilyen több olyan grammatikai mondategységre bomlik, amelyeket az a belső rendszer tart össze, amely föntebb vázolva volt. Vagyis a téma–réma szerkezet nem csupán az úgynevezett aktuális mondattagolás eszköze, hanem szövegépítő tényező is, amint erre Büky–Fűköh 2001: 85–95 rámutatott. – Karinthy a látványt mint ábrázolt

tárgyiasságot összeépíti az e tárgyiasság megfelelő részeivel, térbeli, időbeli, ok–okozat viszonybeli kapcsolatok révén pedig az e tárgyiassághoz különféleképpen kapcsolódó emberek gyakorlati, szellemi-erkölcsi viselkedésével. A szövegben, mint valamely textília anyagában, ez az attitűd és a tárgyiasságok bizonyos mértékben össze vannak szövődve, hol egyikük látszik, kerül felszínre, hol másikuk mutatkozik. Némelykor a látható részek azok, amelyek a szecesszió dekorativitását hordozzák. Ezek közé vehető a most vázolt eljárás eredményeként megvalósuló szövegmű, amely a díszítményeknek a szövegmondatfelépítésben mutatkozó következetes párhuzamos alakítása folytán elkülöníthető más szövegműveknek a Károly Sándor említette mechanikusságától, bizonyos irányban való beidegzettségétől (és korlátozottságától). Itt kell megjegyezni azt, hogy a Karinthy-vers esetleg Füst Milán paródiának indulhatott, ám igazi vers lett belőle, amit az is jelez, hogy a Nyugatban jelent meg, amelyben Karinthy Frigyes nem közölt az Így írtok ti darabjaiból, l. Büky–Korchmáros 1998: 35; Büky 2006: 37.

Természetesen a hasonló (Károly Sándor kifejezésével:) modorosságú, ám lényegében művészi szövegmondat-megformálás Füst Milán lírájában csaknem mindenütt föllelhető. A költő metaforahasználatának szövegmondattanából (l. Büky 2004) számos példa vehető, így az alábbi, amely egy szövegmondat szócikke. E szövegmondat (**szvm**) nyolc megszólítást tartalmaz (**megsz**), összesen negyvenhárom szövegmondategységből áll (**szvmegys**), kilenc grammatikai mondatból (≈ rendszermondatból) (**grm**); az dőlő betűs szavak a metaforák, amelyek kapcsán van a szövegmondatszótár felépítve. (A téma alá van húzva, a rémarész ® jellel van jelölve, illetőleg együtt is szerepelhetnek: **®.** Dőlő betűvel a metafora van szedve, amely a szócikk alapja. Ennek szintaktikai szerkezete is fel van tüntetve, pl. ***jelző* # jelző**, félkövér dőlő betűs a címszót adó mondatrész neve. – A Váln. rövidítés a költő Változtatnod nem lehet (Budapest, [1913 ~ 1914]) című kötetét jelzi. Részletesen l. Büky 2004: 7–12.) – E szövegmondatban például az *alvó* (mn) melléknév szerepel fontos szerepkörben metaforaként: **alvó fény*, illetőleg **alvó végtelen;* az *átenged* (ige): **a halott átengedte magát valakiknek;* a *döbbenet* (főnév): **a halál a végső döbbenet;* az *édesség* (főnév): **az édesség magány,* illetőleg **a semmisülés édessége;* az *emlék* (főnév): **az emlék múlik (a szeméből)*. E metaforák – és a szövegmondat többi metaforái, amelyeket l. Büky 2004: *imbolygó, lélek, koppanás, magány* stb. a. – bizonyos ábrázolt tárgyiasságok meglehetősen elvont dolgai (*fény, halál, magány, semmisülés* stb.) és érzékletesebb kapcsolataik (*alvó, édesség*) váltakozása a szövegmondat fölépítésének alapja, amely tényt jól mutatja az itt csak vázlatosan megmutatkozó téma–réma szerkezet.

ALVÓ (mn) 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük

én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 ® *alvó fénynek* örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: végtelen magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm *jelző* # jelző** Váln. 18–9

ALVÓ (mn) 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 ® S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az *alvó végtelen!* | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: régen várt magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm *jelző* # alany** Váln. 18–9

ÁTENGED 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a *halott* 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 ® *átengedte* magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán ki-

emelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: régen várt magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 8 grm alany # *állítm* # tárgy #** (← átengedi magát vminek ~ vkinek) Váln. 18–9

DÖBBENET 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső *döbbenet* – ® halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: végtelen magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm {*megsz*} # ért** Váln. 18–9

ÉDESSÉG 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örök-kévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés *édessége:* ® végtelen *magány!* | 36

Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm {*megsz*} # ért** Váln. 18–9

ÉDESSÉG 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 14 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 múljon a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény emléke szeméből, | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 <u>*semmisülés édessége:*</u> **®** végtelen magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm jelző # *alany*** Váln. 18–9

EMLÉK 1 Egy nagy csarnok felét láttam egyszer világosan ciprusokkal | 2 Onnan ment egy temetési menet szótalan, imbolygó zászlókkal legelől | 3 S a halottat egy kis fekete kocsin hat fehérbe burkolt, néma | Lélek kísérte el – 4 s velük én is vacogva és félve, | 5 (Szólítani, leplöket felfedni nem merém 6 mert tudtam, 7 hogy mérgesen ugatnak, | 8 Féltik a zsákmányt, 9 akit elragadtak 10 s rám vicsorítanak csúnya kutyafejeikkel:) || 11 Ámde a halott 12 az halkan sírt, – 13 szelíd volt: 14 átengedte magát egészen, 15 vigyék el már, 16 vigyék el! | 17 (Még nem ébredt fel másik életére 18 s lelke, 19 mint a csecsemőké, – 18 derengett,) | 20 Vegyék őt át a rossz hatalmak – 21 <u>**®**</u> *múljon* a *kicsi* [Füst Milán kiemelése.] fény *emléke szeméből,* | 22 Múljon a szerelem emléke, 23 palotáé, 24 ahol élt 25 és ciprus ágé | 26 S vegye át gyengéd testét, elbágyadt szivét az alvó végtelen! | 27 Lelke zengve változzék meg, 28 *olvadjon* [Füst Milán kiemelése.] a fénybe: | 29 Ó 30 alvó fénynek örökkévalósága: végtelen! | 31 Ó 32 végső koppanás a szíven, 33 végső döbbenet – halál! | 34 Ó 35 semmisülés édessége: régen várt magány! | 36 Ó 37 hallgatásnak jóleső zenéje: emlékeket súgó! | 38 Ó 39 jóleső hang a fülnek: örökkévalóságé, búgó! | 40 O 41 beata solitudo! | 42 O 43 sola beatitudo!!! **szvm: [8 megsz] 43 szvmegys, 9 grm állítm # *alany* # hat** Váln. 18–9

3. További szócikkek idézete nélkül is látható – legalábbis a vizsgálatba vont lírai szöveganyagban, illetőleg a Nyugat korabeli lírai vonulat egyes ágaiban –, hogy a szövegmondat-felépítés mögött olyan megnyilatkozástípus van, amelynek belső szerkesztménye a stiláris megoldások megvalósulási alapja. Ilyetén módon lírai szövegmű éppen a tartalom nyelvi külsőbe való helyezésével alakítja a stílust, amelynek a szabadversek esetében gyakran szembeötlő jelensége a benne lévő szövegmondatok bizonyos szempontú egyedisége, amely nem független az irányzati stílustól mint általánostól. A Karinthy-vers szövegmetszete és jelzésszerűen talán a Füst Milán-i példák is mutatják, hogy az ábrázolt tárgyiasságok megjelenése és a hozzájuk kapcsolódó vagy kapcsolható intellektuális-érzelmi állapotrajzok együttese szabályozza a szövegmondat felépítését (bennük a grammatikai mondatok milyenségét és ezekben például a metaforák beszerkesztettségét), röviden mindazt, amit a költői szövegmondatok lirikumának lehet tartani.

Irodalom

Büky László–M. Korchmáros Valéria 1998: Egy Karinthy-vers aktuális tagolása. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 42: 35–44.

Büky László–Fűköh Borbála 2001: Szövegszerkezet és aktuális tagolás (Weöres Sándor versekben). In: Kabán Annamária (szerk.), Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia (Szövegtani tanulmányok). Miskolci Egyetemi Kiadó. 85–95.

Büky László 2004: Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából. Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelvészeti Tanszék.

Büky László 2004: Szabó Zoltán (szerk.), "Arany-alapra arannyal" – Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. Magyar Nyelv 100: 225–229.

Büky László 2006: Egy Karinthy-paródia stílusekvivalenciájáról. In: Szó, stílus, értelmezés. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. 28–37.

Jenei Teréz 2002: Indázó mondatok Babits Mihály Halálfiai című regényében. In: Szabó Zoltán (szerk.), "Arany-alapra arannyal" – Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 65–83.

Karinthy Frigyes 1928: Nyájas anyó lepénnyel. Nyugat I: 72–73.

Karinthy Frigyes 1959: Füst Milán, Így írtok ti I–II. Budapest. II: 26–27.

Karinthy Frigyes 1977: Nem mondhatom el senkinek – Versek. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Károly Sándor 1970: Általános és magyar jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Károly Sándor 1980–981: Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és Nyelvtudomány 24–25: 49–63.
Kulcsár-Szabó Zoltán 2006: Költőietlenség, versszerűtlenség, nyelvtelenség. Domonkos István: Kormányeltörésben. Tiszatáj 40/4: 80–92.
Lotz János 1973/1976: Általános metrika. In: Szonettkoszorú a nyelvről. Gondolat Kiadó, Budapest. 215–236.
Margócsy István 1996: "névszón ige". In: "Nagyon komoly játékok". Pesti Szalon, Budapest.
Somlyó György 1967: Füst Milán (Arcok, vallomások). Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
Szabó Zoltán 2005: A szecesszió a textológia stílustörténet-elmélet megvilágításában. Magyar Nyelvjárások 43: 27–32.
Szabó Zoltán 1982: Kis magyar stílustörténet. Tankönyvkiadó, Budapest.
Szabó Zoltán 1988: Szövegnyelvészet és stilisztika. Tankönyvkiadó, Budapest.
Szathmári István 2001: Mit jelentett és mit jelent a versmondat megnevezés? Magyar Nyelv 87: 23–31.
Szabolcsi Miklós 1977: Érik a fény – József Attila élete és pályája 1923–1927. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Szepes Erika–Szerdahelyi István 1981: Verstan. Gondolat Kiadó, Budapest.

KEMÉNY GÁBOR (BUDAPEST–MISKOLC)

Identitáskeresés a szecessziótól a szürrealizmusig Cholnoky László prózájában

1. Előadásomban Cholnoky Lászlónak a magyar stílustörténetben elfoglalt helyéről szeretnék néhány vázlatos megjegyzést tenni.

2. Cholnoky Lászlóról már Bori Imre megállapította, hogy „művészete a szecesszióban gyökerezik" (Bori 1972: 21). Ennek alátámasztására tekintsük át a szecessziós stílus főbb sajátosságait (vö. Szabó 1998: 172–82; Kemény 2002: 172):

– hosszan hömpölyögtetett, alapjában mellérendelő jellegű mondatszerkezet („indázás");
– halmozás (mondatrészeké, szószerkezeteké, tagmondatoké);
– sok nyelvi kép (az emberi és a természeti szféra összekapcsolása, az emberi/művészi szépnek és a természeti szépnek egymás kategóriáiban való kifejezése);
– a jelzők nagy gyakorisága (főként a színeket jelölőké);
– a stílus iróniája és önirónia.

Első pillantásra mindegyik kritérium elég jól ráillik Cholnoky Lászlóra. Mivel ebben az előadásban csak a harmadikként említett jelenségcsoporttal (a nyelvi képekkel) foglalkozom, a többit most kénytelen vagyok figyelmen kívül hagyni.

Ismeretes, hogy a szecessziós stílusban nagy szerepet játszik a virágszimbolika (vö. Ajtay-Horváth 2001: 131–46). Cholnokynál a virág – visszatérő motívumként – az identitását kereső személyiség belső világában kialakuló nemes és finom érzéseknek, gondolatoknak a szimbóluma (ez talán Novalis kék virágára, a romantikus életérzés jelképére vezethető vissza). Első példánk a Bertalan éjszakája címszereplőjének vallomásos (valójában papírra sem vetett) leveléből való: „mily könnyen születtek, *mily buján termettek elmémben a ragyogó ötletek, mindegyik egy-egy pompás, színes, illatos virág!* De amikor *el akartam ültetni* őket, hogy *nőjenek, pompázzanak...* akkor elém állt a rongyos, büdös testű koldus, a szegénység, és pimasz mosollyal gonosz kérdéseket suttogott a fülembe: [...] – És én ilyenkor *leszaggattam a pompás virágokat, összetéptem és beletapostam őket a csatakba*" (B. 36). Különösen a Tamásban gyakoriak és fontosak a szecessziós virágszimbólumok (nemcsak stilisztikai, hanem kompozicionális szempontból is): „olyan ember volt, hogy *megérezte, ha egy-egy virág kinyílt vagy elhervadt a lelkében*" (T. 547); „*nem ölné meg az ő lelkében kivirult, pompás mesevirágokat* sem a [...] téli vihar, [...] sem a nyári hőség" (T. 562); „Az a virág, amelynek illata Fridolint erre a töprengésre csábította, ugyanaz volt,

ami *a lelkében kivirult,* onnét *szakította le* ő maga, anélkül hogy tudott volna róla. *Mesevirágnak kell neveznem,* mert mindazt a sóvárgott pompát: színt, illatot testesítette meg, ami Fridolin lelkében lakott, mert ennek a hányatott léleknek az a vágya termelte ki magából, hogy elkerülhesse az élet minden durva szögletét, hogy mindaz, ami vele történik, ragyogó elképzelésekben olvadjon szét" (T. 563).

Ezekben a képekben, képsorozatokban a virág motívuma körülbelül olyan állandósuló alkalmi jelentésre tesz szert, mint a kortárs (és egyébként is rokon vonásokat mutató) Adynál: „De ha virág nőtt a szívében, / A csorda népek lelegelték" (A Hortobágy poétája). Figyeljünk fel „az élet minden durva *szögletét*" metaforára is, amely ugyanabba a képzetkörbe tartozik, mint azok a tárgyiasítások, amelyek a kellemetlen, kedvezőtlen lelki eseményeket valamely éles, sebző tárggyal azonosítják, pl. „ennek a kellemetlen minőségnek a *sértő sarkait* [...] gondosan *leköszörülték* maguk között" (B. 12).

3. A virágszimbólumok (és más jelképek) alapján a szimbolizmus stílusfejlődési tendenciájához is sorolhatnánk Cholnoky Lászlót. Már Schöpflin kritikája is megjegyezte róla, hogy „szimbolizmusra hajló" (Schöpflin 1918: 696). Lovass Gyula pedig arra hívja fel figyelmünket, hogy „Egy jelenség vagy egy tárgy [...] jelképpé lesz számára, s aztán már csak jelképi értelemben tudja nézni" (Lovass é. n. [1941]: 209). Például a Balaton-felvidéki (arácsi) tájat mint a tikkadtság, a felbomlás, a ködös reménytelenség társadalmi légkörének szimbólumát (a Régi ismerősben és több elbeszélésben).

4. Bori Imre Cholnoky László-tanulmányának az volt a fő megállapítása, hogy az író a szecessziós kezdetek után nagy lépéseket tett a szürrealizmus irányába, ezért életművének java része a „preszürreális próza" körébe sorolható (Bori 1972: 23). Így illik ugyanis bele az újvidéki irodalomtörténésznek a magyar szürrealizmusról alkotott és több kiváló kötetében kifejtett koncepciójába. De hogy ennek a „preszürreális" prózának mik a stilisztikai jegyei, arról a tanulmány hallgat.

Ahogyan ezt a szecesszió esetében is tettük, sorakoztassuk most fel a szakirodalom alapján a szürrealista stílus legfontosabb ismertetőjegyeit (vö. Szabó 1998: 208–211; Máthé 2005: 100–105):

– szabad asszociáció, „automatikus" írás (a tudattalan felszabadítása);
– grammatikai kongruencia – szemantikai inkongruencia;
– a nyelvi kép középpontba állítása;
– laza mondat- és szövegszerkesztés (montázs, kollázs).

Valahogy ezek alapján a stílusjegyek alapján nemigen tudnánk ráismerni Cholnoky Lászlóra. Az első és a negyedik sajátosság határozottan nem jellemző rá. A nyelvi kép főszerephez jutása valóban megfigyelhető nála is, ez azonban

nemcsak a szürrealizmusról mondható el, hanem a szecesszióról, a szimbolizmusról, sőt az impresszionizmusról is, vagyis nem tekinthető erős kritériumnak.

Közelebb kerülhetünk viszont Cholnoky László szürrealizmusának elfogadásához, ha nem általában nyelvi képeket, hanem sajátosan szürrealista képeket keresünk írásaiban. Mert ilyenek valóban találhatók bennük, csak nem a szecesszió és a szimbolizmus, hanem az avantgárd modernség felől kell hozzájuk közelítenünk. Lássunk erre egy tanulságosnak ígérkező példát!

Máthé Dénes szürrealista szövegsajátosságnak minősíti a tudat térszerű kezelését (Máthé 2005: 117). Ennek, pontosabban „az időbeliséget felfüggesztő képszerkezetek"-nek a szemléltetésére József Attilának Riának hívom... kezdetű versét (1925) idézi (i. m. 123):

> Csodálatos, hogy *más nem vette észre feje fölött a virágokat*,
> *pedig én láttam, hallottam is, színes harangokat dobálnak jobbra-balra,*
> belőlük mosolyognak föl jövőbeli gyerekei,
> közöttük jár, nagy gonddal ügyel rájuk, de erről sem tud,
> azt hiszi ilyenkor, hogy takarít, vagy hogy engem kínál meg vacsorával.

Erről a szürrealistának mondott versről nekem eszembe jutott a Prikk mennyei útja vége felé található vízió: „*a templompad kemény deszkájából, éppen Prikk arca előtt csodaillatú virágok nőttek,* és beárnyékolták az arcát. Ezek után pedig úgy érezte, hogy *az orgona szavából, amint feléje hullámzik, halványkék fátyol fonódik, és lassan, lágyan a szemére borul*" (P. 91–2). Ezek a virágok már nem a szó szoros értelmében vett nyelvi képek (pl. tárgyiasítások vagy szimbólumok), mert a delíriumos állapotba süppedő Prikk számára valóságosan léteznek. (Úgy, mint a József Attila-vers lírai énje számára a kedvesének feje fölött szárba szökkenő harangvirágok.) Mind a két szövegre jellemző továbbá a szinesztézia (a színes hallás, illetve a hallási–tapintási érzetkeveredés) jelensége. Ha József Attilának ezt a versét Máthé Dénes a szürrealista képi struktúrák egyikének példájaként elemzi, talán nem tévedünk nagyot, ha az idézett Cholnoky László-szövegrészletet, Prikk vízióját is a szürrealista stílus körébe utaljuk.

Egy valamivel későbbi Cholnoky-műben, a Tamásban Fridolin álma, ez a „szürrealista káprázat" (Bori 1972: 31) lényegében ugyanilyen mozzanatokat tartalmaz: „Tamás apostol megindult visszafelé, és lépéseinek nyomán *a templom hideg kövéből pompás, violasárga meg ibolyakék virágok nőttek*" (T. 604–5). A kisregény legvégén, Fridolin öngyilkosságakor (kiveti magát a templomtorony ablakán) a tárgyiasulás „valóságosan" is bekövetkezik: „amerre a vére szertefutott, *a földből violasárga és ibolyakék virágok nőttek*" (T. 610). Vegyük észre, a szöveg szóról szóra megismétli a pár lappal korábbi mondatot. Csakhogy ami ott álom volt (Prikknél pedig delíriumos kényszerképzet), az itt maga a valóság. A valóságfelettiség valósága.

A látomás konkretizációja (objektivizációja) a szürrealista filmművészetben is megjelenik. Nemes Károly kis Buñuel-könyve Az andalúziai kutya (1929) pél-

dáját hozza erre, véletlenül épp Cholnoky László halálának évéből. (L. Nemes é. n. [1985]: 14–5.)

5. A József Attila-vers és a Cholnoky László-szövegrészlet szürrealista mozzanatainak párhuzamba állítása azt a merésznek látszó ötletet sugallja, hogy befejezésül keressünk további rokon vonásokat a két szerző stílusában. Merész, sőt talán vakmerő is ez a próbálkozás, hiszen Cholnokyt és József Attilát egyáltalán nem szokták (se irodalomtörténeti, se stílustörténeti szempontból) rokonítani. Kivételesnek számít tehát az a Bori Imre-idézet, amely – épp a szürrealizmus kapcsán – mégis egymás mellé állítja őket: „A magyar író a huszadik században [...] roppant áldozatok árán kerül csak át a »másik« partra, a hétköznapok elidegenültségéből – *Cholnoky Lászlótól József Attiláig* például – a »szürrealitás« valóságába" (Bori 1972: 23; én emeltem ki K. G.).

Cholnoky László és József Attila a köztük levő majdnem egy nemzedéknyi korkülönbség és az eredetileg számottevőnek mondható társadalmi helyzetbeli különbség ellenére az 1910-es években csaknem ugyanabban a környezetben, a régi Ferencváros külvárosias tájain tevékenykedett-tengődött. A Bertalan éjszakája második fejezetének kezdete ezekkel a szavakkal idézi fel ennek a városrésznek a sajátos hangulatát: „Az elhagyott rongytépőmalom, a félig leégett bőrgyár sárga épületének évtizedek óta bezúzott, szivárványos ablakain keresztül nehéz, fülledt szag lépett az útjába, sötétség bámulta meg vak szemével. A vén, süket épületek felett *régen elhalt munkásleányok elkallódott szerelmei lebegtek, lilaszínű köddé verődve össze*" (B. 15–6). Kinek ne jutna eszébe ezeket olvasva a Külvárosi éj egyik versszaka:

S a szövőgyárak ablakán
kötegbe száll
a holdsugár,
a hold lágy fénye a fonál
a bordás szövőszékeken
s reggelig, míg a munka áll,
a gépek mogorván szövik
szövőnők omló álmait.

Cholnoky kisregényének végén újból megjelenik a külváros motívuma. A Duna, az öngyilkos halál színhelye felé tartó Bertalan és a kísértet Kohaninszky „Mentek szótlanul, be a Ferencváros ősi házai közé. Már ott volt ismét a bőrgyár; *betört ablakaiból most a fekete csendesség bámult a hajnali vándorok után*" (B. 42). Az elhagyatott gyárépület betört ablakainak látványa (ez egyébként az előző példában is benne volt!) az Elégiának ezt a három sorát idézi emlékezetünkbe:

Töredezett, apró ablakok
fakó lépcsein szállnak a napok
alá, a nyirkos homályba.

A két író nem csupán körülbelül ugyanazt látta, hanem ennek láttán ugyanazt is érezte: a szkizofréniával határos vagy abba torkolló lelki sivárságot, kiüresedettséget. A „lelki tájat" (vö. Kemény 1991: 110–113).

A régebbi szakirodalom (pl. Török 1968: 123–131) inkább a megszemélyesítésnek a jelentőségét hangsúlyozta József Attila költői nyelvében, holott van abban bőségesen tárgyiasítás is, sőt ez ugyanolyan jellemző a stílusára, mint a megszemélyesítés. Közismert példákat idézek:

beomló alkonyokon
[...]
A költő – ajkán *csörömpöl* a szó
(A város peremén);

[...] a nyomor egykedvű csendje
[...]
föloldja a tömény
bánatot a tűnődők szivén
s *elkeveri*
milliókával.
(Elégia);

készül bennük [ti. a gyárakban] *a tömörebb sötét,*
a csönd talapzata.
(Külvárosi éj).

A példák, azt remélem, nem igényelnek kommentárt. Cholnoky László és József Attila meggyőződésem szerint egymásra találhatnak a magyar stílustörténetben a szürrealizmus és a tárgyiasítás jegyében. Sőt talán azt is érdemes lenne fontolóra venni, nem haladt-e tovább, József Attilával párhuzamosan, Cholnoky is az ún. tárgyias-intellektuális stílus (vö. Szabó 1998: 219–237) felé.

Források

B. = Bertalan éjszakája. In: Cholnoky László: Bertalan éjszakája. Novellák. A Táltos kiadása. Budapest 1918. 5–44.
P. = Prikk mennyei útja. In: Cholnoky László: Bertalan éjszakája. Novellák. A Táltos kiadása. Budapest 1918. 45–101.
T. = Tamás. Egy vergődő élet története. In: Cholnoky László: Piroska. Öt regény. S. alá rend. Vargha Kálmán. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1971. 539–610.

Irodalom

Ajtay-Horváth Magda 2001: A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek 232.)

Bori Imre 1972: Cholnoky László. In: Tanulmányok/Studije. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa. 5. füzet, 21–44. (Újra közölve: Bori Imre: Fridolin és testvérei. Forum, Novi Sad 1976. 33–65.)

Kemény Gábor 1991: Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. (Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 7.)

Kemény Gábor 2002: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 14.)

Lovass Gyula é. n. [1941]: Cholnoky László. In: Thurzó Gábor (szerk.), Ködlovagok. Írói arcképek. A Szent István-társulat kiadása. Budapest. 203–215.

Máthé Dénes 2005: A költői kép szemiotikai és irányzati vizsgálata a két világháború közti magyar költészetben. Az Erdélyi Múzeum-egyesület kiadása, Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek 252.)

Nemes Károly é. n. [1985]: Luis Buñuel. Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum–Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest. (Filmbarátok Kiskönyvtára.)

Schöpflin Aladár 1918: Cholnoky László novellái. Bertalan éjszakája. Nyugat I: 695–698.

Szabó Zoltán 1998: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest. (Egyetemi Könyvtár.)

Török Gábor 1968: A líra: logika (József Attila költői nyelve). Magvető–Tiszatáj, Budapest. (Elvek és utak.)

MINYA KÁROLY (NYÍREGYHÁZA)

A ritkább szóalkotási módok stilisztikai funkciója Parti Nagy Lajos Tisztújítás *című drámájában*

A szóalkotás ritkább módjai, más szóalkotással keletkezett szavak, ritkább szóalkotási módok – ezekkel az összefoglaló megnevezésekkel jelöli a grammatikai szakirodalom azt a szócsoportot, amelyikkel a következőkben kívánok foglalkozni egy szépirodalmi mű kapcsán. A ritkább szóalkotási módok soha nem voltak olyan széles körűek, mint a szóösszetétel és a szóképzés, de összességében sok szó jött általuk létre főként a régebbi korszakokban, de változó erősséggel még ma is működnek (Gerstner 2003: 148).

Milyen funkciói vannak az így létrejött kifejezéseknek? Melyek a grammatikai jellemzői? Ezekre kívánok választ adni az alábbiakban.

A ritkább szóalkotási módok minden grammatikakönyvben szerepelnek, összességében tizenháromfélét különböztetnek meg: a szóelvonás; a szóhasadás; a mozaikszók alkotása; a népetimológia vagy szóértelmesítés; a szándékos szóferdítés; a szóhatár-eltolódás; a szóalakutánzás; az ikerítés; a szórövidülés és továbbképzése; a tulajdonnév köznevesítése; a jel- és ragszilárdulás; a szóösszerántás és a szóalakvegyülés vagy kontamináció (Lengyel 2000: 337–47, Zsilinszky 2003: 380–381, Cs. Nagy 1991: 295–298, Velcsov Mártonné 1982: 166–9).

A mozaikszók alkotását a MGr. részletezi a legalaposabban, s két fajtáját különíti el: a betűszóalkotást és a szóösszevonásokat. Ugyanakkor ezen belül tárgyalja a szóösszerántást és a szóalakvegyülést, más néven kontaminációt. A magyar nyelv könyve a népetimológia és a szándékos szóferdítés, vagy ahogy ő nevezi: szótorzítás között alig tesz különbséget, ugyanis így fogalmaz: „Újabban szándékos szótorzítások következtében keletkeznek népetimológiák: *nyugdíjas* > *nyögdíjas* stb." (Cs. Nagy 1991: 298). (A népetimológia és a szándékos szóferdítés elkülönítéséről részletesen l. Minya 2003: 109.)

A Magyar nyelvtörténet A más szóalkotással keletkezett szavak körében taglalja az úgynevezett tudatos szóalkotást, amely lehet szóösszetétel és szóképzés is: *bírságnap* (HBK), *képzelet* (Geleji) (Zsilinszky 2003: 381). Feltehetően azért került ide, mert a megszületésének az idejében újszerű, szokatlan, ezáltal sajátos stílushatású volt, valamint gyakran egy személyhez volt köthető a megalkotásuk. A magyar nyelv kézikönyve viszont elkülönítve szerepelteti a tudatos szóalkotást, s ezen belül tárgyalja a mozaikszó-alkotást (Gerstner 2003: 151). Így némi eltérés tapasztalható a csoportosításban

Megkérdőjelezhető az a megállapítás, amelyet Velcsov Mártonné a szóvegyülésről, a népetimológiáról, a szóhatár-eltolódásról és a szóalakutánzásról tett:

„…az anyanyelvi műveltség terjedése, a nyelvi tudatosság fokozódása következtében már a múlt szóalkotó eljárásai közé szorul vissza, és a nyelvtörténet kérdései közt tartjuk számon" (1982: 168). Ezzel szemben elmondhatjuk, hogy egyrészt mindegyik szóalkotási móddal találkozunk még napjainkban is, és a szóalakutánzás a későbbiekben tárgyalandó szépirodalmi műben az egyik stiláris eszköz. Másrészt éppen a nyelvi tudatosságnak, illetve kreativitásnak köszönhetően születtek meg Parti színművében ezek a kifejezések.

Az e szóalkotási módokkal létrejött szavaknak nem csupán egy tárgy, fogalom, eljárás stb. megnevezése a feladata, tehát nem csupán a denotatív jelentésük fontos, hanem legalább ugyanolyan mértékben a konnotatív is. Elsősorban az elvonás kapcsán említik azt a szakirodalmi források, hogy gyakran ironikus vagy bizalmas használatban találkozunk a példáival.

Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy nem csupán a ritkább szóalkotási módokkal jönnek létre stilisztikai neologizmusok (hapax legomenonok). Bár korrelatív viszony megállapítható: minél ritkább a szóalkotási mód, annál valószínűbb az alkalmi kifejezés létrejötte, ugyanakkor a gyakori szóalkotási módokkal (szóösszetétel, szóképzés) szintén alkothatunk alkalmi szavakat. A Parti-mű is ezt bizonyítja.

Parti Nagy Lajos nevezhető stíluszsonglőrnek. Több művével bizonyította, hogy a cselekménynél fontosabb számára a nyelvi megformáltság. Nyelvében él. A test angyala című kisregénye vagy az Ibusár című színpadi műve sajátos stílushatását a szándékos nyelvhelyességi és helyesírási hibákkal, valamint a hiperkorrekt formákkal éri el (Minya 2003: 134). A Tisztújítás című darabja pedig azért is célszerű a stilisztikai vizsgálatra, mert olyan átdolgozása Nagy Ignác 1843-ban bemutatott színművének, amely inkább nyelvezetében mutat eltérést, semmint tartalmában. A mű stílusszervező elemei a szerző szóteremtő kreativitásával, a ritkább szóalkotási módokkal (is) megalkotott neologizmusok. Mindezzel, valamint az archaizmusokkal a reformkor biedermeier nyelvezetét túlozza, a magyar romantika stílusparódiáját, valamint a politikai retorika karikatúráját adja.

A mű cselekménye egyszerű. Aranka, a szép, gazdag és fiatal özvegy a gyászév leteltével vidékre érkezik rokonaihoz, ahol éppen tisztújítás előtt áll a vármegye. A nő kezére hárman is aspirálnak: a maradi Farkasfalvy (jelenlegi alispán), a haladó dr. Heves (pesti ügyvéd) és Tornyai szolgabíró, az asszony hajdani szerelme. Aranka frappánsan függeszti fel a párválasztási dilemmát: a választásokon győztes leendő alispánnak ígéri kezét. Megindul tehát a demagóg korteskedés, annak minden populista, aljas, intrikákkal terhelt elemével; egyedül a fontolva haladó Tornyai keze marad tiszta, s ahogy az egy reformkori vígjátékhoz illik, természetesen ő kerül ki győztesen: megválasztott alispánként Aranka kezét is elnyeri, noha a hatalom végül őt is vakká és önimádóvá teszi. (Nem véletlen, hogy a mű a Színház folyóirat mellékleteként 2006 májusában, a választások után jelent meg.)

Mint fentebb említettem, a szokatlan szóképzések is lehetnek olyan stílushatásúak, mint a ritkább szóalkotási móddal létrejött kifejezések. Kezdjük a vizsgálatot ezekkel! Az első példában az *-i* melléknévképzővel alkotott kifejezés újszerű.

Darabos: ***Hazaüdvi*** *boldog jó estét kívánok mindenkinek.*

Igen gyakori az idegen, főleg latin képzők kapcsolása a magyar szavakhoz, a keveredés mindenképpen a humor és irónia forrása. Igaz, az *-ice* képző a köznyelvben is a nevetségesség stílushatását hordozza magában. Velcsovné is megjegyzi, hogy az idegen eredetű képzőnek lehet sajátos hangulata (1982: 118).

Heves: ***Konkrétice*** *énrám* [van szüksége a vármegyének.]
Heves: Megyétek ugyanis veszélyesen ***abnormalice*** *beteg.*
Hajlósi: Ennek fejében a tekintetes alispán úr a tekintetes szolgabíró urat ***pártvonalice*** *másodalispánná megválasztaná.*
Heves: Bort mér a választóknak ***korrumpálice.***

Az *-ice* így ebben a formában nem képző a latinban, hanem csak egy tipikus adverbiumvégződés, ugyanis határozószót melléknévből szabályosan az *-e* képző hoz létre, és így a viszonylag gyakori *-icus* végű melléknevekből képzett határozók végződnek így, pl. *magnificus* 'csodálatos' = *magnifice.* Természetesen a magyar nyelvben képzőként vonták el, s a Parti-műben is az imitált latinosságból fakad a stílushatás.

A képző funkciója megfelel egy ragnak *(konkrétice = konkrétan, abnormalice = abnormálisan, pártvonalice = pártvonalon),* illetve egy szónak, egy álszintagma névutószerű kifejezésének *(korrumpálice = korrumpálás céljából).*

Ugyancsak latin eredetű képzők *(-éroz, -íroz, -ista)* fokozzák a stílushatást a következő esetekben.

Darabos: Hát így le van ***fikatérozva*** *a magyar bárzsing?*
Langyos: Még jó, hogy nem kezdesz ***sikitérozni****.*
Heves: És ön bízvást ***paffírozva*** *leend, ezt mondhatom.*
Heves: Megírják a ***firkálisták****, hogy riválisa pofon teremté a legnagyobb párt esélyes jelöltjét.*

Idegen eredetű képzőnek tekinthető az *-ária* a következő két szóalakban. Azonban így a latinban az *-ária* sem képző, esetleg a *-rium* helynév- és gyűjtőnévképzőhöz kapcsolható *(terrárium, laboratórium),* és ennek a többes száma az *-ária.*

Heves: Hű, a ***cemendáriáját*** *neki! (a cemendéjét)*
Kinga: Eddig legalább a hivatalod iránt volt benned némi ***buzgonária.*** *(buzgalom)*

Bár a *-lag, -leg* határozórag, azonban már képzőszerű tulajdonságai is vannak, mivel a vele ellátott melléknév nem tartja meg eredeti bővítményét *(egészen új,* de nincs *egészen újólag)*. Ugyanakkor a *-lag, -leg* leginkább az *-i* képzős melléknevekhez szokott csatlakozni (Balogh 2000: 202). Így ezeket a neologizmusokat is a szóképzések között tárgyalom.

Hajlósi: Úri ***becsületszavilag****, kérem.*
Heves: Te pedig langy vagy, kérlek, ***úrkiköpésileg.***

Az *-iglan, (-iglen)* ragtársulás a köznyelvben csak egyetlen lexikalizálódott szóalakban fordul el: *holtomiglan-holtodiglan.* A műben többször is találunk rá alkalmi példákat.

Heves: …és elédbe hullok, és ***térdemiglen*** *esküszöm, hogy téged, csak téged szeretlek…*
Heves: Voltaképp haragudnom kéne, főorvos úr. Akár ***következményekiglen*** *is.*
Kinga: Mert te meg rohansz ***nyakadtöriglen.***

Szószerkezetet és egész tagmondatot sűrít a két rag: *térdemiglen = térdemre rogyva, következményekiglen = úgy, hogy következménye is legyen; nyakadtöriglen = úgy, hogy a nyakadat töröd.*

A képzőcsere és a képzőhozzátoldás hordozza a stílushatást az alább kiemelt mondatokban.

Langyos: Hű, micsoda hevesen ***lüköng*** *a véred. (lüktet)*
Nelly: De hát tetszik látni a nagyságos úrnak, nem, ha ilyen nagyon ***kukorékoz.*** *(kukorékol)*
Nelly: Mer úgy tetszik szorítni a kezem, hogy minden vér a fejembe ***tolulkozik.*** *(tolul)*

A szóképzésen kívül a szóalakutánzás is szerepet játszott az alábbi szóképzésben.

Aranka: …hát a fejem belesajdul a sok ***haladizásba*** *meg* ***maradizásba.***

A *maradi* analógiájára született meg a *haladi,* majd kapta meg a képzőket.

A *summa summárum* latin szószerkezet szóalakutánzásaként születtek meg az alábbi kifejezéskapcsolatok.

Heves: Szóra sem érdemes, ***spongya spongyárum.***
Heves: A hölgyek uralkodnak a szíveinken, ***ergó ergórum*** *a nők kormányozzák e hont.*
Langyos: ***Lárikum fárikum.*** *A megcsalatott én vagyok.*

A ritkább szóalkotási módok grammatikai jellemzőiről szólva egyetérthetünk a MGr azon állításával, miszerint ezeknek „…csupán egy része sorolható a mor-

fológiai természetű nyelvi folyamatok vagy műveletek közé ...ezért a leghelyesebb a morfológia és a szótan határsávjaként tárgyalni" (Lengyel 2000: 337). Az alábbi példák ezt bizonyítják.

Farkasfalvy: Micsoda mob! Söpredék! Hát emberek ezek? Nem. Csordák! ***Suttyontők!*** *Parasztok!*

Ebben az esetben a szórövidítéssel ellentétes művelettel állunk szemben: a *suttyók* szó megnyújtása történik egy morfológiailag elemezhetetlen elemmel, csupán a hangulati nyomatékosítás kedvéért. Ugyanez mondható el a következő három példáról is. (Esetleg a *-ly*-ről mondhatjuk el, hogy az angolban a módhatározó ragja.)

Langyos: Nem látta meg senki, ne ***csipárogjál*** *már! (csipogjál)*
Hajlósi: Én, kérem, ***csupántly*** *az alázatos tiszteletemet akartam tenni a szolgabíró úrnál.* (*Csupán / csupáncsak*)
Farkasfalvy: Na látja, ez a józan, egyszerű nép nem ül fel a népbolondító, ***szívidegende*** *alakoknak.* (*szívidegen*)
Hajlósi: ***Punktli*** *erről van szó, kérném tisztelettel. (pont ?)*

Az alábbi példában látszólag az *-ász* elavult képző található a szó végén, azonban mivel a jelentéstartalmában a *mitugrász* szó jelentéstartalmát hordozza, így lehet, ennek csupán a végződését utánozva keletkezett.

Aranka: Ez büszke férfi? Ez egy ***ugrondász!***

Ezekben az esetekben a szóalkotási mód részben a szóteremtéshez áll közel. Tehát ezek a kifejezések keletkezésüket tekintve a szóteremtés és a szóalkotás határsávján helyezkednek el, mivel egy képzőnyi elemmel bővült a szó. A fenti hat példa morfológiai szempontból a szóalkotási módok közül a szóképzéshez áll közel, az alábbi esetben pedig a szóösszetételhez.

Aranka: ... s Heves ... a legnagyobb forrósággal kezde neki udvarolni, miközben rólam s frigyünkről ***orcapiritér*** *mód nyilatkozott.*

A szokatlan, alkalmi szóösszetételek is a már említett romantika stílusparódiáját, valamint a politikai retorika karikatúráját adják. Elsősorban iróniát, sőt gúnyt tartalmazó, személyt megjelölő kifejezésekkel találkozhatunk.

Kinga: Akkor is, ha ez a ***huszárzsír*** *Farkasfalvy marad az alispán.*
Heves: S mindezt azért, mert Farkasfalvyt szereti. Bizony! Egy letűnt, maradi kor ***huszármúmiáját.***
Heves: Ha ez a ***baktokány*** *hozzájut Aranka vagyonához, a fél országban azt választat meg, akit akar.*
Damázsdi: Há' porrá zúzlak, te ***pajeszmagyar!***

Nelly: Aztán kinek tesz jót? A nagyságos úrnak vagy nekem? Langyos: Hát neked, te ***tűzipattanás.***
Virágos: Nem tűröm az ilyen ***köténynótát****, míg itten az alkotmányos jogainkat … eszközöljük*
Heves: Oh, bár lenne szerencsém ily ***kortespillantásoktól*** *emeltetni.*

Sajátos kettőssége a műnek, hogy a neologizmusok mellett szívesen használ a szerző archaizmusokat. Ezeknek az egyszerre történő alkalmazása sajátos stílusértéket képvisel, a látszólagos pátosz a komikus eposzokhoz közelít. Az alábbi példák, szóösszetételek paradox módon neologizmusként az archaizálást is szolgálják – természetesen ehhez nagyban hozzájárul a szövegkörnyezet.

Kinga: Uram, arcomat a szemérem ***lángpallosa*** *égeti, hogy így kell önhöz szólanom, de nem tehetek mást, a szívem szózatát az ész fagylaló intésével nem némíthatom el.*
Heves: Bátran öntse ki forró ***habdagályát*** *szívem medrébe, hol legdübörgőbb viszonzásra talál.*

Mint már említettem, Parti két művében (A test angyala, Ibusár) a szándékosan elkövetett nyelvhelyességi hibákat állította a stílusérték megteremtésének a szolgálatába. Hasonlóval találkozunk az alábbi két példában is. A pleonazmus elsősorban a nyelvhelyességi szakirodalom fogalma: a szószerkezet első tagjának (jelzőjének, határozójának) a jelentéstartalma fedi a második tagét, beletartozik a második tag jelentésszerkezetébe. Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk az alábbi két példában is azzal a különbséggel, hogy itt a szóösszetétel elő- és utótagjáról mondható el ez.

Heves: De egy szerető férj oldalán, ki önt imádná, ki minden percből az ***örömélvezet*** *nektárját facsarná elő…*
Farkasfalvy: Hű, a ***szukacemendéje****! Ez már nem tréfadolog!*

Az ÉKsz alapján az *öröm* szó jelentése ’kedvező esemény hatásaként támadó kellemes érzés, derűs, vidám lelkiállapot’, az *élvezet*é pedig ’gyönyörűség, öröm, amelyet vki, vmi kelt vkiben’. Így az *örömélvezet* közelebb áll a tautológiához, amikor a két szó jelentéstartalma szinte megegyezik. A *szuka* jelentése ’nőszemély’, a *cemende* szóé pedig ’szajha’. Mivel azonban a *szajha* szót nőnemű egyénre alkalmazzuk, így az összetétel előtagja az utótag jelentésének egy részét tartalmazza, így pleonazmus.

Rímel az összetételi előtag az utótaggal, az egyediségen kívül ez is a stiláris hatást fokozza a következő példákban.

Darabos: Aztán mennyibe mérik azt a ***kígyóríkatót****?*

Ebben az esetben a bor gúnyos, becsmérlő elnevezése a *kígyóríkató.*

*Heves: Oh, mennyi báj és **elmekellem**!*
Az *elmekellem* szó tettetett fennköltséget sugall.

Két esetben találkozunk a szórövidítéssel, az egyikben szóösszetétel előtagjaként.

*Heves: Te pedig **langy** vagy, kérlek.*
*Heves: A szegény **langyelméjű** doktor!*

Itt azért is indokolt a rövidítés, mert a doktor neve Langyos.

*Heves: …már látom is lelki szemeimmel: „**szolgabírópof** a szabadság orczáján.”*

Elvonással egy esetben találkozunk szóösszetételben.

*Langyos: Csak nem fogom az életemet kockáztatni egy **kéjmotosz** emberért, ki ily gyalázatosan megcsalt?*

A *motosz* kifejezés sajátos példája az elvonásnak, ugyanis a *motoszkál* ige származékszó, a *motoz* ige *-(ká)l* gyakorító képzős alakja (Zaicz: 2006: 550). Az írásban jelölt zöngétlenedés után az elvont alak *sz*-szel szerepel és melléknévként. Tehát a szó alakja szinte alig változott, csak a szófaja.

A szándékos szóferdítés egy idegen és egy magyar szó esetében fordult elő.

*Heves: Mert látod te, hogy beteg a közjó, de csak csupán csöpögteted a beteg szájába az orvosságot. Tornyai: Hát, nem is icceszámra. Heves: Pedig, barátom, **icce homo**, ahogy a latin mondja. Pártom és én hatalomra jutván rögtön bevezetjük a közboldogságot.*
*Aranka: …nos evégett és csakis evégett írtam az ön **kéjfuvalkodott** barátjának.* (*felfuvalkodott*)

A két szó között az a különbség, hogy az elsőben egy létező kifejezés a ferdítés eredménye *(icce),* tehát látszólag nem is szóferdítés, s a szószerkezetben nyeri el a humoros stílushatását, a második esetben pedig nem létezik a szóalak, az igekötő helyére (fel) egy főnév került *(kéj).*

Összegzésképpen a következőket mondhatjuk el. A mű stiláris hatását részben nyeri el a ritkább szóalkotási módokkal létrejött újszerű kifejezésekkel, a szokatlan szóképzéssel és összetétellel. Sajátos kettőssége ugyanis a műnek, hogy a neologizmusokat és az archaizmusokat egyszerre alkalmazza az író. (Ez utóbbira találhatunk bőséggel példát mind, az alaki, mind a lexikai fajtájából: *népajk, időz, fakadand, viheder*). Sőt egyes neologizmusok az archaizálás hatását keltik.

Ugyanakkor megállapítható, hogy a mű stiláris szempontból igen összetett, s a neologizmusok körében egy új típusra is példát hozott, azt, amikor egy szóal-

kotási mód keveredik a szóteremtéssel *(orcapiritér, csupántly)*. Ha ez utóbbi, a szóteremtés játssza a fő szerepet a szó alkotásában, akkor egyértelműen háttérbe szorul a jelentés, és a hangulati hatás kerül az előtérbe. Ennek a további vizsgálata még árnyaltabbá teheti a stilisztika és a szókincstan ezen szeletét.

Irodalom

Balogh Judit 2000: A névszóragozás. In: Keszler Borbála (szerk.), Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Cs. Nagy Lajos 1991: A szóalkotás módjai. In: A. Jászó Anna (főszerk.), A magyar nyelv könyve. Trezor Kiadó, Budapest.

Gerstner Károly 2003: A magyar nyelv szókészlete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lengyel Klára 2000: A ritkább szóalkotási módok. In: Keszler Borbála (szerk.), Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

MGr = Magyar grammatika.

Minya Károly 2003: A hiperkorrekció mint stíluseszköz. In: Szathmári István (szerk.), A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Velcsov Mártonné 1982: Alaktan. In: Rácz Endre (szerk.), A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.

Zaicz Gábor (főszerk.) 2006: Etimológiai szótár. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Zsilinszky Éva 2003: A más szóalkotással keletkezett szavak. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.

MURVAI OLGA (BUKAREST)

Mikszáth szinkretizmusa az 1900–1910 között írt kisregények alapján

1. Az igazság az, hogy az 1900–1910 között írt kisregények közül csak négy címet választottam ki. Ezek a következők: *Kísértet Lublón, A fekete kakas, A sipsirica, A gavallérok,* amelyeket szövegstilisztikai[1] szempontú vizsgálatnak fogok alávetni. Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy az elemzésre szánt példaanyagot a fenti kisregényekből válogattam, de az elemzés hátteréül szolgáló textológiai és stilisztikai értelmezések nemcsak a fent nevesített alkotásokra vonatkoznak. A szövegstilisztikai értelmezés és minősítés többrétű feladat, amelyek elvégzéséhez néhány elméleti szempont tisztázása is szükséges.

2. Interpretáció és olvasat

Mikszáth kisregényeit olvasva/újraolvasva feltűnik, hogy nincs kiemelt szöveg, nincs „fő-interpretátor", sem szöveg szinten, sem az olvasó, sem pedig a szerző nézőpontjából visszatekintve. Ha a textusok hálójában nincs kiemelt szöveg, akkor nincs kiemelt értelmezői pozíció, és – következésképpen – nincs kiemelt értelmezés sem. A sokféle textológiai elméletből Jacques Derrida gondolatát vettem át: a derridai szöveg egy tágabb szövegösszefüggésbe ágyazódik, ahol a szövegek egymást hordozzák, másként mondva egymást határozzák meg, képzeletbeli határaikon „átjárnak" egymásba, ami azt jelenti, hogy bármely szöveg(rész) értelmezhető bármely szöveg(rész) felől/alapján. Derrida megpróbál a szövegek határán járva egyszerre több szöveget egymásba játszani, egymásba olvasni[2]. Nem is annyira a szövegek közti átjárás az érdekes számára, hanem a szövegek közti határ. A Derrida által tételezett textualitás tehát nem lineáris, hanem többdimenziós, amely újraértelmezi a kommentár és az olvasat problémáját is. A kommentár egy szövegen kívüli szempont alapján próbálja reprodukálni a szöveget, egy központosított és irányított struktúrát ír le, amelynek referenciális pontjai rögzítettek. Az ilyen típusú olvasat szövegen kívüli pozícióból közelít a szöveghez, és referenciális pontokhoz viszonyít, ezekhez tér vissza az értelmezés folyamán. Ezzel szemben a dekonstruktív, szövegbe-ágyazott olvasat nem akar a szövegen kívülre mutatni, az olvasat maga a *nyelvben*, Derrida szavával az *írás-*

[1] A szövegstilisztikáról l. Szabó Zoltán 2005: Egy lehető szövegstilisztikáról. In: Magyar Nyelvőr 129: 436–451.

[2] J. Derrida 1967: La structure, le signe, et le jeu dans le discurs sciences humaines. In: L'écriture et la différence. Seul, Paris. Idézi Orbán Jolán. In: Derrida írás-fordulata. 1994. Pécs, Jelenkor. 241.

ban (écriture) marad.[3] Áll ez mindenfajta szövegre, elsősorban azonban az irodalmi szövegekre, amelyben a szöveg mint irodalmi forma önmagát kölcsönzi a *jelöltnek, a tartalomnak.* A forma, a jelölt ily módon „kölcsönzött" részévé válik a textualitásnak. Ez a kérdés akkor kerül tulajdonképpen előtérbe, amikor egy stílustörténeti alapkategóriát, az irányzatosságot próbáljuk tisztázni Mikszáth kisregényeiben.

3. Az irányzatosság kérdése

Mikszáthot a realizmus címszó alá sorolja be a (ma már túlhaladottnak tartott, és főként nem kánonként kezelt) akadémiai irodalomtörténet, ahol az áll, hogy Mikszáth stílusa is ún. (népies) realista stílus.[4] De ugyanitt arról is olvashatunk, hogy a „realista szándék" megvalósulása – éppen az 1900–1910-es években – az előadás többszólamúságát eredményezte: „Az epikus elbeszélő nem korlátozta magát a mű eseményeire; *burjánzó reflexiók lepik el a cselekményt, a visszatekintő, példázó, nagy távlatokat felvillantó ötletek kísérik a történetet, sokszor csak egy-egy hasonlatba, vagy egy-egy mondatba tömörülten, máskor meg önálló lírai vagy elmélkedő betétekként*."(MIt. IV: 736.). A többszólamúságot ma többdimenziónak mondjuk, és a műszó tartalmának átértékelése indokolttá teszi a 2. alpontba foglalt elméleti kérdésekre való rövid reflektálást is: nem egy külső, referenciális ponthoz – Mikszáth esetében a realizmus jól ismert kritériumaihoz – igazítjuk az olvasatot, nem *„íráson" (écriture)* kívüli szempontot igazolunk a kiemelt szöveghelyekkel, hanem azt vizsgáljuk, hogy mi az, ami a *nyelvben*, az *írásban (écriture)* „marad". Ezt kell föltárnia a szövegstilisztikai elemzésnek.

3.1. „burjánzó reflexiók lepik el a cselekményt"

Ha elolvassuk azokat a szövegeket (n.b. szövegrészeket), amelyek az okfejtés alapját szolgáltatják, szinte el sem hisszük, hogy mikszáthi szövegek. A „másságuk" nyilván a nyelvben, az *„írásban"* keresendő. A kiemelt szövegek a következők:

(a) *Fölséges nyári délután volt, az egész természet nevetett, szikrázott a verőfényben. Egy csöpp szellő se fújt, a fák levelei nem mozdultak, a virágoknak, melyekkel tele volt az udvar ültetve, az illata lent terjengett, a mozdulatlan levegő föl nem verte, szét nem vitte, valami holt dolognak látszott az egész, mintha festve, vagy elátkozva lenne. Csak a méhek és a darazsak éltek, döngtek, keringtek, játszodtak és szerelemtől részegen fetrengtek a rózsák kelyheiben*. (A sipsirica)

[3] J. Derrida 1967: De la grammatologie. Minuit, Paris. Idézi Orbán Jolán. I.m. 244.
[4] L. erről: A magyar irodalom története 1965. IV. kötet.

(b) *S ezzel ő maga sietett az ajtót kinyitni, s előre indulván, keresztülmennek a kék selyemmel kárpitozott szobán, melynek ablakaira egy nagy bignonia húsos levelei és fehér virágfürtjei borultak, enyhe félhomállyá tompítva a nap szemvakító ragyogását*. (A sipsirica)
(c) *Ámbár iszen látni nem lehetett, csak hallani a lovak kapálózását, a hám csörgését; szuroksötét uralgott künn, hold nem világított, csillagok nem pislákoltak, terhes barna felhők jártak szanaszét, keresztül-kasul az égbolton, mint mikor barna festékek folynak össze*. (A gavallérok)
(d) *A kert igen csinos volt (…) csupa egzotikus füvek, pálmák, sások, orchideák; növények, amiknek nincsenek virágjaik. Éppen ide illők; szüzek közé, akiknek nincsenek szerelmeik.* (Kísértet Lublón)
(e) *De összeülni a bogyolaiakkal! Azokkal a trágyadombon nőtt tulipánokkal*! (A fekete kakas)

3.2. Ha csak annyit tudnánk a fenti idézetekről, hogy ezek 1900–1910 között készült irodalmi művekből valók, nyilván hamarább jutna eszünkbe a XIX. század végének–XX. század elejének stíluskavalkádja, mint Mikszáth Kálmán neve. Beszélnénk impresszionizmusról, szimbolizmusról, szecesszióról, sőt avantgardról, emlegetnénk a színhatásokat, színfoltokat, a szín-szimbolikát, a fehéret, kéket, aranyat, barnát és az általuk indukált hangulatot, kiemelnők a virágmotívumot stb. De Mikszáth nem képviselte tudatosan egyik századeleji stílusirányzatot sem, viszont az tagadhatatlan, hogy „átemelte", „beépítette" az 1900–1910 között írt szövegeibe a kortárs irodalom jegyeit. Nem igazodott külső referenciákhoz (azaz nem lett ilyen vagy olyan izmus híve), hanem a nyelvében teremtette meg azt a másságot, amely a saját *oeuvre*-ön belül értékelhető. A szövegek egymásbajátszása és átjárhatósága kapcsán óhatatlanul fölmerül az irányzatosság kérdése: van-e még irányzatosság az átjárhatóságban? Milyen stilisztikai minősítéseket alkalmazhatunk? Mi marad a „nyelvben", az „írásban"?

4. A stílus és a szinkretizmus dichotómiája

A jelen vizsgálódás szempontjából a stílus és a szinkretizmus dichotómiája látszik célravezetőnek. A szinkretizmus mint „stílusprovokáció"[5] érdekel bennünket. Ez a döntésünk magyarázatra szorul.

4.1. Míg a stílus fogalma a retorika és a stílushármasság *(aptum, claritas, perspicuitas)* tanításainak elemeként igényt formál egy hagyományra, amely az an-

[5] Renate Lachmann 1986: Synkretismus als Provokation von Stil. In: Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements. Hrsg. H. U. Gumbrecht–L. K. Pfeiffer. Suhrkamp Verlag, Frankfurt. 541–558. Fordította Nemes Péter: A szinkretizmus mint a stílus provokációja. In: Helikon. 1995/3: 266–277.

tikvitás óta szabályozza a szövegek elképzelése és létrehozása közötti kölcsönös viszonyt, addig a szinkretizmus fogalma a kulturális grammatikában kései fogalom, amely határátlépéseket, kulturális mixtúrákat, azaz heterogenizálást és dehierarchizálást jelent[6] (lásd ugyanezt másképpen megfogalmazva Derridánál a 2. alpontban). A szinkretizmusnak van azonban egy másik normaháttere is, amelynek alapján móduszként, jelként és jelentésként lehet generálni és interpretálni, tehát olyan fogalommá lép elő, amely szemantikai folyamatokat indít el.

4.2. Ebben az értelmezésben a szinkretizmus olyan műveletként értelmezhető/értelmezendő, amely létrehozza a heterogént mint önálló minőséget, miközben a különbözőségeket, amelynek létét köszönheti, nem leplezi el. Szembeszegül a stílushierarchiával, és a határátlépés stratégiáit egyfajta ellenretorikává fejleszti ki. (Ne feledjük, hogy a reneszánszban, a barokk kor manierizmusában, a romantikában is jelen volt a szinkretikus formák alkotásának tendenciája.) Ebben a megközelítésben a szinkretizmus – mai fogalmaink szerint – az intertextualitás központi aspektusaként válik értelmezhetővé – már amennyiben az intertextualitás önmagában értelmezhető. Ebből a szempontból tehát azt vizsgáljuk, hogy a textuális kódok, a műfaji konvenciók és a stilisztikai eljárások, azaz az intertextuálisan strukturált szövegekről milyen mértékben állíthatjuk, hogy elkötelezettek a szinkretizmus princípiumának? Más szavakkal: a mi mai tudásunk alapján az *intertextualitás textuális dimenziót* jelent, a *szinkretizmus* pedig *textuális minőséget* és olyan eljárások összességét, amelyek ezt létrehozzák. Most már még közelebb léphetünk, és indokolhatjuk a témánk szempontjából alapvető vizsgálódási kritériumnak választott szinkretizmust: az intertextuálisnak minősített szövegben a szinkretizmus a heterogén stílusok és az általuk hordozott szemantikai és kulturális ismeretek szinkronizálását szolgálja.

4.3. Anélkül, hogy nagyon eltávolodnánk a témánktól, szót kell ejtenünk arról is, hogy már az ezerkilencszázhetvenes évek óta fölmerült egy olyan kulturális paradigma problémája, amely különösen előnyben részesíti a szinkretizmust, azaz általánosabban fogalmazva: fölvetődött a szinkretizmusnak megfelelő kultúramodell kérdése. Tulajdonképpen a hagyományos rendszer szerinti *hierarchikusan szervezett kultúramodell*, és az ezzel szemben álló *dehierarchizált modell*

[6] A fogalom történeti háttere R. Lachmann alapján: a szinkretizmus kultúr- és vallástörténeti szempontból igyekszik leírni a Krisztus utáni első három évszázad vallási és filozófiai összeolvadásának folyamatát. Ezt az összeolvadási és keveredési folyamatot mint a pogány kultúrának a kereszténybe való – és viszont – anarchisztikus egymásba csúsztatását, végső soron mint kaotikus jelek egymásba csúsztatását értelmezték. Ezzel a fogalom pejoratív konnotációhoz jutott: egy olyan fogalom terminusa lett, amely határátlépéseket, dehierarchizálást és heterogenizálást jelent. Kérdés: mindez ma is pejoratív-e?

közti konfrontációról van szó. Több olyan kísérletet ismerünk, amely megpróbálkozott egy ilyenféle bináris kultúramodell kidolgozásával. Jurij Lotman kultúratipológiájában (1974, ugyanez Lotman–Uszpenszkij 1977) a következő bináris sémát találjuk[7]:

Kulturális mechanizmusok (reprezentációs és transzformációs modellek)

hierarchizálás	dehierarchizálás
kizárás	bekapcsolás
egységesítés	diverzifikáció, szétkülönböztetés
kanonizálás	dekanonizálás
totalizálás	detotalizálás
hivatalos konszenzus	hajlam az ezotériára
mérték	hiperbola, kifinomultság
pozitivitás	negativitás
teleológia	ateleológia
monovalencia	ambivalencia

Kulturális metaszövegek

arisztoteleszi retorika	„anti retorika”, rhétorique noir (Bartes, 1970)
bon-goût esztétika	concettismo
neoarisztoteliánizmus:	Humbold esztétikája (Bahtyin)
– formalizmus	
– new criticism	
strukturalizmus	posztstrukturalizmus
(struktúra, szisztéma)	(dialogicitás, intertextualitás, szinkretizmus)

Miért érdekes mindez a mi elemzési szempontunkból? Nyilván azt akartuk bizonyítani a különféle érvekkel, hogy a szinkretizmus a dehierarchizált kulturális modellek között, az intertextualitás fogalomkörének a társaságában, vele egy szinten helyezkedik el, amely maga is, mint fent láthattuk, dehierarchizált modell.

4.4. A dehierarchizált szöveg-modellben mint metatextusban mégis kell léteznie egyfajta rendnek, pontosabban egyfajta *viszonyteremtő értelemnek.*[8]

Már a vizsgálódásunk elején lemondottunk a kívülről hozott referenciális pontok segédletéről, így most is csak arra támaszkodhatunk, ami a *nyelvben*, az *írásban (écriture)* benne van.

[7] J. Lotman 1974: Dinamičeskaja modeľ semiotičeskoj sistemy. Moskva; J. Lotman–B. Uszpenszkij 1977: Die Rolle dualistischer Modelle in der Dynamik der russichen Kultur (bis zum Ende des 18. Jahrhunderts). In: Poetica 9/1: 1–40. Hivatkozik rá Renate Lachmann i.m. A fenti szövegrészt Nemes Péter fordításában vettem át.

[8] L. erről Tolcsvai Nagy Gábor 1996: A magyar nyelv stilisztikája. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Ez pedig nem más, mint a nyelvben , az írásban realizálódó *stílus – a szöveg stílusa.* Mivel kultúramodellt (is) értelmezünk olyan viszonyteremtő értelmezéseket keresünk, amelyek a stílus szociokulturális rétegzettségéből fakadnak. Tolcsvai Nagy Gábor[9] a stílusértékeket az alábbi öt változó mentén helyezi el:

– a magatartás mentén: durva, bizalmas, közömbös, választékos
– a helyzet mentén: informális, közömbös, formális
– az idő mentén: közömbös, régies, újszerű
– az érték mentén: értékmegvonó (ironikus, gúnyos), közömbös, értéktelítő (patetikus)
– a hagyományozott, intézményes nyelvváltozatok mentén: sztenderd, irodalmi nyelv, nyelvjárások, városi népnyelv, diáknyelv, a szépirodalom történeti stílusrétegei stb.

4.5. Ez a nem hagyományos értelmezés felel meg legjobban a mi pillanatnyi elemző szándékunknak, még akkor is, ha a részleteket illetően másképpen gondolkodunk. Nem fogunk minden változót ellenőrizni a kiválasztott példaanyagon, hiszen ami releváns az nem szorul bizonyításra (például az, hogy választékos, informális szépirodalmi szöveggel van dolgunk), csak azt részesítjük előnyben, amely a stilisztikai minősítést leginkább befolyásolja: és ez az *értékteremtő* funkció, amelyet esetenként kiegészítünk az időre, a helyre, mindenekelőtt pedig az írói magatartásra és a stílusrétegre vonatkozó változóval. (A Tolcsvai Nagy Gábor által felállított sorrendet nem tartom kötelezőnek.)

4.5.1. (1) *Fölséges nyári délután volt, az egész természet nevetett, szikrázott a verőfényben.* (2) *Egy csöpp szellő se fújt, a fák levelei nem mozdultak, a virágoknak, melyekkel tele volt az udvar ültetve, az illata lent terjengett, a mozdulatlan levegő föl nem verte, szét nem vitte, valami holt dolognak látszott az egész, mintha festve, vagy elátkozva lenne.* (3) *Csak a méhek és a darazsak éltek, döngtek, keringtek, játszodtak és szerelemtől részegen fetrengtek a rózsák kelyheiben*. (A sipsirica)

a) Az idő stílusváltozója. A fenti narratív-leíró szövegben a narrációnak a logikája a múlt időt implikálja (amit elbeszélünk az már megtörtént). Minden cselekvést jelentő szó múlt idejű, ezzel a szövegesemény szimultaneitása, azonosidejűsége biztosított. Az egyidejűség vonatkozhat a narráció idejére éppúgy, mint a történés idejére. A jelen (narráció ideje) és a nem-jelen (a történés ideje) egymásba olvadása olyan szövegkörnyezetet indukál, amelynek szemiotikai hátterére külön ki kell térnünk.

b) A helyzet stílusváltozója. Az első szövegmondat *(Fölséges nyári délután volt, az egész természet nevetett, szikrázott a verőfényben)* informáló/összefogla-

[9] Tolcsvai N. G. 1996: i.m. 134–158.

ló jellegű helyzetjelentés (l. fent: a *helyzet mint stílusváltozó*). A második szövegmondat első fele (a *mintha* hasonlóvá tevő szóig) részinformációkat tartalmaz az elsőhöz viszonyítva. Érdekessége a negatív irányú mozgás, a „lefokozás": minden cselekvést hordozó szó tagadó formában van jelen, azaz a tagadás kioltja az elsődleges jelentéseket: ha nincs cselekvés (*nem fúj a szellő, a fák levelei nem mozdulnak* stb.) állóképet kapunk, amely a szöveg belső világa, relátuma szempontjából bír jelentőséggel: a statikus, szemlélődő prezentálás értékkereső, értékkiemelő relátumokat implikál. A fő értékhordozó itt a tagadás, amely önmaga ellentétébe csap át: a nyugalom, a mozdulatlanság állítása lesz a szövegbeli funkciója.

c) Az érték mint stílusváltozó. Tény, hogy a megformálás módja fontosabb, mint a tartalom: az állításba átcsapó tagadás tulajdonképpen *kiábrázolja a mögöttest* – ez lesz a szöveget teremtő pozíció. A *mintha* hasonlóvá tevő egy másik, sőt variációként egy harmadik dimenziót nyit meg: *„mintha festve"(volna)* – az *imaginárius* dimenzióját*, „vagy [mintha]elátkozva volna"* – a *fikció* dimenzióját. Az imaginárius többnyire benyomásokban mutatkozik meg, amelyeket nehéz kézzel fogható formába önteni. Még nehezebb azonban a fikciót behatárolni. A fikcióképző aktusok a következők:

– kiválasztás: elkülöníti egymástól a szöveg vonatkoztatási mezőit, megvilágítja és átlépi a határokat (a mozdulatlanság = elátkozott állapot);

– kombináció: a szövegen belül vegyített különféle alkotóelemek köre (a „holt dolognak látszott az egész" – itt az *(úgy) látszik* igemásra hívjuk fel a figyelmet, amely előkészíti a *mintha* által bevezetett dimenziókat) – amelyek működési módja ugyancsak a határátlépés;

– viszonyítás: amint megvalósul a szövegen belüli viszony (*így volt – úgy látszik – mintha*), az egymással összekapcsolt alkotóelemek szükségszerűen megváltoznak, bizonyos aspektusok előtérbe kerülnek, mások pedig elhomályosulnak. A viszonyítás maga hozza létre azokat a jelen nem lévő minőségeket, amelyek a szöveg hátteréül szolgálnak.[10]

d) Az írói magatartás stílusváltozója. Az elemzett szöveg(rész)ben az írói magatartás mint stílusváltozó akkor lesz igazán érdekes, ha azt fogjuk vallatóra, hogy miért volt szüksége Mikszáthnak a *mintha* beiktatására? Az *(így) volt* (reális) – *(úgy) látszott mintha* (imaginárius) *vagy mintha* (fikció) szövegelemek a szöveggel folytatott reflexív- és önreflexív dialógus elemei. A reális-imaginárius-fikció az a tengely, amely mentén a kimondatlan megmutatkozik: azaz előtérbe kerül a titokzatos, a misztikum, amit fentebb a kiábrázolt mögöttesnek neveztünk. Mi a funkciója a *mintha* (hasonlóvá tevő) által bevezetett hasonlatnak, azaz mi áll a *mintha* után? Sokféle ismert meghatározást adhatnánk a hasonlat stilisztikai funkcióját illetően, nekünk azonban olyan megközelítés kell, amely

[10] L. erről: Wolfgang Iser 2001: A fiktív és az imaginárius. Osiris Kiadó, Budapest.

nem az alakzat funkcióját, hanem az alakzatot alkalmazó írói magatartást magyarázza. Erre Cornificiusnál[11] találtam rá: „Ékesebbé teszi a gondolatot, amikor semmi másért, csupán a szépségért alkalmazzuk; érthetőbbé, amikor azt, ami homályos, világosabbá teszi; hihetőbbé, amikor valószínűbbé teszi; szemléletessé, amikor mindent olyan világosan fejez ki, hogy a dolog szinte kézzel fogható." Mikszáth tehát azt, ami *„holt dolognak látszott"* valószínűsíti – de más dimenzióban. Azzal, hogy valószínűsíti, egyúttal élménnyé alakítja át a „holt dolognak látszó"-t. Ha a 2. szövegmondat első fele (a leíró rész) hozhatta a hangulatiságot akár a romantikából[12] is, akár csak az egyforma hosszúságú (öt-illetve a névelővel hat szavas) mondatok ütemes zeneiségét is, a *mintha* utáni dimenzió- váltás már nem visszafele, a romantika fele, hanem a kortárs impresszionizmus fele mutat, amennyiben a reálisat az imaginárius és a fikció dimenzióiban élményszerűsíti.

e) A 3. számú szövegmondat „csak" operátora modális szerepet kap a mondat eleji pozícióban (most a szövegbeli funkciójáról beszélünk) és logikailag a rész-egész viszony megteremtését vállalja magára: minden *„holt dolognak látszott", csak* a méhek és a darazsak voltak ízig-vérig reálisak, amelyek *éltek, döngtek, keringtek, játszódtak* (értékeljük a szimultaneitást biztosító halmozott állítmány-sort), és játékukat szinte erotikus orgiává változtatják át: *„szerelemtől részegen fetrengtek a rózsák kelyheiben"*. A darázs – virágkehely mint rejtek motívumot korábban is megtaláljuk Mikszáthnál, de mennyire más stílus képviseletében! Íme: *„Nézte Piroskát, de csak éppen hogy rápillantott, szeme lángot vetett, és amint lehajolt, hogy háládatosan megcsókolja Piroska kezét, megcsapta a haj varázslatos illata. Nevetni lehetett volna ezen, ha nem lett volna az egész jelenet mégis olyan szép, mint a májusi álom. Még a darázs sem zümmögött, bebújt a gesztenyevirág kis harangjába."* (Különös házasság)

Az 1900-ban megjelent *Különös házasság* című regény idézett szövegrészlete idilli, bódítóan álomszerű (megjegyzés: a *mint* után itt is dimenzióváltásnak vagyunk tanúi, az imaginárius világra történik utalás), de nem zökken ki a romantikus hangulatból. Sőt, a darázs – gesztenyevirág kelyhe, az álom (imaginárius) motívum idilli nyugalmát sugározza.

A *szerelemtől részegen fetrengtek a rózsák kelyheiben* szövegrész vad tobzódás ehhez képest, sőt csak önmagára, mint hangulatteremtő narkotikumra (Pók Lajos műszava) figyelünk. Az érzéki érzetek túltengését grammatikai elem is erősíti: a *Különös házasság* kiemelt szöveghelyén egyetlen szolid/szelíd darázs-

[11] Cornificius, Rhetorica ad Herrenium. 4. XLIX. Idézi: Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra: Retorika. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 356.

[12] Szabó Zoltán Mikszáthtal kapcsolatban a romantika utórezgéseiről beszél, lírai és idilli színezetről, amely az 1880-as évek után több századvégi írónál jelen van, így Gozsdunál, Bródynál, majd Gárdonyinál. In: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest, 1998. 123–125.

ról van szó, *A sipsiricában* pedig méhek és darazsak raja (tehát egyes szám versus többes szám) rendezi az orgiát egyetlen virágkehelyben. A bohémság, a frivolitás, az erotika mint a mámorítás és a mámorosság funkciói[13] teljes szecessziós arzenált képviselnek. Mindenesetre a szinkretizmus fogalmától indultunk el, és az ilyenfajta stílus és stíluseszközök, stílusfunkciók egymásba csúszásait igazán csak a szinkretizmus hátterében tudjuk értékelni.

4.5.2. *S ezzel ő maga sietett az ajtót kinyitni, s előre indulván, keresztülmennek a kék selyemmel kárpitozott szobán, melynek ablakaira egy nagy bignonia húsos levelei és fehér virágfürtjei borultak, enyhe félhomállyá tompítva a nap szemvakító ragyogását.* (A sipsirica)

Ennek az egyetlen, monolitikus szövegmondatból álló szövegnek is a szembeszökő stílusjegye a feltűnő díszítettség, amelyek közül most is az érzéki érzetek dominálnak. A kék (kárpit) és a fehér (virágfürt) színhatása tompítja az enteriőrben a külső ragyogást, a két szín együtt szinte megnyugtató hatást keltene, ha nem dominálná ezeket a legfeltűnőbb érzéki jelző: a bignonia „húsos" levelei, amelyek felkúsztak a bemutatott szoba ablakára. Nem a látási érzet dominál, hanem a tapintási – és ezzel az a mögöttes tartalom bukkan elő, amelyre Mikszáth csak burkoltan utal: egy női budoárban vagyunk, amelynek a főúri szerető biztosítja a kék-fehérbe játszó, összhangos kényelmet, de a szoba bemutatását nem a kék-fehér lányszoba-szerű kényelem éteri hatása, hanem az indázó, ablakra kapaszkodó, azt eltakaró „*húsos*" bujaság dominálja: *ez a szerető* szobája. Megint közelebb vagyunk a szecesszióhoz, mint a kései romantika líraiságához. Ismét az írói magatartás mint stílusváltozó vonja magára a figyelmet.

4.5.3. *Ámbár iszen látni nem lehetett, csak hallani a lovak kapálózását, a hám csörgését; szuroksötét uralgott künn, hold nem világított, csillagok nem pislákoltak, terhes barna felhők jártak szanaszét, keresztül-kasul az égbolton, mint mikor barna festékek folynak össze.* (A gavallérok)

Az egész rész egy hosszabb szövegmondat, amelynek van egy előkészítő bevezető fragmentuma (a pontos vesszőig tart), és a második fragmentum, amely az első hangulati hátterét biztosítja: a *látni nem lehetett* tárgyias megállapítás jelentése szemmel látható/nem látható érzetkomplexummá „folyik össze", miként a kiömlő festék. A *látni nem lehetett* oksági /illetve ok-okozati viszonyban van a *szuroksötét*tel. Az összképet megnevező szó, azaz a *szuroksötét* után párhuzamos mellérendelő szerkezetek következnek, amelyeknek ugyanez a jelentéstartalmuk: a tagadással teljesen lefokozott mozgások (*hold nem világított, csillagok nem pislákoltak*) az átláthatatlan sötétség fogalomkörét erősítik a hozzájuk társítható látási érzetekkel együtt. A szuroksötéthez kapcsolódó mediális ige, az *uralgott*

[13] L. Szabó Zoltán i.m. 175–179.

régies alakja a maga súlyosságával (és az ezt meghatározó determináns „künn" szóalakkal együtt) hangulatilag fokozza a témaváró szuroksötétség – jelentését. Mintha csak az impresszionizmus összképzetegységét megvalósító mondatalkotó technikát jellemeznénk! A *terhes barna felhők* mozgása az égbolton: *mint mikor barna festékek folynak össze*. A látási összképzet színeffektusai, sőt a foltszerű színkezelési technika is az impresszionista stílus jellemzői. Azt is tapasztalhatjuk, hogy a felidézett hangulatkép (szuroksötét) és a vele társított egyidejű érzéki benyomások a pillanatnyiságot ragadják meg. Az idő faktorhoz társuló hely behatárolása, a kettő kapcsolata is érdekes: a pillanatnyiságot a vertikális dimenzióban az égig nagyítja fel (a csillagok, a hold, a felhők birodalmáig). Végül is nem sok magyarázat kell ahhoz, hogy Mikszáth a XIX. század kilencvenes éveitől, ismerte az impresszionizmust, tehát jelen volt az irányzat születésénél és kortársa az 1900–1912 közötti megizmosodott irányzatnak. Teljesen biztos, hogy hatott rá az impresszionizmus hangulatisága, és mondatszerkesztési technikája is. De az olyan íráskészséggel megáldott tehetség, mint Mikszáth csak azt emelte át a saját, már kialakított stílusába, amelyet át tudott lényegíteni és a maga arculata szerint tudott formálni. Ezért van az, hogy a kortárs stílus-mozzanatok jelen vannak írásaiban, de egyiket sem engedi dominálni. Állításom alátámasztására még egy példát idézek: *Az ég pirkadni kezdett keletről, s csipős hajnali szél zörögtette az útszéli fák gallyait; szemlátomást fehéredett a természet, de ez a fehérség rosszabb volt a feketeségnél; köd volt, mely elöntötte a falusi házakat (mintha tejben legyek úszkálnának), beborította a Simonka hegygerincét és eltakarta az utánunk jövőket.* (A gavallérok)

4.5.4. A fenti példák sorát nyilvánvalóan tovább lehet szaporítani. (1) *A kert igen csinos volt (…) csupa egzotikus füvek, pálmák, sások, orchideák; növények, amiknek nincsenek virágjaik.* (2) *Éppen ide illők; szüzek közé, akiknek nincsenek szerelmeik.* (Kísértet Lublón)

A két szövegmondatból álló idézett szöveg(rész) szervező, rendező elve a korreszpondencia: a konkrét jelentésekben (az apácakolostor kertjében levő virágtalan növények) benne rejlő elvont jelentések rejtett titokzatosságok kiábrázolása (szerelem nélküli szüzek). Lényege a transzcendens megéreztetése, a titokzatos életérzések sejtetése, a ki nem mondás: ez a szerkesztési technika mi mást juttathatna eszünkbe, mint a szimbolizmust. De maradjunk az idézett szövegnél: nem azt akartam mondani, hogy Mikszáth szimbolista, hanem azt, hogy ismerte ezt a fajta szövegszerkesztési, hangulat megragadó technikát is. Szövegminőségeket keresünk. Tudjuk, hogy a figuralitás nem a szöveg objektív sajátossága, mindig az olvasótól és az ő interpretációjától függ, még akkor is, ha az interpretáció és a szerző szándékai ténylegesen találkoznak. Azaz az író szöveget teremtő pozíciója – mint stílusváltozó – és a befogadó pozíciója az interpretációban találkozhat.

4.5.5. Ha valaki soha nem olvasott Mikszáthot, és csak az alábbi szövegrészlettel találkozna, elég talányos helyzetbe kerülne. Íme: *De összeülni a bogyolaiakkal! Azokkal a trágyadombon nőtt tulipánokkal!* (A fekete kakas)

Trágyadombon nőtt tulipánok – Mit vehetünk észre azonnal: laza és szabad asszociációt, merész képzettársítást – sőt önkényességet a képzettársításban. Jellemző a szemantikai összeférhetetlenség is, hiszen a dísznövény számára alkalmatlan táptalaj a trágyadomb. A kép erőssége mindenképpen az önkényessége. Mindezek akár a bergsoni intuicionizmushoz is vezethetnek, de nincsenek bizonyítékaim arra nézve, hogy Mikszáth ismerte Bergson műveit. (Ismerte viszont Freudot, erre még később visszatérünk). Mindenesetre a fenti szövegrész akár André Breton *A szabad társulás* című alkotásába is beleillene, hiszen tudjuk, hogy Breton szerint a képeket alkotó fogalmak meghökkentő kapcsolódásai az olvasóban kételyt keltenek, bizonytalanságot ébresztenek, és ezen át valamilyen addig ismeretlen igazságnak a felfedésére késztetnek. De mindezt Breton a szürrealizmusról írta,[14] amely a magyar irodalomban a húszas évektől hat, bár Füst Milán korai verseiben 1913 táján már jelen van. Azt azért nem állítanám, hogy Mikszáth is ezt a hatást hordozza. De azt igen, hogy kapcsolata a szimbolizmussal (és erre láttunk példát fentebb) érzékennyé tette már a laza, szokatlan társításokra, mint amilyen az itt idézett szövegrészben szerepel. Az írói magatartás mint stílusváltozó megint kiemelt helyet kaphat a vizsgálatunkban.

De vegyük közelebbről szemügyre a *bogyolaiak – trágyadombon nőtt tulipánok* metaforát, az egész metaforikus kontextust kizárólag szövegtani szempontból. Több részterületet fogunk érinteni. A mai nyelvfilozófusok Martin Heidegger kijelentéséhez hajolnak vissza: az emberi lényeg és ezáltal a *lét* lényege éppen az átlagost meghaladó nyelvi teljesítményekben juthat – szó szerint – szóhoz.[15] Az irodalmi gondolkodásra elevenen ható filozófusnak a gondolata ma is táborokba osztja a kutatókat. A Frege–Russell–Quine vonalat követő amerikai Donald Davidson szerint a metaforának nincs helye az egzakt szemantikában, és csupán azon túlmutató, emotív-retorikai értéke van, és valahol a kontextusok és a párbeszédek közegében vizsgálódó pragmatikában foglalkozhatunk vele.[16] Ezzel szemben Jaques Derrida radikálisan újragondolja a heideggeri örökséget, és arra a következtetésre jut, hogy a magát is mindig metaforikusan megjelenítő

[14] L. A Szürrealizmus. 1968: A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket válogatta Bajomi Lázár Endre. 131–135. A szabad társulás c. alkotás ugyanebben a kötetben: 292. L. továbbá Szabó Zoltán i.m. 208–212.

[15] L. erről Fehér M. István: Martin Heidegger. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984. 138.

[16] L. erről: Donald Davidson: What Metaphors Mean. In: On Metaphor. Ed. Sheldon Sacks (Based on the Symposium Methaphor and the Cognitive Leap. February, 1978). The University of Chicago Press, Chicago–London, 1979. 30–45. A kiemelt szövegrészt kommentálja Kállay Géza / Stanley Cavell: Filozófia és irodalom mint a kétely és a bizalom szövegei. In: Helikon 1998/2: 511–531.

metafora a nyelv „pénzverdéjének", eleven és leállíthatatlan „fújtatója", „üllője" és „kalapácsa", amely minden kimunkált fogalmat lehetővé tesz, „fo(r)galomba bocsát".[17] Tekintettel arra, hogy már korábban is elfogadtuk Derrida okfejtéseit, most is meggyőzőnek találjuk a véleményét, annál is inkább, mert tudjuk, hogy a szövegjelentések sehol máshol, csak a szövegben születhetnek meg. Ami pedig az egyes írók metaforáit illeti, az kimondottan az írói stílus – azaz a szövegstílus – területére tartozik.

5. Értelmező móduszok

5.1. A fent értelmezett textuális minőségek is igazolják, hogy a *titok és a feszültség* kezelésének egyfajta mikszáthi poetikája bontakozik ki (ehhez a megállapításhoz elégséges a vizsgált kisregények elemzése is, amelyek – végül is – részei az egész életműnek). Mikszáth Kálmán maga vall arról, hogy az általunk említett kisregényeit tulajdonképpen kordokumentumok alapján írta meg, tehát az intertextualitás mint tény eleve adott. Ha azt nézzük, hogy a XIX. században a titok – és feszültség poetikája az „*école frénétique*" Victor Hugo, Eugène Sue stb. munkásságában mérhető, ehhez képest Mikszáthnál ennek a vérnyomást kímélő mesévé szelídített változatával találkozunk. A *Kísértet Lublón* a story alapján akár a legvadabb krimi is lehetne, *A sipsirica* hegyek közé zárt kastélyának bemutatása és kastélykertjének jelenetei (gondolok itt a mindenhonnan felhangzó titokzatos hangokra, a bejáratot őrző kutyákra, a ketrecbe bújtatott kisfiúra akit – úgymond – hízlalás céljából tartanak ott: lásd a Grimm mesét) akár Jurassic-park-szerű jelenetek is lehetnének és mégsem azok: nyilván, mert Mikszáth nem sokkolni akart, hanem érdekesen előadni a kísértethistóriákat, kerülve – mondanánk ma – a szenzációhajhászást, de kerülve a francia irodalom említett képviselőinek (és nyilván másoknak is) a titokzatosságot végletekig kiaknázó technikáját. Végül is Mikszáthnak az az alapállása, hogy ami titok, maradjon is titok, (értsd: elég ha az író és néhány beavatott szereplő tudja azt, de ők sem beszélnek róla) ezért egyik említett kisregényének sincs egyértelmű lezárása: marad a rejtélyesség , amelyet nem érdemes vagy nem is kell feltárni, mert az már a story szempontjából nem érdekes. Ezért a stíluseszközöket, a képeket ruházza fel a titkot kiábrázoló funkcióval (lásd: az írói magatartás mint stílusváltozó), még-ha ezek csak részfunkciók is. Tehát a szinkretizmus mint textuális minőség értelmezhető, és az extrém, a fantasztikus és a groteszk keveredését valósítja meg a realizmus valóság-koncepciójának hátterében. Amit szövegszinten találunk, az mozgó, egymást kölcsönösen és mindig csak ideiglenesen uraló, minden hierarchiaképzésnek ellenálló jelölőkből épülő detotalizálás és szétkülönböztetés. Ezen azt értem, hogy jelentéshátter rétegződések jönnek létre egyetlen egy jelö-

[17] L. Jaques Derrida 1972: Marges de la philosophie. Minuit. Kommentálja Kállay Géza / Stanley Cavell, i.h.

lőben (ez lehet akár egy tulajdonnév is, például a sipsirica vagy az anya, Jahodovska *(A sipsirica),* vagy akár Kaszparek *(Kísértet Lublón)* így aztán többszörös kódolásra kerül/kerülhet sor, de ezek között sincs hierarchikus rend, sőt a diverszifikációt, a szétkülönbözést szolgálják.

5.2. Az elemzett művek alapján (is) állíthatjuk, hogy Mikszáth a korabeli értelmező móduszokat is alkalmazta, elsősorban azokat, amelyek a pszichoanalitikára vonatkoznak: a szerepjátszás, az álszentség, a hisztéria, az őrület jelenségeire vonatkozó elméletekkel találkozunk, amelyeket nem annyira Freud tanításai, mint inkább régebbi tudáson alapulnak, elsősorban népi hiedelmen és tapasztalaton alapuló ugyancsak interferáló értelmezési struktúrájú elméletekkel köt össze:

– a naivától a hetéráig (lásd: *A sipsirica*)
– a szent őrület (lásd: Druzsba professzor alakja, *A sipsirica*)
– a kettős létezés vagy a hasonmás elméletei (lásd Kaszparek: *Kísértet Lublón).*

A Sipsirica-ban olyan excentrikus cselekedetekbe bonyolódott, excentrikus pszichével rendelkező szereplőket találunk, amelyek eltűrik a többszörös kódolást, anélkül, hogy hierarchikus sorrendet állítanának fel (lásd: az önfeláldozó anya versus gyerekét 10.000 forintért eladó deheroizált perszóna, vagy a naiv leányka, maga a Sipsirica, aki egyúttal főúri szerető, de maga is szeretőt tart). Mindegyik szereplő tulajdonképpen heterogén modell, mégha mindig önálló szólamot intonálnak is. Érdekes módon ezek a figurák egyfajta „köztes szubjektumot" reprezentálnak, amelyben éppen a textuális minőség tartja össze a megkettőződéseket. Minden egyes szereplő „köztes szubjektum"-ként is és a saját modelljét a regény polifóniájába transzformáló instanciaként is megjelenik. Talán éppen a szinkretizmus az, amely a polifónia központi stratégiájává válik, hiszen egyik jelentés-értelmezés sem tudja kilátásba helyezni az egyedüli záró akkordot, a vitatott értelmezések egyike sem lép fel úgy, mint az igazság egyetlen hordozója. Mikszáthnak sikerül megtartania mindenben az egyenrangú távolságot, ezért nincs szüksége hierarchizálásra, sem totalizálásra.

5.3. Ez az oka annak, hogy az említett kisregények szerkezete is kettős: az egyik narratív, lineáris, szekvenciális; a másik szemantikai. A narratív szerkezet a maga teleologikus beállítottságában kibontja a szemantikai szerkezetet, amely ateleologikus. Éppen ezen a szemantikailag strukturált szinten mutatkozik meg a szinkretizmus adta lehetőségek kifinomultsága: az allúziók, a kiábrázolások, a jelzések beágyazódnak az átfedések, az inverziók, a szétkülönbözések rendszerébe. Az asszociáló formáknak ez a kerete, amelyből az említett periódus (1900–1910) kisregényeinek a makrostruktúrája összeáll következményekkel jár azok mikrostruktúrájára is. Az előhívott reprezentáló stílusok maguk is egyfajta interpretációs modellt adnak, lehetőséget teremtenek arra, hogy Mikszáth feldolgozhassa a történelmet, a valóságot annak mitikus szubsztanciáival együtt (értsd:

hajlam az ezotériára). Ezek a stílusok úgy fonódnak össze egymással, hogy egyúttal kölcsönösen értelmezik is egymást az írói magatartás mint stílusváltozó keretében: az extrém reális modellt követ, a fantasztikus a szubjektív látásmódot preferáló stílusokat (impresszionizmust, szecessziót, itt-ott szimbolizmust) implikálja, megannyi olvasatot eredményezve az szöveg(részek)nek.

6. Összegzésképpen megkockáztatom a következő megállapítást: Mikszáth szinkretizmusa nem hozzáadó, hanem bennfoglaló jellegű. Ez ad lehetőséget az anekdotizálásra, a parodizálásra, és az anekdotizálás és parodizálás hátteréből olyan felfogás tűnik elő, amely szövegnek szövegre, kultúrának kultúrára való vetíthetőségét pozitív lehetőségnek tartja. Másként fogalmazva: a szövegben kódolt tapasztalat és a kódolás módja felépítenek egy erre alapuló sajátosan mikszáthi textuális dimenziót, amely megengedi, hogy a régi szövegek újra íródjanak (például a *Kísértet Lublón*) immár Mikszáth Kálmán stílusában. Az intertextuális szövegben a szinkretizmus a heterogén stílusok/stílusnemek és a bennük felhalmozott szemantikai és kulturális tapasztalatok szinkronizálását szolgálja. Így a szinkretista aktus összegző (is), és ez az összegzés egy időbeli tengely mentén megy végbe (ennek a vizsgálata már nem a jelen dolgozat tárgya). Mindenesetre a lehetséges világok közül *ez Mikszáth világa,* izgalmas, érdekes, narratológia kánonjogokat itt-ott nem tisztelő, de nyelvileg és stílusában kompenzált lehetséges világ.

PETHŐ JÓZSEF (NYÍREGYHÁZA)

Állandóság és változás a „Krúdy-stílus”-ban

1. Stílusegység vagy stílusváltozatok?

„Krúdy azok közé az összetéveszthetetlen stílusú írók közé tartozik, akikre néhány mondatukból vagy akár sorukból nyomban ráismerünk” – írja egyik tanulmányában Kemény Gábor (1991: 25), akinek kétségtelenül igaza is van: az író életművének szerves része az „összetéveszthetetlen Krúdy-stílus”. Az viszont már kérdéses lehet, hogy ez a stílus mennyire egységes vagy éppen mennyire rétegzett. Kronologikus megközelítésben ez annak a vizsgálatát jelenti, hogy milyen elemekben és milyen mértékben állandó Krúdy stílusa, másfelől pedig milyen változások figyelhetők meg benne. Perkátai (Kelemen) László az első, sok máig igen termékeny gondolatot felvető Krúdy-monográfia szerzője az író nyelvét, stílusát taglaló fejezetek lezárásában például úgy vélekedett Krúdy utolsó korszakának stílusáról, hogy ez „a késői Krúdy-stílus egyenesen ellentéte, tagadása a fiatalkorinak” (Perkátai 1938: 120). Valóban így lenne? Ha igaz Perkátai megállapítása, az már csak azért is elgondolkodtató, mert a köztudatban is meglehetősen mélyen él az egységes Krúdy-stílus, sőt az egyhúrúság mítosza (vö. pl. Katona 1959).

Az alábbiakban az utolsó Szindbád-ciklus vizsgálata alapján azt kísérlem meg felvázolni, hogy az író utolsó alkotói korszakában hogyan őrződnek meg, illetve alakulnak át a „Krúdy-stílus” főbb összetevői.

2. A Krúdy-életmű stilisztikai korszakolása

A Krúdy-életmű stilisztikai – és egyúttal irodalomtörténeti[1] – korszakolásának a kérdése távolról sem tekinthető lezártnak. Most azonban nem akarok, nincs is módom itt kitérni a különböző korszakolási rendszerek részletes ismertetésére, szembesítésére, a különbségekből fakadó problémák tárgyalására, csupán röviden ismertetem azt a nagyjából „konszenzusosnak” tekinthető kronológiát, amely kirajzolódik a szakirodalomból, ezután pedig az utolsó alkotói korszak problematikáját kívánom kissé bővebben érinteni.

A szakirodalom szerint (vö. pl. Szabó 1970, Czére 1987, Kemény 1991) Krúdynak négy nagyobb alkotói korszakáról beszélhetünk:

[1] A közelmúlt kanonikus irodalomtörténeti szintéziseiben is a stílus alapján történik az író alkotói korszakainak megállapítása, nem úgy, mint – hogy csak egy ellenpéldát idézzek – Móricz esetében, akinek életművét hagyományosan lényegében tematikai szempontok szerint szokás korszakokra bontani.

a) Az első korszakot, amelyet a készülődés időszakának tekintenek, nagyjából 1910-ig lehet számítani. Mint szinte minden írói pálya kezdetén, itt is a hatások sokasága, azaz stílusbeli sokszínűség figyelhető meg.

b) Az első érett írói korszakot általában 1911 és 1917 közé teszi a szakirodalom. Ebben a korszakban születnek az első Szindbád-novellák, de jelentős regényeket is említhetünk e korszakból, így például a Vörös postakocsit. Feltétlenül szólni kell arról is, hogy ekkor alakulnak ki, vagy talán pontosabban válnak dominánssá azok a stílusjellemzők, amelyeket az igazi Krúdy-stílus legfontosabb összetevőinek tartunk (főként a sajátos, halmozásokkal és mellérendelésekkel épülő mondatszerkezet, a nyelvi képek, ezen belül is talán leginkább a hasonlatok meghatározó szerepe).

c) A harmadik, 1918-tól 1921-ig tartó korszakot Czére Béla (1987: 119 és kk.) „látomásos-lírai"-nak nevezi, Kemény Gábor (1991: 33) a késő gótika lángoló stílusához hasonlítja, mások pedig egyenesen preszürrealista alkotásokat látnak az ekkor írt művekben, legalábbis azok egy részében. E korszak nagy alkotásai közé tartozik például a Napraforgó, az N. N., az Asszonyságok díja, a Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban.

d) Az utolsó korszakot általában 1922-től 1933-ig számítja a Krúdy-szakirodalom. A jellemzések azt emelik ki, hogy a korábbiakkal ellentétben higgadtabb, tárgyiasabb stílusirány ez, Bori Imre sommás megfogalmazása szerint (1978: 251): „Krúdy Gyula munkásságának utolsó tíz esztendeje a tárgyiasság jegyében alakult".

A fenti korszakolás lehetséges problematikájából itt csak egy, e dolgozat témáját, azaz az utolsó alkotói korszakot érintő elemre szeretnék kitérni. Az útkeresést nem számítva, az „igazi Krúdy" életművében – mint a fentiekből látjuk – három korszakot tart számon a szakirodalom, ezek közül az utolsó (1922–1933) mondhatni meglepően hosszú: tizenkét év, míg a megelőző kettő együtt véve is rövidebb időt fog át: mindössze tizenegyet (az első hét, míg a második alkotói korszak csupán négy év). Nehezen elképzelhető, hogy a korábban sűrűn stílust váltó Krúdy élete végén több mint egy évtizeden át homogén prózát hozott volna létre. És valóban: maguk a novellák nem is igazolják ezt a homogenitást. Akik meglátták ezt az ellentmondást – ti a kanonikus korszakolás és a tények, azaz az ekkori írások stílusa között –, többnyire úgy próbálták azt feloldani, hogy „alkorszakokra" osztották az utolsó alkotói korszakot. Az óvatoskodó pontosítás azonban néha olyan felemás, önellentmondásos leírásokhoz vezetett, mint a Krúdy-novellák egyik legjobb ismerőjének, Szauder Józsefnek (1965/1980: 148) a következő megállapítása: 1930-ban Krúdy „egy sajátos szemléletű és stílusú, másféle világú elbeszéléstípusra tér át… [ezeket a] nagy írásait, amelyekben az író időszemlélete s **nyelvi kifejezése is megváltozott**, az eddigi szakirodalom belevette az 1926 és 1929 közt kialakult időszak termésébe, pedig attól – ha külön korszakot nem képez is – erősen különbözik" (a kiemelés tőlem: P. J.). Szembeötlő az ellentmondás: megváltozik „az író időszemlélete s nyelvi kifejezése", az

előző időszak írásaitól az újak nemcsak hogy különböznek, hanem „erősen különböznek” – és mégis ugyanarról a korszakról („külön korszakot nem képez”) kellene beszélnünk?

Kemény Krúdy képalkotását bemutató 1974-es munkájában külön tartja számon „az »öregkori« remekek periódusát (1926–29)”, illetve az 1929 utáni műveket. Ez utóbbi időszakból az írások két csoportját emeli ki, az egyiket csak a téma, a másikat azonban már a stílus szempontjából is jellemezve: „Az 1929 utáni termés két, merőben ellentétes részre oszlik: az 1929/30-ban keletkezett művek (Zöld Ász, Egy régi fogadó és vendége, »Szegény lánynak nem szabad hazudni«, Purgatórium) a delírium rémképeivel viaskodnak, a legutolsó évek prózáját viszont a búcsú derűje önti el: mintegy az első Szindbád-novellák hangvétele tér vissza ezekben az írásokban” (Kemény 1974: 4–5).

Részben már a fent felvetettek is előrejelezhetik, hogy az utolsó évek műveit jellemző szakirodalom meglehetősen eltérő leírásokat ad: megmutatkozik ez egyfelől az értékelésben, másfelől a stílusjellemzésben. Az eltérő, sőt ellentétes vélemények bemutatására csak néhány példát van módom itt idézni. Katona Béla (1959: 105) Krúdynak a Magyar Klasszikusok című sorozatban kiadott novellakötetéről azt írja, hogy az e kötetben megjelent válogatott novellák két régi irodalomtörténeti legenda eloszlatására is alkalmat adnak. Az egyik a fent már említett egyhúrúság, a másik – a minket most még inkább érintő – legenda pedig „az öregedő Krúdy művészi hanyatlásáról szólt. Arról, hogy írói pályája vége felé tehetsége állítólag kimerült, már csak **önmagát másolta** […] Ezek a művek nem tehetsége hanyatlását mutatják, hanem éppen ellenkezőleg” (a kiemelés tőlem: P. J.). Szauder (1965/1980: 159, 166) ugyan egyfelől az „elbeszélő véna kifáradását” érzi e korszakban, a legutolsó Szindbád-elbeszélésekben mégis „tárgyias és egyben lírai remekek”-et lát. Feltűnő az is, hogy egy-egy szerzőnek a korszakot „címkéző” minősítéseiben is az oximoronokat idéző ellentétek feszülnek egymásnak. Czére Krúdy-monográfiájában (1987) az utolsó korszakot bemutató fejezet címébe emeli a „lírai realizmus” minősítést. De hát lehet-e a realizmus **lírai**? Szauder (op. cit. 169) hasonló oximoronnal „mágikus realizmus”-ról beszél.

Ha összegezni akarjuk az életmű korszakolására és különösképp az 1922 és 1933 közötti időszak Krúdy-prózájára vonatkozó szakirodalom tanulságait, akkor e tanulságok között valószínűleg az egyik legfontosabb az lehet, hogy mindenképp figyelembe kell vennünk a szakirodalom által ebbe az „utolsó korszak”-ba sorolt műcsoport belső tagolását, sőt stílusbeli heterogenitását. Ez azonban akár annak elfogadhatóságát is megkérdőjelezheti, hogy itt valóban egy korszakról van szó. Magam ezért a fentiek alapján az „utolsó alkotói korszak”-on az 1930 utáni időszakot értem[2].

[2] Perkátai (Kelemen) László (1938: 34) – ugyan más megfontolások alapján, de – szintén 1929-ben jelöli meg Krúdy harmadik alkotói korszakának végét, és innen számítja az utolsó, a negyedik korszakot (az újabb szakirodalomból vö. még pl. Szilasi 2002: 314).

3. A Krúdy-stílus állandósága és változása az utolsó Szindbád-novellákban

Ha a Krúdy-próza karakterét, történeti újszerűségét a stílus felől közelítve akarjuk megragadni, akkor elsőként minden bizonnyal a következő két jellemzőt kell kiemelnünk: a) a nyelvi képek és b) a halmozások kitüntetett szerepét (vö. pl. Kemény 1991: passim, Pethő 2004, Tolcsvai Nagy 2004: 94). Elsőként ezeket vizsgáljuk meg most mi is!

3.1. Nyelvi képek: hasonlatok, metaforák, visszatérő képek, tárgykörök korrelációja

Mivel most nincs mód arra, hogy az utolsó Szindbád-ciklus **hasonlat**ait[3] részletesen tárgyaljam, csupán néhány példával szeretném bemutatni, hogy a hasonlatok az ekkori novellák szemantikai szerkezetében is fontos jelentésképző szerepet töltenek be.

„A napsütésben a tavalyi fehérneműek, alsószoknyák és alsónadrágok között az udvaron valami része volt Szindbádnak is, mert váratlanul búcsút mondott a ruhaszárítókötélnek, amellyel néha véget vetni akart életének, és *előlengedezett, mint egy vasalt ing,* amelyet az ünnepi nap jól kifehérített, a gazdasszony keze kivasalt, régi, tisztességes gombokat kapott kölcsönbe, hogy inggombjai révén maga is tisztességes polgárnak számítson, ne pedig csak afféle vadevezősnek, akit a szelek játéka sodort az óbudai partokra” (A vadevezős megtérése. In: Váci utcai hölgytisztelet [a továbbiakban: VH.], Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 1982: 478–479).

A fenti hasonlat Szindbádot magát köti össze az „új életre kelt” inggel:

(Szindbád) *előlengedezett, mint egy vasalt ing*

HUMÁN – TÁRGYIKÉNT (SZINDBÁD – ING)		**TÁRGYI – HUMÁNKÉNT (ING – SZINDBÁD)**
„*a tavalyi fehérneműek, alsószoknyák és alsónadrágok között az udvaron valami része volt* ***Szindbádnak*** is”	←	„***ing,*** amelyet az ünnepi nap jól kifehérített, a gazdasszony keze kivasalt, régi, tisztességes gombokat *kapott kölcsönbe*,
	→	hogy inggombjai révén maga is *tisztességes polgárnak számítson, ne pedig csak afféle vadevezősnek*”

A nem szépirodalmi nyelvhasználatban és nem képi síkon megvalósuló kategorizálásban, azaz a hétköznapi nyelvhasználatban „természetes módon” az inghez tartozó szemantikai elemek Szindbád személyéhez kerülnek a fenti citátum-

[3] Krúdy hasonlatainak jellemzéséhez l. pl. Herczeg Gyula 1959, ill. főként: Kemény 1974: 30–81, 1993: 92–113.

ban: Szindbád rész a ruhaneműk között, a szárítókötélhez tartozik, mozgása lengedezés, másfelől a humán szférához (Szindbádhoz) tartozó kategóriák – tisztességes polgár, vadevezős – az inghez kapcsolódnak. A (Szindbád) *„váratlanul búcsút mondott a ruhaszárítókötélnek*” nyelvi kifejezésben egyszerre érvényesül a kettősség, hiszen a mondat szemantikai struktúrája alapján a *búcsút mondott* szószerkezethez két, nagyjából egyaránt elfogadható, de egyidejűleg természetesen nem érvényesülő jelentést is társíthatunk: a) ha a fogalmi szerkezetben a RUHASZÁRÍTÓKÖTÉL kerül előtérbe, akkor ez a jelentés: ’leesik a ruhaszárítókötélről’, b) ha viszont az értelmezésben Szindbád mint cselekvő kerül előtérbe, akkor a ’szavakkal elköszön’ jelentés aktivizálódik. Az így létrejövő szemantikai összefüggések a két (Szindbádra mint személyre és az ingre vonatkozó) tudáskeret egybecsúsztatásával olyan hálózatot képeznek, amely a szemantikai jegyek egybemosásával bizonyos értelemben feloldja a határvonalat a szóban forgó két entitás között. Ennek alapján értelmezhető csak a maga teljességében az odaajándékozás gesztusa, ti. amikor az újszülött cigánygyermeknek adja Szindbád az ingét: önmagáról, saját reményeiről, talán életéről mond le.

A Krúdy-stílust elemző munkákban gyakran találunk utalást az iróniára, sajnos azonban e stílusjellemző módszeres bemutatásával ezidáig adós maradt a szakirodalom. Ez a pragmatikus alakzat kétségtelenül az utolsó időszaknak is fontos jegye, sőt van, aki szerint „ez az irónia a kiábrándult Krúdy végső mondanivalója” (Kelemen 1938: 120). Megjelenik ez a hasonlatokban is, a következő példában például éppen a hasonlat az irónia talán legfőbb kifejezője:

„*Andaloghiné, ez a vagyonos dáma, aki férje kétüléses batárján beteges arckifejezéssel, mint egy »meg nem értett nő«, mint egy epedéstől hervadó szfinx robogott Pest utcáin*: Andaloghiné két piros rózsát kent arcára hirtelen elővont kézitükrében, cseppet sem titkolva, hogy muladozó életére való hivatkozással az előszobában várakozó Szabó Szindbád[4] révén akar megismerkedni a gyönyörteljes szerelem üdvével” (A féktelen szenvedély történetéből, VH. 516).

A korábbi korszakokban jellegzetes **visszatérő képek** szintén jelen vannak ebben az időszakban. Az utolsó Szindbád-ciklusban például a Kemény (1993: 62–64, 166–167) által vizsgált három motívumból kettő, a kagyló és a lepke motívuma lényegében a Kemény által leírt jelentésekkel korreláló ’nőiség, női vonzerő’, ’szerelem’ jelentéselemeket idézve fordul elő.

„Bokáját pergette a zene taktusaira, és *lepke módjára* hintázott fél lábán a magasban. Meg lehetett bolondulni láttára, amikor napernyőjét vállán forgatva, a kötelet alig érintve repült át az orfeum nézőterén”[5] (Kötéltáncosnőt szeretni, VH. 483).

[4] Ironikus a ***Szabó*** *Szindbád* név is – köszönöm Kemény Gábornak, hogy erre felhívta a figyelmemet.

[5] A *lepke módjára* határozót Kemény (2002: 95) nyomán hasonlatnak tekintem.

„…*tengerikagyló búgású hangjával*, rózsaszínű csigához hasonló fülével, akasztófahumorával és harisnyakötőjének vaníliaszínével előbb-utóbb rávesz, hogy hátat fordítsak eddigi példás, apostoli tisztaságú életmódomnak…" (Az óramutató vigyáz az óbudai kisasszonyokra, VH. 560).

A képek rendszerszerűségét elemezve hívja fel a figyelmet Kemény (1993: 166 és kk.) az erotika és a gasztronómia fogalmi szférájába tartozó képzetek összefüggéseire. A következő hasonlat az ő egyik szemléletes példája: „Eh, csak egy szőke volt, minta vaníliafagylalt, amelyet Valériával, Krisztinával és más osztrák főhercegnőkkel a várbeli cukrásznál fogyasztottam." Kemény szerint „a hasonlítás alapja minden bizonnyal a 'szín' mozzanat. A közös szemantikai jegy meglétén kívül azonban az író tudatában (tudatalattijában) felmerülhetett a vanília mint »álom-metafora« is, ez utóbbi ugyanis az Álmoskönyv szerint 'szerelmeskedés'-t jelent" (Kemény 1993: 172). Az alábbi, az utolsó Szindbád-ciklusból származó példában is ez a két jelentés-összetevő (a szín és a szerelmeskedés) a metafora alapja.

„világoszöld falombokká, rétek sárga virágaivá, mennybeli angyalokká, sőt *cukrászdák vaníliafagylaltjaivá lettek a nők a májusi ünnepi öltözetek révén*…" (A vadevezős megtérése, VH. 478).

3.2. Halmozások

Az állandóság egyik lényeges eleme, hogy ebben az időszakban is gyakoriak maradnak a halmozásokkal felépülő hosszú mondatok (vö. Pethő 2004). Ugyanakkor változások is megfigyelhetők e mondatok szemantikai-szintaktikai szerkezetében. Szauder (1965/1980: 153) szerint „a mondatburjánzás már nem olyan itt [ti. az utolsó években – P. J.], mint valamikor, a *Tótágas* novelláiban, a *Napraforgó*-ban, a *Mit látott Vak Bélá*-ban volt a hasonlatok bonyolult szövöttese, elragadtatott asszociatív, hangulatilag túlfűtött és zenén lebegő szárnyalása. Most csak felsorolásban rohannak egymás után az azonosságot kifejező és valami végtelen egyidejűséggé kiterjedő, mert hosszú-hosszú mondatok".

A halmozásoknak a „végtelen egyidejűség"-et kifejező, azaz az elidőtlenítést a bizonyos szempontból egynemű, azonos elemek sorolásával megvalósító szerepe mellett azonban figyelemre méltó egy másik típus is: mégpedig az, amelyik a Szauder által említettel ellentétben éppenséggel valamilyen szempontból élesen elváló elemeket kapcsol össze, és így oldja fel az idő linearitását. Erre példaként a Szindbád elmegy deszkát árulni című novellából idézek, mégpedig egy olyan részletet, amelyben a halmozások különösen releváns módon kapcsolódnak össze az ebben az elbeszélésben is meghatározó jelentőségű emlékezés- motívummal:

„…amikor a tűz lobog a sötét szobában, és valamely csodálatos dorombolás hallatszik a tűzből, mintha láthatatlan vendégek léptek volna a kéményen át a házba. Körülülik ők is a porcelán kályhát, és kezüket dörzsölik, mint a messzi

útról jött vándorlók. Egy-egy kéz, amely a tűz körül melegszik: nem tud nyomban visszahúzódni a sötétségbe, mielőtt a láng hirtelenségével rá ne világítana. És te alig feleszmélve pillantasz meg egy régi kezet, amely ott *mozog, dörzsölődik, töpreng vagy kitárul körülötted a sötétben*. Hol is láttad már valaha ezt a kezet? Mikor érezted *tapintását, barátságát, simogatását, jóságát, gyógyító hűsét, csillapító langyosságát vagy bátorító melegét*?” (VH. 534–535).

A novella idézett részletében a hosszú téli esték egyhangúságát a tüzeléssel, „az akácfák koncertjével”, valójában az emlékezéssel elűző, megöregedett Szindbád számára az idő múlását legyőzve a tűz: az emlékezés fényében az elmúlt évtizedek szerelmei idéződnek fel, jelennek meg. A múltból kielevenedő kezek, amelyek metonimikusan az egykor – az emlékező életének nyilvánvalóan különböző korábbi korszakaiban – szeretetet-szerelmet adó nőket jelölik, az eltelt időtől és a múltbeli kapcsolatok egymáshoz viszonyított időbeli különbségeitől is függetlenül találkoznak össze most ugyanabban a térben, ugyanabban az időben, vagyis az emlékezésben. Ennek az egymásmellettiségnek – akár ikonikus kifejezésként is értelmezhető – nyelvi formája éppen a halmozás: „érezted *tapintását, barátságát, simogatását, jóságát, gyógyító hűsét, csillapító langyosságát vagy bátorító melegét”*.

A halmozásokról szólva még legalább egy jelentésréteget ki kell emelnünk, ez pedig a hasonlatok tárgyalásakor fent már említett irónia. Nem teljesen újszerű jelentése az irónia Krúdy halmozásainak, hiszen a korábbi Szindbád-novellákban is találkozhatunk ilyen jellegű halmozásokkal, de a korábbi Szindbád-szövegek értelemszerkezetében ezek nem kapnak annyira szembetűnő szerepet, mint a 30-as években keletkezettekében. Már csak azért sem, mert a kései novellákra általában is jellemző az ironikus hang, a szóban forgó halmozások ebből következően mintegy szervesen beépülnek ebbe a rétegbe, míg a korábbi Szindbád-novellákban csupán színfoltot alkotnak, színeznek, ám nemigen tartoznak az alaprétegheZ.

A Jó és rossz napok Szindbád életében című novella első bekezdése például egyetlen hosszú, többszörösen összetett mondat, mégpedig olyan, amelyben a halmozások fontos jelentésképző alakzatai a jellemzés iróniájának:

„Erről a régen elment figuráról (*madárijesztőről, ruhafogasról vagy emlékkönyvbeli préselt rozmaringról*) most már meg lehet írni, hogy voltak bizonyos napjai is életében, *amikor egyetlen sánta öregasszonnyal se találkozott, a vendéglők előtt elhaladtában könnyű lacipecsenye és fokhagyma illatok ütötték meg az orrát, hölgy ment keresztül a kocsiúton*, mégpedig teljesen hozzáillő ruhában, akinek utána lehetett bámészkodni: *milyen a bokája, milyen a nyakszirtje, alkalmas volna-e a dereka az átölelésre, keble a megnyugtató pihenésre*, amelyre minden embernek szüksége van, *aki ezen a földön komolyan működik, véleménye (és a társadalom véleménye) szerint is hasznos munkát végez*” (VH. 525).

3.3. A jelen és a múlt idő egy szövegrészen belüli összefűzése

Szándékosan használom itt a talán természetesebben adódó *váltogatás* helyett az *összefűzés* szót, mert azt is jelezni kívánom, hogy a különböző idejű igealakok összekapcsolása a Krúdy-prózában nem véletlenszerű, nem rendszertelen: egy koherens jelentésképző rendszer alakul ki ezáltal (vö. pl. Kemény 1991: 32). Példaként vizsgáljuk meg most a Százesztendős emberek búcsúja című novellát! Ebben a különböző időrétegeket már a bevezetésben egymásba csúsztató elbeszélésben talán a legérdekesebb stílusvonás az, hogy a százesztendős öregek búcsúmenetét leíró részek következetesen jelen idejű igealakokat tartalmaznak: ezáltal az aggastyánok örökös vonulása, örök jelene nemcsak az elmúlást, hanem magát az időt győzi le így.

„A százesztendős emberek búcsúnapján mindig szép májusi hajnal *van*, és az óbudai házak felnyíló kapuin a fecskékkel együtt *repülnek* ki az öregemberek. [...] S anélkül, hogy a sekrestyésnek, ennek a borpiros arcú, öreg sündisznó hajzatú férfiúnak különösebben intézkedni *kellene*: szinte magától, ősi hagyományokból *alakul* ki a búcsújárás rendje.

A zászlóvivő tán százesztendők óta *viszi* a zászlót, hogy *tudja* nyomban, melyik lobogót *kell* kiválasztani erre a napra a templom számos lobogói közül. [...] És a százesztendős férfiak, a plébánia híveinek legöregebbjei, akik hajadon fejükön fehér hóval, halvány arcukon a tekintéllyel, másvilági hittel, vallási áhítattal és fehér bajusszal vagy kísértet-szakállal karban *énekelnek*. Honnan *tudják* a búcsújárás dallamát ugyanabban a hangnemben, ahogyan ötszáz esztendő előtt ugyancsak az óbudai utcákon fújták ilyen májusi napon, amikor II. Lajos és Mária királynő a budai várból mulatni mentek erre Visegrádra?” (VH. 473–475).

A végtelen élet lehetőségének illúziójával szembeni kontrasztként azonban már az idő realitására figyelmeztet a zárdanövendék lánykák vonulásának leírásában a múlt idő:

„A fejedelemasszony jelt *adott* kezével, mint egy fölemelt virággal, mire a zárdanövendékek nagyobbacska leánykái *értették* meg legelőször a főnöknő intését, és mint előcsapat, *helyezkedtek* el a búcsújárásban. De hát ugyan kiknek is *lett volna* helyük közelebb a plébániatemplom tömjénillatú zászlóihoz, e magasztos selyemlombokhoz, amelyek régi budai királynék ruháiból *készült*ek, amit nekik *adtak*, a jövendőbeli apácáknak?” (VH. 475–476).

3.4. Irónia

A fent már más összefüggésben szóba kerülteken kívül még egy, a cselekmény szintjén megjelenő, jellemző példát hadd idézzek iróniára: a Születésnapi kalandok befejezését. Az őt születésnapján köszönteni jövő ifjú zárdanövendék elcsábításáról ábrándozó Szindbádot az ajándékba kapott szentkép és a „*bácsi*” -zás zökkenti vissza a valóságba, és a korábbi szerelmes, patetikus hangon meg-

jelenő ábrándok után éles, ironikus kontrasztban jelenik meg a kérés: Szindbád a lángoló szerelem helyett már köszvényes háta nyomogatásával is megelégedne:

„De mondd, ó mondd nekem, hogyan volna az elérhető, hogy ez az apácanövendék valóban szívből megöleljen egy szürke főt, amelynek baloldalán már hálósodnak az erek, meszesednek a véredények, durvulnak a nemes arcvonások, a ráncok hosszú vonalakban mendegélnek, mint végtelen útjai a könnyeknek, amelyeket majd akkor sírunk, midőn rövid idő múlva meg kell halni? […]

Ezeket gondolta Szindbád, míg a zárda virágát (és növendékét) nézegette, amíg a születésnapra jött leányka egy szentképecskét nyújtott át a révült öreg gavallérnak. A szentképecskére gyermekes betűkkel e szavak voltak írva: »Szindbád bácsinak emlékül a jó kis Orsolyától.«

Szindbád átvette a szentképecskét, külön helyre állította az asztalkán, és így szólt:

– Ez mind nagyon szép és helyes, amit felőled hallottunk és láttunk, Orsolya, de vajon tudnád-e megnyomogatni a hátamat, mint a fejedelemasszonyét szoktad, ha az köszvényétől szenved? Ezt a tudományodat mutasd be, aztán elmehetsz Isten hírével” (VH. 523–524).

4. Összegzés

A fentiek tanulsága szerint az utolsó Szindbád-novellák stílusjegyeit két nagy rovatba rendezhetjük. Vannak olyanok, amelyek fölé az „állandóság” címszó kerülhetne, ezek olyan stílusvonások, amelyek évtizedeken át jelen vannak az életműben, és így egyfajta stílusbeli folyamatosságot mutatnak, a másik rovat fölé értelemszerűen a „változás” írható: azokról a stílusösszetevőkről van szó, amelyek az utolsó alkotói korszak differentia specificái. A megkülönböztető jegyek a stílus szempontjából talán leginkább mennyiségi jellemzők: a mennyiségi változással szemben azonban a jelenlét és a szövegértelem kialakulásában betöltött funkció megmaradása általában itt is az „állandóság”-ra figyelmeztet.

A stílus állandósága és változása tehát egyaránt tetten érhető az utolsó Szindbád-novellákban.

Irodalom

Bori Imre 1978: Krúdy Gyula. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
Czére Béla 1987: Krúdy Gyula. Gondolat Kiadó, Budapest.
Herczeg Gyula 1959: Krúdy hasonlatai. Magyar Nyelvőr 41–58.
Katona Béla 1959: A klasszikus Krúdy. Borsodi Szemle 3: 103–5.
Kemény Gábor 1974: Krúdy képalkotása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Kemény Gábor 1991: Szindbád nyomában. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

Kemény Gábor 1993: Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó, Budapest.
Kemény Gábor 2002: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
Perkátai László 1938: Krúdy Gyula. Délmagyarország, Szeged.
Pethő József 2004: A halmozás alakzata. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Szabó Ede 1970: Krúdy Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Szauder József 1965/1980: Szindbád megtérésétől a Purgatóriumig. In: Szauder József, Tavaszi és őszi utazások. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 124–169.
Szegedy-Maszák Mihály 1995: „Minta a szőnyegen". Balassi Kiadó, Budapest.
Szilasi László 2002: Maggi. Étel által történő helyettesítés és evés által történő emlékezés Krúdy Gyula Isten veletek, ti boldog Vendelinek! című novellájában. Literatura 313–321.
Tolcsvai Nagy Gábor 2004: A képzeleti jelentéstana Krúdy műveiben. In: Jenei Teréz–Pethő József (szerk.), Stílus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 93–105.

PORKOLÁB JUDIT–BODA ISTVÁN KÁROLY (DEBRECEN)

Stílusszintézis Radnóti Miklós Virágének *c. művében*

1. A XX. század költészetére – általánosabban művészetére – jellemző „az intellektuális nyugtalanság szelleme, mely míg egyfelől a lelki motívumok kimélyítésére, erősebb és hevesebb átélésére sarkall, másfelől fokozza a lelki érzékenységet, az egész lelki életet árnyalatokban gazdagabbá, erősebb hullámzásúvá teszi. Ebből származik az elégedetlenség szelleme is, amely az embereket eltölti; a tiltakozás a meglevő és megvolt ellen, amely az újnak, az eddigi még nem próbáltnak keresésére vezet" (idézi Radnóti Miklós a szerzőt Schöpflin Aladár: A magyar irodalom története a huszadik században c. könyvéről írt bírálatában. In: Radnóti Miklós művei. Szépirodalmi K. Bp. 1976. 894–895).

Radnóti Miklós költészetében ezt az újat sajátosan egyéni én-ábrázolással teremti meg. Mintha magáról is beszélne, amikor Kaffka Margitról ír: „Regényében nincs már külvilág, csak vándorló tudatok vannak és az író célja, hogy a tudattartalmakat minden szelekció nélkül adja vissza. Vagyis mindent leír, ami az eszébe jut. A világképből teljesen kikapcsolódik a racionális elem." (Radnóti Miklós: Kaffka Margit művészi fejlődése. In: Radnóti Miklós: Próza. Novellák és tanulmányok. Szépirodalmi K. Bp. 1971: 241–242.) A 40-es években Radnóti elfordul az izmusoktól, és az emberi humánum értékeit őrző veretes formákhoz tér vissza. Ilyenformán lírája a formát és lelkiséget tekintve az új klasszicizmus szintézise felé halad. „A kiegyenlítődés természetes velejárója lett a költői nyelvhasználat széles területeit átfogó, sokféle változatot, színezetet magába olvasztó, a múlt és a jelen forrásaiból egyaránt táplálkozó stílusszintézis" (Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Tankönyvkiadó, Bp. 1982: 316). Ez a változás logikus következménye Radnóti költői fejlődésének; klasszicizmusa értéke és minősége szerint is újszerű, azaz valóban szintézise a költő által korai verseiben merészen használt modern formáknak és gondolati tartalmaknak, és a hagyományos, szó szerinti értelemben is klasszikus stílusjegyeknek. Radnóti esetében a *klasszikus* minősítés „nem egy irányzatra való utalás, hanem értékjelző: a művészi tökéletesség megvalósulása" (uo. 317).

Ennek a korszakának egyik verse a *Virágének*. Az ősi műfajhoz és formához való visszatérés belső rendje tudatos elfordulás a külvilágtól, a kívülről fenyegető veszélyektől, a jelen szörnyűségeitől – ez az egyik forrása annak az energiának, ami segít a költőnek, a *költői énnek* megőrizni életkedvét, alkotóerejét, a másik forrás pedig a beteljesült szerelem: a mű sajátos, bensőséges tartalmát kedves szépség és szerelmes hangulat övezi. A versben a reális tér-időből kiindulva fokozatosan kifejezésre jut a belső, szubjektív világ harmóniája, amely a magyar népmese világában, mintegy a kollektív tudattalanban teljesedik ki, ahol

”Kivirágzik az égi fa ága.” Radnóti – a jelen viharaival dacoló „erős fa”,[1] „szívós kéreg”[2], „virág” majd „gyökér”[3] – a Virágének-ben az emberi élet egyik legszebb érzelmét, a tiszta szerelmet menti meg és hagyományozza át a „messzefénylő szabad jövő”[4] számára.

Nem Radnóti az egyetlen, aki visszatér a klasszicizmus és a természet „tiszta” forrásához. Tanulmányunkban – ha csak néhány példa erejéig – megidézzük őket is, kilépve a *Virágének* c. költeményből és hipertext módszerrel dolgozva tovább.

2. „Minden drága dolog, ami a föld színén található, arany, gyémántok, csiszolásra váró drágakövek, mind szétszórtan, elhányva, fösvényen kő és homok halmazába rejtve található, ahonnan a véletlen segít olykor előhozni őket. Mind e gazdagság semmi sem volna az emberi munka nélkül, mely kiemeli őket a súlyos éjből, melyben aludtak, összegyűjti, kialakítja és ékkővé formálja. Ez alaktalan anyagba rejtett ércdarabok, e furcsa-formázatú kristályok minden ragyogásukat az értelem fáradozásai által nyerik. Ilyennemű fáradozás teljesíti be a költőt is.” – írja Paul Valéry a költészetről (Paul Valéry Versei és oxfordi előadása a költészetről, Somlyó György fordításában. Rose, 1946: 97).

Ezek a sorok vonatkozhatnak minden olyan költői alkotásra, amely a „súlyos éjből”, a szubjektív vagy kollektív tudat(talan) legmélyéről elő tudja hozni az addig rejtett értékeket. Így Radnóti Miklós *Virágének* c. versében is a magyar költészet régi hagyományaira épít, azokat mind műfajban, mind a magyar mítoszvilágban, a népmesékben felleli és felszínre hozza. A XX. század modern világában előtűnik az avantgard mozgalomban iskolázott költő versei közül a régi magyar költészetre emlékeztető műfaj: a virágének, és általa a fasizmus fojtogató világában is reményt ad a megszólaló mitikus, holdfényes éjszaka és a kivirágzó, rejtelmes égi fa.

Évszázadok emlékeit, „aranyat, gyémántokat, csiszolásra váró drágaköveket” kell „ékkővé, kristályokká” formálnia Radnóti Miklósnak, hogy fel tudja idézni a *virágének* szó jelentését. A XVI. századba, sőt, ahogyan a későbbiekben utalunk rá, még mélyebbre hatol, és a magyar népmesék, a magyar hitvilág „furcsa-formázatú kristályait” idézi meg. A metaforikus cím, *Virágének*, történetiségé-

[1] Mert mocskol e kor. De / híred jövő, fiatal korokon / vonul át égi fényeknél fényesebben! // Gondold el! hogyha lázadsz, jövendő / fiatal koroknak embere hirdet / s pattogó hittel számot ad életedről; / számot ad és fiának adja át / emlékedet, hogy példakép, *erős fa* / legyen, melyre rákúszhat a gyönge növendék! (Kortárs útlevelére).

[2] ha kell, *szívós* leszek, mint fán a *kéreg* (Levél a hitveshez).

[3] *Gyökér* vagyok magam is most, / férgek között élek én, / ott készül e költemény. // *Virág voltam, gyökér lettem,* / súlyos, sötét föld felettem (Gyökér).

[4] az másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről, / az már egy *messzefénylő szabad jövő felé* tör (Sem emlék, sem varázslat).

ben idézi fel búvópatakként rejtőzködő, ősi népdalainkat, amelyek az írásos költészet megjelenésével napvilágra kerültek, hogy megtermékenyítsék tiszta forrásként működve a műköltészetet egészen napjainkig.

Horváth János így ír a műfajról: „Énektípusunk legkorábban előbukkanó neve: virágének. Így nevezi Sylvester, Mélius, Telegdi, Magyari, Geleji Katona, Pázmány. Egyéb nevei: *szerelemének* (Bornemisza, Kopcsányi Márton), *szeretetről való ének* (Tolnai Decsi Gáspár), *ámorrul való ének* (Szilvás- Újfalvi), *szerelmeskedő ének, szerelemről írt vers* (Pázmány), *szerelemről írt ének* (Geleji Katona), *szerelemmel való ének* (Rimay) (Horváth János: Tanulmányok. Akadémiai K. Bp. 1956: 61). Figyeljük meg a XVII. század végén keletkezett virágének egy részletének főbb motívumait (Szabó T. Attila [szerk.]: Haja, haja virágom. Virágénekek. Bukarest: Kriterion K. 1970: 103–104):

Kertemben nyílt piros rózsám

Kertemben nyílt piros *rózsám,*
Árnyéktartó zöld *cédrusfám,*
Jószagú, kegyes violám,
Sokáig élj, gyenge *rózsám!*
...
Aranyszínű *fényes haja,*
Mézzel teljesen foly *szája,*
Piroslik *rózsa-orcája,*
Kinek gerjed benned lángja.

Mint bazilikus *nézésével*
Megöl embert szerelmével,
Így engem *szemlélésével,*
Megsebhet *tekintetivel.*
...
Mint mezőben kinyílt *virág,*
Harmattól újult *cipruság*
Holval tündöklik, mint *csillag,*
De *estére* kelve megagg.

A Radnóti-vers témája is a szerelem, és szinte az összes, fentebb megjelölt motívumot tartalmazza. Költői játékossággal idézi meg régi virágénekeink hangulatát a páros rímekkel, a természet és a női arc együttes megjelenítésével: „Fölötted egy almafa ága, / szirmok hullnak a szádra"; „Nézem egész nap a szádat, / szemedre hajolnak az ágak". Mindehhez az időmértékes verselés metrumai, az anapesztuszok, a jambusok adnak verszenét és nem ahogyan várnánk, az ütemhangsúlyos ritmus. A versszakok között szoros a kapcsolat, szinte olyan, mint egy ének girlandszerű dallama. Ez retorikailag leginkább abban nyilvánul meg, hogy az első és a második szakaszt az *ága ~ ágak* és *szádra ~ szádat*, a második és harmadik szakaszt a *szemedre ~ szemedet* és *tünő ~ tűnik*, a harmadik és negyedik szakaszt pedig a *hull ... a sötét ~ hull a sötét* ismétlések kötik össze.

Különleges az is, hogy a versben a természet jelenségei az elsődlegesek, és a kedves arca a háttérben marad. A leírásban, akár egy impresszionista festményen, a fény-árnyék hatás és egyfajta költői „plein air" dominál, a hulló szirmok mint függőleges ecsetvonások jelennek meg, és a hármas alliteráció hangzása „fényén futkos a fény" és az „árny játszik a pilla felett" megszemélyesítés költői képe pedig tovább erősíti a festői hatást.

Idilli, könnyed hangulatú az első két versszak, a második versszak elején megjelenik a lírai én („Nézem"). A harmadik versszak végén azonban az eddigi fénnyel teli táj megváltozik, elkomorul. Megjelenik a *sötét*, majd az utolsó versszak elején drámaian (egy anadiplózissal) megismétlődik a „hull a sötét" költői kép. A vers tér-idő viszonyai is megváltoznak, áttevődnek az eddigi valóságos természetből a mitikus tájba, amelynek elemei szimbolikus jelentéssel telítődnek. A fenyegető, „hulló" sötétség, a „szaladó halál"[5] ellen „megszólal a néma, ezüst éj", és a mesei tájban „kivirágzik az égi fa ága" – metaforikusan értelmezve megjelennek a csillagok, szimbolikusan pedig az almafa lehajló ágai átlényegülnek egy „égigérő fa" ágaivá,[6] és egy másik világba, talán egy szebb jövőbe visznek – kifejezve a belső én, a lélek ösztönös szabadulási vágyát a jelen tébolyából. A magyar népmesékből ismert égigérő fa előtör a költő tudatalattijából, és a mesevilág, a kollektív múlt ősi (archetipikus) képeinek[7] minden erejével vé-

[5] Ne nézz az égre most, / ne nézz a földre sem, aludj! / a szikrázó Tejút / porában a *halál szalad* / s ezüsttel hinti be / az elbukó vad árnyakat (Aludj).

[6] „Volt a világon egy király, annak volt egy Jancsi nevű kanásza. Észrevette egy reggelen ő is és a király is, hogy a kastély előtt egy *égig érő almafa* nőtt. De az olyan fa volt: reggel virágzott, délben már almája volt, éjfélre megérett, de el is lopták róla." (Az égigérő fa. In: Illyés Gyula: Hetvenhét magyar népmese. Budapest, Móra Ferenc K. 1986: 75).

[7] „... olyan fantáziák reprodukálódnak, amelyeknek az alapja többé nem a személyes reminiszcencia, hanem a tudattalan mélyebb rétegének a megnyilvánulása, annak a rétegnek, amelyben az általános emberi, ősi képek szunnyadnak. Ezeket a képeket vagy motívumokat archetípusoknak (vagy dominánsoknak) neveztem." (Jung, C. G.: Bevezetés a tudattalan pszichológiájába. Budapest, Európa K. 2003: 93.) Akár tudatosan, akár intuitíve használta Radnóti az archetipikus motívumokat, egy biztos: jól ismerte Freud és Jung gondolatait. „Várkonyi Hildebrand akkor még a bencés tanítórend tagja volt, de inkább egy felvilágosult francia abbéhoz hasonlított. A pedagógiai lélektan ürügyén a modern pszichológia világába vezetett be bennünket. Már az első óráin Pavlov, Freud, Adler, Jung és Piaget nevei röpködtek a levegőben. [Radnóti] Miklós ugyan már egyetemi tanulmányai előtt megismerkedett Freud tanításainak lényegével ... Négy éven át mégis érdeklődéssel járt el előadásaira, s egyáltalán nem lehetetlen, hogy a költői képzelet rejtett hajszálerein verseibe és különösen a Kaffka Margitról írt doktori disszertációjába is felszívódott valami belőlük." (Baróti Dezső: Kortárs útlevelére. Radnóti Miklós 1909–1935. Budapest, Szépirodalmi K. 1977: 149.) Egy könyvismertetésében például így ír: „A könyvben is, a könyvről szóló beszámolókban is gyakran vetődik föl az őszinteség kérdése. Az író, hogyha közölni akar, akkor is alakít. Nem tud őszinte lenni. ... Freud óta csaknem mindegy, hogy valaki elmesélt álmát valóban megálmodta-e, vagy csak kitalálja. Ha nem a valóságot mondja el az író e könyvben, akkor kulturális vágyálmait közli velünk. S oly sokkal kevesebb ez esetben a belső valóság a valóságnál? A könyvek légkört teremtenek. Ahhoz, hogy valaki egy könyv légkörében éljen, szükséges okvetlenül a könyv olvasása?" (Radnóti Miklós: A sok-könyvű ember

delmet nyújt – ott és akkor – a fokozatosan tért nyerő, egyre megfoghatóbbá, valóságosabbá váló pusztító erőkkel szemben,[8] amely előtt az egész világ, és benne minden jóság és még meglevő érték *bénán*, tehetetlenül állt. A vers mély tragikumát az adja, hogy ma már tudjuk – Radnóti számára a Virágének-ben megidézett „Erósz" életereje nem volt elég a feltörő halálösztönnel, a „Thanatosz"-szal szemben.[9]

Érdemes megfigyelni, hogy változik Radnóti verseiben a *néma* természet (nap, táj, éj, világok stb.) motívuma.[10] 1940-ben a költő még csak kérdez, 1942-ben és 1943-ban biztos abban, hogy majd megszólal a néma éj, „s mi eddig né-

védelmében. In: Radnóti Miklós művei. Budapest, Szépirodalmi K. 1976: 608–609.) És ha továbbvisszük Radnóti gondolatmenetét, akkor azzal, amit Harsányi Zsolt nyilatkozatából idéz: „Hárman tanították meg arra, hogyan nézze és lássa az embert és a világot: Ady, Freud és Beethoven." (u.o. 609), egyszersmind azt is kifejezi, hogy az idézetben megfogalmazott gondolatot fontosnak, megjegyzendőnek ítéli és mintegy „beemeli" saját írásának gondolatkörébe. Radnóti nemcsak értékelte, hanem egyes írásaiban alkalmazta is Freud gondolatait : „... Radnóti ebben az időben nagyon kedvelte a freudista elemzéseket. Naplójában 1934-ben emlékezetes módon vezeti le *A mindennapi élet pszichopatológiája* és a *Bevezetés a pszichoanalízisbe* szellemében Sík Sándornak egy névtévesztését ..." (Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete. Budapest, Osiris K. 2005: 215).

[8] A „néma, ezüst éj"-jel Radnóti egy nagy erejű archetípust szólaltat meg: „Az archetípussal való minden kapcsolat, legyen az megélt vagy pusztán szóbeli, 'megérint', vagyis hat, mert erősebb hangot vált ki bennünk, mint a magunké. Aki az ősképekkel beszél, ezer hangon szól, megragad és ural, s amit megnevez, egyúttal felemeli az egyszeri és múlandó világból az örökkön létező szférájába, a személyes sorsot az emberiség sorsává magasztalja, s ezzel bennünk is eloldja azokat a segítő erőket, amelyek mindig lehetővé tették az emberiség számára, hogy a csapásokból megmeneküljön, és a leghosszabb éjszakából is felébredjen." (Jung, C. G.: Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás kapcsolatáról. In: Jung, C. G.: A szellem jelensége a művészetben és a tudományban. Budapest, Scolar K. 2003: 79.)

[9] Ösztöntanának további kifejtése során Freud az ösztönök újabb dualizmusát fogalmazza meg, elhatárolva egyfelől az összes életösztönöket felölelő *Erósz*t és az ezzel szembenálló destruktív halálösztönt, *Thanatosz*t (Simó Sándor: Freud és a pszichoanalízis. In: Freud, Sigmund: Pszichoanalízis (vál. Simó Sándor). Bukarest, Kriterion, 1977: 24).

[10] A néma, aki egy katartikus élmény hatására megszólal, fontos archetipikus motívum. Egyebek közt előfordul a Bibliában (Zakariás történetében, Lk 1,20 sköv.), Zrínyinél (Az török áfium ellen való orvosság), Heltai Jenőnél (A néma levente) és Adynál: „S Mári szolgálónk, a néma, / Hirtelen hars nótákat dalolt: / Különös, / Különös nyár-éjszaka volt." (Emlékezés egy nyár-éjszakára). Radnótinál többször is előfordul: „Néma gyökér kiabálj" (Száll a tavasz...), „megszólal a néma, ezüst éj" (Virágének), „Susogni kezd, mi eddig néma volt" (Nyugtalan éj).

ma volt" (mindkétszer holdfényben!), de végül 1944-ben a néma világok már hallgatnak, és csak a csönd üvölt.[11]

Vajon mit mondott „a néma, ezüst éj" 1942-ben a költőnek? Az éjszaka – egyebek közt – a tudatalatti, az ős-én, a „lélek alvilágának" szimbóluma,[12] amelyet az elemi ösztönök, többek közt az én- (vagy élet-) és szexuális ösztönök[13] laknak – amíg ezeknek van mondanivalójuk, amíg „beszélni tudnak" a belső énhez, hatnak, cselekvésre buzdítanak, addig tart az élet. A Hold pedig az éjszakai utazó társa, fény az éjszakában, amelyben a vándor megtalálhatja az erdőből, sűrű rengetegből (a tudat alatti félelmekből, szorongásokból, stb.) kivezető utat, és nem téved el.[14] Ha már az ősi szimbólumoknál tartunk: a görög mitológiában

[11] Például tekintsük az alábbi idézeteket: Fölöttük kormosan csak ég az ég is, / a csillagok megjönnek este mégis / s harmattól rívó hajnalok szaladnak / a néma nap felé. / Ha kérdeném, a *táj vajjon felelne-é?* (Emlékeimben, 1940); Hull a sötét, de ne félj, / *megszólal a néma, ezüst éj* (Virágének, 1942. augusztus 25.); Sötét szél ébred borzas ég alatt / és álmokat fodrozva átszalad / lélekző ólak, istállók felett, / s ficánkol alvó kiscsikók helyett. / *Susogni kezd, mi eddig néma volt,* / lassan leszáll s az alvó bodza sűrű, / fehérlő illatában ring a hold (Nyugtalan éj, 1943. szeptember 12.); *A mélyben néma, hallgató világok, / üvölt a csönd fülemben* s felkiáltok, / de nem felelhet senki rá a távol, / a háborúba ájult Szerbiából / s te mesze vagy (Levél a hitveshez, 1944. augusztus–szeptember).

[12] Az éjszaka a „világegyetem kialakulása előtti, ill. az egyéni élet szintjén a születés előtti sötétséget jelenti ... Belépni az éjszakába annyi, mint visszatérni a meghatározatlanságba, ahol a rémálmok, szörnyek és sötét gondolatok keverednek." (Pál József–Újvári Edit [szerk.]: Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Budapest, Balassi K., 2001: 122.) A *néma és sötét* éjszaka, amelyben megszólal egy hang és világosság támad, és ezáltal az éjszaka élettel telítődik, megelevenedik, a teremtést és (újjá)születést jelképezi (vö. Teremtés könyve). Egy irodalmi példa: „Az új teremtés zsenge lényei / Akkor kelének kedvesebb világra / A semmiségnek néma éjiből." (Vörösmarty Mihály: Az ártatlanság.)

[13] „... az élő egyed két célt szolgál, az önfenntartást és a fajfenntartást, amelyek egymástól függetlennek látszanak ... Mint e felfogás képviselője kerültek be a pszichoanalízisbe az 'énösztönök' és a 'szexuális ösztönök'. Az elsőkhöz soroltuk mindazt, ami az egyén fenntartásában, megmaradásában, növekedésében szerepet játszik." (Freud, Sigmund: A lélekelemzés legújabb eredményei. In: Freud, Sigmund: Pszichoanalízis. Bukarest, Kriterion, 1977: 168.)

[14] „Magában a Hold az (át)változás, ismétlődés, növekedés és fogyás, halál és újjászületés, ill. újrakezdés jelképe" (Hoppál M. et. al.: Jelképtár. Budapest, Helikon K. 2004: 128). A Hold, miként az éjszaka, az „ösztönvilág, a tudatalatti, a képzelet, a lelki élet, az álom és a szexualitás megtestesítője. ... A Hold különböző fázisaihoz kapcsolódó jelentések (újhold: kezdet, születés; telihold: beteljesülés, felnőttkor; fogyó hold: hanyatlás, öregedés; növő hold: erősödés, növekedés; a holdfogyatkozás pedig halált, megsemmisülést jelent) számos kultúrában fellelhetők." (Pál József–Újvári Edit

Artemisz volt a Hold istennője, akit sokszor ábrázoltak csillagokkal a feje körül.[15] Artemisz a természet szerelmese volt, szenvedélyes vadász, és emellett a védtelen nők és gyermekek védelmezője,[16] támasza. Radnóti, aki maga is sokszor azonosult a természettel, valószínűleg nagyon közel érezhette magához a Holdistennőt. Artemisz független, szűz istennő volt, és – különösen a férfiakhoz – sokszor kegyetlen. Szerelmét, Fannit viszont bízvást a védelmébe ajánlhatta a korai halálát megérző, előre látó költő.

3. A vers – mint Radnóti annyi más verse – a költő összetett érzelmeinek a kivetítése a természetbe. Az almafa ága, a lehulló szirmok, a fény, a sötét, az éj, az égi fa, a hold, a béna világ felfogható metaforák, és a vers utolsó szakaszában szimbólumok sorozatának. Az esztétikai élmény attól függ, hogy képesek vagyunk-e rá, hogy „belső látásunkkal" el tudjuk képzelni, át tudjuk élni azt a költeményszituációt, amelyben ezek a metaforák létrejöhettek. Ehhez ki kell alakulnia – életre kell kelnie – bennünk a versben megjelenített költői világnak, amelyben mi is átéljük azt az érzelmi feszültséget, amit az alkotó.

A vers narrációval kezdődik. A nyelv ereje láthatóvá teszi számunkra a virágzó almafát, annak egyik ágát lehulló szirmaival. Az első percepciónk a virág-

[szerk.]: Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Budapest, Balassi K., 2001: 217.) Másrészt a „nyugati alkímiában a hold az alkimista lelke, amit a nappal való egyesülés formál. A női energiát (anima) jelképezi, és királynőként ábrázolják. Az asztrológiában az egyéniség, az érzelmek, a nőiesség, az anya és a gyermek, a védelem, a táplálás, az ösztönök és az alkalmazkodás megtestesítője." (Shepherd, Rowena–Shepherd, Rupert: 1000 jelkép. A művészetek és a mitológia világából. Budapest, Képzőművészeti K. 2004: 22.) Valószínűleg nem járunk messze a Hold Radnóti költészetében játszott archetipikus jelentésétől, ha mindezeket úgy foglaljuk össze: *a Hold az egyik legfontosabb újjászületési szimbólum, alakja és változása pedig a lélek, a belső én pszichés energiáját (lelki- vagy lélekerejét), megújulási, újjászületési képességét fejezi ki.* Így például a csonka hold Adynál – a néma éjszakával együtt – letargiát, depressziót, a telihold pedig Radnótinál életerőt fejez ki: „Milyen csonka ma a Hold, / Az éj milyen sivatag, néma, / Milyen szomoru vagyok én ma, / Milyen csonka ma a Hold." (Ady Endre: Kocsi-út az éjszakában); „de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek! / Ne menj tovább barátom, kiálts rám! s fölkelek!" (Radnóti Miklós: Erőltetett menet).

[15] „Artemisz (a rómaiaknál: Diana) a vadászat és a Hold istennője volt. ... Mint holdistennőt, aki 'fényhozó', gyakran ábrázolták fáklyával, vagy éppen a Holddal a vállán, csillagokkal a feje körül." (Bolen, Jean Shinoda: Bennünk élő istennok. A nő új lélekrajza. Budapest, Stúdium Effektíve K. 1989: 39.)

[16] „jöjj, boldog, jószívű, csillagos, és sugaraddal / fénylőn ifju imádóid seregére te őrködj!" (Orphikus himnuszok. A Holdhoz. Ford. Ritoók Zsigmond. In: A világirodalom legszebb versei az ókortól a XX. századig. Vál. Lator László. Budapest, Európa K. 1978: 30.)

zó természet látványa, majd fokozatosan tűnik elénk a nő szája, haja, szeme. Előtérben tehát az almafa áll, s mögötte sejlik fel a szerelem tárgya. A költő is a természeti jelenséget figyeli, ezzel készíti elő az asszony arcának megjelenését.

Az *almafa ága* felidézheti az édeni kertet a lehulló szirmokkal, ehhez társul a fény, a szerelem pecsétje, a csók, az első emberpár rácsodálkozása a világ sokszínűségére – ami elválaszthatatlanul összefonódik a bűnbeeséssel.[17]

A történés egy almafa szirmainak lehullása, dinamikus, nem statikus kép. A *hullanak, pereg, ráhull* igék közül az első kettő a szirmokra, az utolsó már a kedvesre vonatkozik. A *fölötted* szóval történő kezdés térben is elképzelteti a jelenetet, amelyben csak a természet cselekszik, apró mozzanatokkal, a szirmok sűrű hullását meg-megszakítja egy-egy külön, késve érkező virágrész. A szeretett nő eltűri a szirmok hullását, majd megmozdul, lehunyja a szemét.

Eddig a narráció volt a költői szerep. Kívülről figyelt és látott, ill. láttatott a lírai én, amelyik a második versszakban jelenik meg: *Nézem*... A térbeliséghez hosszú időtartam társul: *egész nap*. Finom érzékiséget éreztet, hogy a kedves csókolni való, csókra tűnő tüneményként jelenik meg. A *fényén futkos a fény* megszemélyesítés képi síkja elkápráztat, zenei síkja pedig a hármas alliterációval énekhez illően dallamot is közvetít. A versidőben háttérbe szorul a természet, már az ágak képviselik csupán, és a szerelmes asszony arca kerül előtérbe. A harmadik versszak elején pedig a természet eddigi cselekvő szerepét átveszi az asszony, lehunyja a szemét. Miért? Nem akarja látni a körülötte lévő világot? Vagy a saját belső világára figyel?

Majd közeledik lassan az este, árny jelzi a sötétség közeledését, az éjszakát. A kétszeresen ismételt *játszik* az árnyra vonatkozik, előkészíti a sötétség megjelenését. A megszemélyesített *sötét* félelmet kelt, eredete bizonytalan, „valahonnan" jön (és ezért valahová tart), és fekete esőként – könnyként? – „hull". Művészi megoldás, hogy a két világot – az idillt és a félelmetes jelent – a *hull* ige köti össze, először a pozitív jelenségekre vonatkozva (szirmok, a kedves haja, szeme), majd a sötétre, amely metonimikusan nemcsak az este, az éj közeledését jelenti, hanem azt a társadalmi közeget, azt a *béna* világot, amely 1942-ben a költőt körbefogta. Miben lehet bízni? Az idilli hangulatot hogyan lehet megőrizni? A szépséget, a természet és a szerelem harmonikus egységét hogyan lehet megtartani? A válasz a következő versszakra marad, fokozva a feszültséget.

Ezután egyetlen sorban, kettős paradigmával együttesen lesz jelen a narratív költői szemlélet és maga a költői szubjektum, amely a szó erejével biztat.: „Hull a sötét, de ne félj." A tér-idő szemlélet szürrealisztikusan áttevődik a mitikus

[17] Nagyon érdekes, hogy a *hull* ige angol megfelelője – *fall* – tulajdonnévként használva *(the Fall)* bűnbeesést jelent. Persze ma már aligha tudhatjuk meg, hogy Radnóti ilyen értelemben tudatosan használta-e a *hull* igét.

téridőre, a mesebeli tájra.[18] A sötétséget áttöri a mesebeli égi fa ága, és el is űzi. Megjelenik előttünk a csillagos ég, majd a hold. Mitikus változás történik az eddig szótlan versvilágban is: „megszólal a néma, ezüst éj". A történésnek egyetlen tanúja van: a Radnótinál oly sokszor megjelenő hold.

Radnóti költészetében gyakori fordulat, amely a 40-es évektől megsokszorozódik, hogy a versekben, sokszor azok befejezésében együtt jelenik meg a pozitív és a negatív értékszemlélet, az idill és a tragikum.

4. Az ősi magyar hitvilághoz és a népköltészethez több XX. századi költőnk is visszatér. Mintha a műfaj úgy élne tovább, mint egy nagy virágbokor, amely állandóan ágazik, terebélyesedik, ahogy tovább él a műköltészetben. Vagy, akár a zenében, tiszta forrás, amelyből állandóan meríteni lehet.

4.1. Ady az *ős* szót 76-szor használja verseiben, és többször a magyar mesevilágban is szereplő fához, virághoz köti. Szimbolizálja vele magyarságát, szenvedéseit. Két versének címében is benne van a *virágének*: Bosszús, halk virágének; Egy háborús virágének. A versek formájukban követik a műfaj jellegzetességeit. Néhány jellemző idézet:

Új szelek nyögetik az *ős, magyar fákat* (Fölszállott a páva)

Lentről nézem *ős terebélyed,* / Piros csodákkal rakott Élet. (Sírás az Élet-fa alatt)

Ma te vagy a magyar s rendkívüli követ, / Ma benned sarjadnak az *ős, magyar tövek*. (Levél-féle Móricz Zsigmondhoz)

Sűrűjük nincsen még a *fáknak,* / De milyen sűrű a világ, / Rügyező *bokrokban* rejtőznek / Csintalan mitológiák. // ... // Vérmuzsikás, csodálatos harc, / Lihegő, *ős* melódiák: / *Fákról* és vérünk borujából / Illatosan hull a *virág.* (Vérmuzsikás, csodálatos harc)

Száradjon ki az *iharfa,* / A *büszke fa, a magyar fa,* / Amely engem *gyökerével* / Bever, lehúz, ideláncol. // *Leveleit* elhullassa, / *Virágait* korán esse, / Sohse lássa, sohse lássa / A szent Napot *terebéllyel*. (Ihar a tölgyek alatt)

Lelkemben a *magyar fa / Lombjai* esnek, hullnak: / *Lombosan*, virágosan, / Így kell, hogy elpusztuljak. (A magyar fa sorsa)

[18] A váratlan, a valóság logikájával szemben az *álomszerűséget* hangsúlyozó, szürrealisztikus váltások talán az egyik legérdekesebb vonását jelentik „Az égigérő fa" meséjének is: például János három nap mászik a fára, hát kilyukad a vasbocskora (három nap alatt...); utána hopsza, lépcsőt talál, hát ledobja a maradék két vasbocskort is (akkor miért kellett három?) és hogy-hogy nem, a kisbaltáját is (ez meg talán csak azért kellett, hogy ledobja). A baltának elrohad a nyele, míg földet ér (pedig ha három plusz még néhány napig mászott János, aligha eshetett tovább a balta), a két „új" bocskor, amit meg János nem is használt, egyszer csak kilyukad (a hetedik napra, mire János felér a fa koronájára), És folytathatnánk – az egész mese olyan, mintha csak álmodnánk az egészet.

4.2. Kormos István (1923–1977) költészetében is „feléled” a magyar hitvilág. Egyetlen versét közöljük, olyan ez a kis remekmű, mintha Radnóti ihlette volna. A költői képek, a metaforák, ugyanabból a szókészletből táplálkoznak. Hasonló költői világot tükröz a virág, a tündöklés szó, a szirmok hullása, sziromzuhogás metaforák, témájában a szerelem, a megszólított kedves alakja. Akár Apollinaire költészetében, itt se gátolja a befogadást a központozás.

Kormos István: Fehér virág

Fehér virág a zápor zuhogva ejti szirmát
holló a szél az ékkő tócsában mossa tollát
szép zöld haját lebontja a kukorica elszáll
e sziromzuhogásból a tündöklő ökörnyál

Fehér virág kezedben szépporló liliomszál
szétporló tenyeredből szökkent e liliomszál
szétporló zuhatagból ahogy a szirom elszáll
eltűntél aki köztünk angyali zene voltál (1971)

5. A Virágének utolsó előtti sorában megjelenő *kivirágzó ág* önmagában is – az *égi fa* motívumától függetlenül – archetipikus motívum, amely a zsidó–keresztény mitológiában az isteni kiválasztottságra, és megbocsátásra utal.

5.1. Biblia, Ószövetség, Mózes negyedik könyve, 17. rész: Áron vesszeje kivirágzik és gyümölcsöt terem. Az Úr így beszélt Mózeshez: Szólj Izráel fiaihoz, és végy egy-egy vesszőt nagycsaládjaik minden vezető emberétől, összesen tizenkét vesszőt. Mindegyiknek a nevét írd föl a maga vesszejére.

Áron nevét a Lévi vesszejére írd, mert mindegyik vessző egy nagycsalád fejéé.

Azután tedd le azokat a kijelentés sátrában a bizonyság elé, ahol kijelentem magam nektek.

Annak a férfinak a vesszeje, akit kiválasztok, ki fog virágzani. Így csendesítem le Izráel fiainak a zúgolódását, akik zúgolódtak ellenetek.

Elmondta ezt Mózes Izráel fiainak, és minden vezető ember átadott neki egy-egy vesszőt. Nagycsaládonként egy vezetőre egy vessző jutott, összesen tizenkét vessző. Áron vesszeje is ott volt a vesszők között.

Mózes elhelyezte a vesszőket az Úr színe elé, a bizonyság sátrában.

Amikor másnap Mózes bement a bizonyság sátrába, látta, hogy a Lévi házából való Áron vesszeje kivirágzott, bimbót fakasztott, virágot növelt, és mandulát érlelt. (4 Móz 17.16–23.)

5.2. Wagner Tannhäuser c. operája, harmadik felvonás: Tannhäuser Venus barlangjában megismerte a testi szerelmet, és a dalnokversenyen erről énekelt, ezzel megbotránkoztatta a többi lovagot. De szereleme, Erzsébet megbocsát neki. Tannhäuser megbánja, amit tett, és zarándokútra indul. De hiába minden, a

bűnbánat és vezeklés. Miként a pásztorbot kezében soha többé nem hajthat friss lombot, ugyanúgy nem vár üdvösség arra, aki a bűn tanyáján, a Vénus – barlangban időzött. De a felvonás végén gyászmenet hozza Erzsébet holttestét. Tannhäuser haldokolva borul a koporsóra. Utolsó szavai Erzsébet égi pártfogásáért esedeznek. Fiatal zarándokok hozzák a pápa friss lombot hajtott pásztorbotját annak jeléül, hogy az ég meghallgatta Erzsébet imáját, önfeláldozása megváltotta Tannhäuser lelkét az örök kárhozattól**.**

Összekapcsolva az *égi fa* és a *kivirágzó ág* motívumokat, az utolsó versszak egy különös értelmezéséhez is eljuthatunk: a hulló sötét isteni csapás a bűnösökre, az éjszaka az Úr nevében magához hívja az ártatlanokat, az égi fa az az út, amelyen a kiválasztottak Isten országába eljuthatnak, és végül azok, akik nem tudtak vagy nem akartak tenni a bűn ellen, magukra maradnak a „béna világban".

6. Újragondoltuk Radnóti Miklós *Virágének* c. versének szépségeit. Radnóti költői kifejezésmódjában ötvözi a hagyomány megtartó erejét, a népi szürrealizmus törekvéseit, és az újklasszicizmus értéktartó erejét: ezáltal megkísérli feloldani a körülötte lévő világ ellentmondásait egy sajátos, harmonikus lírai világban.

* * *

Radnóti Miklós: Virágének

Fölötted egy almafa ága,
szirmok hullnak a szádra,
s külön egy-egy késve pereg le,
ráhull a hajadra, szemedre.

Nézem egész nap a szádat,
szemedre hajolnak az ágak,
fényén futkos a fény,
csókra tünő tünemény.

Tűnik, lehunyod szemedet,
árny játszik a pilla felett,
játszik a gyenge szirommal,
s hull már a sötét valahonnan.

Hull a sötét, de ne félj,
megszólal a néma, ezüst éj;
kivirágzik az égi fa ága,
hold bámul a béna világra.

(Nagyvárad, Csapatkórház, 1942. augusztus 25.)

T. SOMOGYI MAGDA (BUDAPEST)

Az írói névadás és a nemzettudat Babits Mihály Halálfiai *c. regényében*

Ma már aligha vitatható, hogy Babits Mihály a görög–latin kultúrát is magába olvasztó európai műveltségű, a legjobb értelemben véve európai gondolkodású *magyar* költő és író volt, aki a *magyar* nyelven írt műveivel az európai, és ezzel együtt a világirodalmat gazdagította. Itt most a *magyarra* került a hangsúly, nem véletlenül. Munkásságának elemzésekor kevéssé szoktak kitérni arra, hogy a hazaszeretet, a magyarság sorsáért való aggódás, a magyar kultúrhistória, nemzeti nagyjaink csodálata mélyen benne gyökerezik művészetében. Nemzettudata lírájában és epikájában, valamint esszéiben is kiemelt helyet kapott. Számára a magyarság és az európaiság összeegyeztethető, egymást feltételező létforma volt. Eszmevilágát nem lehet egyértelműen felcímkézni – az éppen aktuális politika számára mind életében, mind halála után ez elég kényelmetlen volt – baloldali, liberális gondolatok éppúgy megjelentek nála, mint a magyarság érdemeit, értékeit hangsúlyozó nemzeti öntudat. Ezt bizonyítják többek között olyan esszéi, mint *A magyar jellemről,* valamint a Németh László-féle „hígmagyar" elmélettel szembeszálló *Pajzzsal és dárdával,* és természetesen ez fogalmazódik meg regényírói pályájának csúcsát jelentő legnagyobb lélegzetű, önéletrajzi ihletésű művében, a *Halálfiai*ban.

A regény kritikai kiadása[1] hosszú évek munkájának eredményeként 2006 tavaszán végre napvilágot látott. Ez a nagy filológiai gondossággal készült munka pontos képet ad a mű mindkét változatának, az 1921-ben a Pesti Napló hasábjain folytatásokban közölt rövidebb, és az 1927-ben könyv alakban megjelentetett teljes, de nem végleges szövegnek a keletkezéséről, a különböző kiadások fogadtatásáról, az élet és irodalom, a valóság és az írói fantázia szövevényes kapcsolatairól. Mindezen túl számba veszi az egyes szövegváltozatokat, igyekszik szemléletesen bemutatni a műre jellemző sajátos nyelvi eszköztárat.

Az én feladatom a szövegváltozatok összehasonlítása mellett elsősorban a regény nyelvének vizsgálata volt. Igyekeztem a nyelvi szinteknek megfelelően sorra venni a versekre is oly jellemző költői eszközöket, valamint az ezen túlmutató elemeket is. A szorosan vett nyelvi elemzés kereteit ugyan szétfeszíti a névtani vizsgálat, de egy irodalmi alkotás egésze szempontjából a szereplők és a megjelenített helyszínek elnevezése kulcsfontosságú még a kisebb lélegzetű művek esetében is: az író mondanivalójának kifejezését a jól megválasztott nevek

[1] Babits Mihály: Halálfiai I–II. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Szántó Gábor András–Némediné Kiss Adrienn–T. Somogyi Magda. Argumentum Kiadó, Budapest 2006.

nagymértékben erősíthetik, ill. árnyalhatják. Ebben a műben is annyira jellegzetes a névrendszer, hogy érdemes külön foglalkozni vele. Nyilvánvaló, hogy a kultúra, nemzet, identitás széleskörű problematikáját vizsgáló regény szereplőinek, helyszíneinek megformálásában, megjelenítésében fontos szerep jut a megfelelően megválasztott neveknek.

Az itt következőkben a *Halálfiai*ban megfogalmazott nemzettudat és az írói névadás összefüggéseit igyekszem feltárni Az átfogó kérdések mellett kitérek a névdivat és a regénybeli személynevek kapcsolatára, valamint a műben hangsúlyosan megjelenő, az identitásból fakadó névváltoztatás problémakörére is. Külön említem a regénybeli helynevek sajátos viszonyát a valós helynevekhez, a fiktív településnevek és a térképről leolvasható magyar földrajzinévkincs nyilvánvaló összefüggéseit.

Tekintsük át mindenek előtt a személynevek rendszerét! A *Halálfiaiban* a szereplők nagy része valós személyek nevét viseli, bár nem minden esetben tartja meg az író az eredeti modell keresztnevét, és a valósághoz képest a szereplők rokonsági kapcsolatait is kissé átalakítja. (Némediné 2006: 366, 391) A főbb szereplők családnevét minden esetben megváltoztatja, és mindig határozottan magyaros csengésű neveket választ nekik még akkor is, ha eredeti nevük idegen eredetű.

Nézzük először a legegyszerűbb eseteket a főszereplők köréből. A mű egyik legjellegzetesebb, legmeghatározóbb alakja *Cenci néni,* akinek a modellje Babits anyai nagyanyja volt. Őt a család a valóságban is így hívta, tehát a regénybeli névadás indítéka nyilvánvaló. Név és személy az író tudatában annyira összeforrt, hogy nem tudta és minden bizonnyal nem is akarta szétválasztani.

A 48-as múlttal rendelkező, jó lelkű, szeretetéhes, de zárkózott nagybácsi, *Döme* nevét is a család szűkebb környezetéből kölcsönözte Babits, ugyanis nagyapjának meghitt barátja volt Döme János (Csányi 1990: 46, 164). Bár neki a családneve volt Döme, de a név hangzása alapján könnyen feltételezhető, hogy az író figurája egyéniségéhez illőnek találta ezt a kissé mogorva hangulatú férfinevet.

A főszereplők egyike, a középső nemzedéket képviselő *Sátordy Mihály* modelljének egyértelműen az író szintén Mihály nevű apja tekinthető. A keresztnév tehát a valóságra utal. A családnév viszont írói telitalálat. A *Sátordy* egyáltalán nem emlékeztet a Babits családnévre, amelynek délszláv eredete az író számára nyilvánvaló volt, erről tanúskodik *Nevek, ősök, címerek* című esszéje is, melyben így ír „Ezek az -ics, -vicsek, ezek az idegen vércsöppek teszik talán olyan gazdaggá és szinessé a magyar vért." Azonban szívesebben hangoztatta nevének az Ipolyi *Magyar mythologiá*jában olvasott magyarázatát, mely szerint ősi magyar szó, és vajákost, varázslót jelent.[2]

[2] A *Babics ~ Batis* családnév összefügghet a szláv eredetű *bába* szavunkkal, vö. ÚMTsz. *Babicska* 'boszorkány'.

A *Sátordy* név szerkezetét és hangalakját tekintve is átgondolt névalkotás eredménye. Az ősi *-d* helységnévképző a magyar településneveken igen gyakori (*Diósd, Karácsond, Sásd, Szekszárd* stb.), s a családnevek településnévből *-i* képzővel alakult csoportja szintén jellegzetes eleme a magyar névkincsnek. Az *y*-os írásmód a régi, a korabeli gyakorlat szerint a nemesi nevek sajátja. Így hangzása, írásképe alapján a *Sátordy* családnévként teljesen hiteles „régi" magyar családnév. A mély magánhangzók és a *sátor* szó oltalmat, védelmet asszociáló többletjelentése alapján a regénybeli Miska családnevének megválasztását erősen motiváltnak tarthatjuk.

A mű jellemrendszerében a megbízható, kiszámítható *Sátordy Mihály* ellenpontja *Hintáss Gyula.* Az ő neve is összetett motívumok alapján jött létre. A figura legfontosabb modellje a közismert szekszárdi ügyvéd és liberális lapszerkesztő, Geiger Gyula, akinek Babits a keresztnevét ugyancsak átemelte a regénybe. A *Hintáss* családnévként szintén nem mutatható ki a magyar névanyagból. A név beszélő volta azonban vitathatatlan, és talán nem túlzás a *hintás* 'szélhámos(kodó) ember' jelentést beleérezni, már csak azért sem, mert ez a korabeli argóban is ismeretes volt. A hosszú ss-es írásmód nemesi nevet sejtet, bár a regénybeli Gyula nem volt nemesi származék, hanem egy molnár fia. Így ebben a névalakban rejtett gúnyt is felfedezhetünk. Gyula felesége a regényben *Erzsi*, Geiger Gyula felesége az életben is Erzsébet volt (Benczelits Erzsébet), tehát az író itt sem akart eltérni a valóságtól.

A Geiger-házaspár két leánya a Vali és az Edit neveket viselte. A Hintáss-házaspár idősebbik lányának, *Gitá*nak a modellje valóban Geiger Valéria (a későbbi Dienes Valéria, tudós, matematikus) volt, az ő keresztnevét azonban megváltoztatta az író. A *Gita* feltehetőleg a Margit becéző formája, amely a korban divatos, modern névalaknak számított, és a már kislányként is emancipált nőalakhoz jól illik. A másik Hintáss-lány Babitstól a Jókai alkotta *Noémi* nevet kapta. A választást valószínűleg a név hangzása, különlegessége indokolhatja, de nem zárható ki az sem, hogy az író ismerte a név 'gyönyörűségem' jelentését, és ez is belejátszhatott a szereplő elnevezésébe. Az, hogy Hintássék szokatlan, „extra" nevet adtak lányuknak, szintén jól illik a jellemrajzukhoz.

Visszatérve a családra: nemcsak a nagyanya, *Cenci* modellje Babits valóságos nagyszülője, hanem a nagyapa, *Rácz Józsi* is az író anyai nagyapjának Kelemen Józsefnek az alakmása, így az ő keresztneve is adottnak tekinthető. A *Rácz* családnévre talán az egyszerűsége miatt esett az író választása, de lehet halvány utalás a délvidéki ősökre. Igaz, nem anyai, hanem apai ágon vezethető vissza a család története egészen az Adriai-tenger mellékéig (Sipos 2003: 6). A Kelemen-házaspár gyermekei a valóságban Auróra (Babits édesanyja), Ákos, Ilona és Imre voltak. Az élet és az irodalom meglehetősen szövevényes kapcsolatot mutat a nevek, a valós személyek és a regényalakok sorsának vonatkozásában. A regényben *Ákos* nevű fia Dömének van, Kelemen Ákos viszont a regény-

ben korán meghalt *Rácz Imre* modellje, és a valóságos Kelemen Imre pedig a másik Rácz-fiú, *Jozsó* alakjához szolgált mintául. Kelemen Ilona hivatalos keresztnevét Babits a regény korai változatában megtartotta, e név használata azonban bizonyos távolságtartást fejez ki, mivel az író nagynénjének a családban a bizalmas Nenne volt a neve. Az 1927-ben megjelent teljes szövegben ez a nagynéni már a *Jolán* nevet viseli. A szereplő átkeresztelésének többféle oka is lehet. Lehet egyszerűen az élet és az irodalom különbözőségének hangsúlyozása, vagy fakadhat abból is, hogy a mű cselekményének továbbírásakor e nőalak jelleméhez inkább a komolyabb *Jolán* illett.

Kelemen Auróra a regényben *Rácz Nelli*ként szerepel. Édesanyjának is megváltoztatta a keresztnevét az író, de hogy miért éppen Nellire, arra nem találtunk magyarázatot. A név lágy hangzása ugyan jól illik a hősnőhöz, és az is tudható, hogy a regény cselekményének, illetve megírásának idején ez a név mint a *Kornélia* becéző formája nem volt túl gyakori, de jól ismerték és főként a városi, illetőleg a polgárosodó kisnemesi körökben fordult elő.

Az író regénybeli alteregója sem őrzi meg modelljének nevét, hanem az *Imre (Imrus)* nevet kapja, ami Babits névrendszerében egyértelműen pozitív tartalmú. Sajátos, hogy a családban ezt a keresztnevet éppen az a nagybácsi viselte (a már említett Kelemen Imre), akivel az írónak nem volt jó kapcsolata. A regénybeli Imre nagybácsi tragikusan fiatalon halt meg, pedig a család szép reményeket fűzött hozzá. Nevét az új jövevény, Nelli kisfia örökli meg részben kegyeletből, részben azért, hogy majd ő vigye sokra. Ez a névadási motiváció a valóságban sem szokatlan, az elmúlás és az új élet ilyen módon való összekapcsolása azonban gyakran okoz egyfajta baljós előérzetet.

A regény hátteréül szolgáló önéletrajzi elemek a mellékszereplők adott neveiben újra meg újra felbukkannak. A pénzét szóró *Wintersberg* báró mintája a költekező életmódjáról a szekszárdiak körében jól ismert *Wimmersperg Nándor* volt. Annak oka, hogy nevét Babits idegen hangzásúnak hagyta, igen egyszerű: ez az úr osztrák származású volt.

A *Halálfiai*ban a *Schapringer*-család tagjai is fontos szereplővé válnak. E nevet sem Babits találta ki, Pécsett volt egy ilyen nevű bankárcsalád, bár a regénybeli zsidó kereskedőcsalád tagjainak modellül szolgáló személyek nem ezt, hanem hasonlóan idegen hangzású neve(ke)t viseltek a valóságban. A regénybeli Schapringer-fiúk *Manó* és *Adolf* neve szintén a korra jellemző, általában zsidóktól viselt nevek voltak.

Az eleinte *Hardits*, majd *Tardits* néven emlegetett doktor mintája is létezett a valóságban: A regénybeli figurához nagyon hasonló hangzású nevet viselő *Dragits* doktor szekszárdi járási orvos volt.

Bábi, Döme gazdasszonya nevét Babitsék egykori szekszárdi alkalmazottjáról kapta, sőt, *Zsón*, a vizsla is valós szereplője volt az író gyermekkorának, mi-

vel a család kutyája viselte ezt a nevet, amely egyébként a francia *jaune* 'sárga' szóra vezethető vissza.

Gőzsy Pepi és *Kovács Laci* is valós alakok voltak Szekszárdon, bár életútjuk természetesen nem azonos regénybeli sorsukkal. *Várkonyi* tanító is létező személy volt ugyancsak Szekszárdon. Az, hogy fia a regényben (és a valóságban?) a *Béla* nevet kapta, a kor keresztnévdivatját tükrözi.

Vivi dada az író más műveiben (vö. *Gólyakalifa)* is felbukkan. Modellje, Wittmanné Babitséknál szolgált, és a *Vivi dada* nevet azért kapta, mert a kis Babits nem tudta kimondani az asszony rendes nevét.

A regény teljesebb változatában szereplő pesti zsidófiúnak Babits tipikus zsidó családnevet – *Rosenberg* – választott. A figura modellje nem ezt a nevet viselte a valóságban, de az író ismerősei között volt, akit így hívtak. A korban szokásos volt, hogy a művészek idegenes hangzású nevüket magyaros jellegűre cserélték. Rosenberg is – Hintáss Gyula tanácsára – íróként nevet változtat. A kor íróinév-divatjára a választott *Rónai* nagyon jellemző.

Az író a nevekkel, a névhasználattal közvetve is jellemez. Különösen igaz ez Gyulára, aki egyszer sznob módon a *Gyula* francia megfelelőjének tartott *Zsül* névvel írja alá a sürgönyt „javíthatatlan bolondsággal", majd később hivataloskodóan és fellengzősen – és minden bizonnyal alap nélkül – „a sohse hallott prédikátumú" *Sóvölgyi Hintáss Gyula* névaláírással zárja levelét. Gyula erkölcsi érzékének hiányát mutatja az is, hogy saját házasságon kívül született fiát nem átallja a megcsalt barát, Sátordy Miska „tiszteletére" *Misi*nek elnevezni.

A műben névtelen epizódszereplőként felbukkanó utcalányt Babits Dosztojevszkij hősnőjére utalva „Szónya" néven emlegeti, ezzel mutatva be, hogy Imrus az életnek még a legközönségesebb vonatkozásait is az irodalom sajátos szemszögéből látja.

Az „újságíró" és a „tolsztojánus" ugyancsak sajátos és egyben jellegzetes szereplői a műnek. Azáltal, hogy nem kapnak nevet (csak névhelyettesítő nevük van), még inkább alkalmasak arra, hogy egy jellegzetes típust jelenítsenek meg a regényben.

A regény személynévrendszerét áttekintve világosan kirajzolódik Babits írói szándéka: a magyar történelem és kultúra talaján mélyen gyökerező valóságot és a fikciót oly mértékben ötvözni, hogy a hús-vér alakok az irodalom magasabb régióiba emelkedve a regény belső törvényei szerint keljenek új életre és váljanak halhatatlanná a halál fiaiként is.

A valóság és a fikció bonyolult kapcsolata mutatható ki a cselekmény szempontjából legfontosabb **földrajzi nevek** esetében is. Az önéletrajzi azonosításra alkalmas neveket Babits átköltötte, így lett szülővárosa, a híres borváros, Szekszárd neve a regényben *Gádoros*, amely név egyértelmű utalás a borospincékre.

(Gádoros egyébként nem kitalált településnév, ma is létezik ilyen nevű falu Orosháza közelében.)

A másik meghatározó helyszín, *Sót*, amely az író életében szintén fontos Pécs regénybeli megfelelője, fiktív névnek számít. Az író valószínűleg a Pécshez hasonlóan rövid, és településnévként hihetően hangzó nevet keresett, és mivel a magyar településnevek között van *Solt* is, *Fót* is, sőt *Sótony* is, a Babits alkotta városnév jól illeszkedik a térképen is megtalálható magyar településnevek közé ugyanúgy, ahogy a *Sátordy* a magyar családnevek közé.

Erősen működött az írói fantázia, amikor Babits az *Erdővár* nevet kitalálta. *Erdő-* előtagú helységnevek találhatók a magyar településnevek között csakúgy, mint *-vár* utótagúak. Az író szándékosan alkotott olyan helynevet, amely hangalakjában egyáltalán nem emlékeztet az életrajzából jól ismert Fogarasra. Az *Erdővár* név is jól illeszkedik a magyar helységnevek sorába, jelentésével utal a környezetre is, de hangzása nem idézi fel a valós helyszínt. Bár az nem lehet véletlen, hogy számos *Erdő-* kezdetű településnév (pl. *Erdőszakál, Erdőszengyel, Erdőszentgyörgy* stb.) ma Romániában található ugyanúgy, mint Fogaras.

Ahogy a regény szereplői között vannak olyanok, akiknek az író megőrizte valóságos nevüket, a helyszínek között is találunk olyanokat, amelyeknek elnevezését Babits nem változtatta meg. Érdekes ebből a szempontból a regénybeli *Csörge-tó* neve, hiszen ez a földrajzi név és hely valóságos, csak a tó Szekszárd közelében található még ma is, nem pedig Sót-Pécs mellett – ahogy a cselekményből következik. Létezik a regénybeli *Nagyhajmás* is, csak az író ezt is áthelyezte, mert a település valójában Dombóvár közelében fekszik.

Az Epilogban olvashatunk *Bethlen* faluról. Ez a község ma is létezik Fogaras szomszédságában. A szintén felbukkanó *Szakolca* ma szlovákiai város.

A prózaíró Babits legnagyobb lélegzetű, önéletrajzi ihletésű művének teljes névrendszerét vizsgálva egyértelműen megállapítható, hogy az egyes szereplők és a különböző helyszínek nevei tudatos írói névadás eredményeként kerültek a regénybe, és minden esetben pontosan tükrözik Babits viszonyát a magyarsághoz és az egyéb nemzetiségekhez. (Vö. tipikus magyar nevek, pl. *Sátordy,* tipikus német és zsidó nevek *Wintersberg, Rosenberg, Schapringer* stb.) A valós és a fiktív nevek olyan rendszert alkotnak, amely a regényben ábrázolt történelmi, társadalmi változások, emberi kapcsolatok bemutatását teszi hitelesebbé. A *Halálfiai*nak a névanyaga nemcsak a korrajzot teszi érzékletesebbé, hanem a nemzettudat átalakulására is számos példával szolgál. A nevek egyrészt a regény cselekményének, másrészt a mű megírásának idejére jellemzőek, de jellemzőek arra a nehezen körvonalazódó, szélsőségektől sem mentes nemzeti és társadalmi identitástudatra is, amely a kor sajátja volt.

Irodalom

Babits Mihály 1978: Esszék és tanulmányok I–II. Sajtó alá rendezte Belia György. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Csányi László 1990: Babits átváltozásai. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Miskolczy Ambrus 2001: Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula, Zolnai Béla világáról. Napvilág Kiadó, Budapest.

Némediné Kiss Adrienn 2006: Élet és irodalom. In: Babits Mihály: Halálfiai. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Szántó Gábor András–Némediné Kiss Adrienn–T. Somogyi Magda. Argumentum Kiadó, Budapest. Jegyzetek. II. kötet. 366–424.

Sipos Lajos 2003: Babits Mihály. Élet-kép sorozat. Elektra Kiadóház, Budapest.

J. Soltész Katalin 1979: A tulajdonnév funkciója és jelentése. Akadémiai Kiadó, Budapest.

T. Somogyi Magda 2003: Névtan és alaktan. Névtani Értesítő 25: 251–257.

T. Somogyi Magda 2006: A regény szövegének változatai (Babits életében és halála után). In: Babits Mihály: Halálfiai. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte Szántó Gábor András–Némediné Kiss Adrienn–T. Somogyi Magda. Argumentum Kiadó, Budapest. Jegyzetek. II. kötet. 256–366.

Szegfű Mária 1991: Tulajdonnevek képzése. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó, Budapest. 249–255.

Szegfű Mária 1992: Tulajdonnevek képzése. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 314–320.

SZABÓ ZOLTÁN (KOLOZSVÁR)

Belső és külső irányultságok a magyar irodalmi szecesszió stílusának a vizsgálatában

Előadásom tárgya egy témakörbeli kettősség: a magyar irodalmi szecesszió vizsgálatának belső és külső irányultságai. Az első, belső téma egy textológiai stílustörténet-elmélet tartalma, főbb vizsgálati elvei és természetesen ennek alapján egyfajta példaként magának a szecesszió stílusának irányzatként való megvilágítása.

Az ezt követő külső témakörbe sok minden beletartozik. Először is a szecessziónak a vele párhuzamos, másik két századfordulói stílussal, az impresszionizmussal és a szimbolizmussal való összehasonlító vizsgálata. És ilyen jellegű összehasonlítást jelent a szecessziónak az őt követő irányzatokkal való egybevetése. Az avantgárd irányzatok közül az expresszionizmust tekintjük a legfontosabbnak, majd az avantgárd utániak közül a nagy *ellenlábas*, a húszas évek második felében kialakult tárgyias-intellektuális stílus kerül szóba. És így érünk el a jelenig, a posztmodern irodalom stílusában felfedhető néhány közös vonás megemlítéséhez.

Végül idetartozik az a kevésbé kutatott téma, hogy a magyar irodalmi szecessziónak milyen tipológiai (hasonlósági), esetleg genetikus összefüggései mutathatók ki az európai irodalmak szecessziójával való összehasonlításokban.

Mindezekről persze csak nagyon röviden beszélhetek itt, csak megemlíteni, kiemelni és megvilágítani tudom őket. Különben a felsorolt témakörök nemcsak azért fontosak, mert előadásom vázlatát alkotják, hanem azért is, mert ugyanakkor szimpozionunk nyitányaként egy valamilyen háttértanulmány figyelemfelhívó részletei. Különben a sorra kerülő előadások, mint látni fogjuk, közvetve vagy közvetlenül a stílustörténethez kötődnek.

1. A belső irányultságbeli első téma a vizsgálatok alapjául szolgáló textológiai stílustörténet-elmélet, amire csak rámutatok, mert a kérdés egészét a szecesszióra vonatkoztatva tavaly ősszel épp Debrecenben adtam elő egy DAB-konferencián, amelyet Szikszainé Nagy Irma tanárnő szervezett. Ebből itt most csak azt emelem ki, hogy a stílustörténet szerintünk irányzattörténet, aminek dinamikus alapkategóriája az irányzat, amit mint stílustípust szöveg feletti minőségnek tekinthetünk, és legalább ennyire fontos sajátossága az is, hogy az irányzatok stiláris sajátosságai struktúrát alkotnak (Szabó 1995, 2004).

Ennek elismeréséből egy másik fontos vizsgálati elv következik, az hogy az irányzatnak mint struktúrának van, lennie kell egy valamilyen formateremtő, szervező avagy rendező elvnek, amiből vagy aminek a segítségével ki lehet kö-

vetkeztetni, le lehet vezetni az irányzat jellemző stiláris sajátosságait, valahogy úgy, mint ahogy a szöveglogikában a teorémákat (pl. a mondatokat) axiómákból vezetik le (l. erről Szabó 1999: 258), és hasonlít ehhez a fordított irányú hipertext-alakítás (l. Porkoláb–Boda 2005). És ebből (is) következik egy másik vizsgálati, vagy még inkább magyarázó elv, aminek alkalmazásával sok véleménykülönbséget, meddő vitát lehet elkerülni.

Arra gondolok, hogy egy régi, de ma is meglévő téves felfogás szerint egy irányzatot egy-két stiláris sajátossággal próbálnak jellemezni, de ilyen egy sajátosság tulajdonképpen nincs, hisz az más irányzatokra is jellemző lehet. Például többen is úgy vélik, hogy a dekorativitás a szecesszió jellemző stílusjegye. Ez azonban sajátos vonása a barokknak vagy a rokokónak is.

És itt jön a segítségünkre az irányzat struktúra jellege, az, hogy nem egy sajátosságnak van megkülönböztető szerepe, ereje, hanem az egésznek, a struktúrának.

2. Mindazt, amit eddig elméleti kérdésként vetettünk fel, a továbbiakban a szecesszióval példázzuk (ennek újabb megvilágítását l. Illés Sándor 1998).

A szecesszió irányzatának szervező elve a díszítettség. Az ebből adódó stiláris sajátosságoknak három alakító eszköze van: a díszítő motívumok, a díszítő stilizáció és a díszítő indázó mondat- és szövegszerkezetek és a belőlük fakadó ugyancsak díszítő zeneiség.

És hogy lássék, hogy itt is a struktúra nemcsak tényleges viszonyrendszer, hanem a lényegéből fakadó magyarázat, leírási, jellemzési lehetőség is, amiből következően a stiláris sajátosságok levezetésében a belső összefüggések figyelembevételének produktív jelentősége van, azt példaként a díszítő motívumoknak már kinyomozott, már feltárt belső hierarchikus tagolásával és azon belüli alkotóelemek rangsorolásának egy esetével világítjuk meg.

A díszítő motívumok első jelentésköre az érzéki érzet és ezen belül is első a látási a sok és sokféle színnel. Számbavételükhöz nem egy külső mintához, például a lélektanban vagy a fizikában általánosult szándékhoz igazodunk, hanem a struktúra szervező elvétől meghatározott belső összefüggésrendszerhez, ez esetben a díszítettség intenzitásához, ahhoz, hogy az ékítmény jelleg ott a legfeltűnőbb, ahol a díszítő motívumot alkotó két érzéki érzet között nagy, másokhoz viszonyítva a legnagyobb a szemantikai távolság. Így például az elsők között szerepelhet Szabó Lőrinc díszítő metaforája, a *piros melegbe merülök.*

Ennyit a vizsgálatok belső irányultságáról. Ami a külsőket illeti, talán még több a vitatéma, a megoldásra, vagy legalábbis a tisztázásra váró feladat.

3. Ezek közül az első téma a szecesszió kapcsolata a századforduló másik két irányzatával az impresszionizmussal és a szimbolizmussal.

A három irányzat összefüggésének sokat vitatott kérdésében az álláspontunk az, hogy a szecesszió az egyik irányzat a századforduló három irányzata közül.

Mint általában a századforduló másik két irányzata, a szecesszió is keveredik, kereszteződik a vele párhuzamos irányzatok sajátosságaival. És ezek alapján beszélhetünk a szecessziónak a másik két irányzattal való kapcsolatáról mint vizsgálatának egyik külső irányultságáról (l. Szabó 1998: 172–184, 2002a: 7–15). Mindez persze összehasonlításokat feltételez.

Kezdjük az impresszionizmussal. Mind a szecesszióban, mind pedig az impresszionizmusban feltűnő az érzetkultusz. De a különbségek is nyilvánvalóak.

A szecesszióban az érzéki érzetek díszítő motívumokat alkotnak, és ezekben az érzéki érzetek nagyon dekoratívvá lényegülnek, és így feltűnő ékítmények, a szecesszió díszítettségének fő alakítói: *mámorok rózsás felhői* (Ady).

Az impresszionizmusban viszont az a sajátos, hogy a felidézett emlékképek hangulati tartalmát érzéki benyomásokkal fejezik ki, amiket viszont nem megszokott nevükkel (például fehér, hangos, meleg, nedves) jelölik, hanem érzéki érzetekkel és velük társuló érzékelhető konkrétumokkal, például: (emlékszem hogy ez) *a gyengéd kacsintás parfümje volt az arcának, édes vanília illat* (Kosztolányi).

A szecesszió és szimbolizmus fentebb tárgyalt összefüggése alapján hivatkozhatunk Kun Andrásra (1971: 111), aki a szecessziót ilyen összefüggésében találóan *stilizált impresszionizmus*nak nevezte.

A szecesszió és az impresszionizmus kapcsolatában a legfontosabb az, hogy a díszítő motívumokat alkotó szavaknak, főleg a színneveknek gyakran kontextuális mélyebb, elvontabb, a szimbolista szimbóluméhoz hasonló jelentése van. Egy novellájában Ady a *fehér leányságot* a *szennyel* állítja szembe: *Amerre nézek: minden mindenütt szenny, csak te vagy fehér.*

A példával megvilágított összefüggést Pók Lajos (1972: 87) azzal magyarázza, hogy a szimbólum mint művészi jelkép maga is dekoráció, a szimbólum funkciója nem elszigetelt jelenség a szecesszió eszköztárában. Így érthető a szecessziónak erre az összefüggésre utaló sajátos elnevezése: a szecesszió a *szimbolizmus mostohatestvére* (Perneczky 1966: 27).

4. A kapcsolatok tárgyalásában időrendben az avantgárd következik. Az összefüggések lényegéről Bori Imre (1969: 13, 23) megállapítja, hogy a szecesszió „latens állapotban az avantgárd törekvéseket is tartalmazza". Szerinte a szecesszió az avantgárd mozgalmak *előkészítője*, Kun András (1971: 110) szerint *előfutára* volt. De mert több képviselője „megállt félúton" (Bori 1969: 25), a szecesszió nem igazi, nem tényleges folytatója az 1910-es évek elején elkezdődött avantgárd törekvéseknek. Emiatt Perneczky Géza a szecessziót *félavantgárd*nak nevezi (idézi Bori 1969: 25).

A szóba jöhető kapcsolatok témánk szempontjából stiláris sajátosságok összefonódásában figyelhetők meg. És ebben is vezet a szecesszió és az expresszi-

onizmus egymásmellettisége, ami miatt a már többször idézett Perneczky Géza szerint az expresszionizmus a *szecesszió gyermeke* (idézi Bori 1969: 25).

Szecesszióval társuló expresszionista sajátosságok tűnnek fel Kosztolányi egy (1913-ban írt) elbeszélésében:

A parkban a tavasz boszorkánytáncot lejtett. Egy agg tudós márványszobra körül sötét lombok, cifra virágok lengtek, az orgonák pedig hatalmasan ontották a levegőbe lila és keserű illatukat. Az égen apró színfoltok reszkettek, a léggömbök, a tavaszi levegő virágai himbálóztak, és az egész égbolt egy mozgó csodakertnek látszott (Gyű … A léggömb elrepül).

5. Az avantgárd után következik a húszas évek második felében kialakult tárgyias-intellektuális stílus, ami aztán évtizedeken át hullámzóan a jelenig kitartott. Első alakítói József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Radnóti Miklós, Németh László.

Az irodalomtörténészek nem nagyon számolnak vele, mégis biztató az, hogy a szerintünk egy egységet alkotó tárgyiasság és intellektualitás közül az egyiket vagy a másikat többen is irányzati tényként elfogadják, ezt igazolja például: Pomogáts Bélától *A tárgyias költészettől a népies mitologizmusig* (1983), aztán Kenyeres Zoltántól *A gondolkodó irodalom* (1974), Tverdota Györgytől *Ihlet és eszmélet – József Attila a teremtő gondolkodás költője* (1981) és Görömbei Andrástól *A gondolkodó Ady* (It. 1998/3: 385–397).

És sok mindent megtudhatunk idetartozó költői vallomásokból. Például a tárgyiasságról: Ragyognak a tárgyak. Nyald meg a ceruzád (Illyés Gyula: Reggeli meditáció), vagy az intellektualitásról: S ahogy felderül az értelem (József Attila: Falu), a törvény szövedéke mindig fölfeslik valahol (József Attila: Eszmélet), stílusa szereti ránk villogtatni gondolata fényét (Babits Németh Lászlóról).

Az irányzat mindkét sajátosságához vezet vonal a század elejétől, például Babitsnál „áldott objektivitás” (Babits levele 1905, Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése 93), továbbá a képalkotásbeli tárgyiasság (Kemény 2002: 132–134) vagy Babitsnál a megismerés szakadatlan keresése (Rába 1965: 245). De sem a tárgyiasság, sem pedig az intellektualitás nem kötődik egyértelműen a szecesszióhoz.

Valamivel többet jelentenek témánk szempontjából a húszas évek elején induló és az avantgárd, a tárgyias-intellektuális irányzat stíluseszménye felé tartó írók korai verseiben előforduló szecessziós sajátosságok, például a kezdő József Attilánál (1922-ben) ez: *Hűs és drága zafír szemed* (l. „Két *szemed két zöld gyémánt* vóna”, Ady: A Léda aranyszobra).

A hasonlóságok számbavételénél is fontosabb a különbségek, az ellentétek felfedése, ami a hatás és az ellenhatás törvényénél fogva a tárgyias-intellektuális stílus kialakulásához vezetett.

Mindebből azt kell kiemelnünk, hogy az érzelem és a szubjektivizmus túltengésétől kiváltott ellenhatás a tárgyiasságot erősítette.

Ami a másik irányzati sajátosságot illeti, erről szólva is elmondhatjuk, hogy a puszta érzékelések viszont a gondolatiságot, az intellektualitás igénylését fokozták, és így jellegzetes tendenciává lett az általánosíthatónak, az értelmességnek a keresése.

És mindennek velejárója lett az egyszerűsítés, azaz az, hogy a szecesszió feltűnő díszítettségét egyszerűség, tömörség váltotta fel. És ezt a szóban forgó irányzattal párhuzamos tendenciaként is felfoghatjuk, amit egyszerűsödésnek és klasszicizálódásnak neveznek (Szabó 1998: 233–234).

6. És így érünk el a jelen irodalmáig, a posztmodern irodalomig, és így tudjuk összehasonlítani a szecesszióval. Előre megállapíthatjuk, hogy a nagy különbségek mellett (amit itt nem tárgyalunk) a szecesszió több mindenben is hasonlít az új századforduló posztmodern(nek nevezett) világához, művészetéhez.

Hasonló, sőt talán közös mindenekelőtt a szecesszió és a posztmodern társadalmi alapjának egy fontos, meghatározó tényezője a vállalkozói polgárság. És hasonlóak az életérzések is, köztük a múlt elvetése, a jelen elutasítása, tiltakozás a hétköznapiság, prüdéria, maradiság ellen. Közös továbbá az is, hogy mindkét szakaszban erőteljesen hangsúlyozódik az európaiság (Kiss Endre 1984: 284).

Hasonlóságot jelent továbbá az is, hogy mindkét szakaszra erőteljes szubjektivizmus jellemző, mindkét stílusirányzat találó kifejezéseket biztosított az egyéni érzelemvilágnak, a feltűnően szubjektív tartalmú életérzéseknek.

A szecesszió íróinak stílusa erőteljes szubjektív hangulatisággal telítődött. A posztmodernben a műalkotás emberismereti és önismereti lehetőség, a szöveg létrejötte személyiségkérdés, a stílusélmény fogalom (l. pl. Bókay 1997, Kulcsár Szabó 1996, Szegedy-Maszák 1987).

A szecesszió és a posztmodern stílus közös, átfogó sajátossága, valóságos szervező elve a kötetlenség, fesztelenség, keresetlenség és főleg a határtalanság, korlátozatlanság.

A szecesszióban a díszítettségnek, az *érzetek fényűzésének* (Kosztolányi) tulajdonképpen nincs határa, semmilyen kompozíciós elv sem korlátozza (az idézet Kosztolányi Füst című kötetéből van: Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1970, 141).

A posztmodernben feltűnő az ugyancsak határtalansággal jellemezhető többféle eljárás, mint amilyen például a szerkezeteket bontó körkörösség (például az állandóan közbevetett szóértelmezés) vagy a szórtság (megszakítottság, töredezettség), valamint a többirányú jelentéselágazás (l. részletesebben Szabó 1998: 244–253).

És közös vonás – a részarányokban, gyakoriságban, megjelenési formákban ugyan különböző – intertextualitás.

A szecesszióban az intertextualitás jellegzetesen stiláris sajátosságokra való utalások formájában érvényesül. Ady elődjeiről beszélve Csokonait is említi és egyik versében Csokonai rokokójára utalva mondja, hogy „finoman friss kellemek" (Vitéz Mihály ébresztése) (l. továbbá Pozsvai 2000).

A posztmodernben gyakori az idézet, az átvétel, de van stiláris sajátosságokra való utalás, „rájátszás" (Németh G. Béla műszava) is, amiről azonban kevés szó esik (l. Szabó 2002b). így például Borbás Gabriella Dóra verseiben alig van átvétel, mint amilyen például: Mint komor bikáé olyan a járásod (TEst?versek 2001), de annál több a valamelyik irányzatra való „rájátszás", például az expresszionizmusra: Őrjöngő cafatok / Folyók és patakok / Vízszagú fenyvesek / Őrjöngő patakok … Őrülő őrület / Őrjöngő döbbenet (Őszinteversek 1990–1999).

7. És végül témánk szempontjából sokatmondó kapcsolat a nyelvek, irodalmak közötti összefüggések összehasonlító vizsgálata, így példánkban az angol és a magyar szecesszió stílusának egybevető vizsgálata (amihez itt egyedüli forrás Ajtay-Horváth 2001).

Mindkettőben megvan a szecesszió irányzatát meghatározó princípium, a díszítettség. A díszítő motívumok egyik jellegzetes képanyaga mindkét irodalomban az érzéki érzet, és jellegzetesek ugyanazok a virágok is: rózsa, liliom, orchidea.

Vannak persze különbségek is. Az angolban kedvelt szín a vörös, fekete, arany és ezüst, és egyáltalán azok, amelyek csillognak. A magyarban a színhasznált visszafogottabb, inkább a halvány színek dominálnak: fehér, krémszín, lila, kék és zöld.

Az illúziókeltés jelentéskörébe tartozó erotika az angol szecesszióban gyakoribb és nyersebb is, mint a magyarban: És akkor éhes gyönyörrel ette (a nő) ajkát, és körüljárta tornyosuló nyakát (Oscar Wilde: Charmides).

És Ajtay-Horváth Magda (2001: 202–204) szerint angol szecessziós írók hatásáról is beszélhetünk, például a fordítások révén arról, hogy Wilde mennyire és miben hatott Babits szecessziójára.

8. Összegezés. A szecessziónak sok és sokféle kapcsolatát említettük meg. Ezek alapján feltehetőleg többet tudhattunk meg idetartozó kérdéskörökről és egyáltalán a szecesszióról. És ezeknek a megvilágosításoknak egy része újabb (előre nem jelzett) irányultság hordozója, a szinkrónia és a diakrónia kettősségéé. Ugyanakkor magáról az irányzatról is tájékozódhattunk, és így egy sokat vitatott kérdésben tudunk véleményt mondani Wellek (1970: 133–134) alapján arról, hogy az irányzatra a viszonylagos egység és a homogén sokféleség jellemző. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a sokféle kapcsolatteremtés és az így felfedett sokféle tulajdonság cáfolni, de legalábbis megkérdőjelezni látszik az irányzat egységes jellegét.

Irodalom

Ajtay-Horváth Magda 2001: A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár.

Bókay Antal 1997: Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban. Osiris Kiadó, Budapest.

Bori Imre 1969: A szecessziótól a dadáig. Forum, Újvidék.

Illés Sándor 1998: Az induló Nyugat és a szecesszió. It. 3: 398–412.

Kemény Gábor 2002: Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Kiss Endre 1984: A szecesszió egykor és ma. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Kulcsár Szabó Ernő 1996: Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben. Argumentum, Budapest.

Kun András 1971: Szempontok a szecesszió fogalmának tisztázásához. Studia Litteraria 103–114.

Perneczky Géza 1966: A magyar szecesszió vagy a magyar „belle époque". Kritika 2.

Pók Lajos 1972: A szecesszió. A bevezető esszét írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette P.L. Gondolat Kiadó, Budapest.

Porkoláb Judit–Boda Károly 2005: Alakzatok hipertextuális szövegekben. Az alakzatok világa 15. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Pozsvai Györgyi 2000: Az intertextuális hagyományteremtés poétái a századfordulón. Itk. 3–4, 353–375.

Rába György 1965: Babits Mihály. MIrt. V. 242–273.

Szabó Zoltán 1995: A stílustörténet egy szövegnyelvészeti modellje. Magyar Nyelvőr 119: 68–80.

Szabó Zoltán 1998: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest.

Szabó Zoltán 1999: A stílustörténet egy belső összefüggéséről. Magyar Nyelv 95: 257–266.

Szabó Zoltán 2002a: Előszó. In: Szabó Zoltán (szerk.), „Arany-alapra arannyal". Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 5–18.

Szabó Zoltán 2002b: A posztmodern intertextualitás egy sajátos változatáról. In: Gréczi-Zsoldos Enikő–Kovács Mária (szerk.), Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Miskolc. 168–171.

Szabó Zoltán 2004: Az „irányzatiság" mint egy lehető stilisztikai vizsgálati elv. Magyar Nyelvőr 128: 23–36.

Szegedy-Maszák Mihály 1987: „Modern és posztmodern". Ellentmondás vagy összhang? Helikon 1–3: 43–58.

Wellek, René 1970: Conceptele criticii. Editura Univers, Bucureşti.

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (DEBRECEN)

Irányzatok stílusjegyeinek keveredése

1. A tudományok mindig rendszeralkotásra törekszenek. Ezért a kutatók szeretnek kategóriákban gondolkodni, szeretik az alkotókat, műveket valamilyen stílusirányzathoz besorolni. Kérdés, hogy lehetséges-e egyáltalán a stílusirányzatok egyértelmű elkülönítése? Alkotók és alkotások kizárólag egyetlen irányzatba sorolása?

2. Tudjuk azt, hogy a stílusirányzatok egymásutánisága többnyire ellenhatásként keletkezik: a régebbi tagadásaként és az újítás akarásaként. Így például a szecesszió „kivonulás" az „unt stílusok"-ból, a szimbolizmus a népies egyszerűség után nyitás a transzcendentális felé, az impresszionizmus a naturalizmus felváltása a szubjektív látásmódú érzékelés megjelenítésével.

Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a művek, az alkotói oeuvre-ök többnyire nem egy irányzati program megvalósulásai, hanem a művészek a költői szabadság jegyében szabadon kombinálják a stílusirányzatok jellemzőit. Vannak tehát alkotók, akiknek a művészetében a stílusirányzatok összekapcsolódnak, így a stiláris jegyek irányzathoz történő merev sorolása lehetetlen.

Nem csupán az egyes alkotások mutatják a stílusirányzati jellemzők egybejátszását, hanem többnyire az egymáshoz időben közeli (csak ritkábban távoli) stílusirányzatok bizonyos stílusjegyei is átfedésbe kerülhetnek, mert a nagyjából egy időszakban érvényesülő stílusirányzatoknak – elkülönülésük ellenére is – egyes sajátságok révén természetes az összekulcsolódása.

A Nyugat stílusforradalmában elkülöníthető három jellegzetes irányzat között nyilvánvaló az összefüggés. Például Ady költészetére az áll, hogy „Szecessziós és impresszionista vonásokkal színezett szimbolista költői univerzumának különlegessége a teljességre törő szimbolikus motívumrendszer, az egyes motívumok egymást árnyaló organikus összekapcsolódása is" (Görömbei 1997: 102).

3. A stílusjegyek keveredését úgy célszerű feltárni, hogy bizonyos stiláris sajátságok egy-egy stílusirányzatban való megjelenését követjük nyomon. Ennek megfigyelését most csak arra a három stílusirányzatra korlátozom, amelyek a Nyugat stílusújításához köthetők. A nyugatosok legtöbbjének „egyéni stílusában a szimbolizmus a szecesszióval és még inkább az impresszionizmussal fonódott össze" (Szabó Zoltán 1998: 192), hogy milyen stílusjegyek révén, ezt kívánom bemutatni.

3.1. Van olyan stílusjegy, amely bár egyaránt jellemző az impresszionizmusra, a szecesszióra és a szimbolizmusra, de szövegbeli jellegzetes funkciója miatt az alkotás irányzathoz köthető.

Ilyen a **színhatások** kedvelése. Az impresszionista látványnak szerves része a színörömről árulkodó festői hatású megjelenítés:

A zöld gyepről kék füstöt ereget
Setét fenyők fölé piros parázs.
(Tóth Árpád: *Boldogság*)

A szín lehet a fogalom által közvetve jelölt *(Setét fenyők)* vagy éppen pleonasztikus jellegű, hiszen a *gyep* fogalmához a *zöld,* a *parázs*hoz a *piros* szín amúgy is önkéntelenül társul:

A zöld gyepről kék füstöt ereget
Setét fenyők fölé piros parázs.
(Tóth Árpád: *Boldogság*)

A szecesszió színkultusza, sőt színorgiája Csáth Géza írásában összefonódik a ritmikusan hullámzó mondatalkotással, a díszítettséggel a virágélményt megjelenítő természetleírásban:

Sajátos növényvilág tenyészett itt. Hosszú szárú, kürt alakú virágok, amelyek szirmai mintha fekete bársonyból volnának. A sarokban liliombokor, óriási kelyhű fehér liliomokkal megrakodva. Mindenütt elszórva alacsony, vékony szárú fehér virágok, amelyeknek egy szirma, csak egy szirma, gyenge piros színű volt. Úgy tetszett, hogy ezek bocsátják azt az ismeretlen, édes illatot, amelyet szagolva az ember azt hiszi, elakad a lélegzete. A kert közepén egy csomó bíborpiros, kövér virág terpeszkedett. Húsos, selymes fényű szirmaik hosszan lógtak le egészen a magasra nőtt, haragoszöld színű fűbe. Mint egy kaleidoszkóp, úgy hatott ez a kis csodakert. Közvetlen előtte a nőszirom lila virágai nyíltak. Százféle virágillat tevődött össze a bódító szagában, s a szivárvány minden színét megtalálhattad a virágok színében.

(A varázsló kertje)

Látható, hogy az így ábrázolt természetben mint a szecesszió sajátos tér motívumában összemosódik a valós és a stilizált kert képe. A fekete bársonyos szirmú, valamint a csak egyetlen szirmukban piros, de alapjában fehér virágok, egyáltalán a nagyon dekoratívan ábrázolt vegetáció a fantázia varázslatában létező kertet sejteti. Mindezzel az író célja a kert okozta sajátos hangulatiság megteremtése.

A szimbolizmusban nemcsak a fogalmak, hanem a színek is jelképekké emelkednek, megteremtve a színszimbolika rendszerét. Ahogy a szimbolizmusban a kép „nem fordítható egyszerűen át fogalmi nyelvre” (Görömbei 1997: 101), a

színek jelképi értelme is csak hozzávetőleg adható meg, bár megfejtésük könnyebb, ha a hagyományból eredeztethetők, mint például Ady *Lédával a bálban* című költeményében:

S a rózsakoszorús ifjak, leányok
Rettenve néznek egy fekete párra.

A *rózsa* fogalmához a piros, esetleg a rózsaszínt asszociáljuk szokásosan. Ezt a jelentéstulajdonítást megerősíti a *fekete* színnel való szembeállítás. A „hervadt, régi" rózsakoszorúikat szerteszóró *sötét fátylas, halál-arcú* pár nyilvánvalóan a valaha szerelemes, de boldogtalanná lett emberpárt szimbolizálja szemben a *rózsakoszorús,* boldog mátka-párokkal. Az unt, a megkeseredett, az elpusztult szerelem és feltételezhetően az öregedés jelképe a *fekete* ebben a költeményben, míg a *rózsa* élénk színe a szerelmes és házasságot kötni akaró fiataloké. Ez könnyen értelmezhető az európai kultúrkörben a hagyományos színszimbolika alapján, amely a feketéhez a halált és a gyászt, ezzel ellentétesen az élénk színekhez, különösen a piroshoz az életet köti.

A színeken kívül **minden érzéki benyomás** hangsúlyos kifejezése is jellemzi mindhárom stílusirányzatot. A tavasz impresszionista megjelenítése látás, hallás és szaglás együttesében így hangzik Tóth Árpád *Áprilisi capriccio* című versében:

Ó, áprilisi út-szél,
Tréfás, arcomba fútt szél,

Rügyecskék, zöldacél-rugók,
Ó, fuvolás aranyrigók,

Ó, csermelyhangú csízek,
Illatok, édes ízek,

De jó most elfeledni, hogy
Az élet rút és vad dolog.

Az érzetek megjelenítése a szecessziónak is feltűnő sajátossága, ráadásul úgy, hogy a túldíszítettség érzését kelti az olyan mondatalkotás, amelyben minden főnévi alaptagot melléknév bővít jelzőként:

Élvezni akarta még így a szaladó üde szán csengőjátékát, amint feléje fut vele havas utcasorok és kivilágított hidak fölött, a hegyoldali kis villaház gitteres bejárója felé, a hósapkás, bús tujabokrokat a kertben, a szép magányt, a kicsiny francia inas komoly trubadurszemét, ha meghajolva ajtót nyitott, aztán a nagyablakú, tágas interieurt, mély bőrfoteljeivel, terhelt könyvespolcaival és fehér szobraival.

(Kaffka Margit: *Csonka regény*)

Az érzetek leképezésében mégis lényeges eltérés van a két irányzat között: „az impresszionizmusban a hangulatiság kifejezésének eszközei, a szecesszióban viszont *dekoratívvá lényegülnek*" (Szabó Zoltán 1998: 176).

A szimbolizmusban pedig az érzetet megjelenítő szavak is a szimbólumok sorába illeszkednek, mint Ady *Félig csókolt csók* című versében is a *tűz* és a *lángol* szavak átvitt, metaforikus értelme válik dominánssá, és a konkrét, elsődleges jelentésük háttérbe szorul:

Egy félig csókolt csóknak a tüze
Lángol elébünk.

A szimbolizáció nyilvánvalóan a szimbolizmus egyik meghatározó jegye. Ady sajátos szimbólumalkotó képességével általában ellentétekre építi szimbólumrendszerét *(Gangesz ↔ Tisza-part, Párizs ↔ Bakony),* és az így formált jelképekhez még továbbiakat kapcsol: a *Hortobágy*-hoz a *csorda,* a *délibáb,* a csorda őrzése, illetve a káromkodás fogalmát.

De nyilván nemcsak a szimbolizmust jellemzi a jelképhasználat. Míg Ady a szimbólumai értelmezéséhez nem ad fogódzót, addig Babits a szecessziós jellegű jelképeit sokszor teljes metaforával indítva, illetve a valósághoz kötve segíti az átvitt értelem felfogását a versen végigvitt szimbólum részképeinek jelentésadásával, mint a következő szonettrészletben is:

hiába! csöpp szőlőszemnek születtem,
mely a nagy naptól édesedve romlott.

Hány rossz madár vas-csőre vitt felettem,
szememet tépve, (e parányi gyomrot,
amelybe annyi fényt mohón föl-ettem),
míg vére könnyé édesedve omlott.

Rossz végzet tölté fürtömet tömötté,
mert szomszéd szemek szögletes-zömökké
nyomtak, ki szépnek, szabadnak születtem.
(Magamról I.)

Mivel ezeknek a stílusjegyeknek: a színhatásoknak, az érzetek leképezésének és a szimbolizációnak a szerepe és működése eltérő, így a művek irányzathoz sorolása egyértelmű.

3.2. Más stílusjegyek is mindhárom stílusirányzatban megjelennek ugyan, de más és más meghatározó jegyük válik uralkodóvá.

Ilyen jellegzetes stílussajátság a **zeneiség.** Ennek sokféle megnyilvánulása mind a három Nyugathoz köthető stílusirányzatban domináns elem.

Egyenesen dalszerű lüktető ritmusú Babits *Ősz és tavasz között* című verse:

Olvad a hó, tavasz akar lenni,
mit tudom én, mi szeretnék lenni!
Pehely vagyok, olvadok a hóval,
mely elfoly mint könny, elszáll mint sóhaj.

A dallamosság nem is véletlen, hiszen ugyanarra a sortagolásra és rímelhelyezésre játszik rá benne a költő, mint amely ismert népdalunkban így hangzik:

Olvad a hó, tavasz akar lenni,
De szeretnék kék ibolya lenni.

Az áthalláson kívül a páros rím, a háromütemű 4-4-2-es tagolás és a mesterien egyszerű, mesterkéltség nélküli mondatszerkesztés is a népdal zenei ritmusát visszhangozza Babitsnak, Lovas Rózsa szerint „a legtudatosabb magyar impresszionista" (1944: 4) költőnek ezekben a soraiban. A zeneiséget erősíti még hangszimbolikai alapon a könnyűség és a gyors eltűnés fogalmával konvergáló lágy hangok relatív gyakorisága is *(ly, l, ny, j)*.

Ugyanakkor viszont Babits szecessziós jegyeket mutató alliterációiban a tudatosan akart zeneiség bravúrjának, kiszámítottságának, díszítő voltának és hangulatfestő jellegének nyilvánvalóan csak alárendelődik a zeneiséget adó, többszörös alliteráció:

Nem fogsz szeretni senkit, gondoltad, úgy-e, bátor,
csak lányok gyenge mellét, üdítő hűs szemét,
***f**riss **f**énybe **f**ürdő **f**ürtét, mely nyílt hajnali sátor*
s a testükből szürődött, lelkedbe szürt zenét?
(Ecetdal)

A szimbolista zeneiség alapvetően nem a rímek csilingelésére épít – hiszen többnyire asszonáncokat használ –, hanem az új versdallamra, amely a szimultán versritmust valósítja meg a tisztán monometrikus lüktetésű sorokat felváltó, a hangsúly által uralt időmértékes ritmusúakkal, mint Ady következő versrészletében is:

Góg és Magóg fia vagyok én,
Hiába döngetek kaput, falat
S mégis megkérdem tőletek:
Szabad-e sírni a Kárpátok alatt?

Ezekben az esetekben tehát inkább csak valószínűsíthető az irányzathoz tartozás.

3.3. Vannak aztán olyan a stílusjegyek, amelyek természetes módon összekapcsolódnak.

A **nominális stílus**hoz, amely az impresszionizmus jellemzője, szimbólumok kapcsolódhatnak:

Gémes kút, malom alja, fokos,
Sivatag, lárma, durva kezek,
Vad csókok, bambák, álom-bakók,
A Tisza-parton mit keresek?
(Ady: *A Tisza-parton*)

A stílusjegyeknek az ilyen szoros összefonódottsága nem teszi egyértelművé az irányzathoz tartozást.

4. Mivel egy-egy stílusirányzatot nem egyetlen stílusjegy határoz meg, hanem stiláris sajátságok együttese, így bizonyos jellegzetességeik átfedése nem zavarja a stílusirányzatok kijelölését. Sőt egyenesen a stílusirányzatok természetéből fakad az, hogy egymásra, egymásból építkeznek, vagy éppen elmúlt korokkal mutatnak rokonságot. Így szó sincs az irányzatok merev elszigeteltségéről akkor sem, ha szokásosan egy-egy stílusirányzathoz bizonyos jellemző stíluseszközöket kötnek.

Irodalom

Görömbei András 1997: „Mégis győztes, mégis új és magyar”. Vázlat Ady Endre költészetéről. In: Olasz Sándor (szerk.), Orpheus panasza. Pályaképek Balassitól Nagy Lászlóig. Helikon─Tiszatáj, Budapest. 97–113.

Lovas Rózsa 1944: A magyar impresszionista költészet stílusformái. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 72.

Szabó Zoltán 1976: Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Szabó Zoltán (szerk.), Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 49–88.

Szabó Zoltán 1998: A magyar szépírói stílus történetének fő irányai. Corvina, Budapest.

SZILVESZTER LÁSZLÓ SZILÁRD (KOLOZSVÁR)

Stilisztikai-poétikai tendenciák a rendszerváltás utáni erdélyi költészetben[1]

Az alkotó, az olvasóközönség vagy a kritikusi irányultság szempontjából távolról sem lehet közömbös annak a többszörösen egymásba fonódó viszonyrendszernek a természete, amely egy műalkotás megírását, megjelen(tet)ését és recepcióját szabályozza. Hiszen korántsem mindegy, hogy egy adott költemény, szerzői életmű vagy stilisztikai tendencia – Selyem Zsuzsa találó kategorizálására utalva – egy „szerző-szöveg-cenzor-olvasó" vagy „szerző-szöveg-menedzser-olvasó"[2] kapcsolat hátterében kerül értékelésre.[3] Mint ahogy hermeneutikai szempontból annak a kétféle befogadói (vagy alkotói) nézőpontnak az eredménye is némiképpen különbözik egymástól, amely egyik oldalról egy külső, politikai hatalomnak a kijátszása érdekében a sorok közötti értelmezés stratégiáját kénytelen követni, egy olyan szöveginterpretációval szemben, amely nem kényszerül (effajta) kompromisszumok megkötésére.

1. A két világháború között kibontakozó transzszilvanizmus és az ezt követő diskurzusformák kiváló elemzésében elsőként Cs. Gyímesi Éva hívja fel a figyelmet arra a metaforákkal telített beszédmódra, amelynek meghatározó szerepe volt az erdélyi magyar irodalom sajátos értékirányultságának kialakulásában.[4] A korszak lírai és prózai alkotásaiban egyaránt fellelhető „gyöngykagyló"-motívum és az e köré fonódó esztétikai horizont kibontakozását részletes pontossággal ábrázoló tanulmány, annak az alkotói attitűdnek a bemutatására vállalkozik, amelyet talán leginkább a „szükségből erényt" kovácsoló értelmiségi magatartásformával, a fájdalomból való értékteremtés patetikus világszemléletével azonosíthatnánk. A hetvenes évek irodalmi műveire tekintve ugyanakkor a *Gyöngy és homok*, a klasszikus transzszilvanista ideológiával szemben egy olyan (ellen)diskurzus jelenlétét is kimutatja, amely korántsem képes a (kisebbségi) lét traumáinak átesztétizálására, a kiszolgáltatottság tudatának egyfajta erkölcsi fölény illúziójában való magabiztos feloldására. A tragikus irónia fogalmának az egyén és közösség konkrét élethelyzeteire adott válaszként történő megalapozása Balla Zsófia, Kenéz Ferenc és Györffi Kálmán novelláiban, majd ennek az (ér-

[1] A tanulmány megírásának idején a szerző a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának ösztöndíjtámogatásában részesült.

[2] Vö. Selyem Zsuzsa 2003: 63–96.

[3] Nem tagadva, hogy legtöbb esetben a szerző-szöveg-menedzser-olvasó viszony is az alá-fölérendeltség különféle alakzataiban reprezentálódhat.

[4] Vö. Cs. Gyímesi Éva 1993: 19–110.

ték)alakzatnak az elemzése Szilágyi Domokos költészetéhez kapcsolódva ugyanis, az erdélyi magyar irodalom keretein belül egy sokkal pesszimistább (ön)védelmi mechanizmus, túlélési stratégia kialakulására utalnak, mint ahogy az, egy korábbi – többek között Áprily Lajos, Tompa László, Tamási Áron és Kós Károly nevével fémjelzett – stilisztikai-poétikai beszédmódban érvényesülhetett. „A tragikus irónia – mutat rá Cs. Gyímesi Éva ennek az attitűdnek a lényegére – a választás negatív mozzanatát tartalmazza: a helyzetet elfogadhatatlannak állítva, a konfliktust feloldhatatlanul kifejezve elutasít, tagad. Azzal, hogy a kényszerűséget nem esztétizálja át, rádöbbent a diszharmóniára, a pozitív választás lehetőségének hiányára: a tehetetlenségre."[5] Az ironikus szemléletmód így valójában egy olyan helyzetet teremt, amelyben: „a tagadás, ha nem is valódi cselekvés, de önmagában is érték, mert diszharmonikus értékviszonyok feltárásával a konfliktusmegoldás reális lehetőségeinek keresésére ösztönöz."[6]

2. Korszakváltás nem létezik, csak perspektívaváltás, írja Heller Ágnes a posztmodern diskurzus(formák) kialakulását tárgyaló esszéjében.[7] És valóban, ha megpróbáljuk egy kicsit körültekintőbben felvázolni azokat a különbségeket, amelyek a kortárs lírai alkotások stilisztikai-poétikai tendenciáit egy korábbi irányultság (érték)pozícióitól megkülönböztetik, kétségkívül meg kell állapítanunk, hogy az erdélyi magyar irodalom történetében bekövetkező horizontváltások – jóllehet az egyes irányzatok lineáris egymásutánisága talán némiképpen kimutatható – mégsem kapcsolódnak egyik vagy másik szigorúan vett korszakhatárhoz. A kortárs erdélyi líra egy-egy újabban létrejövő (érték)alakzata mellett ugyanis, a korábbi ideológiáknak is mindig akadtak követői, és nem is kizárólagosan csak az idősebb alkotói generáció körében.

Azok a változások viszont, amelyek a rendszerváltás utáni erdélyi magyar irodalom helyzettudatában bekövetkeztek – nagyrészt a társadalmi-politikai viszonyrendszer átalakulásának következményeként –, többnyire egy-egy olyan alkotói irányultság létrejöttében teljesedtek ki, amelyben az erdélyiségről, az irodalom társadalmi szerepéről, az író felelősségéről szóló hagyományos diskurzus sem érvényesülhetett egyeduralkodó beszédmódként többé. Ebben a megújult kontextusban a transzszilvanizmus klasszikussá vált ideológiai horizontját, többé-kevésbé felváltja egy – lényegében posztmodernnek tekinthető – nézőpont és versépítkezés, amely egyértelműen kapcsolatot talál a kortárs anyaországi költészet törekvéseivel. A századvég lírai műveiben létrejövő stilisztikai-poétikai tendenciák nyitottsága folytán ugyanakkor, lehetővé válik a kortárs alkotó számára a textuális hagyománnyal folytatott kritikai-hermeneutikai párbeszéd felerősítése is.

[5] Cs. Gyímesi Éva 1993: 90.
[6] Uo.
[7] Vö. Heller Ágnes 2003: 3–15.

Paradox módon azonban, ez az attitűd nem a modern, kozmopolita, a partikuláris és provinciális földhözragadtságot távolságtartó visszautasítással szemlélő állásponthoz való visszatérésben fejeződik ki, hanem egy olyan közelítésmódban, amely a világra eleve elrejtettségében, a műalkotásra pedig a nyelv, a történetiség és a temporalitás viszonyában értelmezhető alakzatként tekint. Ennek az alkotói gesztusnak az egyik formája, éppen a hetvenes-nyolcvanas években megalapozott diskurzustípusok továbbgondolása, az erdélyiség és a költői pozíció tragikus-ironikus viszonyrendszerének újraértékelése. Lövétei Lázár László 2002-ben megjelenő *Víkend; Saláta; Moszkva tér* című költeményeit például akár az ismert Szőcs Géza-vers: *A szegény erdei rokon* huszonegyedik századi (újra)írásának is tekinthetjük. Az erdélyiség fogalmát a három lírai „riport" (el)beszélője itt a vendégmunkás-lét aspektusából ábrázolja, egy olyan ironikus-önironikus diskurzus részeként, amelynek elkerülhetetlen kontextusába tartozik az identitás- és hagyományvesztés valamint a létformává vált hontalanság:

A sültes tálakon otthoni ízek –
„És ha már szóba került, hadd idézzek
egy versikét… ", de kiülve a plédre
elkapja az otthoni hangulat:
cigányt és dj-t fogad, úgy mulat.

A Népstadion, a Moszkva tér és a hipermarket válnak ennek a korlátozott (érték)horizontnak az állandó alakzataivá: „»A Népstadiontól a Moszkva térig / a piros metróval csak négy megálló.« Még nem kizárt, hogy ott fog állni délig, / de van ott éppen elég talponálló". Ebben a kontextusban pedig, a *Milyen nyomokat követek* című korábbi Lövétei-költemény sorait emblematikusan akár az Erdély-tündérkert mítosszal és a helybennmaradás követelményével való (ironikus) leszámolás gesztusaként is értékelhetnénk: „… ez lesz az út, / amelyen kihátrálunk a Kertből. / Kerubok sehol, a kapuk szélesre tárva."

Ugyancsak a két világháború közötti magyar líra esztétikai-ideológiai irányultságával teremt párbeszédet a 2004-es *Hol volt, hol nem* című versciklus. A költemény játékos-ironikus hangja úgy állít emléket a transzszilvanista hagyománynak, hogy (újra)értelmezi ennek értékalakzatait: „Hogy kik azok az ők: sohase bírtam / rájönni, pedig összeírok mindent, / csak épp »e szót: magyar / még le nem írtam«… / Hát itt van. / Igaz ugyan, hogy idézet, / de jobb híján most ez is megteszi…" Az elődökkel folytatott (textuális) párbeszéd itt a vallás és tagadás ironikus kettősségében jelenik meg, hiszen a helytállás pátoszát, a kétkedés és a lemondás tragikumát minduntalan fölülírja a(z el)beszélő vagányszerepéből és a köznyelvi fordulatok könnyedségéből fakadó humor. Ebben a viszonyban a korábbi túlélési/poétikai stratégiák távolról sem érvényesek: „Ne várjon tőlem senki holmi ódát: / se hajnal nincs, se részeg nem vagyok". A történelmi megbékélés igényének illúzióként való lelepleződése nyomán pedig az aktualizált hely-

zettudat, a megmaradásért folytatott küzdelem ironikusan már csupán a szavak és a cselekvések nélküli puszta itt-lét megőrz(őd)ésében teljesíthető ki: „Nincs hátra más, mint a semmittevés – / ez az én munkám? / És nem is kevés…"

A fiatalabb költőgeneráció mellett azonban, egy hasonló ideológiai-poétikai fordulat jelenik meg az erdélyi líra néhány idősebb képviselőjének alkotásaiban is. Gondolhatunk itt többek között a Kányádi-életmű azon törekvéseire, amelyet elsőként a közismert *Kuplé a vörös villamosról* képviselt, újabban viszont leginkább a *Körömversek* haiku-szerű darabjaira jellemző: „mégis magyarnak / számkivetve – vigyázat / öcsi úgy maradsz"; „isten istenem / magyarok istene hát / mindenkié vagy?!" De ugyanígy beszélhetünk akár Lászlóffy Aladár kilencvenes évek utáni verseiről is. Hiszen az idézett Lövétei vagy Kányádi költeményekhez hasonlóan a 2001-es *Ars poetica* játékos-ironikus hangja például kiválóan képes felülkerekedni a „szükségből erényt kovácsoló" transzszilvanista öntudat toposzán, és a kisebbségi lét tragikus-ironikus helyzetértékeléséből fakadó különböző sztereotípiák újraképződését is sikerül elkerülnie azáltal, hogy az itt-maradás problematikáját nem csupán annak erdélyi horizontjában, hanem az egész geopolitikai térség lokális sajátosságaként értékeli. A sorsközösség vállalása ebben a kontextusban nem erkölcsi kérdés többé, hanem a posztmodern türelem megnyilvánulási formája, egy adott népcsoport társadalmi-történelmi helyzetéből fakadó hagyományainak a pátosz nélküli tudatosítása:

A világ itt tart, s rokokó még.
A magasságok és a semmi.
Ha kissé északabbra élnék,
érdemes volna délre menni,

ha jelentősen délibb volna,
húzódnék Skandi-Kanadákba.
De Torda, Torontál és Tolna –
itt helyben jár a világ lába

A szöveg ugyanakkor, távolról sem kívánja idealizálni ezt az álláspontot, hiszen a szűkebb és a tágabb világ vagy a megszokásként működő tradíció és a költői szerep egyaránt görbe tükörben jelenik meg: „itt helyben festi álmainkat / éjente ama égi kézzel, / ki fel nem ébreszt, meg nem ingat: / kezdhető bármi az egésszel, // a mélységgel, mely végül sírnyi, / az alvilágba nem lejárat?... / Itt helyben szokás Istent írni, / ha megbízóik megtalálnak."

3. Amennyiben viszont, azokra a főbb tendenciákra szeretnénk – némiképp sarkítva – rámutatni, amelyek napjaink alkotásmódját ebben a tekintetben meghatározzák, talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kortárs erdélyi költészetben lényegében két, jórészt egymással szembehelyezkedő lírai vonulat különíthető el egymástól. Az egyik magának az erdélyiség diskurzusának, és ezen belül is a

hetvenes-nyolcvanas években jelentkező stilisztikai-poétikai sémáknak az (újra)írásában, a másik, az ezzel a hagyománnyal szakítani kívánó, részben a Lászlóffy Aladár, Kovács András Ferenc és Szőcs Géza rendszerváltás előtti költészetében teremtett beszédmód meghonosításában és továbbgondolásában érdekelt.[8] És ameddig az előző típusra alapvetően a szubjektum egységességének megőrz(őd)ése valamint a versbeszédet leginkább a lineáris szerveződésű, narratív formákhoz közelítő magatartása a jellemző, addig az utóbbi számára végső soron nem csupán a megszólaló individuum hitelessége, de egy tradicionális (lírai) kifejezésmód érvényessége is megkérdőjeleződik. Az első, konvencionálisabbnak tűnő diskurzustípus viszonyából az irónia és a játékosság többnyire együtt mozog egyfajta tragikus-nosztalgikus (ön)reflexió igényével, egy másfajta irányultságban pedig a humor, a nyelvi játék és a szándékoltan „komolytalan" hanghordozás képessé teszi a szöveget arra, hogy lerombolja a műalkotás és a befogadó tiszteletére építő klasszikus poétikai szemléletet. Az erdélyiség hagyományos diskurzusának háttérbe kerülése folytán ugyanakkor, átrendeződik az alkotót a műalkotás világához, saját létéhez fűződő viszonya is. A vers szerkezeti felépítettségére tekintve ezek a változások több szinten jelennek meg: 1. a textuális hagyománnyal folytatott hermeneutikai párbeszéd megteremtésében (jelöletlen idézetek, hivatkozások, önidézetek, segítségével), 2. a költemény egységes jelentésstruktúrájának a széttördelésében (a szöveg egymásnak ellentmondó olvasatokat rejt) és 3. a lírai individuum (ön)azonosságának, autentikusságának a megkérdőjelezésében (különböző pszeudo-identitások, alter-egók szerepeltetésével).

A huszadik század utolsó évtizedének mérvadó lírai tendenciáiban tehát, lényegében egy olyan beszélői álláspont kialakulásának lehetünk tanúi, amelyben a nyelv eszközszerepének és az alkotás énközpontúságának posztmodern cáfolata együtt jelentkezik az intertextualitás és a személyiség széttöredezettségének élményével. Ebben a stilisztikai-poétikai irányultságban, az önmagát létében cselekvőként felmutató individuum folyton kiveti hálóját a valóság egy darabjára, deterritorizálja majd reterritorizálja azt,[9] viszont így önmaga válik deterritorizálttá és reterritorizálttá a kiemelt, felmutatott világ viszonylatában. A pszeudo-identitások mögé rejtőző (el)beszélő pedig, a többszörös én-disszemináció következtében elérheti azt a kiváltságos állapotot, amikor a befogadó képtelen azonosítani az általa megjelenített lírai ént az életrajzi szerző alakjával. Hiszen amíg például a *Be jó ismerni Kaf urat!* című Kovács András Ferenc költemény szub-

[8] Egy effajta – a Kovács András Ferenc és Szőcs Géza munkásságából kiinduló – poétikai hagyomány(oz)ódásra utal Fried István is, a Serény Múmiák című Helikon-melléklet és az Előretolt Helyőrség köré csoportosult fiatal erdélyi költők bemutatására vállalkozó tanulmánykötetében. Vö. Fried István 2002.

[9] E két fogalom értelmezését lásd: Deleuze–Guattari 2002: 70–86.

jektuma maga is láthatóan rájátszik az alkotó és beszélő azonosságára, addig a Jack Cole, Caius Licinius Calvus vagy Lázáry René Sándor versek lírai identitása nem kapcsolható ilyen szorosan a költemények valódi szerzőjének (sematikus) vonásaihoz. A végső eredet(iség) pozíciója ezekben az alkotásokban egy olyan tropológiai mozgás disszeminatív működésének rendelődik alá, amely éppen a többszörös elrejt(őz)és által akadályozza meg a „valóságos" beszélő kilétének egyértelmű beazonosíthatóságát. Talán elég itt csupán az olyan Lázáry René Sándor szignatúrával szereplő költeményeket felidéznünk, amelyek maguk is fordításokként, átiratokként jelöltetnek meg az alcímben: *Kereskedő Alexandriából. Fordítás-próbák Sir Archibald Blacksmith révén, görögből*; *La primavera (Japán rajzok Julimnak); Lenge, latin szerenád (Petronius Arbiter éneke)*.

Posztmodern nézőpontból ugyanakkor, ez a hagyományhoz fordultság sem egyértelmű többé. A kanonizált irodalmi alkotásokkal folytatott dialógus nem csak hermeneutikai vagy dekonstruktív viszony, hanem egyszerre mindkettő. Valóságos oidipuszi kapcsolat, az antik szimbólum analizáló és (ön)destruktív értelmében egyaránt. A lírai mű egymást kölcsönösen fölülíró reflexív (jelentés)struktúráinak fényében, az individuum egységes, autoriter álláspontját és a lineáris szövegszerveződést felváltja egy olyan alkotói pozíció, amelynek nincs szándékában az igazság kinyilatkoztatása és nem képes gyakorolni a szöveg (túl)burjánzása fölötti hatalmát. A Lázáry René Sándor által szignált: *„Description de l'Égypte" (Verses Napló Kairótól Núbiáig)* című poéma, effajta játék a szavakkal, álombeli színterekkel. Ironikus módon itt látszólag a helyszín és az adott helyszínhez kötődő élmény a forrása az „útinaplónak", ezeket a (fiktív) eseményeket viszont valójában csupán a nyelvi tér, a hang(zás)ok és (meg)nev(ezés)ek sodr(ód)ása hozza létre. A megszólaló maga utal az „elbeszélt" történet fikcionalitására:

Óh, mennyi zöldet összehord a Journal –
Szegény fejem, már majdnem elhiszem!
A Níluson, túl a Memphiszen, Dahsúrnál
Tehéntetem legelget szent vizen…

A költemény visszakerül a líraiság, a zene, a nyelv eredeti (nietzschei) közegébe, egy olyan (ön)teremtő retorikai horizont vonzáskörébe, amelynek egyetlen célja a (szó)játék. A beszélő individuum és a (lírai) mondanivaló itt egyaránt zárójelbe tehető: „Gúlára gúla… Míly egyhangú refrén! / Kheopszra rímel Menkauré s Khetprén, / Mi meg rágódunk sörbeten és czefrén! / Hiába rakott nagyobbra tán Kheopsz – / Te gőgös gúla, úgyis majd nemsoká' lekopsz!" A történelmi hagyomány (textuális) burjánzása pedig nem csupán a valóság fikcióként való (újra)teremtésének lehetőségére mutat rá, hanem ember és kultúra, szubjektum és világ alapvető nyelvben létére, nyelvhez kötöttségére is.[10]

[10] Kovács András Ferenc korábbi költeményeire tekintve, ennek a viszonynak az ábrázolására irányul Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya (vö. Kulcsár Szabó Ernő 2004: 245–267).

Az ironikus (ön)reflexió itt lényegében annak a költői attitűdnek a játékos kétségbe vonása, amely a létbe-vetettség tragikumát, valamint az „Én”-ként való megnyilatkozás elsőbbségét tekintette az alkotó egyetlen feladatának. A megszólaló ebben a lírai pozicionáltságban csupán akkor képes megszabadulni a világ és nyelv alá-fölérendeltségének kifejezésében rejlő patetikus viszonyulástól, amennyiben ezt a felismerését ironikusan mindannyiszor visszaírja az ember klasszikus történeti tapasztalatának retorikai alakzatába. A látszólag tragikus, valójában azonban a stilisztikai-poétikai konvenciók felszínességére építő beszédmód, így voltaképpen a történelmi tudat fikció-voltának leleplezőjévé válik. Az önmaga jelentésétől elfordult szövegrész iróniaként való felismerése során ugyanis, a hagyomány idegenségét feloldani kívánó interpretáció itt egy identitását vesztett (textuális) nyom érvényességét teremti újra:

Míves hajóját éjbe hajtja Ámon:
Komor sugár ring Thotmesz szent taván.
Az ifjú Khonszu most kel át az álmon:
Fehér a hold, halotti csend a vám…
Én sem leszek – s a szó se fáj a számon.

A halandzsaszöveg, az allúziók és a tudatos anakronizmusok ebben a kontextusban a menipposzi szatíra hangulatát idézik, akárcsak a Képes Gábor által egyszerűen csak „filológiai poénok”-nak titulált[11] lábjegyzetek jelenléte, a játékos névteremtés vagy a műfaj és formakeveredés különféle technikái: „Vörös kvarczit szívembe kússz, Mereszger – / Szép kobralány, a vágy nem lanyha gaztett! / Vörös kvarczit szívem ne nyúzd, ereszd el / Vad karmaidból, égi macska, Basztet!” A 2002-ben megjelenő *Sétatéri chanson* soraiban voltaképpen ugyanez a viszony kerül ironikus ábrázolásra. A beszélő, az „Én” textuális nyomai itt is feloldódnak a műfaji konvenciók és a lírai kellékek automatizmusában: „A sétatéri tónál néma pad. / Nem árul el… Emlékszik még, Adél, / Hogy együtt ültünk rajta néhanap, / S nem létezett se tó, se Sétatér?”

Egy effajta – lényegében a végtelenségig folytatható – retorikai játék célja pedig nem lehet más, mint a Lázáry René Sándor nevével fémjelzett (fiktív) szerzői identitáshoz való kapcsolódás utolsó szálainak a lebontása. A 2002-ben megjelenő *Névtelen, címtelen* nemcsak a beszélő megtöbbszöröződésére vagy a (kötelező) kontextuális háttér – szerző, keltezés[12] – el(mis)másolására ad alkalmat, de a korábbi szövegekkel folytatott párbeszéd valamint a név és cím ismeretlensége folytán, egy referencia nélküli, a valóságtól véglegesen eltávolodó nyelvi produktumot eredményez. Hiszen a klasszikus versforma és a műfaj megnevezésére törekvő ajánlás: „Chanson Júliának” – éppen a lírai hagyományra tekintve –, itt nem annyira az egyértelmű azonosíthatóságot szolgálja, mint a je-

[11] Vö. Képes Gábor 2004: 105.
[12] Lázáry René Sándor; Maros-Vásárhelyt, 1913. május 23.

lentés megtöbbszöröződését. Az ugyancsak 2002-es *Liszaboni poétikák* sorai akár erre a viszonyra is utalhatnának: „A költészet magasba von / S kimért akár a British Airways / A nyelv az út már senkié / Az égi lényeg itt is elvész."

Az ember és halál klasszikus kérdéskörének megidézése a *Névtelen, címtelen*-ben ebből a nézőpontból az iróniát szolgálja, hiszen a beszélő már a szöveghez való elsődleges viszonyában – azaz a tulajdonképpeni írás pillanatában –, is a beazonosíthatatlanság megőrzésére törekszik. A patetikus hang és a halál tragikuma így csupán egyfajta játék:

Mivé leszek, ha éltem itt?
Mivé leszek, ha meghalok?
Zuhognak égi függönyök
Becsuknak majd egy ablakot.

Az önmagát tovagörgető gondolatsor, ennek tudatában puszta automatizmusként, a megidézett lírai műfaj (chanson) kötelező formai kellékeit felsorakoztató preparátumként érvényesülhet: „Viasz sír, asszony-suttogás, / Arcom fonákján fény ragyog. / Hideg díszkard az asztalon – / Fekszem… De már nem én vagyok." Végső soron tehát a melankólia játékká olvad, a megszólaló valódi identitására rámutatni képtelen műalkotás pedig (ironikusan) csupán a „nem én" kifejeződésében, az önmegtagadás ismételgetésében teljesíti be küldetését: „Nem én vonagló gyertyaláng, / Üres pohár, ha szétragyog – / Nem több, akár egy tört cserép / Thébában… Én sem én vagyok."

Ugyanez a játékosság, a történelem és individuum fikció-jellegére való rámutatásnak a szándéka fejeződik ki a *Kavafisz-átiratok* közül a *Lélek háza,* a *Salomé* vagy *Az ellenségek* című költeményekben is. Ez utóbbi a beszéd és a műalkotás öröklétének valamint a költészet transzcendentális jellegének illúziójával való ironikus leszámolás is egyben: „Mindaz, amit sikerült nekünk tán szépnek, igaznak festeni, látni, / fölösleges lesz, értelmetlen, képtelen". Az én megtöbbszöröződése, a keltezés misztifikáló szerepe (1900 november) és az egész párbeszéd idézet-jellege is ezt a (posztmodern) koncepciót, a lírai alkotás temporális érvényességének képzetét erősíti.

A(z ál)narrációban felsorakoztatott nevek és helyszínek humoros-ironikus játéka ebben a kontextusban a történetiség és fikció egymástól való elválaszthatatlanságát sugallják, akárcsak a *Liszaboni poétikák* sorai: „A szárnyaló frász légbe fölkap / Létalkotó görcs visz tova / Gudbáj London magába szippant / Már Olysippo Lisboa // Ulysses most alapítja / Még hét halmon Liszabont / Pénelopé lepedőjén / Minden szálat visszabont".

A textuális hagyománnyal folytatott kritikai-hermeneutikai diskurzus vagy a beszélő identitásának dekonstruálása azonban, Kovács András Ferenc költészete mellett Visky András verseiben is megjelenik. Elsősorban a *Ha megH* kötet darabjai tartoznak ebbe a kategóriába, de akár a korábban megjelenő zsoltár-átira-

tok is idesorolhatóak: *[128. zsoltár. Átirat]; [130. zsoltár. Átirat]*. Nemcsak a megszólaló elfe(le)dése, hanem a költemény megszólítottjának kiléte is kérdéses ezekben a lírai alkotásokban. Az *1964, a hetedik* év című 2005-ben megjelenő költemény görög mitológiára és a Bibliára utaló allúziói például egyszerre vonatkoznak egy valóságos, egyéniségként tételezett beszélő individuumra, és egy – a textuális hagyomány párbeszédében teremtett – általános szubjektumra. A lírai vallomásnak és történeti reflexiónak egyaránt tekinthető versszöveg címzettje lehet az Úristen, de egy szereplő, a befogadó sőt maga a(z el)beszélő is: „Magaddal vittél a hegyre a haldoklóhoz, / Belemártottál, sarkamnál fogva, / Ösztövér aszszonyok sírásába, / Hétévesen." A beavatottság feltételéhez kapcsolódó interpretáció lehetősége így egy olyan irányultságot ad a lírai kifejezésmód alakulásának, amelynek végpontján a megszólaló csupán a saját nevében, önmaga kedvéért beszél, és ezt sem veheti túl komolyan, hiszen az (ön)azonosság, az (ön)megértés kérdése sem egyértelmű többé. Az én – akárcsak a szövegjelentés –, feloldódik a retorikai játékban, a nyelv önteremtő jellegének és a diskurzus öncélúságának hangsúlyozásában:

Szenteltessék meg a te neved,
Mondtam. Az ismeretlennek.

Rám szóltál, ne üvöltözzek,
Senki nem süket. Ujjaid hideg
Gyertyáit egymásba csomózott,
Hideg ujjaimra fektetted.

Ugyanez a dialogikus szervezettség érvényesül a korábbi keletkezésű *TESTamentum; Vízumkényszer* vagy akár a *Szent Mihály-templom* és az *Egy búcsú képei* című alkotásokban is: „Alvó zarándokok az oltár előtt, a kövön / Ez az én testem, az meg a tied." A többszintű párbeszéd itt lényegében egy olyan szemantikai szerkezetet hoz létre, melyben a befogadó és a szöveg autoritása csak a hagyománnyal való konfrontációban körvonalazódhat. Az intertextualitás ilyenképpen, nemcsak afféle: „habarcs, amely részeket kapcsol össze, vagy […] látványos repedés, amelyen át a szövegből más szövegekbe huppanunk",[13] hanem az emberi tapasztalat és a percepció tükörszerű ide-oda mozgásának, a valóság és szubjektum alapvető nyelvi determináltságának posztmodern (f)elismeréseként is értékelhető. Buber Martin találó megfogalmazásában: „nem a nyelv lakik az emberben, hanem az ember áll a nyelvben és belőle beszél."[14]

4. A nyelvhez és hagyományhoz fűződő alkotói viszony azonban, a kortárs erdélyi líra kontextusában többnyire nem csupán stilisztikai-poétikai, hanem egy határozott ideológiai irányultságot is feltételez. Ameddig viszont a *Szent András*

[13] Vö. Kálmán C. György 2003: 999.
[14] Buber, Martin 1994: 47.

hava, a *J.A szonettje*[15] vagy a *Légy ostoba* szét-írását megvalósító *Szabadvendég* esetében, a Kovács András Ferenc által teremtett lírai beszédmód leginkább a megszólított költőelődökkel való azonosulást hangsúlyozza, addig Lövétei Lázár László verseiben – amint az a *Jobb lesz; A vashatos* és *2 töredék* vagy az előbbiekben már idézett *Hol volt, hol nem* soraiból is nyilvánvalóvá válhat –, ez a viszony korántsem tekinthető ilyen egyértelműnek. *A vashatos* című 2003-as költemény például egyszerre tisztelgés József Attila halálának hatvanötödik évfordulója alkalmából, és ugyanakkor lázadás is a költőelőd (textuális) emlékezetével szemben: „Tudom, hogy majd megértitek: / ma már nekem se kell. / Hogy egyszer még megéritek, / és kiderül: nem éri meg / – az most nem érdekel." Hasonló alkotói magatartásról tanúskodik a *Két szék között* című Lövétei-kötet bevezető verse, a *Magánzsoltár* is. Hiszen a megszólaló itt egyszerre képes megidézni Szenczi Molnár Albert *XV.-zsoltár*ának szövegét, az ennek átírásaként született közismert József Attila költeményt és a későbbi keletkezésű Kovács András Ferenc vers, a *Psalmus Transsylvanicus* kezdősorait:

Nem bíztam én sem másban, sem magamban.
És ma már tényleg semmi dolgom nincsen.
Huszonkilenc év úgy telt el, hogy abban
véletlenül jött egymás után minden.

Amennyiben viszont a *Kész a leltár* ironikus-önironikus hangja az individuum magára utaltságát és a közösségből való kívül-rekedtség állapotát diagnosztizálja egy – a vallásos hit tradicionális formáinak átélését lehetetlenné tevő – heliotropikus Én-pozícióból, a sokat elemzett Kovács András Ferenc költemény pedig a szubjektum önazonosságát egy alapvetően történeti és textuális szervezettségű (érték)dimenzióban próbálja kiteljesíteni, addig a Lövétei-vers akár a költészet metadiskurzusainak érvényességére irányuló (posztmodern) kétkedés kifejeződéseként is szemlélhető. Hiszen a vallomásos jelleg itt egyrészt valóban egy (fiktív) szerzői identitás megképződését segíti elő, másrészt viszont – éppen a korábbi szövegekkel folytatott párbeszéd következtében – egy olyan jelentéshorizont létrejöttét eredményezi, amely az individuum, a valóság és a nyelv szerepére kérdez rá ironikusan: „Ezt hagyjam a fiamra örökül? / Éltem? – Jó lenne kiegyezni ebben."

Az idézett Lövétei-szövegekhez viszonyítva azonban, sokkal határozottabb az elődökkel való textuális konfrontáció a 2000-es keltezésű *Páthosz temetése* című Orbán János Dénes ciklusban, amely voltaképpen az Ady-költészet hagyomány(ozód)á(sá)nak felszámolására, és az elmúlt két évszázad legjellemzőbb lírai pozícióinak ironikus érvénytelenítésére irányul: „Száz éven át volt tápfeszültség. / S bár igazsága végtelen, / szalagunk úgy nyekeregteti / mint fáradt ceruza-

[15] A költemény kiváló elemzését végzi el H. Nagy Péter (2000: 221–239) tanulmánya.

elem. // Átvezetett a szoroson, / meghódította híg honát. / Övé a hatalom s az ország / – megöljük hát, s megyünk odább!" A megszólaló itt a humor eszközeivel, a köznapi nyelv leleményességével írja át a kanonizált poétikai diskurzust posztmodern travesztiává, néhol éppen a Karinthy Frigyes stílusparódiáira emlékeztető modorban: »Hazám mögött van egy Kanális, / oda hányok, beh triviális, / beh, oda hányok, hánytól hányig, / beh, eljut a nagy Oceánig! // Vagyok bús fekete Retek, / vagyok bús fekete Retek, / de nevetek, / de nevetek!«"

Ez a lendületes, agitatív beszédmód nemcsak az Ady-kultusz megtagadására irányul, hanem a Vörösmarty sőt a József Attila szövegek által képviselt lírai hagyomány érvényességét is képes ironikusan megkérdőjelezni: „»Az ágnak rendületlenül / légy híve langaléta! / Rajt' generális szíve ül, s a Héja-nő, / csak nézi kis kadétja. // Nézi, még hangtalan vacog, / majd ugrik mint a béka, / és bekap néhány csillagot. // Váll-lapján, nézd, már hány ragyog!«" És voltaképpen ugyanez az alkotói intenció jelenik meg *Páthosz ébresztése* című, OJD-nek ajánlott 2004-es Lövétei-költeményben: „Ódon, babonás jelmezekben / kórházi ágyát körbeálltuk, / víg vizitálók kórusa." Hiszen az Ady-hagyományt (át)értelmező játékos-ironikus beszédmód, alapjait tekintve ebben az alkotásban is egy olyan poétikai irányultság felülírására törekszik, amely a romantikus költészet toposzain keresztül az egész modernizmus (nemzeti) kánonját meghatározta. A Szózat-átírás ennek a radikális kritikai attitűdnek a legjobb példája: „Az ágynak rendületlenül / légy híve, ifjú ritter. / Benne vén magyar vátesz ül / kilenc kötetnyi hittel."

Amellett, hogy a megszólaló itt az *Előretolt helyőrség* című folyóirat köré szerveződő költőnemzedék esztétikai-ideológiai pozícióira reflektál, a szándékosan nekrofil, kannibalisztikus képek szerepe lényegében egy kanonizált lírai pozíció és a kultuszképződés folyamatának leleplez(őd)ésében, az alkotó váteszi maszkjának, és a nyelv erejébe vetett hitnek a kigúnyolásában teljesedik ki:

Haver, látod e múmiát?
Párkák csévélik spulniját,
s csodák csodája! Tart e cérna!
Száz évig még e hulla-béna
múmia lesz a mesterünk!
A vérét isszuk, s jót eszünk
belőle, pedig semmi színhús
nincs rajta, mint egy fakír hindus:
csak csontja, bőre, veleje
van néki és két nagy szeme

Amennyiben viszont a *Páthosz temetése* a nagy előd(ök) költészetének egyértelmű megtagadásában kívánja érvényesíteni önmaga (érték)horizontját, addig a Lövétei-vers némiképpen ennek a hagyományos diskurzusformának az aktualizálásában, újraírásában is érdekelt: „tedd félre most a Baby Sisterst, / inkább az ő sorait mixeld // DJ volt, aki föntről a pulton / kevergetett a gyatra múlton". Ha-

sonlítható ez a lírai attitűd ahhoz az alkotói pozícióhoz, amely Orbán János Dénes néhány, ugyancsak 2000-es keltezésű versciklusában *(Almaleves; Nem párnák közt)*, a Parti Nagy Lajos, Kukorelly Endre, Térey János költészetével folytat játékos-ironikus dialógust, a Petőfi-életművet pedig Tandori poétikáján keresztül próbálja meg (újra)olvasni: „S holttestemen, mit nem mosnak könnyek, / fújó, táltos paripák jönnek, / s viszik a lelkem, és még ma este / berobognak Budára, Pestre; / izzadtak, / szabadok / és bőszek / – Tandori úr számlálja őket."

A költészet effajta populáris és intermediális természetének a felismerése nyomán azonban, nemcsak egy klasszikus lírai nézőpont, hanem a kultúra és identitás kérdéskörének radikális átértékel(őd)ése is szükségessé válik. Az *Intro: A Szappan-repp* erre a kérdésre így reflektál: „Habár a lét csak egy fakó zokni, / neonként is tud ám ragyogni / a süket füleket döngető vátesz: / profilt vált, és médiasztár lesz." Hiszen ami a humanizmus, vagy a népek közötti testvériség romantikus eszméjének nevében mindezidáig megvalósíthatatlan illúzió maradt, azt a huszonegyedik századi globalizáció mindent fölülíró, az erkölcsi vagy kulturális értékek helyett közömbös gazdasági érdekeket képviselő tendenciáiban megvalósulni látszik: „ropja a magyar, az oláh, a bulgár, / itt van a szerb és a szerb nagyanyja, / Dunának, Oltnak egy lett a hangja!" A profetikus megszólalói pozíció, a szándékoltan alpári nyelvhasználat és a magyar lírai hagyomány Petőfi-Ady-József Attila vonulatának egy megújult kontextusból való (át)értelmezése itt némiképpen a populáris regisztereket saját (hatalmi) érdekei szerint alakító médiakultúra agresszív, agitatív jellegére, a pénzt és eszközöket nem kímélő reklámhadjáratok provokatív magatartására is rámutat: „fertőző art-om száz alakban / becsúszik /szívedbe, mint a szappan."

A vulgáris beszédmód, az altesti humor és az allegorikus-ironikus ábrázolás viszont – amint azt: *A hashajtó ihletről* című költemény is kiválóan képes illusztrálni –, a költői szerep kanonizált diskurzusformáival valamint a nyelv és olvasó klasszikus pozíciójával való leszámolás is egyben. Hiszen nem csupán arról beszélhetünk itt, hogy a hasmenés és e „szellemi" erőfeszítés produktuma lényegében „az írás tevékenységének [valamint] az alkotás eredményének, a kész műnek a metaforájaként értelmezendő",[16] hanem arról is, hogy az aposztrofikus kiszólás közvetlensége, a testközelség és a cimboráskodó, tegeződő hang ebben a költeményben egy olyan párbeszéd szereplőjévé avatja az olvasót, amelyben az a megszólaló személyes ismerősévé válik. Az alkotó és befogadó közötti dialógus effajta intim jellege pedig egy korábbi lírai irányultságban még elképzelhetetlennek tűnhetett volna.

A nyelv és a költészet hagyományos szerep(kör)einek megkérdőjelezése mellett azonban a valóságra tekintő ironikus (ön)reflexió is némiképpen sajátja ennek a stilisztikai-poétikai attitűdnek. Orbán János Dénes *Az igék elosztása* című

[16] Vö. Szabó Gábor 1997: 660.

versében például a történet és szereplői, a megszólaló, a cselekvés és a „másik" pozícionáltsága lényegében csak a beszéd, a nyelvi kifejezésmód garammatikai struktúráinak alárendelve képzelhető el: „Az alany gyakran én, de ott a másik: / szenved a meghal- vagy föltámadásig, / és még egy másik (majd' ugyanaz) / csak ásít és műveltet, / az alany én, ha sírok, / és művelem a kertet, / söpörgetem az udvart, / míg ők a negyedikkel, / ki inkább visszahat, / a hetet összehordják. / Én a havat."

És talán a nyelvnek ezt a valósággal szembeni elsődlegességét állítja előtérbe a kilencvenes évek utáni erdélyi líra néhány kiemelkedő darabjában a költészet kézműves, techné-jellegének[17] a hangsúlyoz(ód)ása is. A túlzásba vitt modorosság, vagy a poétikai kellékek mértéktelen alkalmazása és a feldolgozott téma „jelentéktelensége" közötti látszólagos ellentét ugyanis, egyaránt képes megkérdőjelezni a szerző-szöveg-olvasó közötti konvencionális viszonyrendszer érvényességét. A 2004-ben megjelenő *A disznó esztendeje, Utóhang a Porcus Hermeticumhoz* című Kovács András Ferenc költemény játékos-(ön)ironikus sorai kiválóan illusztrálják ezt az irányultságot:

A Disznó évében születtem
Piszok gazdag vagyok tehát
Fölös kilókban s nyers fülekben

A poént itt a bőség tárgyának a megnevezését késleltető cezúra élezi ki. Ugyanez a humoros-ironikus attitűd érvényesül azonban Visky András *Az Olvasás Éve* című versciklusának háromsoros költeményeiben is. Egy rendhagyó (össze)olvasási stratégiát követve, a megszólaló itt a névadás leleményét és a nyelv prosopopeikus-(an)agrammatikus játékát egyaránt képes kiaknázni: „6. Kesztyű dobog / az erkélyen, fehér / kesztyű, odadobták. // 10. Aztán végszóra Máj jön / Vastag Bél herceg oldalán, / testes bonviván, csupa emlék. // 24. és a betű is, mind, / bölcs mosoly, ugyanaz, / kifogyhatatlan szerver."

A didaktikus prófétai magatartás és a patetikus tragikusság után a kortárs erdélyi költészet iróniája így lényegében újra visszaérkezett kiindulópontjához, ahol akárcsak a nevetés (risus) és nevetségesség (ridiculum): „sohasem a jól elrendezett, vagy a létezésnek mindenkor mértékadó szép vagy jó" alakzataként érvényesül, hanem: „mindig valami oda nem illő, olyasvalami, ami szembekerül azzal, amit reméltek vagy elvártak, tehát valami, ami kilóg a sorból."[18] Ez az irónia sohasem társítható a pátosszal, természetes vonása az érzelem mentesség, a szó eredeti értelmében vett a-pátia.

[17] Keresztesi József kifejezése. Vö. Keresztesi József 2003: 990–996.
[18] Ritter, Joachim 2002: 12–22.

Irodalom

Buber, Martin 1994: Én és Te. (Ford. Bíró Dániel.) Európa Kiadó, Budapest.
Cs. Gyímesi Éva 1993: Gyöngy és homok. In: Honvágy a hazában. Esszék, interjúk, publicisztikai írások. Pesti Szalon Könyvkiadó.
De Man, Paul 2000: Az irónia fogalma. In: Esztétikai ideológia. (Ford. Nemes Péter.) Janus-Osiris Kiadó, Budapest.
Deleuze, Gilles–Guattari, Felix 2002: Rizóma. (Ford. Gyimesi Tímea.) In: Bókay–Vilcsek–Szamosi–Sári (szerk.), A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. Osiris Kiadó, Budapest. 70–86.
Fried István 2002: Irodalomtörténések Transsylvaniában. Töprengések ifjú és legifjabb erdélyi szerzőkről. Erdélyi Híradó–Előretolt Helyőrség Kiadó, Kolozsvár.
H. Nagy Péter 2000: A szöveghatárok feloldódása (Kovács András Ferenc: J. A. szonettje). In: Bednanics–Bengi–Kulcsár Szabó–Szegedy-Maszák (szerk.), Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai. Osiris Kiadó, Budapest.
Heller Ágnes 2003: Mi a posztmodern – húsz év után. Alföld 2003/2.
Hillis-Miller, J. 1994: A dekonstruktorok dekonstruálása. (Ford. Szarka Attila.) Helikon 1994/1–2.
Kálmán C. György 2003: Miért nem szép? Parti Nagy Lajos Grafitnesz. Jelenkor 2003/10.
Keresztesi József 2003: Precíz tükördara. Jelenkor 2003/10.
Képes Gábor 2004: „Kovács András Ferenc: Fattyúdalok." Szépirodalmi Figyelő 2004/3.
Kulcsár Szabó Ernő 2004: Poesis memoriae: lírai mnemotechnika és kulturális emlékezet (Kovács András Ferenc pályakezdése). In: Szöveg, medialitás, filológia. Költészettörténet és kulturalitás a lírai modernségben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Ritter, Joachim 2002: A nevetésről. (Ford. Kelemen Pál.) L.k.k.t. 2002/11.
Selyem Zsuzsa 2003: Az „erdélyi magyar irodalom"-beszédmódok egyik utópiája. Disztransz. In: Valami helyet. Komp-Press Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár.
Szabó Gábor 1997: Egy fiktív személy (f)eltüntetése (Orbán János Dénes versei). Irodalomtörténeti Közlemények 1997/5–6.

TÁTRAI SZILÁRD (BUDAPEST – KRAKKÓ)

Az irónia alkalmazásának stílustörténeti vonatkozásaihoz

1. *Semmi sincs új a nap alatt.* Így természetesen ez a megállapítás sem hat az újdonság erejével. Nincs benne semmi eredeti, hiszen időről időre hangoztatják: olyan ismert szerzők mellett, mint például Goethe, Descartes vagy Cicero, az i. e. 2000 körül működő egyiptomi írnok, Khakheperessenb is megfogalmazza azt a bölcsességet, hogy voltaképpen minden egyes megnyilatkozásunk már elhangzott korábban, így arra vagyunk kárhoztatva, hogy újraemlítsük a már elhangzottakat (l. Haiman 1998: 12–17). Mindazonáltal a nyelvi megelőzöttség tapasztalatát az elméletírók túlnyomó többsége a posztmodern konstitutív ismérveként tartja számon: olyan alapvető jellemzőként, amely a posztmodernben áthatja az esztétikai érdekeltségű nyelvi tevékenységet, sőt talán általánosságban a posztmodern nyelvi tevékenységet is. Umberto Eco (1994: 612) mindezt a következőképpen fogalmazza meg:

„A modernségre adott posztmodern válasz lényege az, hogy a múltat – ha már megsemmisíteni nem lehet, hiszen megsemmisítése az elmúláshoz vezet – át kell értékelni, mégpedig iróniával és nem éppen ártatlanul. Olyasfajta posztmodernségre gondolok, mint annak az embernek a magatartása, aki nagyon művelt nőt szeret, és tudja, hogy nem mondhatja neki: »kétségbeesetten szeretlek«, mert tudja, hogy a nő tudja (mint ahogy azt is tudja, hogy ő, a férfi tudja), hogy az ilyen frázisokat megírta már Laila. De azért mégis van megoldás. Azt tudniillik mondhatja: »Ahogy Laila mondaná, kétségbeesetten szeretlek.« Így elkerülte a hamis ártatlanság csapdáját, világosan kifejezésre juttatta, hogy ártatlan beszéd nincs többé, és mégis megmondta a nőnek azt, amit mondani akart neki: hogy szereti, de ezt olyan korban teszi, amelyből kiveszett az ártatlanság. Ha a nő veszi a lapot, csak észreveszi, hogy ez szerelmi vallomás volt, akárhogy is. Meglehet, egyikük sem érzi magát ártatlannak, mindketten elfogadták a múlt kihívását, azt, hogy óhatatlanul csak azt lehet ismételni, ami egyszer már elhangzott, mindketten tudatosan és élvezettel, játszva ironizálnak… Mégis, megint csak sikerült mindkettejüknek szerelemről beszélnie."

Ahogy az Eco-idézet is példázza, a posztmodern irodalomelmélet az irónia fogalmát az újraemlítés, az idézés problémaköréből kiindulva értelmezi. Mindamellett a továbbiakban nem szándékozom irodalomelméleti szempontokat érvényesíteni, ahogy filozófiai vagy éppen szociológiai szempontokat sem (erről l. pl. Veres 1977, Oesterreich 2001, Antal 2002). Előadásomban ugyanis az irónia nyelvi működésének nyelvészeti érdekeltségű, szűkebben véve kognitív-pragmatikai megközelítésére teszek kísérletet.

A bevezető okfejtés azonban remélhetőleg így sem ítéltetik haszon nélkül valónak. Annál is inkább, mert az újabb, kognitívnak nevezhető pragmatikai megközelítések egy része – szemben a hagyományosnak mondható, illetve arra alapozó megközelítésekkel – az irónia lényegét nem a jelentésmegfordításban látják, hanem abban, hogy az ironikus megnyilatkozások, illetőleg megnyilatkozásrészletek voltaképpen a meglehetősen tágan értett idézésnek egyik sajátos lehetőségét aknázzák ki, illetve valósítják meg. E megközelítések tehát kétségbe vonják annak a nagy hagyománnyal rendelkező kiindulópontnak a magyarázó értékét, helyénvalóságát, amely szerint iróniáról akkor beszélhetünk, amikor az ellenkezőjét mondjuk annak, mint amit gondolunk (közölni akarunk). Ehelyett olyan nézőpontot ajánlanak, amelyből kiindulva adekvátabb módon közelíthetjük meg az iróniával kapcsolatos – rendkívül összetett – problémákat, még akkor is, ha minden problémát természetesen így sem tudunk megoldani. A továbbiakban először Sperbernek és Wilsonnak (1981, 1990, 1998) az irónia kognitív-pragmatikai megközelítéseit megtermékenyítő modelljének, az úgynevezett *visszhang-elmélet*nek (echoic mention theory) a vázlatos bemutatására vállalkozom. Ezt követően arra teszek kísérletet, hogy a kognitív nyelvészetnek a nézőpont kutatásával kapcsolatos eredményeit hasznosítva árnyaljam az irónia fogalmának kognitív pragmatikai értelmezését.

Előadásomban tehát az irónia jelenségével kapcsolatban elsősorban pragmatikaelméleti kérdéseket tárgyalok, amelyeknek a tanulságai csak közvetve hasznosíthatók a stilisztikai, azon belül a stílustörténeti vizsgálódások számára. Meggyőződésem azonban, hogy ha közvetve is, de hasznosíthatók. Például – ahogy már említettem – a posztmodern stílus jellemzőinek számbavétele során nem hagyható figyelmen kívül az irónia gyakori alkalmazása és sajátos értelmezése. De ugyanilyen szempontból megemlíthető például a romantika is, annál is inkább, mert a posztmodern irónia-felfogása szoros kapcsolatokat tart fenn a romantika iróniaértelmezésével (l. Sperber–Wilson 1990, Oesterreich 2001). Továbbá az alábbiakban ismertetni kívánt pragmatikaelméleti kérdések remélhetőleg nem maradnak visszhangtalanul a stílustörténeti vizsgálatok elméleti hátterét illetően sem.

2. Habár a retorika és a stilisztika keretén belül természetszerűleg folyamatosan foglalkoztak vele, az irónia problémájának nyelvészeti vizsgálata a pragmatikai kutatások kibontakozásával, fellendülésével kapott új lendületet, illetőleg vett új irányt. A nyelvészeti pragmatikán belül az irónia jelenségével kapcsolatos kérdésekre nem annyira a beszédaktusok problémáját előtérbe helyező ún. austiniánus pragmatikai hagyomány (vö. Hartlung 2002), hanem az implicit (implikált) jelentésre és az ezzel szorosan összefüggő kontextuális jelentésképzésre összpontosító ún. griceiánus pragmatikai hagyomány adott adekvátabbnak tűnő válaszokat. Ennek legfőbb magyarázata, hogy amíg az Austin beszédaktus-elmé-

letére alapozó pragmatika-felfogások a nyelvet szinte kizárólag kódszerű képződménynek tekintették, addig a Grice interakciós elméletéből kiinduló pragmatikaértelmezések nagy hangsúlyt helyeztek és helyeznek a következtetési folyamatokra, valamint ezzel összefüggésben a nyelvi tevékenységet folytató emberek problémamegoldó képességére (l. erről Reboul–Moeshler 2000).

Az implicit (implikált) jelentés létrehozása tehát következtetési folyamatokon alapul, amelyek megközelítésekor nem nélkülözhetjük a kontextuális ismeretek figyelembe vételét. Mindez hangsúlyozottan igaz az implicit jelentés azon típusaira, amelyekben a következtetés (inferencia) nem kötődik a nyelvi rendszer bizonyos elemeihez. Implicit jelentés ugyanis létrehozható a kifejtettség stratégiai elkerülésével is. A stratégiai tevékenységen alapuló következtetési folyamatokat értelmezve vezette be Grice (1997) az együttműködési alapelv fogalmát. Az együttműködési alapelv értelmében mind a megnyilatkozónak, mind a befogadónak hozzá kell járulnia a kommunikáció sikeréhez. Grice – mint közismert – megkülönböztet továbbá négy társalgási maximát, a minőség, a mennyiség, a viszony és a mód maximáját, amelyek betartása az együttműködési alapelvnek megfelelő eredményekhez vezet. A társalgási maximák feltételezésének az a nagy előnye, hogy belőlük kiindulva magyarázhatóvá válnak azok a következtetési folyamatok, amelyek – az előfeltevések és a konvencionális implikatúrák alapjául szolgáló következtetési folyamatoktól eltérően – nem kötődnek különböző nyelvi konvenciókhoz. Az így létrejövő implicit jelentést nevezik Grice nyomán társalgási implikatúrának. A társalgási implikatúrák létrehozásának két alapvető módja között tehetünk különbséget. Az egyik esetben nem, vagy csak részben szegjük meg a társalgási maximákat. A másik esetben viszont az együttműködést fenntartva kihasználjuk a maximák megszegéséből adódó lehetőségeket. Grice az iróniát a társalgási implikatúra utóbbi típusához kötve értelmezi, amely úgy jön létre, hogy a beszélő megsérti a minőség maximáját *(Tedd megszólalásodat igazzá!)*. Grice (1997: 223) példája a következő:

„X, akivel A eddig közeli kapcsolatban volt, A egy titkát elárulta egy üzleti vetélytársnak. A és hallgatósága egyaránt tudja ezt, A azt mondja: *X igazi barát.* Glossza: A és hallgatósága számára teljesen világos, hogy A valami olyasmit mondott, vagy úgy tett, mintha valami olyasmit mondana, amit nem hisz, s a hallgatóság tudja azt is, hogy A tudja, hogy ez nyilvánvaló a hallgatóság számára. Úgyhogy hacsak A megnyilatkozása nem teljesen üres, akkor valami más propozíciót kell megkíséreljen keresztülvinni, mint amit látszólag kibontakoztat. Valami nyilvánvalóan ide kapcsolódó propozícióról kell szó legyen; a legnyilvánvalóbban ide kapcsolódó propozíció annak az ellentéte, amit látszólag erőteljesen képvisel A."

Grice iróniaértelmezése tehát részben megmarad a hagyományos, jelentésmegfordításból kiinduló magyarázat keretén belül, és abban is kapcsolódik a klasszikus retorikai magyarázatokhoz, hogy az iróniát a szószerinti és a nem szó-

szerinti jelentés szembeállításából vezeti le. A későbbi pragmatikai értelmezések egy része (l. például Attordo 2000, 2001) az irónia feldolgozását ugyancsak két lépésben modellálja. A kétlépéses modellek szerint az irónia feldolgozása a következőképpen történik: első lépésként a befogadó megérti a megnyilatkozó által mondottak elsődleges értelmét, azonban felismeri, hogy az vagy annak bizonyos része kontextuálisan nem megfelelő, ennélfogva második lépésként a mondottak alternatív értelmezését, másodlagos értelmét keresi, amely az éppen aktuális kontextusban az adott nyelvi egység ironikus értelmezéséhez vezet el.

A kognitív keretben dolgozó Sperber–Wilson (1990, 1998) szerzőpáros azonban az irónia alapját nem a jelentésmegfordításban, hanem az ironikus megnyilatkozások (megnyilatkozásrészletek) visszhangszerű jellegében vélik megtalálni, amelyet az ún. relevanciaelmélet keretében értelmeznek. E keretben kétségbe vonják a szószerinti – nem szószerinti jelentés éles szembeállításának adekvátságát is, amely pedig – a hagyományos iróniaértelmezésekhez hasonlóan – a grice-i magyarázatban is fontos szerepet játszik.

Sperber és Wilson (1981, 1990) szerint az irónia egyfajta – inkább impliciten, mint expliciten közvetített – attitűd (értékelői magatartás, viszonyulás) egy visszhangszerűen felidézett reprezentációhoz kapcsolódóan. Fontos kiemelni, hogy a szerzőpáros a visszhangszerű említést tágabban értelmezi, mint általában az idézést szokás. Nemcsak más konkrét megnyilatkozásoknak, hanem gondolatoknak, véleményeknek a felidézését, újraemlítését is ide veszik. Nemcsak azokat, amelyek valósak, hanem azokat is, amelyek elképzeltek. Nemcsak azokat, amelyek egy konkrét személyhez köthetők, hanem azokat is, amelyek egy adott közösség normáit, elvárásait reprezentálják (Sperber–Wilson 1981: 309–310, 1998: 283–284). Fontos azonban megjegyezni, hogy a visszhangszerűen felidézett reprezentáció eredeti forrása természetesen nem esik feltétlenül egybe az ironikus megnyilatkozás (vagy megnyilatkozásrészlet) célpontjával, vagyis azzal, akire az irónia irányul. Grice példájánál maradva (*X igazi barát.*) például a beszélő önmaga korábbi véleményét, amelyet egyébiránt esetlegesen mások is oszthattak, visszhangozza ironikusan az adott szituációban, és a titkait kibeszélő X-et veszi célba. E magyarázat szerint egy megnyilatkozás (vagy megnyilatkozásrészlet) ironikus értelmezése során a visszhangszerű említésként felismert reprezentációt az adott kommunikációs feltételek között nem érezzük helyénvalónak, felismerjük, hogy ellentmondás (diszkrepancia) van az adott reprezentáció és a között a tényállás között, amelyet megjeleníteni (reprezentálni) kíván. Ennélfogva a sikeres értelmezés érdekében olyan következtetéseket hajtunk végre, olyan kontextust hozunk létre, amely lehetővé teszi, hogy az adott nyelvi reprezentáció értelmezése megfeleljen a résztvevők kommunikációs igényeinek, azaz relevánssá váljon. A Sperber–Wilson-féle relevanciaelv (1995) lényege ugyanis az, hogy minden megnyilatkozás saját relevanciájának elvárását váltja ki a befogadóból. Az irónia így voltaképpen a nem helyénvalóság relevanciájaként nyer értelme-

zést. A relevanciaelvet kidolgozó szerzőpáros tehát jelentősen átértelmezi Grice elméletét, hiszen a viszony (relevancia) maximáját általános interpretációs alapelvvé teszi, amely voltaképpen – mivel képes ellátni azokat a feladatokat is, amelyeket a többi maxima ellát Grice-nál, mégpedig olyan módon, hogy egyúttal megszabadul azok előíró jellegétől is – az együttműködési alapelv helyébe lép. E modell így elveti az irónia feldolgozásának kétlépcsős magyarázatát, hiszen csak annak felismerését feltételezi, hogy az ironikusan értendő egység egy reprezentáció visszhangszerű újraemlítése. Ilyenformán azt is magyarázni tudja, hogy adott esetekben miért kézenfekvőbb valamit ironikusan értelmezni, mint komolyan venni. Így magyarázni tudja az olyan konvencionálissá vált ironikus kifejezések létét is, mint például *szép kis alak/hely/idő stb., hab a tortán* stb.

A relevanciaelmélet a szószerintiség – nem szószerintiség kérdését is újszerűen közelíti meg. Ezen elmélet – összhangban egyébiránt a holisztikus kognitív felfogással – azt állítja, hogy nem tér el egymástól a szószerinti és a nem szószerinti megnyilatkozások (megnyilatkozásrészletek) értelmezési folyamata, és a nyelvi szimbólumok szó szerinti és nem szószerinti használata nem válik el élesen egymástól, hanem egy kontinuum két szélső pólusán helyezkednek el (l. erről Reboul–Moeschler 2000). Mindez fontos szerepet kap az irónia fogalomértelmezésében is. E szerint az iróniafelfogás szerint ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy egy megnyilatkozást vagy annak bizonyos részletét vagy szó szerint, vagy ironikusan értelmezünk. Hiszen az ironikus attitűdnek többféle árnyalata létezik: néha alig észlelhető, néha viszont erősen szembehelyezkedő, és egyéb átmeneti attitűdökre is találunk példákat. Sperber és Wilson (1990: 153–154) ezt a Shakespeare-dráma Marcus Antonius-beszédével példázza, amelyben négy alkalommal hangzik el, hogy *Brutus derék, becsületes férfiú*. E reprezentációhoz, amely mind a négy esetben értelmezhető a hallgatóság véleményének visszhangozásaként, más és más attitűdök kapcsolódnak. Első alkalommal egy engesztelő szándékú attitűd rendelődik hozzá, aztán egyre megvetőbbé válik a megállapításhoz való viszonyulás, amely a negyedik esetben egyértelműen szarkasztikusnak minősíthető. Ez az értelmezés egyébiránt egyfelől párhuzamba hozható a romantika felfogásával, ahol az irónia nem egy alkalmi retorikai eszköz, hanem alapvető emberi attitűd, másfelől – mint arról korábban szó esett – a posztmodern irodalomelmélet értelmezésével is számos egyezést mutat.

3. A továbbiakban arra igyekszem rámutatni, hogy az irónia kognitív pragmatikai értelmezése során is hasznosíthatók azok az eredmények, amelyeket a funkcionális kognitív nyelvészet ért el a nézőpont (perspektíva) vizsgálatával (l. erről Tátrai 2005). Tomasello szerint a nyelvi szimbólumokat interszubjektivitásuk és ezzel összefüggő perspektivikus természetük különbözteti meg a perceptuális és szenzomotoros reprezentációktól. A nyelvi szimbólumok azért perspektivikus természetűek, mert „nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgál-

nak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg" (2002: 137). A megnyilatkozások létrehozásának és befogadásának folyamatában meghatározó szerepet játszik az a helyzet, vagyis az a nézőpont, ahonnan a beszélő a diskurzus világának dolgait, szereplőit és eseményeit szemléli. A nézőpont vizsgálatakor ennélfogva két – egymást kölcsönösen feltételező – összetevővel kell számolnunk: 1) a kiindulóponttal, ahonnan a dolgok reprezentálódnak, 2) a dolgok azon sajátos reprezentációjával, amely az adott kiindulópontból történő szemlélet eredménye. A dolgok reprezentációja – ahogy azt Sanders és Spooren (1997) kifejti – többféle kiindulópontból történhet, amelyek kombinációja rajzolja ki a megnyilatkozás nézőpontszerkezetét. Semleges kiindulópontként az a beszédeseményhez közvetlenül nem feltétlenül kapcsolódó entitás jelenik meg, ahonnét az elemi jelenet reprezentálódik. A referenciális központot a megnyilatkozó személye és térbeli-időbeli elhelyezkedése jelöli ki. A tudatosság szubjektuma pedig az, aki felelőssé tehető az elmondottak propozicionális tartalmáért és esetlegesen a formájáért. Úgy tűnik, az irónia értelmezésében a kiindulópontok ezen utóbbi típusa játszik meghatározó szerepet. Ha a tudatosság szubjektuma a megnyilatkozó, akkor ennek jelölése el is maradhat. A megnyilatkozónak azonban megvan az a lehetősége is, hogy jelöltté tegye, ő vállal felelősséget a közölt információért (*mondom, azt gondolom, úgy vélem* stb.), amelyet Sanders és Spooren (1997) szubjektivizációnak nevez. Ha viszont nem a megnyilatkozó a tudatosság szubjektuma, akkor az aktív tudatosság (mondás, észlelés, kogníció, akarat) általában, de – mint az irónia kapcsán látni fogjuk, nem minden esetben – nyelvileg jelölve van. Sanders és Spooren ezt nevezi perspektivizációnak. Ekkor az elmondott információ értékelését és érvényességét az aktuális beszélő egy tőle eltérő személyre vagy esetleg közösségre korlátozza, vagyis a megnyilatkozó nyilvánvalóvá teszi, hogy az adott információért valaki mást vagy másokat tart felelősnek.

A fentiek értelmében egy megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrészlet ironikus értelmezésének alapvető feltétele és velejárója, hogy felismerjük: az aktuális beszélő az adott nyelvi reprezentáció erejéig – amely lehet akár egy szó is, de lehet akár hosszabb beágyazott megnyilatkozás is – elhárítja magától, hogy az ott mondottakért felelősséget vállaljon. Másképpen szólva: a tudatosság szubjektumaként nem ő, hanem valaki más, esetleg nem is egy másik személy, hanem egy olyan közösség, amelynek kiindulópontjával – legalábbis az adott szituációban, illetőleg diskurzusban – ő maga nem tud azonosulni. Az irónia lényegi ismérve ugyanis annak a távolágnak a tudatosítása, amely az éppen szóba kerülő dolog vonatkozásában elválasztja egymástól a megnyilatkozó és a tudatosság szubjektumaként – inkább impliciten, mint expliciten – megjelenő egyén vagy közösség értékelési centrumát (vö. Livnat 2004: 58, valamint Chatman 1977). (Nem nevezhető tehát véletlennek, hogy a szabad függő beszéd kedvelt és hálás

terepe az iróniának.) A megnyilatkozó ennélfogva úgy tudja implikálni az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát, hogy kétségbe vonja az adott reprezentáció kiindulópontjának megfelelőségét, helyénvalóságát az adott diskurzusban. Az iróniának tehát relativizáló funkciója van: a dolgokat többféle kiindulópontból lehet értékelni, ám bizonyos kiindulópontok adott diskurzusban kevésbé adekvátak, mint mások. Ez azt is jelenti egyben, hogy a különböző kontextusfüggő értékelési centrumok adekvátsága egy fokozati skálán helyezhető el, ahogy a köztük lévő távolság is fokozat kérdése.

Az irónia ugyanakkor azoknak a nyelvi lehetőségeknek a körébe is beletartozik, amelyekkel a diskurzusok résztvevői reflexíven viszonyulhatnak önmaguk és/vagy mások nyelvi választásaihoz, azaz amelyek felhívhatják a figyelmet magára a nyelvi tevékenységre, és így metapragmatikai tudatosságról, illetve annak mértékéről árulkodnak (l. Verschueren 1999, Tátrai 2006). Az irónia ugyanis egy nyelvileg kifejtett reprezentáció (megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrészlet) felülírása egy olyan metareprezentáció segítségével, amely megkérdőjelezi az adott reprezentációhoz kapcsolódó kiindulópont értékelésbeli adekvátságát. Az iróniát tehát értelmezhetjük az implicit jelentésképzés sajátos, metapragmatikai tudatosságról árulkodó lehetőségeként, amely nem kötődik meghatározott nyelvi (grammatikai) struktúrához. De ez korántsem jelenti azt, hogy ne lennének olyan jelzések, amelyek megkönnyítik az irónia felismerését. A szóbeli kommunikációban a sajátos intonáció, továbbá a gesztusok és a mimika, írásban az idézőjel vagy a dőlt betű éppúgy az ironikus értelmezés lehetőségét megnyitó ún. kontextuális utasításként (l. Tátrai 2004) működhet, mint például bizonyos kifejezések, önállósult mondatrészletek (*ahogy mondani szokás, mondhatnánk, mint tudjuk* stb.). Általánosságban pedig elmondható, hogy az evidencialitást és az idézést jelölő nyelvi formák esetenként megkönnyíthetik az irónia felismerését. Azonban minél kevésbé konvencionáltak, minél kevésbé nyilvánvalóak ezek a kontextuális utasítások, annál nagyobb mentális erőfeszítést igényel az irónia megértése, és egyúttal annál finomabbá válik. Végezetül egy olyan Villon-idézet következik, amelynek iróniája nem annyira finom, de remélhetőleg alkalmas arra, hogy külön elemzés nélkül példázza és keretezze az eddig mondottakat:

Öltözzetek piros ruhába,
A szerelem mártírja volt:
Így mondta, kani mivoltára,
Mikor e földtől búcsuzott.

4. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy az áttekintés meglehetősen vázlatosra sikerült, továbbá sok mindenről nem esett szó, amiről szó eshetett volna. Nem beszéltem például az irónia és a moralitás összefüggéséről, hogy miért kritizálunk sokkal gyakrabban dicséret formájában, mint fordítva; és arról sem, hogy hogyan viszonyul az irónia az olyan jelenségekhez, mint a humor, a

gúny, a túlzás, a kicsinyítés, a cinizmus stb., és hogyan különböztethető meg tőlük. És nem beszéltem még sok minden egyébről sem. De hát egyfelől – ahogy mondani szokás – szűkre szabott volt az idő, és így csak az irónia értelmezésének pragmatikaelméleti hátterére összpontosíthattam, másfelől az előadás csak egy problémavázlat kívánt lenni, nem pedig egy kiérlelt tanulmány eredményeinek az ismertetése.

Irodalom

Antal Éva 2002: A kritika vámpirizmusa. Az „új" és legújabb" amerikai kritika iróniaelméletéről. Holmi 733–752.

Attardo, Salvatore 2000: Irony as relevant inappropriateness. Journal of Pragmatics 793–826.

Attardo, Salvatore 2001: Humor and irony in interaction: from mode adpotion to failure of detection. In: Anolli, L.–Ciceri, R.–Riva, G. (eds.), New perspectives on miscommunication. IOS Press. 166–185.

Chatman, Seymour 1978: Story and discourse. Narrative structure in fiction and film. Cornell University Press, Ithaca, London.

Eco, Umberto 1994 [1983]: Széljegyzetek A rózsa nevé-hez. (Ford.: Barna Imre.) In: A rózsa neve. Európa Kiadó, Budapest.

Grice Paul 1997 [1975]: A társalgás logikája. (Ford.: Pléh Csaba.) In: Pléh Cs.–Síklaki I.–Terestyéni T. (szerk.), Nyelv, kommunikáció, cselekvés. Osiris Kiadó, Budapest. 213–227.

Haiman, John 1998: Talk is cheap. Sarcasm, alienation, and the evolution of language. Oxford University Press, Oxford.

Hartung, Martin 2002: Ironie in der Alltagssprache. Verlag für Gesprächsforschung, Radolfzell.

Livnat, Zohar 2004: On verbal irony, meta-linguistic knowledge and echoic interpretation. Pragmatics and Cognition 1: 57–70.

Oesterreich, Peter L. 2001: Irony. In: Sloane, Thomas O. (ed.), Encyclopedia of Rhetoric. Oxford University Press, Oxford. 404–406.

Sanders, José–Wilbert Spooren 1997: Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive point of view. In: Liebert, W.–A.–Redeker, G.–Waugh, L. (eds.), Discourse and perspective in cognitive linguistics. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 85–112.

Sperber, Dan–Deirdre Wilson 1981: Irony and use-mention distinction. In: Cole, P. (ed), Radical pragmatics. Academic Press, New York. 295–318.

Sperber, Dan–Deirdre Wilson 1995 [1986]: Relevance: communicaton and cognition. Second edition. Blackwell, Cambridge MA–Oxford.

Sperber, Dan–Wilson, Deirdre 1990: Rhetoric and relevance. In: Wellbery, D.–Bender, J. (eds.), The ends of rhetoric: history, theory, practice. Stanford University Press, Stanford. 140–155.

Sperber, Dan–Wilson, Deirdre 1998: Irony and relevance. In: Carston, R.–Uchida, S. (eds.), Relevance rheory: applications and implivations. John Benjamins, Amsterdam. 283–293.

Reboul, Anne–Moeschler, Jacques 2000 [1998]: A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába. (Ford.: Gécseg Zsuzsanna.) Osiris Kiadó, Budapest.

Tátrai Szilárd 2004: A kontextus fogalmáról. Magyar Nyelvőr 128: 479–494.

Tátrai Szilárd 2005: A nézőpont szere a narratív megértésben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI: 207–229.

Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?" – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi A.–Papp K.–Slíz M. (szerk.), 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Argumentum, Budapest. 617–621.

Tomasello, Michael 2002 [1999]: Gondolkodás és kultúra. (Ford.: Gervain Judit.) Osiris Kiadó, Budapest.

Veres András 1977: Irónia. In: Király István (szerk.), Világirodalmi Lexikon. Akadémiai Kiadó, Budapest. 375–380.

Verschueren, Jef 1999: Understanding Pragmatics. Arnold, London–New York–Sydney–Auckland.